

דברי מבוא

במלאת מאה שנה לייסודה של פתח-תקוה הקדשנו רובה של חוברת זו לרקע ההיסטורי להקמתה ולשנותיה הראשונות. המאמרים מתבססים בעיקרם על דיונים שהתקיימו בימי עיון ביד יצחק בן-צבי בחודש תשרי תשל"ח. בחוברות הבאות של 'קתדרה' יובאו מאמרים הדנים בתהליכים החברתיים והכלכליים ובתמורות שחלו בתולדותיה של המושבה עד מלחמת העולם הראשונה.

פותח בדיון מרכזי אליאב; הוא עומד על מניעי המייסדים, שבחלקם שיקפו את גישתם הרעיונית של תלמידי הגר"א והחתם סופר וחלקם התגבשו כתוצאה מנסיבות הזמן. הוא מתאר את ניסיונות ההתארגנות הראשונים של בני 'הישוב הישן' בירושלים לקניית אדמות, את ייסודה של פתח-תקוה על אדמת אמלבס, המשבר של שנת תרמ"א וההתארגנות לשיקום המושבה. יהושע קניאל דן ב'תחרות' על כתר-הראשונים בין פתח-תקוה ובין ראשון-לציון, הראשונה מבין מושבות תנועת 'חיבת ציון' והעלייה הראשונה. לדעתו נעוץ היה הרחף להקמת המושבה פתח-תקוה בתמורות שחלו בקרב בני 'הישוב הישן' ובשינוי יחסם לקרקע, לעבודת האדמה וליישוב ארץ-ישראל. לפיכך, לדעתו ראויה פתח-תקוה לתואר חלוצת המושבות גם מבחינת המטען הרעיוני של מקימה כבר בתקופתה הראשונה. מנקודת-מבט שונה בוחן ישראל ברטל את המגמות הכלכליות בחברה הירושלמית מאז שנות השלושים של המאה הי"ט ועד שנות השבעים וסבור, שהרחף לייסוד פתח-תקוה מצוי בהשפעת רעיונות הגאולה של הרב קלישר שחברו לשאיפה לשמר את החברה המסורתית בארץ-ישראל וליצור בה טיפוס של מתיישב במתכונת החוכר היהודי המזרח-אירופי המדקדק במצוות ולא 'אדם חדש' בדרך הפרודוקטיביזציה. מרכזי נאור מביא דיווחים שנתפרסמו בג'ואיש כרוניקל' בין השנים 1876-1879, המתארים את מצוקת היישוב באותן שנים ואת ההקמה הראשונה של פתח-תקוה. הוא מזהה את כותבם, יהושע שטמפר, ומאיר את דמותו באור חדש. רמי יזרעאל בוחן את ההיסטוריוגרפיה של שנותיה הראשונות של פתח-תקוה ומביא סקירה מפורטת ומוערת של המקורות והגירסות השונות לתולדות נטישת המושבה וחידושה, כותביהם ומגמותיהם.

דן גלעדי מתאר במאמרו את ההתפתחות הכלכלית והחברתית בראשון-לציון בשנות האפוטרופסות של הברון רוטשילד, עד שעברה לחסות יק"א ב-1900. צבי קובץ משרטט את דמותה של עליית יהודי מזרח אירופה לארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט על פי המיפקדים שערך מונטיפיורי, ועומד על רקעה ועל סיבותיה. משלים את המאמרים מחקרו של דב שידורסקי על הדיונים הראשונים בשנות התשעים של המאה הי"ט בדבר הקמתה של ספרייה לאומית בירושלים, הן כמסד המשמר את היצירה היהודית לדורותיה והן כחלק מן המרכז התרבותי העברי החדש המתגבש בארץ-ישראל. חותם את החוברת מבחר ביבליוגרפיה של פרסומים בנושא תולדות ארץ-ישראל ויישובה, שהופיעו בישראל בשנים תשל"ז-תשל"ח. רשימה זו ממשיכה את הרשימה הביבליוגרפית החלקית שנרפסה בקתדרה מס' 2.

ועדת המערכת:

פרופ' יהושע בן אריה, ד"ר חגי בן שמאי, ישראל ברטל, ד"ר אברהם גרוסמן,

ד"ר ישראל לוי, ד"ר יורם צפריר – האוניברסיטה העברית • ד"ר יוסף שלמון – אוניברסיטת בן-גוריון •

ד"ר אלכס כרמל – אוניברסיטת חיפה • ד"ר יהודה ניני – אוניברסיטת תל-אביב •

פרופ' נתנאל קצבורג – אוניברסיטת בר-אילן •

עורך: ד"ר יעקב שביט

מרכז ועדת מערכת: יהודה בן פורת

מזכיר: חננאל גולדברג

חבלי-בראשית של פתח-תקוה

מרדכי אליאב

נסיונות ראשונים

מתחילת שנות השבעים למאה ה"ט, זמן-מה לאחר 'פריצת החומות' וייסוד השכונות הראשונות בירושלים שמחוץ לעיר העתיקה, גברו מאמציהם של צעירים בעלי יזמה, מפעילי היישוב הישן, להגשמת כיסופיהם להתיישבות חקלאית יהודית. אין זה מקרה, כי יזמה זו יצאה מקרב אותה קבוצה, שבנתה את השכונות הראשונות, שכן המניע העיקרי לכל פעולותיהם היתה השאיפה לפרדוקטיביזאציה בכל הדרכים האפשריות. אך בעוד מפעל השכונות זכה לברכתם של הרבנים והנהגת היישוב, הסתייגו ראשי המימסד מרעיון ההתיישבות, ורק אחדים מהם גילו אהדה לפעולת היוזמים, שנאלצו לפעול לא פעם בחשאי ובתנאי-מחתרת.

אמנם מעטות ומעורפלות הידיעות על השנים הראשונות, אך מסתבר, שלמן שנת תרל"א (1871) החלו בייסוד אגודות,¹ בריכוז כספים ובסיוור בשטחים המוצעים למכירה. כמו כן הוחל בניסיונות לזכות במכרזים למכירת קרקעות ממשלתיות, ברובן אדמות מופקעות מפלחים, שהוצעו במחירים זולים להפליא. נראה אז ליוזמים, כי מוטב לרכוש מאמציהם באדמות ממשלתיות, משום ששיטת 'המושע', שמנעה הגדרה קבועה של גבולות החלוקה בכפרים, הכבידה ביותר על רכישת אדמות פרטיות מבעליהן, אך כל עיסקה נתקלה בקשיים בלתי-צפויים, נוכח ההתנגדות העיקשת להעברת קרקעות לידי יהודים זרים.

ההצעה המעשית הראשונה הופיעה בשנת תרל"ב (1872), משנודע על רצונה של הממשלה העות'מאנית למכור כברת-ארץ בת 4,000 דונם בכיכר הירדן, סמוך ליריחו. בהודעה הראשונה על הידיעה בעיתון 'חבצלת' ציין ניסן ב"ק: 'באה העת להתקשר לאגודה אחת, לשקוד ולבקש ולקנות את כל הכיכר ההיא לקהילת ישראל לצמיתות'.² הידיעה עוררה התרגשות מרובה, ותחילה ניסו עסקני כוללות החסידים לגייס את הכספים הדרושים, אך ידם לא היתה משגת. היזמה עברה לידי העסקנים הצעירים של הפרושים, שהחליטו להירתם לביצוע התכנית. הוקמה חברת מניות בחשאי (לכל תתעורר התנגדות בקרב ראשי העדה עצמה), במגמה לרכז את האמצעים הכספיים הדרושים, כדי להתחרות במכרוז על הקרקע.

1 ראה י' קלחנר, 'לתולדות שאיפתם של יהודי ירושלים לעבודת האדמה', בתוך: מנחה לאברהם, ספר יובל לכבוד א' אלמליח, ירושלים תשי"ט, עמ' 113-119; א"ר מלאכי, פרקים בתולדות היישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 188-252, וכן: ח"י פלס, 'יחסם של בני היישוב הישן להתיישבות בא"י במאה ה"ט', ציון, מא (תשל"ו), עמ' 148-162.

2 חבצלת (תרל"ב), גיליון 5.

ספר

הברית והזכרון

להברת

„אגודת מיסדי הישוב“

אשר ראשית מעשיה בחברת

פתח תקוה

אשר הומדה ביום השמיני לחודש תמוז שנת
התרל"ט לפ"ק.

בעיה"ק ירושלם תובב"א.

ושבתי את שבות עמי ישראל ובנו ערים
נשמות וישבו ונטעו כרמים ושתו את יינם
ועשו גנות ואכלו את פריהם. ונטעתים
על אדמתם ולא ינתשו עוד מעל אדמתם
אשר נתתי להם אמר ה' אלהיך.
(עמוס מ' י"ד ט"ו)

בדפוס הרי"ד פרומקין הי"ו.

היוזמים הראשונים היו: יהושע ילין, יואל משה סלומון, הסוחר האמיד בנציון בליאן ובנימין בינוש סלנט — בנו של ר"ש סלנט, שאליהם הצטרפו כמה מ'עשירי' הציבור האשכנזי.³ בין היתר הצטרפו דוד גוטמן (שזה מקרוב עלה מהונגריה, ובידו רכוש לא מבוטל), נתן גרינגרט (שעסק בחלפנות ובנקאות), מרדכי יפה (אחד 'הגבירים' בעיר), יוסף קריגר (איש אמיד שניהן כמתורגמן אצל הפחה הירושלמי), משה יצחק גולדשמיט (מראשי כולל הו"ד ונציג 'הפקידים והאמרכלים') ויוסף ריבלין (שאמנם לא היה אמיד, אך רב-השפעה ופעלים, בהיותו מזכיר 'הוועד הכללי' של כולל האשכנזים, וכן חלש על כספי 'הפקידים'). כמו כן הודיע על הצטרפותו לאגודה הרב מאיר אויערבך — רבה של העדה 'האשכנזית', בעל 'אמרי בינה', שנודע גם כבעל אמצעים. יש לציין כי עורך ה'חבצלת' ריי"ד פרומקין, שהטיף בעקביות לעבודת-אדמה, לא הצטרף לחברה הפרושית — וכמעט שלא הזכירה בעיתונו. תוך זמן קצר מנתה החברה כחמישים איש, שרכשו מגוון בנות מאה נפוליאון (= כאלפיים פרנק) כל אחת, כשמחצית מחיר המניות הופקדה בידי הרב אויערבך, ועל-ידי כך ניתנה למפעל מעין גושפנקא רשמית. החברה החליטה לקרוא ליישוב שיוקם בשם פתח-תקוה.⁴ מתחילת ייסודה לא חשבה החברה להסתפק ברכישת השטח המוצע, אלא לרכוש במרוצת הזמן רבבות דונם בבקעת הירדן, ולתכנן בה התיישבות רחבת-ממדים, שתבוסס על תכניות השקאה מחד ופיתוח מטעים מאידך.⁵ אך ההצלחה לא האירה להם פנים. גורמים זרים התערבו כדי לסכל את מכירת הקרקעות ליהודים.⁶ ובעוד אלה משתדלים — ובהצלחה — להרחיק את המתחרים האפשריים, בעשותם גם פרסום רב לתכנית ולסיכוייה, חזרה בה הממשלה, משנתברר כי הקונים הם נתינים זרים. אמנם קדם למשא-ומתן ויכוח פנימי בקרב החברה, משום שחזו מראש קשיים ברישום האדמות על-שם נתינים זרים, אולם הרוב דחה את ההצעה לרשום את האדמות על-שם יהודים שהם נתינים עות'מאנים, בחששו להסתבכויות בעתיד. הממשלה סירבה למכור את האדמות לנתינים זרים, והכריזה עליהן כאדמות ג'יפטליק (אדמות השייכות לסולטאן) לאחר שהסולטאן 'הוסיף על המחיר'. בזאת תמה למעשה פרשת פתח-תקוה בכיכר הירדן, אף-על-פי שנעשו עוד ניסיונות-סרק, כנראה עד שנת תרל"ו, במטרה להניע את השלטונות לחזור בהם מעמדתם השלילית.⁷ בשנת תרל"ב נתקיים גם משא-ומתן ראשון על קניית 5,600 דונם מאדמות דוראן (היא רחובות לעתיד), בין נציגי החברה, סלומון וליאון, ובין השלטונות. אולם אף כאן הופיע קונה מתחרה רב-השפעה, הסוחר טייאן מיפו, שהפעיל לחצים על הממשל. בשל איומי הפחה, שהעדיף את האפנדי הנוצרי, סוכלה העסקה, ונציגי החברה נאלצו להסתלק מן הקנייה. טייאן זכה באדמות.⁸ כעבור שלוש שנים בשנת תרל"ה (1875), הוצעו למכירה כ-4,000 דונם בכפר סאנאברה (= צאנן),

- 3 ראה במפורט: י' יעלין, זכרונות לבן ירושלים, ירושלים תרפ"ד, עמ' 64–70.
- 4 למקור השם השווה: יהושע ז' כו; יהושע ב' יז. לפי מקורות אחרים מנתה האגודה לרכישת האדמות רק עשרים חברים.
- 5 יעלין, שם, עמ' 68.
- 6 'כי באו זרים ויוסיפו מחירה ... עד כי תקצר ידי אחינו להוסיף עוד עליהם', חבצלת (תרל"ב), גיליון 25.
- 7 האריאל (תרל"ה), גיליון 2; שם (תרל"ו), גיליון 1; יהודה וירושלם (מהדורת קרסל), ירושלים תשט"ו, עמ' 9.
- 8 מ' סלומון, שלושה דורות בישוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 171; מכתבו של י' שטמפר אל ר"ז יעבץ, בחוברת 'חזון יהודה וירושלים', בעריכת פ' גראייבסקי, חוברת קיז, ירושלים תרצ"ו.

שער ספר הברית והזכרון לחברת 'אגודת מיסדי הישוב'

יואל משה סלומון

סמוך לחברון.⁹ ההצעה נזכרה לראשונה במכתבם הגלוי של הרבנים סלט ואויערבך למשה מונטיפיורי, בהדגשה כי אכן ניתן לרכוש בזול את כל אדמות הכפר.¹⁰ הצעה זו היתה פרי יזמתו של הרב אליהו מני מחברון.¹¹ זכותה לתמיכה נמרצת של הרב יהודה אלקלעי הישיש שהיה אז תושב ירושלים.¹² הניסיון לרכישת אדמה זו קשורה בשמו של ר' עקיבא יוסף שלזינגר, מתלמידי החת"ם סופר, שנודע בקנאותו ובמלחמתו חסרת-הפשרות בהשכלה.¹³ שלזינגר עלה ארצה בשנת תר"ל (1870) ונטל חלק פעיל במאבק נגד המודרניזאציה של החינוך.¹⁴ אולם עיקר מאווייו היו נתונים לחזון העתיד של היישוב בארץ, ובשנת תרל"ג (1873) ביקש לכוון 'חברה מחזירה עטרה ליושנה' (מעל"ה), אשר במרכז פעולתה היו צריכים להיות הפניית צעירים לעבודה חקלאית ולמלאכה והנהגת דיבור עברי.¹⁵ תמיכתו הנלהבת בפרודוקטיביזאציה ובשינויים מפליגים במשטר-החלוקה, היתה לצנינים בעיני הנהגת היישוב האשכנזי, ולאחר שנמצאה עילה מתאימה, נרדף ואף הוחרם לתקופת-מה.¹⁶

רע"י שלזינגר החליט לפעול למען הגשמת חזון ההתיישבות שלו, וכשנודע לו על הצעת סאנאברה, יצא בלוויית דוד גוטמן ויהושע שטמפר הצעיר, שזה מקרוב עלה ארצה, לסיור בשטח.¹⁷ הסיור נערך בחשאי, במסווה של נסיעה לחברון, כדי למנוע הפרעות מצד ראשי כולל אונגארן, שעקבו בחשדנות מרובה אחר מעשי שלזינגר.¹⁸ המסיירים נתרשמו מאוד מפוריות האדמה ומן האקלים הנוח, שמו לבם לעתיקות העבריות שבאתר, והחלו במשא-ומתן על קניית האדמות, שנראו בעיניהם מתאימות ליישובן של כמאתיים משפחות. המאמצים נמשכו כשנה, אך לאחר שהגיע האישור הנכסף מקושטא, התקשו הקונים לגייס את הסכום הדרוש. בינתיים הערים עליהם האפנדי המתווך וקנה את האדמות לעצמו, במגמה לדרוש אחרי-כן מן היהודים מחיר גבוה יותר. לפי סברה אחרת, נבטלה הקנייה משום שהמוכרים חזרו בהם. אך לדברי פינס, עדיין עמדו האדמות למכירה

9 לפרשה זו ראה: ד' עמית, 'כמיהת יהודים להתיישבות חקלאית בהר חברון במאה הי"ט ובראשית המאה הנוכחית', בתוך: ברוך ה' צורי — לזכר ברוך דסברג, קבוצת ראש צורים (ללא ציון שנת ההדפסה), עמ' 15–24; צ' אילן, 'מאה שנה לחלוס סנבירה', שנה בשנה (שנתון 'היכל שלמה'), תשל"ח, עמ' 516–522. לדברי עמית ואילן יש לזהות מקום זה בחורבות כפר, הנמצא 5 ק"מ מצפון-מזרח לתל-מרישה. עמית מציין, שהאדמות הנוכרות מעובדות כיום בידי חברי הקיבוצים כפר עציון וראש צורים.

10 'מכתב גלוי', לונדון תרל"ה, עמ' לה, ראה גם: מ' מונטיפיורי, משה וירושלים, וארשה 1879, עמ' 35.

11 'מכתב גלוי', ושם מכתבו של הרב מני אל מונטיפיורי: 'אפשר שמן השמים יזכו אתכם בה ותקנו אותה, ואם עלה לרצונם הטוב לקנותה, יחישו להודיעני'. ראה גם: מנשה מני, רבי אליהו מני, ירושלים תרצ"ו, עמ' 31–32.

12 חבצלת (תרל"ה), גיליון 31.

13 עליו ראה: א"י שחראי, רבי עקיבא יוסף שלזינגר, ירושלים תש"ב; וראה ספרו של רע"י שלזינגר, לב העיברי, פרשבורג תרכ"ה.

14 מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל-אביב תשל"א, עמ' 332–333.

15 ראה ספרו: חברה מחזירה עטרה ליושנה עם כולל העברים, ירושלים תרל"ג (מהדורה חדשה: ירושלים תשט"ו), וכן שחראי (לעיל, הערה 13), עמ' טז-מד.

16 ראה: שחראי (לעיל, הערה 13), עמ' נז-סו; א"ר מלאכי, 'תולדות היישוב הישן', שנה בשנה, תשל"ח, עמ' 298–304; י' ראב, החלם הראשון, תל-אביב תשט"ו, עמ' 51–53 [להלן: ראב], המזכיר גם את פרשת סאנאברה.

17 שחראי, עמ' טז-עא.

18 בשוכם לירושלים המתין להם ציבור מוסת, שאיים לעשות בהם שפטים. גוטמן נאלץ לאיים באקדח, כדי לפלס לו דרך העירה (ספר חברון, ירושלים תש"ל, עמ' 103). חברי כולל אונגארן נאלצו לחתום על כתב-קיסרוג נגד שלזינגר, באיום של שלילת החלוקה.

דוד גוטמן

ב־1878.¹⁹ שלזינגר לא אמר נואש, וקיווה למשפט צודק נגד המתווך והמוכרים בערכאות, ורק לאחר סחבת ממושכת חדל, בתרל"ט (1879), ממאמציו לזכות באדמות אלה.

‘עבודת האדמה וגאולת הארץ’

זמן־מה לאחר שנסתמן הכישלון במאמצים לרכישת אדמות בהר חברון, נוסדה בירושלים אגודה לעידוד ההתיישבות החקלאית בשם ‘עבודת האדמה וגאולת הארץ’. האיש המרכזי בהנהלת האגודה היה דוד גוטמן, שדבק בשאיפותיו להתיישבות חרף הכישלונות ביריחו ובהר חברון. בא’ ניסן תרל"ו (1876) פרסמה האגודה החדשה ‘קול קורא’ נלהב,²⁰ שקרא לגאולת הארץ ולהתיישבות כפעולה חיונית להחשת הגאולה, שסימני קרבתה הולכים ורבים. ‘אם אין ארץ, אין ישראל בעולם’ קבעו מחברי הכרוז, ‘ואיך לא יקרע כל איש סגור לכבו להשתדל עבורה בכל כח להיות נאחו בסנסני אה"ק, אם בכח ואם בפועל’. מצוות יישוב ארץ־ישראל מחייבת לעבוד את אדמתה, ורק בדרך זו ניתן לקיים מצוות התלויות בארץ, מה גם שיש בכך פתרון כלכלי לתושבי ירושלים, אשר ‘ילכו בלא כוח רעבים גם צמאים, נפשם בהם תתעטף’. הקמת השכונות הראשונות שמחוץ לחומות ורכישת קרקעות עד עתה (מקוה־ישראל, מוצא) הן בבחינת ‘קרני עמוד השחר מתחיל להתנוצץ לאט לאט ואותות ישועה קרובה לבוא; נראה לנו שלא היתה כזאת מיום גלותינו מארצנו’.²¹

כעבור חודשיים פרסמה האגודה גם תקנות מפורטות, שבראשן הודגש כי ‘חברתנו הק’ תתנהג על דרך התורה והיראה כדת וכהלכה, כפי שיוורו לנו חכמינו מורינו’. הדגשה זו היתה בבחינת הכרזה על קבלת מרותה של ההנהגה הדתית, לכל תיחשד האגודה בכוונות אפוזיציוניות. בהמשך פירטו התקנות את הדרכים לחלוקת האדמות והזכויות בקרקע, את סדרי הבחירות הפנימיות ואופני התשלומים, תוך הדגשת העקרונות של אחווה ועזרה הדדית.²² האגודה זכתה גם להסכמה מפורשת של הרב מאיר אויערבך על תקנותיה ועל מטרות פעולתה: ‘ותהיו לנס ולעיניים לכל אחב"י אשר לאל ידם לעשות חיל בעבודת אדמת הקודש וגאולה תתנו לארץ’. תקנות האגודה אומצו למעשה כעבור שנתיים על־ידי מייסדי פתח־תקוה, עם הקמת מושבתם.

בחודשים הראשונים הצטרפו לאגודה כמאה חברים, מקרב הפרושים והחסידים כאחד, שהתחייבו לתשלומים במשך עשר שנים. אולם על־אף האהדה הציבורית שזכתה לה תחילה, לא עשתה האגודה חיל, וכנראה כיוון שלא נהגו לברור את החברים שביקשו להצטרף, נכנסו אליה גם טיפוסים מפוקפקים, שעניינם היו לרווחים קלים שמביאה הספרות בקרקעות, ואף עלה בידם לנצל לרעה את תמימותו של גוטמן. בינתיים התעוררו גם הקנאים וכמה מראשי הכוללים, שחששו מפני התמעטות ההכנסות של החלוקה ושינויים באורחות־החיים של היישוב,²³ ופתחו ברדיפת האגודה

19 י"מ פינס, כתבים, בנין הארץ, ב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 48; ראה גם דברי י"מ סלומון בתוך: דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת ציון, ג, תל־אביב תרצ"ב, עמ' 521, סוף הערה [להלן: דרויאנוב].

20 דרויאנוב, שם, עמ' 277–280.

21 עם חותמי הכרוז נמנה גם אליעזר ראב, ראש משפחת ראב, שעתידיה היתה למלא תפקיד חשוב בייסוד פתח־תקוה. יצחק, שלפי זכרונות הבן, הגיעה המשפחה לירושלים כחודשיים לאחר המועד של פרסום הכרוז (ראב, עמ' 44–43). האגודה לא נזכרה שם כלל. על קשרי ראב עם הרב קלישר ראה: כתבי הרב קלישר, בעריכת י' קלזנר, ירושלים תש"ו, עמ' רנא–רנב, ובספר זכרונותיו הנ"ל של י' ראב.

22 דרויאנוב, עמ' 280–286.

23 הם גם טענו נגד תכניות ההתיישבות, כי הארץ ‘אוכלת יושביה במלריה’, וכי האוכלוסיה המקומית מתנגדת לכך, וכמובן שהניסיון לא יצליח משום שהיוזמים אינם מסוגלים לעבודת האדמה (ראב, עמ' 51).

יהושע שטמפר

וחבריה. אף הרב שמואל סלנט עצמו התנגד לפעולת החברה, ובעקבות לחצו על גוטמן,²⁴ התפרקה האגודה עוד לפני שהיה סיפק בידה לנקוט צעדים ממשיים להגשמת תכניתה.²⁵ אך הציפיות לפעולת ההתיישבות רק נתחזקו, ועיתונו של ר' יואל משה סלומון, 'יהודה וירושלם', שהחל להופיע בב' אדר תרל"ז (1877) נהפך לביטאון עיקרי לתעמולה נמרצת למען עבודת אדמה.²⁶ סלומון לא הזכיר כלל את האגודה 'עבודת האדמה וגאולת הארץ', שכבר עמדה אז על סף התפוררות, אולם הוא מתח ביקורת עקיפה על דרך-הפעולה. לדעתו יש לבחור קודם נחלה מתאימה להתיישבות, ורק אחר-כך להקים אגודה, כדי למנוע ויכוחים מיותרים על מקום הקנייה, אופן הרכישה וחלוקת האדמות בין החברים. על-אף סמיכות הפרשיות שבין ייסוד השכונות החדשות ובין השאיפות להתיישבות, עד כדי זהות אישית רבה בין מייסדי השכונות ובין יוזמי ההתיישבות, היה סלומון ער להבדלים המהותיים שבין שני המפעלים:

רב מאוד ההבדל בין חברת בוני בתים לחברת עבודת אדמה. הראשונה, יד-כל אדם שווה, וכל דרי עיר הקודש צריכים לבתים. על-כן בנקל יקבצו החברים... לא כן בגשתנו ליסד חברה לעבודת האדמה, אשר בראשונה צריכים אנו לקבל אך ורק אנשים הראויים ומוכשרים לזה. השנייה, לבחור מקום הראוי לזה. השלישית, לראות שכל בני החברה יתאימו כולם ויקלצו למטרה אחת קדושה ונשגבה... הרביעית, צריכים אנחנו להנחיל את כל בני החברה יחד על אדמתם, ולא להשלוח נפשם בתקות שנים הבאים; ולכל הדברים האלה צריך רב עמל ועבודה וכבוד רבה — ומאין?²⁷

בדברים אלה כבר משתקפת הפקת הלקחים מן הכישלונות הראשונים, וכן היתווה כאן סלומון קווי-פעולה, שהדריכו לאחר מכן את מייסדי פתח-תקוה: בחירת המקום והקנייה בפועל ייעשו בידי אנשים אמידים, שביכולתם לסכן חלק ניכר מרכושם, מבלי שקיומם יועמד בסכנה. אחר-כך תתארגן חברת המועמדים להתיישבות, שיפעלו במשותף ומתוך אחדות-לבבות,²⁸ ואילו באחריות הציבורית למפעל ישאו המייסדים.²⁹ אם יתברר בסוף השנה הראשונה, שאכן היתה הצלחה

24 השווה: מלאכי (לעיל, הערה 1), עמ' 191, ושם הערה 25; מאמרו של י"ד פרומקין, חבצלת (תרל"ז), גיליון 20. מאמר זה נכתב ביום הופעת הגיליון הראשון של 'יהודה וירושלם'. למרות שהתנגדותו של ר"ש סלנט לקניית אדמות וייסוד מושבות מוכחת על-ידי מקורות שונים, לא נמנעו מחברי הספר 'מוסד היסוד' מלמנותו עם יוזמי התכנית ביריחו! (שם, עמ' 66-67).

25 חבצלת, שם, גיליון 21-22.

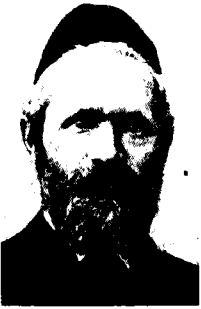
26 על העיתון ראה: ג' קרסל, מבוא למהדורת 'יהודה וירושלם', ירושלים תשט"ו [להלן: יהודה וירושלם, מהדורת קרסל]; ב' אורן, "'יהודה וירושלם' — כתב העת, העורך, החקופה', קטיף, ו-ז (תשכ"ט), עמ' 259-291.

27 יהודה וירושלם, שנה א, עמ' 16 במהדורת קרסל, הערה.

28 'וכל איש אשר חפץ לתת ידו, להיות לו חלק ונחלה בהתחלת ישוב אדמת קדישנו, תתחברו לאגודה אחת, הסירו מכם כל ריב וכל פירוד דעות, והיה כספדי כמערכי כאשכנזי... ואז כולנו יחד נבחרה לנו אנשים, ברוב דעות אנשי שם... המה יבחרו לנו נחלתינו, במקום דשן ושמן ומוצא מים, ואחרי כן ייסדו החברה על מכונה' (שם, עמ' 11).

29 'לא עשינו זה לא לשם סרסרות ולא לשם מסחר. כל מטרתנו זו היתה רק לעשות הנסיון הראשון, וכמובן שהנסיון הזה כרך באחריות גדולה' (י"מ סלומון, פסח תרל"ט, ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח-תקוה תרל"ח-תרפ"ח, בעריכת י' יערי-פולסקין ומ' חריזמן, תל-אביב תרפ"ט, עמ' כז).

כלכלית, יתקבלו חברים חדשים, לאחר שיוגש דין-וחשבון מפורט ומדוקדק על ההכנסות, ההוצאות וההשקעות, ואז גם ניתן יהיה לרכוש שטחים נוספים.

נתן גרינגרט

רכישת אדמות וייסוד המושבה

אף בימי עריכת 'יהודה וירושלם' המשיך סלומון, בשיתוף עם ב"צ ליאון, לתור אחר אדמות מתאימות להתיישבות — בסביבות חברון, רמלה ויפו. לאחר חיפושים ממושכים נוכחו לדעת, שאין סיכוי רב לרכישת אדמות ממשלתיות. אף ניסיון מחדש לרכישת אדמות ליד יריחו נכשל. פעולות-החיפוש נעשו בנסיונות קשות, שכן היתה שנת תרל"ח שנת-משבר ליישוב. בעקבות המלחמה שבין רוסיה לתורכיה נתמעטו ביותר ההכנסות מהחלוקה; היתה זו שנה שלישית למכת-ארבה ובצורת, מחיר החיטה הרקיע שחקים ובירושלים הגיעו הרעב והעוני לשיא. נפסק בניינן של השכונות, ואותות המשבר ניכרו בכל תחומי החיים. אולם סלומון וחבריו לא אמרו נואש, אף כי עם פטירתו של הרב מ' אויערבך, באייר תרל"ח, ניטלה מהם משענת ציבורית חשובה.³⁰

באותו זמן הציע להם הסוחר טייאן לקנות ממנו את אדמות דוראן, שזכה בהן לפני שש שנים. אך הוא תבע מחיר מופקע. בינתיים נודע להם, כי אדמות הכפר אמלבס שעל גדות הירקון — אף הן בבעלות טייאן — מוצעות למכירה. כפר זה גדלל ביותר מחמת הקדחת שעשתה שמות בתושביו ובבהמתם ובגלל מלחמות עם כפרים שכנים.³¹ שני סוחרים ומלווי בריבית מיפו, טייאן וסלים קסאר, השתלטו בדרכי-מרמה ובאמצעות הלוואות בריבית קצוצה על אדמות הכפר; בידי טייאן היתה כמחצית אדמות הכפר וקסאר 'קנה' כרבע נוסף, ובידי תושבי הכפר נותרו כ-2,600 דונם מכלל 14,000 דונם של אדמות הכפר. הפלחים המשיכו לעבד אדמות אלה, ולא הכירו בבעלות הסוחרים היפואים, שהיו מעוניינים להיפטר מ'נחלותיהם'. המתיישבים לעתיד לא ידעו באותה שעה את גלגולן של אדמות אמלבס ואת דרך רכישתן בידי שני האפנדים.

בקיץ תרל"ח (1878) יצאו ד' גוטמן, י"מ סלומון, י' שטמפר וז' ברנט לסייר באדמות אמלבס. אף כי נוכחו לדעת, שהאדמה דשנה ושופעת דשא כולה, וליד מבצר אנטיפטרוס הקרוב מפכים מעיינות מים חיים, התרשמו קשות ממראה עיניהם בכפר. לבם נתמלא ייאוש והם שבו ליפו אכולי-ספקות. סלומון נשאר באיזור, והחל לאסוף מידע בסביבה. כל חוות-הדעת היו שליליות: המקום אינו מתאים להתיישבות; הכפר מכלה את יושביו, בעיקר בשל קירבת הביצות שליד הירקון, שהן מקור להמוני יתושי קדחת. גם הרופא הממשלתי ד"ר מזוריקי, שחברי המשלחת הביאוהו למקום, פסל את תכנית-ההתיישבות מכל וכל.³² אולם חרף כל האזהרות וחוות-הדעת החמורות החליטו הארבעה להתיישב במקום וליטול עליהם את הסיכון. בשל הכישלונות הקודמים היו כבר קצרי-רוח, והחליטו לא לשעות לאזהרות. הם קיוו, שעל-אף כל הקשיים יעלה בידם להפריח את השממה ולהקים

30 כשנה לפני פטירתו, בעת חנוכת בית המדרש בשכונת משכנות ישראל, אמר הרב מאיר אויערבך לדוד גוטמן: 'יתן ה' ונוכה לברך איש את רעהו ... בחנוכת בימ המדרש ראשון בהקאלאני הראשונה, אשר יזכנו ה' לכונו על הר קדשנו' (יהודה וירושלם, שנה א, גיליון ה, י"ד אייר תרל"ז).

31 על תולדות הכפר ראה: ספר היובל תרפ"ט, עמ' יג-יד [להלן: ספר היובל תרפ"ט], וראה גם התיאור הקודר שנדפס בהלבנון (תרל"ט), גיליון 40.

32 ספר היובל תרפ"ט, עמ' יז-יח.

מושבה מבוססת, כדוגמת שרונה השכנה, מושבת הטמפלרים המשגשגת.³³ מן הראוי לציין, שבשעת המשא-ומתן ביפו הוצע להם לרכוש גם פרדס משוכה בסביבות יפו, שבוודאי הבטיח רווח סביר בטווח הלא-רחוק. אולם הארבעה דחו את ההצעה המפתה, והחליטו לקנות מאדמות אמלבס, שכן לא לרווחים אישיים נשאו עיניהם אלא למילוי השליחות הציבורית, להקים מושבה חקלאית לבני-ירושלים כדי להתוות דרך ליישוב הישן להיחלץ ממצוקתו הכלכלית ומדילדולו המוסרי. ואולם, כדי להקטין את הסיכון, החליטו שלא לרכוש מאדמות טיפאן הסמוכות למוקד-הפורענות שליד הירקון, אלא לרכוש את חלקת קסאר, שנמצאה במרחק-מה מן הביצות, ולהקים את המושבה על מרום הגבעה הדרומית שבקצה, ושם גם לכרות באר, לבל יצטרכו לשתות ממי הירקון המזיקים. לאדמות קסאר היה גם יתרון נוסף, שהיו מוסדרות בגבולותיהן ('מפרוז'), בשעה שחלקו של טיפאן היה מעורב עם חלק האדמות שנותרו לפליטה בידי הפלחים, תושבי אמלבס, דבר שהיה גורם מראש לסכסוכי-גבולות.

עתה החליט גם סלומון, כי הגיעה העת למעשים, ועל-כן החליט לסגור את עיתונו ולהתמסר כולו למפעל ההתיישבות, כדבריו ביומנו, שכתב לאחר מכן:

'כתו סופרים עטיכם לאתים וקשתיכם למזמרות. רב לכם הגות ואומר דברים, צאו נא מעולם ההגיון והדבור אל עולם הפעולה והמעשה... קום ועשה! המילים האלה דפקוני בחזקת יד ותמלא נפשי רגשות חדשות לא שערתיים בכל ימי הגות רוחי... עזבתי את מלאכת הדפסת מכתב-העת 'יהודה וירושלם' כי מתקן לי רגבי המעשה מאלפי דברים ונאומים רבים'.³⁴

בערב ר"ח אב תרל"ח חתמו גוטמן, סלומון ונתן גרינגרט ביפו, בשם הקונים מבני ירושלים, על חוזה-הרכישה במעמדו של סגן הקונסול האוסטרי, כי גוטמן — הקונה העיקרי — היה נתין אוסטרי. בשל חששות להסתבכות עם ראוף הפחה מושל ירושלים, שהתנגד בכל תוקף למכירת קרקעות ליהודים, נכתב-החוזה על-שם גוטמן.³⁵ לפי החוזה נרכשו 3,375 דונם (לפי גירסה אחרת 3,200 דונם) מאת סלים קסאר במחיר של 1,070 נפוליאן זהב (= 21,400 פראנקים). הנחלה חולקה ל-24 חלקים ('נומרן'), מספר גדול יותר ממספר הקונים בפועל, כדי להשאיר גם אדמה למתיישבים שיצטרפו בעתיד. כל חבר נתחייב לרכוש לפחות 'נומר' אחד בעד 50 נפוליאן, כלומר, מתחילה נקבע מחיר שאינו נושא כל רווחים.

במחצית אב חזרו היוזמים שנית לנחלה, כי לקבוע סופית את מקום בנייני היישוב, וכעבור חודש יצאו החלוצים הראשונים ליפו (גוטמן, סלומון, שטמפר, אליעזר ראב ובנו יהודה, מיכל כ"ץ), כדי להכין את העלייה לקרקע. 'צוות ההקמה' החל בחפירת באר, הקים צריף מגורים מקרשים ומחצלות וחילק תפקידים בין החברים. כעבור חודשיים אכן נמצאו מים חיים בעומק של 25 מ'. המייסדים

33 'שמנו לבינו גם על הקאלאניות אשר יסדו זה כמו שבעה שנים האשכנזים בני וויטענבערג (לא מבני עמנו) ובתייהם בנויות במשטר נאה... עד אשר יתהלך ברחובותיהם ישכח כי רגליו תדרכנה בארץ הנשמה... כלימה תכסה פנינו בזכרנו כי העמים אשר לא מבני עמנו יהיו הראשונים לחונן ארצינו הקדושה, ואנחנו, עם ישראל, נעמד מרחוק ולא נמהר לנחם את האם הקדושה הצמאה לבניה' (יהודה וירושלם, מהדורת קרסל, עמ' 109).

34 ספר היוכל תרפ"ט, עמ' צג. הגיליון האחרון הופיע כנראה ב"א תמוז תרל"ח. יש לשער, כי 'המכתב' שנדפס שם בעמ' פט אינו אלא מעין 'עיבוד' של היומן.

35 שם, עמ' יח.

החליטו שבשנה הראשונה לא תחולקנה האדמות בין החברים, אלא כל העבודה והניהול המשיק־הכספי ייעשו במשותף, כדי להקל על אפשריות הקיום. עם זאת הוחלט על עריכת חשבונות נפרדים לכל חבר וחבר בהתאם להשקעתו. בשל מיעוט המתיישבים הראשונים (כמניין בלבד),³⁶ החלו גם להעסיק פועלים ערבים בהכשרת המקום. הצריף שימש מגורים למתיישבים בימות החול ובשבתות חזרו למשפחותיהם, מהן שעברו ליפו ומהן שנשארו בירושלים.

בז' בחשוון תרל"ט פתח יהודה ראב (שמשפחתו היתה המשפחה היחידה שהיה לה ניסיון חקלאי, עוד מחוץ־לארץ) את תלם הבתולים באדמת המושבה, במעמד נרגש של המייסדים, שערכו הקפות מסביב למחרשה — בדומה לשמחת תורה — ונתכבדו בהולכתה בהצהירם: 'אשרינו שזכינו לכך'.³⁷ קמה המושבה העברית הראשונה על אדמת המולדת, ושמה בישראל פתח־תקוה, כפי שנקבע תחילה, בעת הניסיון להתיישבות בכיכר הירדן.³⁸

לא חלפו ימים רבים ונתגלעו החיכוכים הראשונים עם השלטונות, שעוד קודם לכן ניסו לסכל את הקנייה ולהערים מכשולים על דרך המייסדים. כל התכנית עוררה מורת־רוחם של השלטונות, שכן לראשונה הוקמה נקודת־התיישבות יהודית של ממש, בחסותן של מצצמות זרות (מלבד הקונסוליה האוסטרית, שנזכרה כבר לעיל, סייעה למתיישבים גם הקונסוליה הגרמנית, ביזמתו של י"מ סלומון, שהיה נתין גרמני), ובכך היתה ביניהם מעין ראשית ערעור של שליטתם המוגבלת על האדמות החקלאיות.

המייסדים ומניעיהם

מן הדין להעלות כאן כמה קווים לדמותם של המייסדים ומניעיהם. הצבענו כבר על הקשר ההדוק שבין ייסוד השכונות הראשונות שמחוץ לחומות ירושלים ובין הניסיונות לרכישת אדמות להתיישבות וייסודה של פתח־תקוה. כמה ממייסדי המושבה (סלומון, גוטמן, גרינגרט) נמנו עם ראשוני בוני השכונות; רבים מרוכשי הקרקעות והמתיישבים בשלב מאוחר יותר גרו בשכונות חדשות. אין ספק כי הצלחת מפעל הבנייה השפיעה עליהם, והעמיקה את הכרתם, כי הם דור הגאולה והגיצה השעה להגשמת השאיפה לעבודת אדמה.

ניתן להצביע על כמה מאפיינים משותפים למרבית קבוצת המייסדים: הם היו מתונים בהשקפותיהם, אך דבקים באורחות החיים המסורתיים; שומרי מצוות — קלות כחמורות, פתוחים לשינויים, שוחרי השכלה, שואפים לפרודוקטיביזציה, לא נתונים למרות הממונים על החלוקה, חדורי חלוציות והכרה לאומית, וחלקם בקיאים בלשון ובהווי של תושבי הסביבה. חלקם נמנה עם עדת הפרושים ורובם היו יוצאי הונגריה. בשל הרכב זה פרש הוועד הכללי, בראשות מזכירו ר"י

36 לדברי י' ראב כללה קבוצת המייסדים את האנשים הבאים: ד' גוטמן, יעקב בלומנטל, מ"ל כ"ץ, י' שטמפר, אליעזר יהודה ראב, דוד רגנר (כל אלה היו יוצאי הונגריה!), נתן גרינגרט (שנשאר למעשה בירושלים), י"מ סלומון וז' ברנט — עשרה במניין (ראב, עמ' 55). לפי מקורות אחרים מנתה הקבוצה 12–13 אנשים.

37 שם, עמ' 58–60, 63–64.

38 אליבא דאמת היה מטבע הלשון 'פתח־תקוה' שגור בפי כל השואפים להתיישבות בצעד ראשון לגאולה, והופיע לראשונה עוד בהלבנון (תרכ"ג), גיליון 3. ראה גם: סלומון (לעיל, הערה 8), עמ' 187, הערה 92. גם סלומון ציין בשער 'יהודה וירושלם': 'רבות פעמים מפעולה קטנה טהורה לתועלת הופיע אור גדול, ואך בפתחינו פתח כמחט סדקית נפתח לנו פתח־תקוה, כפתחו של אולם להגדיל הישוב' (שם, א/א). אף מאמר הברכה של יעקב ספיר לרגל עלייתו ארצה של ר"מ פינס מוכתר 'פתח־תקוה' (הלבנון, טו, גיליון 11, ערב סוכות תרל"ט).

ריבלין, את חסותו על המייסדים, ואף תמך בהם זמן־מה בכסף ובמצרכים, אחדים היו אמידים לפי מושגי התקופה (גוטמן, ברנט, גרינגרט, ליאון) והשקעותיהם האישיות שימשו אבן־יסוד למפעל כולו; אחרים נתגלו כעסקני ציבור מעולים (גוטמן, סלומון, שטמפר, מיכל כ"ץ), שהשכילו להתגבר על כל מכשול ולגייס עזרה בשעת הצורך. קבוצה זו היתה הכוח המניע ביזמה ההתיישבותית ובהפיכת הרעיון למציאות. רובם ככולם היו גם צעירים — חלקם רווקים וחלקם נישאו זה מקרוב. 'הזקנים שבחבורה' היו גוטמן (שהיה בן 51 בשנת תרל"ח) ואליעזר ראב (בן 50); סלומון היה בן 40, גרינגרט בן 39, אך שטמפר היה רק בן 26, יעקב בלומנטל וכ"ץ בני 32, יהודה ראב בן 21, ואחיו משה שמואל ראב בן 16 בלבד.³⁹

'השלישייה המובילה' הצטיינה במרץ, במסירות ובדבקות במשימה. מיום בואו ארצה הקדיש דוד גוטמן את כל עיתותיו להגשמת החזון של גאולת האדמה, ואף השקיע בכך את כל הונו. גוטמן היה ערירי וראה בהקמת פתח־תקוה משאת־נפש ותוכן־חיים. יואל משה סלומון, דור שלישי לאחת המשפחות הנכבדות של עדת הפרושים בארץ, השקיע מאמצים רבים בביסוס המושבה, בטיפוח היחסים עם השכנים ושימש כמעין 'שר־חוץ' של המושבה. הבנקאי נתן גרינגרט דאג לגיוס כספים ולאירגון כוח אדם.⁴⁰ 'הגביר' זרח ברנט השקיע כספים רבים במושבה, כשם שבנה אחר־כך את שכונת נוה שלום שליד יפו. אליעזר ראב ושני בניו תרמו את הידע החקלאי, בנוסף לדוד רגנר מהונגריה, שהובא לפתח־תקוה על־ידי גוטמן ושימש מדרך חקלאי למניין המייסדים. מיכל כ"ץ עשה גדולות בדאגה לביטחון ולמערכת היחסים עם הפלחים, ויהושע שטמפר (בן משפחה של ראב שאף שימש מורה לעברית בביתם), אשר הלך רגלי לארץ־ישראל, בלט עד מהרה כעסקן ציבורי מובהק, עודד את רוח המתיישבים בשעת משבר, הפיח בלבם תקווה ואמונה ושימש שליחם הראשון לגיוס עזרה מעבר לים.⁴¹

מניעי המייסדים לא היו כולם חדשים, בחלקם שיקפו אלה את גישתם הרעיונית של תלמידי הגר"א מזה ותלמידי החת"ם סופר מזה, ובחלקם התגבשו כתוצאה מנסיבות הזמן:

א. בלב כולם פיעמה השאיפה לעבודת־אדמה ולהתיישבות כחלק מהותי של החזון לשיבת ציון וכדרך מעשית להחשת תהליך הגאולה. בהקמת השכונות, ברכישת אדמות ובייסוד המושבות ראו את 'ניצני הגאולה'.⁴²

39 גם ראשי 'הירקונים' שלאחר מכן היו בני שלושים לערך.
40 'בראש האגודה הקטנה הזאת עמדו שלשה אנשים מחוכמים ובעלי־כשרון, ה' סאלאמן (אשכנזי), ה' גרינגרט (יליד א"י) וה' גוטמן (אונגרי), והם מכרו כל אשר להם לבעבור בצע את המפעל הגדול הזה' (הצפירה [תרמ"ב], גיליון 15).

41 ראה את הביוגרפיות על המייסדים בספר היוכל תרפ"ט. לימים עלה מעמדו של שטמפר והוא מילא את מקומו של גרינגרט ב'שלישייה המובילה'. לאחר שגרינגרט פרש למעשה מן ההתיישבות. ראה גם הערכתו של פינס לאחר זמן: 'שלושה כחות גדולים דרשה התחדשות הישוב החקלאית בא"י, עצה, ממון ומרץ, ותומין לה ההשגחה העליונה שלוש בני אדם, אשר סמנו את הכחות הללו, ר' יואל משה סלומון בעל המחשבה והעצה, ר' דוד גוטמן איש הממון ור' יהושע שטמפר בעל המרץ המצוי' (סלומון [לעיל, הערה 8], עמ' 196).

42 ראה, למשל, לעיל על כרוז האגודה 'עבודת האדמה וגאולת הארץ', הרואה כסימני הגאולה 'בנין בתים רבים וקנין קרקעות הרבה', ומטעים: 'אכן מחויבים אתם ש"גאולה תתנו לארץ", היינו אה"ק ביום שיהיה באפשרי ושעת הכושר לגאול את הארץ'; ראה שם, בהסכמת ר"מ אויערבך לאגודה: 'ואתערווא דלמטה יתעורר לעומתכם הבטחת הקב"ה והארץ אוכור' (דריאנוב, ג, עמ' 286). אף י"מ סלומון ציין ב'יהודה וירושלם': 'אכן לא רק "ובנו בתים

- ב. כיסופים לחיים דתיים שלמים, שאפשר להגשימם רק בחיי התיישבות, תוך קיומן של מצוות התלויות בארץ, שנבצר לקיימן בעיר.⁴³
- ג. התיישבות נתפסה כאחת הדרכים העיקריות לניתוק היישוב מן התלות בחלוקה ולהבראתו הכלכלית. עז היה רצונם להשתחרר מן החלוקה ולחיות מיגיע כפיהם.⁴⁴ ברור היה להם, כי הראשונים למעשה חייבים להיות בני־הארץ, המעורים במציאות, אשר בכוחם ובמונים־הם עליהם להיות החלוצים העוברים לפני המחנה.⁴⁵
- ד. בניסיונם ההתיישבותי התכוונו לשמש דוגמה לאחרים ולעוררם לעבודת האדמה ולעמל כפיים, למען יוכלו לעמוד ברשות עצמם.⁴⁶
- ה. רוב המייסדים היו חדורי הכרה לאומית, שחובה לגאול את אדמת המולדת, להתיישב עליה ולעבדה, כדי לפלס את הדרך ליישוב המתחדש.⁴⁷

השנה הראשונה

סבל רב היה מנת־חלקם של המתיישבים בשנה הראשונה, ורק קרני־האור הראשונות של הצלחה עודדו בתלאותיהם.

מחמת מספרם הזעום נאלצו המתיישבים להחכיר חלק מן האדמות לערבים, תמורת רבע מן היבול. ניסיונותיו של רגנר — המדריך החקלאי — להנהיג שיטות־עבודה אירופיות (שוורים רתומים למחרשות אירופיות) נחלו כישלון חרוץ וגרמו הפסדים ניכרים. בחודשי החורף גם עלה נחל מוסררה על גדותיו ונותק הקשר בין פתח־תקוה ליפו. המתיישבים נותקו ממשפחותיהם וסבלו

- וישבו השמיענו ה', אלא גם "ונטעו כרמים ואכלו את פריהם" — דבר אל בקדשו — שתי הבטחות נעימות אלה מפי עליון יצאו, וצבא וקץ אחד לשנימו' (מהדורת קרסל, עמ' 7). ראה גם דרשת ר"מ סלומון לפני המתיישבים החדשים (ספר היובל תרפ"ט, עמ' לח-לט).
- 43 ראה דברי יוסף ריבלין: 'וברך ה', אשר החל עוד לקדשנו במצוות התלויות בארץ, ופתח תקוננו הולכת ונפתחת לפנינו בעזר ה' במרחביה, כי עוד נורע שדות ונטע כרמים בהרי ישראל בעמלינו ויגיעינו' (יהודה וירושלם, מהדורת קרסל, עמ' 133). וראה דברי סלומון, שם, עמ' 8, 14-15, 108 ועוד. וכן 'לקיים מצוות התלויות בארץ' (כרוז 'עבודת אדמה וגאולת הארץ').
- 44 'ואין לנו דרך ישרה וחיוב גמור כזה, מקום כשר ומוכשר למעשי ידינו, לאכול מפריה ולשכוע לחם לפי הטף' (הכרוז הנ"ל של 'עבודת אדמה וגאולת הארץ'); ראה דברי גרינגרט (החבצלת, תר"ם, גיליון 38): 'ותהי ראשית היוסדה לשם עבודה ממש ועמל כפיים שמהם פרנסתנו נמצא, ולא לשם חזרה על הפתחים ולקחת מתנות מאדם'. השווה גם דברי סלומון: 'ולא תהיה כל מחיתם תלויה בידי יושבי ארץ אחרת' (יהודה וירושלם, עמ' 16), ועוד במאמרו 'ישוב ארץ הקודש'.
- 45 ראה שם, עמ' 18.
- 46 'מלבד טובת עצמם היתה להם כוונה רצויה, להיות למעירים ומעוררים במעשיהם את שאר אחינו יושבי אה"ק, כי מהם יראו וכן יעשו גם המה ... ולא יצטרכו עוד למתנת בשר דם' (יחיאל ברי"ל, יסוד המעלה, מגנצא תרמ"ג, עמ' 115); 'וגם לפתוח פתח הדרך האושר לעם עני דל יושב ירושלים, כי יראו מהם וכן יעשו לשים אל עבודת האדמה פניהם' (י' גולדמן, האסיף, א [תרמ"ה], מחלקה ב); בדבריו בליל הסדר הראשון במושבה (ראה להלן) הדגיש ד' גוטמן, שהמושבה נוסדה כדי 'לסול המסילה להבאים אחרינו'.
- 47 ראה עדותו של הרצברג בתשובתו לנטר: 'האנשים האלה — גוטמן וחבריו — לא אחר ביצעם הלך ליבם בהאחזם באדמה; איש איש מצא די מחיתו בכבוד ובמנוחה וישליכו מנוחתם אחרי גום ויביאו צוארם בעול כבד מאד, כי ראו ארץ אבותיהם בידי זרים ויאמרו לגאלנו' (המגיד [תרמ"ב], גיליון 24); בכרוז של 'עבודת אדמה וגאולת הארץ' נאמר: 'ולמה יגרע חלק יעקב מכל משפחות האדמה; חרפה היא לנו מלית נואש חלילה מנחלת ישראל וקדושתה בעת הכושר הלז; והשווה דברי סלומון: 'כי הארץ הנשמה הלזו תעבד מבניה, לעורר בזה יעוד לאומתינו, ולאט לאט תתנער אדמת קדשנו מעפר שממותיה ותאיר פניה כימי קדם' (יהודה וירושלם, מהדורת קרסל, עמ' 13).

מחוסר אספקת מזון. אף המצב הביטחוני נתערער ופלחי אמלכס התנפלו מדי פעם על המתיישבים למטרת שוד ולהשגת גבול על-ידי העלאת עדרים על שדות המושבה. הפלחים הרהיבו עוז להציק לאנשי פתח-תקוה, הן בשל מספר המועט של המתיישבים והן משום שזילזלו ביהודים כלוחמים ('ואלד אל-מית'), שיש להראות להם גבורה וגבריות של אמת. כמו-כן הוסתו הפלחים על-ידי טיפאן, שלא סלח למתיישבים על שהעדיפו לרכוש את אדמות קסאר על-פני אדמותיו. הפלחים בוודאי גם חפצו להפגין את אי-הכרתם בזכויות המתיישבים על גאולת-המריבה. אולם המתיישבים הדפו את המתנפלים פעם אחר פעם בחירוף נפש ובתקיפות והצליחו לגרשם מעל גבול נחלתם.⁴⁸ בצר להם, ולאחר התנפלות על מיכל כ"ץ, הועיקו המתיישבים לעזרתם את הקונסול האוסטרי מירושלים, הרוזן קאבוגה, ולאחר התערבותו הנמרצת נאלצו שלטונות יפו להעמיד לדין את הפורעים שליחי טיפאן. אנשי פתח-תקוה זכו בדין וטיפאן הוכרח לשלם פיצויים. לאחר משפט זה, שגילה לעין כל את תמיכת הקונסולים במתיישבים, לא העז עוד איש מן הפלחים לפגוע במתיישבים ושקט נשתרר באיזור.

בפרוס חג-הפסח הראשון החליטו המתיישבים לערוך את 'הסדר' במקום, ואף הביאו לראשונה את משפחותיהם לימי החג. גוטמן ציין בדבריי-הפתיחה בליל-הסדר, שחיבים לברך גם 'שהחינו' על כינון המושבה העברית הראשונה. שטמפר העלה בנאומו על נס את פועלם של גוטמן וסלומון וסיים את נאומו הנלהב בדבריי-החזון הבאים:

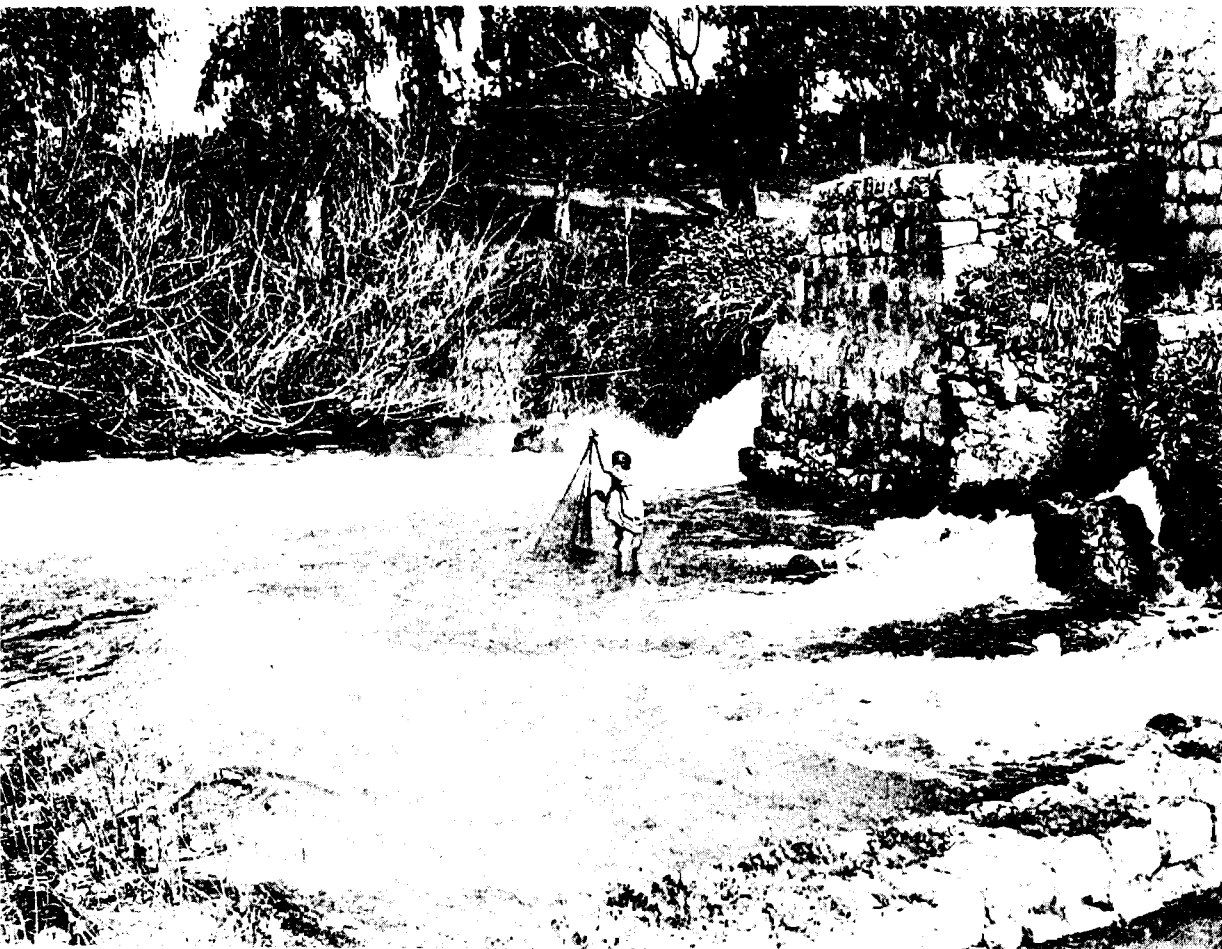
ארץ! הנה נמצאו לך כהיום גואלים, ואם כי מעטים הם היום הזה... למראה העשרה יקומו מאה, ולמראה המאה יקומו אלף ומאלף רבבה ומרבכה — מיליונים. גם יומם גם לילה לא ננוח עד אשר תשובי אל קדמת נעורייך, להיות עטרת צבי בכל העולם!⁴⁹

ההדים הראשונים להצלחת המתיישבים עוררה התעניינות בקרב תושבי ירושלים, ומהם פנו אל סלומון בבקשה להצטרף לרוכשי האדמות ולמתיישבים. אולם סלומון ביקשם להמתין עד תום השנה הראשונה, עד לאחר הקציר, שעה שאפשר יהיה לערוך את מאזן השנה הראשונה. אם ימצא אז מספר מתאים של מועמדים, יפעלו המייסדים למען הרחבת שטח המושבה וירכשו אדמות נוספות.⁵⁰ משהגיעה שעת הקציר נתברר, שאכן ראו המתיישבים ברכה בעמלם ויבולם הראשון הצליח למעלה מן המשוער, אף כי בשעת הזריעה לא שעו לדברי האזהרה של הערבים השכנים על הבצורת הצפויה. בשמחה רבה קיימו המתיישבים לראשונה את המצוות התלויות בארץ: לקט, שכחה, פאה והפרשת תרומות ומעשרות, והחליטו להוביל מפרי-עמלם לירושלים, כדי להוכיח לבני-העיר, שלא טרחו לשווא. חלקי-התבואות של סלומון ושאר החברים הירושלים, וכן המעשרות, הועמסו על גמלים, והשיירה נכנסה בתהלוכה חגיגית לשכונת מאה שערים בירושלים. תושבי העיר הנרגשים באו בהמוניהם כדי לחזות במאורע ללא תקדים, שחקלאים יהודים מעלים לירושלים, כבימי קדם, מפרי עמל כפיהם. 'שלושת ימים שמחנו אז לפני ה' במאה שערים, בשירים ובקול רנה והלל לה'

48 תיאורים ראה: ספר היובל תרפ"ט, עמ' כב-כה; המליץ (תרל"ט), גיליון 16.

49 ספר היובל תרפ"ט, עמ' כז-כז; סלומון (לעיל, הערה 8), עמ' 197-198; ראב, עמ' 72.

50 ספר היובל תרפ"ט, עמ' כז-כח.

טחנה על שפת הירקון (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

אשר הפליא חסדו לנו לשימנו לתקומה בארץ הנבחרה.⁵¹ רבים ביקשו להסתפח אל המתישבים, אך הללו עדיין עמדו בסירובם למסור נחלותיהם. על שמחת היבול העיב מצבם הכספי הקשה של המתישבים, שכן עלו השמירה, המשפטים והבקשישים בדמים מרובים. אף היבול המבורך לא איזן את ההוצאות המרובות. חלק מן המתישבים הפסידו את הונם המושקע עוד בשנה הראשונה.⁵² בוטלו חיי-השיתוף, ומעתה עמד כל

51 זרח ברנט, זכרונות, הובאו לדפוס ע"י י" שחטר, ירושלים תרפ"ט, עמ' 15; ספר היובל תרפ"ט, עמ' כט-ל.
52 בין היתר הפסידה משפחת ראב את כל כספה ונשארה למעשה מחוסרת קרקע. יהודה ראב עבר לעבוד כשכיר אצל גוטמן. אביו אליעזר עסק בפרנסות שונות.

אחד ברשות עצמו. אך איש לא נטש את המקום. על אף תעמולת השטנה⁵³ החליטו לעשות עתה צעד נוסף, ולקנות את חלקות האדמה הנותרות, כדי להגדיל את מספר המתיישבים ולהיפטר מן השכן הצורר.

גוטמן, סלומון וגרינגרט קנו עתה מטייאן 8,500 דונם ב־60,000 פראנקים (= 3,000 נפוליאון). והתחייבו לפרוע סכום זה בשלושה תשלומים. (למעשה עלה עתה הדונם 7 פראנקים, לעומת 5 פראנקים לדונם באדמות קסאר). בלב כבד חתמו על העסקה, כי לא ידעו אם יוכלו לעמוד בתשלומים ולמצוא קונים לכל החלקות. הם חילקו את האדמות למאה חלקים, וכל חלק ('נומר') הוצא למכירה בשש מאות פראנקים (מחיר הקרן), מזה שליש במזומנים והיתרה בתשלומים.⁵⁴ רכישת שטח כה נרחב היתה מעשה נועז ביותר, ואף על־פי כן נטלו שלושת היוזמים את הסיכון על עצמם, כדי לבסס את היישוב הצעיר ולהוציאו למרחב.

המייסדים והירקונים

לאחר פרסום ההצעה לרכישת אדמות בנחלה החדשה, נתכנסה בסוכות תר"ם אסיפת החברים החדשים, שבפניהם הוצגו חשבוניות ההוצאות וההכנסות של השנה הראשונה. כיוון שנתקרב בינתיים זמן הפירעון של השטרות וגברה מצוקתם הכספית, לא דיקדקו היוזמים עם הבאים לקנות מהם אדמה. מי שהיה מוכן לשלם את מחיר החלקה כולה, או שליש מזה במזומנים ואת היתר בתשלומים לשיעורין, נתקבל ברצון. חוסר־ההקפדה בבחירת המתיישבים לעתיד היה אחר־כך לרועץ להתפתחותה של המושבה והירבה מחלוקת ומפח־נפש. י"מ סלומון נשא בפני המתכנסים נאום נלהב, רצוף מוטיבים לאומיים, שעיקרו היה הקשר לארץ והחובה להחיותה. בין היתר אמר:

כל יהודי הגואל וקונה קרקע בא"י, הרי הוא קונה עולם ושמתו שמחת עולם... את החלק הראשון של גאולת הארץ כבר קיימנו בחלק זה; עתה עלינו ועל הבאים אחרינו לקיים את החלק השני: לעבדה ולשמרה, ולהשיבה לחשיבותה הקדומה, בהיות ישראל על אדמתו.⁵⁵

תוך זמן לא רב נמכרו 82 חלקים; מהם רכש רע"י שלזינגר 10 חלקים בשם חותנו הרב הלל ליכטנשטיין מקולומיאה. עם הקונים האחרים נמנו: משה צבי לוינסון, שהשתייך לכולל סובאלק (ליטא). ממייסדי מאה שערים, פעיל נלהב למען גאולת אדמה ותכניות להתיישבות וחרד קיצוני, שהיה לאחר מכן מראשי המדברים של המתיישבים החדשים; אשר זליג בלום, לימים חתנו של

53 ראה למשל כרוז של עסקני כולל הו"ד (הלבנון, תוספת לגיליון 50, ה' אב תרל"ט), המטילים ספק, אם בכלל מסוגלים יהודים לעבודת האדמה:

בני ישראל הם חלשים מטבעם ורפי ידים, ולא יוכלו לעבוד עבודה קשה וגם לא כישמעאלים הישראליים, כי הישמעאלים הולכים ערומים ויחפים ואוכלים מאכל הכפרים, והישמעאלים הם ונשיהם עומדים שלוש שעות לפני אור היום וילקטו בשדה, ואת אשר לקטו בשלוש שעות, מוליכים משא על ראשם וילדיהם על כתפיהם, דרך שלוש שעות אל תוך העיר, ובבואם — מוכרים את כל אשר ליקטו עבור שני זילבר־גרושן. והנה מלבד כי לא כהאנשים הישמעאלים האנשים הישראליים ונשיהם, אשר תכבד עליהם העבודה הזאת (כדרך הפלחים) נשאלה: המשני זילבר־גרושן יוכלו להתפרנס איש ישראל ואשתו המינקת?

54 ראה גם דרזיאנוב, ג, עמ' 285. אחר כך ניקנה גם 'הרבע' האחרון, שנותר לפלחי אמלבס, אולם הקנייה לא אושרה על־ידי השלטונות כחוק, ודמי הקדימה שניתנו לפלחים ירדו לטמיון. רק בשנת תרמ"ב נרכשו אדמות אלה על־ידי י"מ פינס.

55 ספר היובל תרפ"ט, עמ' לח-לט.

לוינסון, יוצא משפחה חסידית, שהיגר לארצות-הברית, צבר שם הון ובהשפעת לוינסון עלה ארצה, הצטרף למתנחלים והתבלט מאוחר יותר כעסקן רב-פעלים;⁵⁶ משה ריינהרד, אלתר וינקלר, יצחק יעקב מליפנא. לקונים הובטחה עזרה בבניית בתים וברכישת ציוד וכלים, ואף הובטח להם שימוש חופשי במי-הבאר לתקופה מסוימת. רוב הקונים היו חסרי כל מושג בעבודה חקלאית, ורק מעטים מהם התכוונו להתיישב מיד. איש גם לא בדק, אם אמנם יוכלו 'הקונים' לפרוע את כל התשלומים, ומה מידת התאמתם מבחינה חברתית. לימים נתברר, שהסתננו ביניהם לא מעטים שהיו אנשי ריב ומדון. אמצעיהם הכספיים של רובם הספיקו לקניית האדמה בלבד, או אף לסילוק התשלום הראשון, ועל כן נאלצו ללוות כספים בריבית והסתבכו בחובות. בין הקונים החדשים היו חברי 'עבודת אדמה וגאולת הארץ' לשעבר, וכן בני חבורת-ההתיישבות אחרות, שכבר עברו ובטלו מן העולם.

רוב הקונים נמנו עם כולל אונגארן ומיעוטם עם כולל סובאלק. אנשי כולל אונגארן ('שומרי החומות') התרכזו סביב חצרו של הרב מ"ל דיסקין מברסק, שעלה לירושלים בתרל"ח והיה למנהיגו של מחנה הקנאים. נמצא אפוא, כי מבחינת ההשקפות והגישות בענייני דת והווי היה קיים פער של ממש בין הקונים החדשים ובין המייסדים, שרובם המכריע היו מתונים בדעותיהם, ופער זה העמיק אחר-כך את הסכסוכים בין שתי הקבוצות. הצטרפותו של שלזינגר לקונים האצילה על המפעל יוקרה רבה, ואכן קיבלוהו המתיישבים החדשים כמנהיגם הרוחני. שלזינגר ראה בעבודת האדמה מעין עבודת קודש, השתדל להחזיר את דעותיו בקרב המתנחלים ולהדביקם בהתלהבותו.⁵⁷ עתה הוחל במדידת המגרשים ובהגדלתם. בראשית השנה נמדדו 48 מגרשים ולפי התיכנון היו הבתים צריכים לעמוד בארבע שורות בצורת ריבוע או מלבן, ובתווך הרפתות והגרנות. שורות הבתים נועדו ליצור חומה שתקיף את המושבה מארבע רוחותיה, ובה שערים ספורים, לשם ביטחונם של המתיישבים ומשפחותיהם. בראשית החורף תר"ם הושלמה גם קניית האדמות מטייאן, ושלוש הקונים שילמו כרבע הסכום במזומנים והפקידו שטרות על היתרה. יצוין, כי גרינגרט היתנה במפורש, שיהיה אחראי לחלקו בלבד, ועל-כן נפלה האחריות העיקרית על סלומון וגוטמן. המייסדים החלו בהקמת בתיהם על הגבעה הראשונה (עתה: 'ככר המייסדים'), לאחר שהעבירו את משפחותיהם למושבה. הגבעה היתה למרכז של פתח-תקוה, ועל-כן כינו את המייסדים גם בשם 'אנשי הגבעה', לעומת החדשים, שברבות הימים נקראו 'הירקונים', על-שם נחלתם, שהיתה סמוכה לגדות הירקון.

ב' חנוכה תר"ם נערכו לראשונה בחירות לוועד של 'חברת פתח-תקוה', שכללה עתה את כל בעלי האדמות, ותיקים כחדשים. הוסכם לבחור 'בדעות נעלמות', בוועד בן שבעה חברים לניהול ענייני החברה והמושבה, 'ומבלי ועד זה לא ייעשה דבר בעבודת השדה ובחברה'. זכות הבחירה ניתנה לכל בעלי האדמות, בין שישבו בפתח-תקוה ובין שישבו עדיין בירושלים, ולכל בוחר ניתן מספר קולות כמספר ה'נומרון' שרכש. ברור היה מראש, כי הסדר זה היקנה יתרונות בולטים ל'חדשים' וקיפח את

56 על לוינסון ובלום ראה בספר היובל תרפ"ט, עמ' קלה-קמג.

57 לקראת חלוקת האדמות בנחלת טייאן ציווה רע"י שלזינגר על המתיישבים לנהוג בקדושה ובטהרה, 'וביום טרם יוטל הגורל, יוגזר תענית ציבור; בבוקר אחר טבילת העוגה [= הירקון] יתפלל חפילת הושענא רבה. אחרי התפילה יאמרו תהילים מהחל ועד כלה ... וכן יעבור היום בצום ובתפילה ועבודה עד הלילה, אשר אז יעשו סעודה גדולה' (דרויאנוב, ג, עמ' 292, הערה).

נוף הירקון

מעמד המייסדים. כמִרְכֵּן נקבע, שחמישה מחברי הוועד ייבחרו מבין היושבים בירושלים ורק שניים — מבין המתישבים בפועל.⁵⁸ המייסדים ויתרו מדעת על זכויות־יתר, כנראה כדי להניח את דעתם של החדשים, ואולי גם האמינו בסתר־לבם, שלוועד היושב ברובו בירושלים ממילא לא תהיה השפעה מרובה על הנעשה במקום. תוצאות הבחירות לא היו מפתיעות: ברוב הקולות זכו שני מנהיגי 'החדשים' (מ"צ לוינסון — 81; א"ז בלוס — 75); אחריהם באו נציגי המייסדים (גוטמן — 74; סלומון — 71), ואחריהם: יעקב בלומנטל, שהיה אמנם מן המייסדים, אך מקורב למחנה הקנאים (71 קולות), ויחזקאל מנדלסון, מן החדשים (50 קולות). אופייני הדבר, כי יוסף ריבלין, מנהיגו רב־ההשפעה של 'הוועד הכללי' זכה ב־22 קולות בלבד, עובדה המעידה על היחסים המשובשים שבין כולל 'שומרי החומות' ובין 'הוועד הכללי'.⁵⁹

חורף תר"ם היה מן הקשים ביותר. גשמי־עזו ניתכו על המושבה, ואף שלגים פקדוה. נחל מוסררה

58 ראה תקנות הבחירות ורשימת הבוחרים, ספר היובל תרפ"ט, עמ' לו.

59 א' טרופה, יסודות — לתולדות פתח־תקוה, פתח־תקוה תש"ט, עמ' 52–53.

גאה שוב, ושבועות רצופים נותקה המושבה מן הדרך ליפו. אך הפעם היו אנשי פתח-תקוה למודי ניסיון והכינו צורכי מזון בעוד מועד, ואליעזר ראב פתח חנות מכולת במושבה. סבל המשפחות היה ללא-נשוא, כי בנייתם של בתים רבים טרם נסתיימה, ואילו בניית בתים אחרים היתה כה גרועה, עד שהבתים התמוטטו לאחר הגשם הראשון. ילדים ונשים חלו בקדחת ובמחלות אחרות, ורבים נאלצו לשוב לירושלים.⁶⁰

משהגיעו הראשונים מבין רוכשי אדמות טייאן למושבה לאחר פסח תר"ם, כדי להתיישב בנחלתם יחד עם משפחותיהם, נתגלעו הסכסוכים במלוא היקפם. הוותיקים דרשו מן החדשים למלא את התחייבויותיהם הכספיות, אך רק 16 איש פרעו את מלוא חובם. החדשים תבעו להקצות גם להם מקום לבניית בתים על הגבעה והנה נתברר, שקנייתם כללה רק את האדמות שליד גדות הירקון, ואילו מגרשים לבניין בתים עליהם לרכוש בנפרד. עוד קודם לכן ביקשו החדשים להשתחרר מהנהגת גוטמן וסלומון,⁶¹ ועתה הביעו את חשדותיהם בגלוי וקבלו על אונאה ומעשים לא כשרים. גם הבדלי ההשקפות גרמו עתה חילוקי-דעות חריפים באשר לאורח-החיים, וכן בלטו ההבדלים החברתיים: בעוד הוותיקים נמנו ברובם עם שכבות האמידים והיו יוצאי משפחות נכבדות בירושלים, באו רוב החדשים משכבה דלה ועממית, והיו מחוסרי כל ניסיון ציבורי, בהיותם נתונים בכל להשפעתה של הנהגת הקיצוניים בירושלים, שלא חדלה מלהתערב ולהשיא עצות. לא חלף זמן רב והחדשים תבעו לורז את חלוקת הקרקעות והודיעו על חפצם להתיישב על אדמותיהם. לא הועילו האזהרות החמורות מפני הקדחת והביצות. צמחיית חוף הירקון ושפע המים קסמו להם; בטוחים היו בסיכויי ההשקאה, הדיג והמרעה. על-אף חוסר-ניסיונם החקלאי החליטו להיפרד מ'אנשי הגבעה' ולהתיישב על גדות הירקון. ביניהם היו גם אנשים שחיפשו רווחים קלים וחשבו למצוא את אלה דווקא באיזור המפתח למראית-עין. רק אחדים רכשו מגרשים על הגבעה, והיתר החלו להקים במשך קיץ תר"ם מבנים על גדות הירקון, או שהחכירו את שדותיהם ובאו רק מדי פעם מירושלים כדי להשגיח על עבודת החוכרים הערבים. כעשרים משפחות ישבו על הגבעה וכחמש-עשרה התיישבו בקרבת אדמותיהם.

אך הסכסוכים בין 'אנשי הגבעה' ובין 'הירקונים', שנתמכו בידי חורשי מזימות ואנשים מן החוץ, הלכו והחריפו. מסע-הסתה חריף התנהל נגד גוטמן וסלומון, שהואשמו בכוונה לנשל את המחדשים מאדמותיהם. בייחוד גברה ההסתה נגד סלומון, שהיה ידידו של ר"מ פינס, נציג 'קרן מזכרת משה', אשר נגדו התנהלה אז מלחמת-חרמה מצד חוגי הרב דיסקין. הועלה חשד, שמא מתכוון פינס להקים, בעזרת ידידו סלומון, בית-ספר חילוני במושבה ומשום כך תמך במתיישבים הוותיקים.⁶² מחרחר-ריב מירושלים הוסיפו ללבות את אש המחלוקת, והחדשים גם תבעו לבחור ועד חדש במקום, כדי להוציא את הסמכויות מידי גוטמן וסלומון. האחרונים גילו אורך-רוח ואחריות ציבורית, לא שעו לדברי ההסתה ואף הביאו ביזמתם את ר"י ריבלין לפתח-תקוה, וזה ניסה לשכנע

60 ראב, עמ' 75-76.

61 34 איש מבין החדשים חתמו בט"ו בשבט תר"ם על מסמך, הממנה את לוינסון ובלום 'לעמוד בפרץ עבורינו מכל צד' ומייפה את כוחם 'להוציא ולקבל את הקושאנים מאת ר"ד גוטמן, הן בטובתו והן בע"כ' (1). כן תבעו 'לחלק את הנחלה ע"י האיג'ור והושיב שומרים על התבואות ולתקן את כל אשר יהי' מעוות בעיניהם' (דריאנוב, ג, עמ' 291).

62 ראה שם, שם.

את החדשים, בעזרת הרופא ד"ר מזוריני, לבל יקימו את בתייהם במקום הנגוע בקדחת. אך ריבלין לא הצליח לשכנעם; 'הירקונים' המשיכו לבנות את בתייהם, ולכתחילה אף נדמה היה שההצלחה האירה להם פנים מבחינת גידולי-השדה ופוריות האדמה. הם גם סירבו לשלם את יתרת חובם, אף לאחר 'דין תורה' בירושלים, שציווה עליהם לפרוע את החוב. משום כך נאלצו גוטמן וסלומון לכסות מכספם את שאר החוב לטייאן, דבר שכמעט רושש אותם.

בשלהי הקיץ נראו כבר התוצאות העגומות הראשונות. אולם 'הירקונים' סרבו לנטוש את מקומותיהם, חרף הפורענות הקשה שנתרגשה עליהם.⁶² על גדות הירקון פשטה מחלת הקדחת, והיה צורך להוליך חולים ליפו ולירושלים. היו גם אחדים שנספו במקום. 'הוועד הכללי' בראשות הרב שמואל סלנט פרסם אזהרה חמורה, 'כי כל ההוצאות של החולים של פתח-תקוה על החברה פתח-תקוה הם', ובשום פנים לא ישאו בהוצאות החולים, 'ואם לא תשאו במשא ההוצאות הללו, חובה עלינו — ונעשינה — להכריז ולהודיע בכל כתבי העתים מהמכשלה של החברה, וימנעו רבים מלסכן עצמם ולבא להסתפח בנחלת פתח-תקוה'.⁶³

אך משבר פקד גם את 'אנשי הגבעה', כי שנת תר"ם היתה שנת-רוזן. התבואה לא עלתה יפה, ואף אל הגבעה הגיעה הקדחת. נסתמנו סימנים ראשונים לערעור המושבה. רוכשי קרקעות מבין 'הירקונים' ניסו למוכרן לכל דורש, ונתגלעו תופעות עגומות של ספרות. גרינגרט נאלץ להתריע בשם החברה מעל דפי 'חבצלת' על מעשים אלה: 'כל באי החברה קיימו וקיבלו עליהם לעבוד את אדמת הקדש אם על-ידי עצמם ואם על-ידי אחרים, אך לא יחללוה לעשותה כלי חפץ לבצע על-ידי תחבולותיהם באונאת בני אדם'.⁶⁴ יתירה מזו: בירושלים נדפסו שטרי-מקנה על מכירת ד' אמות קרקע במושבה ליהודה מחוץ-לארץ, לשם קיום המצוות התלויות בארץ. בעוד שלמדפיסי השטרות לא היו כלל אדמות במושבה. ושוב יצא גרינגרט וזעק: 'מעשה תעתועים ואחיות עינים; המוכרים קנו חלקם לא בנחלת חברתנו ולא על האדמה בכלל כי באויר השמים'.⁶⁵ המסיתים נגד ההתיישבות ניצלו את המצב והכריזו, כי 'בין פתח-תקוה ושכונת הירקונים ביחס לקדחת ולא כלום, וכל שומר נפשו ירחק משניה'.⁶⁶

המשבר מגיע לשיאו

חומרת החורף של שנת תרמ"א (1880/1) הגדישה את הסאה. מ-הירקון עלו על גדותיהם, ובתי-החומר התמוטטו, 'הירקונים' נותקו לתקופת-מה מן המושבה וסבלו מרעב, בהצטופפם בבתיים שעוד נותרו, עד אשר הצילים 'אנשי-הגבעה'. אך גם הקדחת גברה והפילה חללים מבין היושבים על

62 לימים כתב רא"ל פרומקין עליהם: 'ולא חשבו אחריתם ... ולא חסו על חייהם. לחמם היה לחם קטניות דורא אשר טחנו ואפו אותם באגנות וימלאום כרשם מבצק בלתי אפוי כל צרכו ולבסוף נפלו למשכב ולא היה להם רופא וחינין ויכרעו הרבה לרגלם והסבו על נפשם אסון רב ונורא. וביחוד החל המות במגלו לקצור את הנשים והטף' (דרויאנוב, ג, עמ' 523).

63 הודעת בית דין צדק מ"ז אב תר"ם; דרויאנוב, ג, עמ' 287–288. המתיישבים כונו בהודעה: 'אנשים אשר לא חסו על נפשם ועל זרעם והשליכו עצמם מנגד למקום אשר הוא דראון לכל בשר'. אף-על-פי כן טוען הספר 'מוסד היסוד', כי ר"ש סלנט רצה להקים ישיבת אברכים בנחלת טייאן, כדי לקרב את הגאולה ... (עמ' 108).

64 חבצלת (תר"ם), גיליון 38.

65 שם, גיליון 39–40.

66 ספר היובל תרפ"ט, עמ' מד.

גדות הירקון. הרוב נמלט לירושלים, ורק מעטים עברו לגבעה. היישוב על חוף הירקון התמוטט, ועתה ניצלו גם השכנים הערבים את המצב, פשטו על השדות והרכוש ולבסוף שדדו גם מן הבתים שניטשו. כעבור שנה מייסודו לא נשאר שריד מיישוב 'הירקונים'. המשבר נתן אותותיו גם בגבעה. מפעם לפעם נותק היישוב מיפו עקב השטפונות. עזיבת 'הירקונים' השפיעה גם על הוותיקים וקרוביהם בירושלים כתבו להם, שירחמו על עצמם ומשפחותיהם ויעזבו את המקום המסוכן וישובו לירושלים.⁶⁷ גם היחסים עם 'הירקונים' שהתיישבו עתה ביניהם החריפו. בקיץ תרמ"א פקדה הקדחת גם את הגבעה, ורבים חלו ומהם שגם מתו. בשל המחלה המשתוללת שבתה העבודה, ובין כך היה יכול השנה גרוע. המושבה נידלדלה והכספים אזלו. בקשת המתיישבים לתמיכה מן הכוללים בירושלים הושבה ריקם, והחלו גם עזיבות מבין אנשי הגבעה. לקראת סוף הקיץ נותרו 66 נפשות בעשרה בתים, ועל־כן החליטו גוטמן וסלומון שיש לנטוש לפי שעה את המקום, ובייחוד משום שקרבה שנת שמיטה (תרמ"ב), שבה בין כך אי־אפשר לעבד את האדמה. בכ"ה תמוז תרמ"א עזבו הוותיקים את גבעתם,⁶⁸ ונותר רק מספר מצומצם של אנשים, לשמירה על הרכוש. ביום כיפור תרמ"ב היה עוד מניין בדוחק, ובסוכות אף זה לא. סלומון חלה וחזר לירושלים, שטמפר שהה בחוץ־לארץ וגוטמן וראב עברו ליפו, כדי להשגיח משם על רכוש המושבה. הנחלה הוחכרה כולה לערבים. אך לא חלף זמן רב ונתברר שהכל יורד לטמיון; הפלחים שדדו והרסו את אשר הותירו המתיישבים.⁶⁹

שלוש שנות התלאות והייסורים דילדלו את אמצעי הקבוצה, שנשאה בעול הכספי הכבד של הניסיון ההתיישבותי. עשרות בני־ירושלים איבדו את רכושם הדל, בריאותם, ומהם אף קיפחו את חייהם. המריבות והסכוכים שליוו את המשבר בשנה האחרונה הרתיעו רבים מלתת ידם לניסיונות נוספים,⁷⁰ אולם מנהיגי שתי הקבוצות לא אמרו נואש והחליטו לפעול למען שיקום המושבה.

התארגנות מחודשת

עתה נתגלעו חילוקי־הדעות בכל חריפותם. 'הירקונים' והקרובים להם מבין החוגים הקנאים נתארגנו באגודה בשם 'אגודת מייסדי היישוב', ולפי בקשתם נאות הרב מי"ל דיסקין לקבלם תחת חסותו ולהיות פטרון לאגודה. התאגדותם היתה מכוונת בבירור להתחרות במייסדים וכדי להציג את עצמם כנציגיה הלגיטימיים והבלעדיים של המושבה. 'כתב־ההתקשרות' מכ"ו סיון תרמ"א דיבר על ייסוד האגודה לשם עשיית 'תיקון חברת פתח־תקוה אשר היא כמעט נהרסת', ולבחור מקום טוב להתיישבות.⁷¹ הקושאן יירשם על־שם הרב דיסקין, 'וכל התנהגות החברה יהיה רק על־פי פקודתו'. האגודה תבצע את תכניתה בעזרת תמיכה מחוץ־לארץ, ולשם כך אף תשגר שליחים ותנהל מסע־תעמולה.⁷² בין החותמים על המסמך הופיעו גם שמותיהם של נתן גרינגרט, יעקב בלומנטל,

67 שם, עמ' מז.

68 ד' גוטמן, הצפירה (תרמ"ב), גיליון 15.

69 ראב, עמ' 82–83, 86.

70 ראה דברי הרצברג על הסיבות לכישלון פתח־תקוה, המגיד (תרמ"ב), גיליון 24, ובתוך: ש' יבניאלי (עורך), ספר

הציונות, ב, תל־אביב תש"ב, עמ' 168.

71 דריאנוב, ג, עמ' 302–304.

72 יוזמי האגודה מציינים, שהאגודה נוסדה כבר כביכול בח' תמוז תרל"ט, כלומר בימי התארגנות 'הירקונים', וזאת כדי להצביע על 'ותק' של שנתיים לאגודתם.

אליעזר ומשה ראב, אך הללו הודיעו שמעולם לא חתמו על הכתב. בין החותמים היו רע"י שלזינגר, א"ז בלום ומ"צ לוינסון, מבין ראשי 'הירקונים'; חתמו גם רבים שלא היתה להם כלל נחלה בפתח-תקוה, ובעיקר פעילים מרכזיים של כולל 'שומרי החומות'. בראש החותמים עמד ע"ז הויזדורף, מראשי כולל הו"ד שבנו מרדכי שלמה היה מן הקונים הראשונים של אדמת פתח-תקוה והתיישב עליה בשנת תרמ"ג.⁷³

האגודה זכתה לתמיכה עקבית של רי"ד פרומקין בעיתונו 'חבצלת', אשר במשך שנים עשה תעמולה לרעיון עבודת האדמה, הדגיש את חשיבותו מבחינה כלכלית, מוסרית, דתית ואף לאומית, ואף פרסם פעם כפעם כרוזים של חברות ויחידים. אולם מאז שמשכו החסידים את ידם מן הניסיון לרכוש את אדמות יריחו והיזמה עברה לידי הפרושים, שוב לא נזכרו כל הניסיונות להתיישבות מעל דפי 'חבצלת', בשל קשריהם עם 'הוועד הכללי' ועם ראשי הפרושים, שרדפו קשות את 'חבצלת' בשנים ההן. אף לראשיתה של פתח-תקוה אין זכר בעיתון, ורק במאמרו 'וועד על דבר עבודת אדמה', שציקרו נתייחד לתכנית של גאולה, באה בסופו ההערה: 'גם בירושלים נתעוררו עתה עניים אחדים לנסות כחם בעבודת האדמה ויספתו את החברה אשר ביפו'.⁷⁴ בשנים תרל"ט-תר"ם התייצב פרומקין בעיקר במערכה נגד פינס, נציג 'קרן מזכרת משה', בתבעו כי החברה הלונדונית תייסד מושבות חקלאיות כפתרון לעוני בירושלים, מושבות שתהיינה מבוססות על עבודה עצמית ולא על עבודת זרים, ולא כפי שטען פינס, שבשלב הראשון יש ליישב על האדמות רק בעלי-אמצעים.⁷⁵ היחסים בין פרומקין לפינס הלכו והחריפו, ואין כל ספק שגם בשל כך התקרב פרומקין לחוגי הרב דיסקין, רודפי פינס, מה גם שהסתייג מקבוצת מייסדי פתח-תקוה, בשל קירבתה לוועד הכללי, וכמעט עד קיץ תרמ"א לא הזכיר כלל את שם המושבה מעל דפי עיתונו. כך נוצרה הברית המזוהה בין מחנה הקנאים ובין רי"ד פרומקין, שוחרר ההשכלה.

משביקשה 'אגודת מייסדי היישוב' לתת פומבי לתכניתה ולפרסם קול-קורא ליהודי חוץ-לארץ, פנתה לפרומקין, שהסכים לפרסם את הכרוז 'קול מעיר' מעל דפי עיתונו.⁷⁶ לכרוז זה אופי 'לאומי' מובהק. הכרוז מצביע על התעוררותם הלאומית של העמים ועל הצלחת התיישבותם של הגרמנים בארץ-ישראל ('אנה נוליד חרפתנו, בראותנו כי זרים יבואו בגבולנו, גויים ממדינת ווירטענבערג'), ומטעים את הצורך לעלות ולהתיישב בארץ-ישראל כצעד לגאולה מפני השואה המתקרבת. כל קטע בכרוז מסתיים בפסוק: 'שובי בתולת ישראל שובי אל עריך אלה'. הפתרון המוצע: שיתוף בני הגולה ובני ירושלים במפעל של גאולת הארץ ועבודת האדמה: 'לכונו מושבות בארצנו הקדושה לבנות הנהרסות ולנטוע הנשמות'. אין גם לחשוש מן הערבים, ש'אין להם שנהא כבושה על עם ישראל',

73 ראה לעיל, בהערה 53, על כרוזו של כולל הו"ד. על מ"ש הויזדורף ראה: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ה, עמ' 2356.

74 חבצלת (תר"ם), גיליון 8.

75 ראה בעיקר מאמריו של פרומקין: 'על דבר עבודת האדמה', חבצלת (תרל"ט), גליונות 1-6, 8, 10; והשווה: 'קלנר, 'התיישבות חקלאית כאלטרנטיבה לעוני', בטחון סוציאלי, חוברת 9-10 (טבת תשל"ו), עמ' 154-158. יצוין, כי לאחר ניסיון העלייה בתרמ"ב, שינה פרומקין את דעתו ובתרמ"ד כבר הזהיר מפני עליית עניים לארץ-ישראל!

76 חבצלת (תרמ"א), גליונות 36-37. נדפס גם בספר היובל תרפ"ט, עמ' נג-נט, ואצל דרואנוב, ג, עמ' 293-302. וראה שם בהערה עדותו של טוביה סלומון, כי אכן היה פרומקין מחבר הכרוז. ייתכן, שמחברו העיקרי היה מ"צ לוינסון, אך מסתבר שפרומקין ערך את הדברים ואולי אף הוסיף עליהם. על כל פנים מבטא הכרוז רעיונות שפרומקין דגל בהם במשך שנים. תאריך הכרוז: ג' אב תרמ"א.

ויש סיכוי רב לשיתוף פעולה. אף להפרעות מצד השלטונות אין לחשוש, וחברי 'אגודת מייסדי היישוב' נכונים להיות החלוץ לפני המחנה, אם יתנו בידיהם את האמצעים, ובראש וראשונה כדי לשקם את פתח-תקוה.

במאמרו 'לך עמי בא בחדריך',⁷⁷ הביע פרומקין תמיכה בלתי מסויגת באגודה ובתכניתה. אין מנוס מגורל יהודי בשום מקום בגולה, ויש לשוב לארץ-ישראל ולהפריח את שממותיה. פרומקין המליץ על האגודה, שחבריה 'מנוסים ובקיאים' ועוד 'פעלו גדולות ונצורות'. תקנותיהם (ראה להלן) הן בעיניו 'חוקים ישרים ותקנות נכונות'. אף לאחר מכן, ייחד פרומקין מקום בעיתונו להודעות ולידיעות של האגודה.

התקנות שפורסמו באותו זמן,⁷⁸ הכריזו על קבלת מרות הרבנים וזכותם להתערב בענייני האגודה, והרב דיסקין נזכר בתור 'סוכן החברה'. הכוונה אינה לגרוע מהכנסות החלוקה, ומטרתם לקיים את אורחות חייהם כמקובל מדור דור, 'והכל כמנהג האשכנזים בעיה"ק ירושלים'. חינוך הבנים יעסוק בתורה בלבד, 'שלא יבלו זמנם בתוהו', ועל האגודה ימונה רב בעל סמכויות נרחבות שגם ידאג שכל המתיישבים 'יקיימו כולם את כל המצוות התלויות בארץ כדת'. התקנות פירטו את סדרי ההתנהלות, אירגון החיים הקהילתיים והנהגת העדה ודרכי ההצטרפות של בני הגולה תוך אומדן ההוצאות הנדרשות.

ברור היה עתה לכל המעוניינים, ששיקומה של פתח-תקוה אפשרי רק בעזרת הגולה. אולם פניית האגודה היתה ללא תוצאות, על-אף הרושם של הכרוז 'קול מעיר' וכל ההודעות ההצהרות שבאו בעקבותיו.⁷⁹ גם שליחותם של א"י בלום וא"ש לויטאן בשם האגודה לא הועילה הרבה. האגודה לא קנתה שום שטח-אדמה, ואיש לא ידע לאן הלכו הכספים שנאספו.⁸⁰ לא ארכו הימים וקול האגודה נדם כליל.

קבוצת המייסדים לא אמרה נואש ולא חשבה כלל לנטוש את המערכה. ניסיונם הכושל נחשב בעיניהם רק ככשלון חולף. בטוחים היו המייסדים בסיכויי ההתיישבות בפתח-תקוה, ועזה היתה אמונתם, כי נכון למושבתם עתיד מזהיר.⁸¹ על-כן, כצעד כנגד 'אגודת מייסדי היישוב' ניסתה קבוצת המייסדים בחנוכה תרמ"ב את תקנותיה של 'חברת פתח-תקוה',⁸² בעת שעמדו לקנות נחלה ביהוד

77 שם, גיליון 38, י"ב אב תרמ"א.

78 דרויאנוב, ג, עמ' 305-327; ספר היובל תרפ"ט, עמ' סא-עב.

79 ראה למשל מכתבו של דוד גורדון, עורך המגיד, ל'אגודת מייסדי היישוב', ספר היובל תרפ"ט, עמ' עג-עד.

80 כדוגמה לדרך-פעולתה, שנתכוונה בעיקר לאסוף כספים למען חברה, אפשר לצטט ממכתבו של אחד מתלמידיו של ר"ל דיסקין אל יהושע זאב אבנר מסובאלק, שהתעניין בסיכויי ההתיישבות. בתשובה מכ"ח אלול תרמ"א נכתב בשם הרב דיסקין: 'ע"כ העצה היותר טובה לקחת חלק אצל מיסדי היישוב פה, אשר כבר קנו להם אחוזת קרקעות והננו שולחים לכם תקנות החברה שלהם, והחפץ להיות חבר ישלח ב' אלפים ר"כ. וכאשר ירדעו לו הזמן שיוכל לבוא הנה, יבוא וישא ברנה אלומותיו. ומה שתחפצו לשלוח איש הנה הוא לחינם, כי לא יודע לו שום דבר' (!). ראה: א' דרויאנוב (עורך), 'מימים ראשונים', א, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 99-100.

81 אמונתם זו השתקפה במכתב שפרסמו בהצפירה (תרמ"ב), גיליון 15, שבו תוארה תמונת העתיד, כי יעשו את המושבה 'לגן עדן ולונה מחד ונעים מאין כמוהו', משום שלדבריהם 'משני עברי הנחל "אודזע" יוכל לצמוח צמר-גפן ואורז אחרי כמה הכנות להכשיר את האדמה לצמחיה כזאת. בעמקים צלחו עצי פרי, רמון ותאנה וכל פרי חמד וגם פרי עץ הדר, כי מעינות אפיקי מים נוזלים שם בימי הקיץ ... מפאת מערב של הקולוניא יצא הגפן ויעשה פרי הלולים'.

82 דרויאנוב, ג, עמ' 336-343; ספר היובל תרפ"ט, עמ' מז-נב.

לשם מגורי המתיישבים שיחדשו את המושבה ובעת המשא-ומתן לקניית 'הרבע' הנותר של אדמות אמלבס, בעזרת י"מ פינס, שהשקיע מאמצים רבים בשיקום המושבה. תקנות אלה נוגדות במידה ניכרת את הרוח הקנאית הקיצונית שבתקנות 'אגודת מייסדי היישוב'. אמנם אף הן קובעות מינוי של מרא דאתרא, 'אשר בני ירושלים סמכו ידיהם עליו', אך סמכויותיו מוגבלות, שכן הגיעו למסקנה שהכפיפות למוסדות בירושלים תכשיל את המתיישבים כבעבר, והמרות הירושלמית לא תתקבל על דעתם של בני-הגולה, שעזרתם היתה חיונית לחידוש המושבה. על-כן נקבע, כי רק ליושבים במושבה הזכות לנהל את ענייניה; דעה אחת לכל מתיישב (ללא הבדל של גודל החלקות), ואין מתערבים בחיי הפרט. המגמה הבולטת בתקנות — סילוק האפטרופסות הירושלמית — היתה ללא ספק תוצאה של שיתוף-פעולה בין פינס ובין קבוצת הראשונים ושל הפקת הלקחים מניסיונם במשך שלוש שנים. התקנות פירטו את סדרי-החיים במושבה המשוקמת, את דרכי העיבוד החקלאי והמיסוי הפנימי, את אורחות חיי הציבור ועקרונות העזרה ההדדית, כשבפתיחה ובנעילה מודגשת חובת השלום והרעות, לכל יחזרו המחזות העגומים של המריבות הפנימיות ותוצאותיהן. החברה נוסדה כדי 'לכבוש הדרך לשוב אחינו באה"ק ע"מ לעבוד את אדמתה ולקיים המצוות התלויות בה, למען תרום קרן ישראל בכבוד, ולא יהי עוד חרפה בגויים'.⁸³

הברית שבין פינס ובין המייסדים הביאה לשליחותו של אברהם קופלמן לרוסיה, לשם מכירת החלקות ב'רבע' האחרון ולשם משיכת המתיישבים החדשים, שהיו חיוניים לשיקומה של המושבה.⁸⁴ שליחות זו הניבה פירות ואיפשרה את התחדשותה של פתח-תקוה בשנת תרמ"ג. נתקיימה צוואת אליעזר ראב: 'חייב אדם להשריש בקרקע... אל תטוש נחלת אביך!'.⁸⁴ 'אם המושבות' קמה לתחייה.

אין ערוך לחשיבותו של הניסיון הראשון להקמת מושבה יהודית עצמאית בכוחות עצמיים של בני-ירושלים והגלוים אליהם, חרף התיסכולים, התלאות והכישלונות שהיו מנת-חלקם של הראשונים. היתה זו פרשה רבת הוד ותפארת, מעשה חלוצי ללא תקדים. דרושים היו רצון עז ותעצומות נפש, הזדהות נפשית עם המניעים הרעיוניים ודבקות ללא סייג במטרה, כדי לנטוש מעונות מסודרים בתוך חומות העיר העתיקה ומחוצה לה, שבהם חיו בשקט ובשלווה, בנחת ובפרנסה טובה (לפחות חלק מהם!), כדי ליטול על עצמם שליחות הרת-סכנות, וללכת בעיניים פקוחות אל תוך יסורי הקדחת, הסבל, הרעב, הכפור, השטפונויות ולעבודה מפרכת שלא היו מורגלים בהן בתנאים חמורים. מן האוויר הירושלמי הצח הלכו ביודעין לאקלים משתית, לארץ ציה ושוממה, ללא עזרה ותמיכה, ללא הגנה מספקת מפני שודדים ורוצחים, וסיכנו את עצמם ואת בני משפחותיהם במשך שלוש שנים של תלאות ומצוקה.

83 ספר היובל תרפ"ט, פרק יג; פרק יד, ז.

84 ראב, עמ' 82.

חלוצים אלה השקיעו בנחלותיהם את כל כספם ואף שקעו בחובות רבים, ובמשך כל שנות היאחזותם לא זכו לתמיכה כספית או לתרומות מחוץ־לארץ. כל אשר רכשו והשקיעו — היה משלהם בלבד.⁸⁵

ייתכן, שלא ידעו להעריך בעצמם את חשיבות משימתם והעזתם החלוצית, אך בעמידתם בהתמדה ובגבורה, תוך קבלת עול של ייסורים מאהבה, הורו את הדרך לשליחות חלוצית לאומית וסללו את המסילה להתיישבות היהודית. בני ירושלים שהקימו את פתח־תקוה ואף הצליחו בשיקומה לאחר הניסיון הכושל הראשון, יצרו את החוליה המחברת שבין היישוב הישן ובין היישוב החדש.

85 'עשרה אנשים חרוצים קבצו עלייך את כל הונם, באומץ לב ובגבורת רוח בצעו את חפצם והוציאו לערך מאה אלפים פרנק טרם באו אל המנוחה ואל הנחלה אשר אותה נפשם מבלי איש תומך בהם ומבלי משען ומשענה'. ובעוד המושבה הגרמנית שרונה 'תעלה כפורחת' הודות לתמיכתם הרבה של הנוצרים בגרמניה, הרי 'הקולוניסטים היהודים לא נושעו מאת אחיהם באירופא ברב או במעט, אך בעצמם נשאו וסבלו את המשא הגדול הזה' (הצפירה, חרמ"ב, גיליון 15).

הוויכוח בין פתח-תקוה לראשון-לציון על הראשוניות בהתיישבות ומשמעותו ההיסטורית

יהושע קניאל

פתח-תקוה או ראשון-לציון?

שניים מאבות תנועת 'חובבי ציון' ו'היישוב החדש' בארץ-ישראל מתייחסים לשאלה, איזו מן השתיים, פתח-תקוה או ראשון-לציון, היתה המושבה הראשונה בארץ-ישראל. לכאורה השאלה אינה במקומה, שכן עובדה היסטורית היא שפתח-תקוה נוסדה בשנת תרל"ח, ואילו ראשון-לציון בשנת תרמ"ב. אך נמצא שלא כך סברו מ"ל לילינבלום וז"ד ליבונטין. ליבונטין, ממייסדיה של ראשון-לציון, כותב לידידו מרדכי בן הלל הכהן, מספר חודשים לאחר ייסוד המושבה:

עד עתה לא נתיסדה עדנה מבני ישראל קולוניא כזאת, אעפ"י שאתה לא ... להאמין לי, אבל הנך טועה בהאמינך כי כבר נתיסדו קולוניות באה"ק. באה"ק נתיסדה קולוניא רק אחת — 'פתח-תקוה' בשמה — לפני איזה שנים, אבל מיסדיה היו מאלה בעלי 'החלוקה' עובדי אדמה בשביל לקיים מצוות התלויות בארץ ... אבל מושב אנשים כאלה החפצים בישובה בשביל לעבדה ולשמרה רק אנכי יסדתי.¹

לילינבלום, שהיה מזכיר 'הועד האודיסאי' של 'חובבי ציון' ומהוגי התנועה, מרחיק לכת עוד יותר:

כי 'פתח תקוה' אף על פי שנוסדה בשנת תרל"ח בכל זאת רק במחשבה קדמה לראשון-לציון ולא במעשה, כי באמת לא עסקו ולא יכלו לעסוק בעבודת האדמה, עד שנת תרמ"ג, שאז באו אל הקולוניא פנים חדשות מרוסיה; גם יסוד 'פתח תקוה' בעיקרה לא היה אז למטרת ישוב אה"ק במובנו החדש, אך לשם פרנסה סתם, באמנות המיסדים שיצליחו לזה, וצריך לחשוב, כי אילו היו המיסדים ההם יושבים במקרה באוסטריא או בסרביא היו מיסדים שם את הקולוניא שחפצו בה. אך שונאי הדור החדש בחפצם ליחס את הרעיון הלאומי גם במעשה דוקא להדור הישן, הם מרימים על נס את מיסדי 'פתח תקוה' ומשתדלים לרומם אותם בתור חלוצים של הרעיון הלאומי שלא היתה להם ממנו כל השגה.²

1 'א' דרויאנוב (עורך), כתבים לתולדות חבת ציון וישוב ארץ ישראל, ג, תל-אביב תרצ"ב (להלן: דרויאנוב, כתבים), עמ' 494–495. המכתב הוא מיום ח' בחשוון תרמ"ג. ההשמטות במקור.

2 מ"ל לילינבלום, דרך לעבור גולים, ורשה תרנ"ט, עמ' 6; וראה גם ג' קרסל, אם המושבות פתח-תקוה, שבעים וחמש שנות חיים, תרל"ח–תשי"ג (להלן: קרסל, אם המושבות), פתח-תקוה תשי"ג, עמ' 1–2, שם מביא קרסל את דברי לילינבלום ומתפלמס עמו.

מצאנו שאין הם חולקים כמובן על העובדות ההיסטוריות, אלא הם מעלים את שאלת המשמעות ומטרות ייסודה של פתח-תקוה ביחס להתיישבות החקלאית היהודית החדשה בארץ-ישראל מאז שנות השמונים של המאה הי"ט ואילך.

היבט אחר בוויכוח זה נמצא בדברי שניים מראשוני המתיישבים בראשון-לציון ומראשי דבריה ישראל בלקינד, מעולי ביל"ו, אינו מתייחס ישירות לשאלת הראשונות, אך מדבריו ניתן ללמוד על תפיסתו 'כי הניסיון של אחינו מהיישוב הישן נכשל, לצערנו', שכן המתיישבים היו חסרי אמצעים וניסיון והתנאים אילצום לעזוב. ייסודה של ראשון-לציון נטע תקוות בלב מתיישי פתח-תקוה ונמצאו אנשים בעלי מרץ, אשר משכו אחריהם מתיישבים חדשים מביאליסטוק, פוניבז', פינסק וערי ליטא אחרות.³

תפיסה דומה מציג א"מ פריימן, ששימש במשך שנים רבות כראש ועד המושבה ראשון-לציון. לדבריו אמנם נכון הדבר, שאת אדמת פתח-תקוה קנו בני ירושלים ארבע שנים 'קדם התחלת התנועה הכללית של רעיון ישוב ארץ-ישראל', אך ניסיון זה לא עלה יפה, המושבה נעזבה ונותרה שוממה, 'ובבא החלוצים הראשונים עם הא' ליבונתין בראשם מחו"ל בשנת תרמ"ב כבר לא מצאו את המושבה פ"ת ושום מושבה כפרית אחרת של יהודים'.⁴ על כן החליטו לקרוא למושבתם 'ראשון-לציון'. בעלי הקרקעות של פתח-תקוה אף לא מחו נגד שם זה. רק שנה לאחר ייסוד ראשון-לציון התעוררו 'בעלי הקרקע' (דוק, הוא מכנה אותם 'בעלי קרקע' ולא 'מתיישבים') של פתח-תקוה ושלחו שליחים לחוץ-לארץ, כדי למכור חלקות אדמה ולרכוש חברים חדשים.⁵ בלקינד ופריימן אינם מתייחסים לרקע המעשי והרעיוני של ייסוד פתח-תקוה אך מוצגת כאן הבחנה ברורה בין הפרק הראשון של ההתיישבות בפתח-תקוה, שארך כשלוש שנים והתרחש עוד לפני תחילת 'התנועה הכללית של רעיון ישוב א"י' (כדברי פריימן), ובין הפרק השני, המושפע לדעתם מייסודה של ראשון-לציון 'המושבה הראשונה'. בכך הם משלבים למעשה את פתח-תקוה בין מושבות העלייה הראשונה.

אנשי 'היישוב הישן', אשר מקרבם יצאו מייסדי פתח-תקוה, לא נשארו נייטראליים בוויכוח זה והם מתייחסים אליו פעמים רבות. פתח-תקוה משמשת להם כדגל בהדגשת ראשוניותו של 'היישוב הישן' בקניית קרקעות ובעבודה חקלאית. אך לא זו בלבד, אלא 'היישוב הישן' ודבריו מרחיבים את משמעות מושג הראשונות מעבר להיבט הצר של התיישבות חקלאית בלבד ומקנים לו משמעות רחבה הרבה יותר, במובן של ראשית ההתיישבות וההיאחזות של יהודים בארץ-ישראל. עוד נעמוד בהמשך על היסודות של תפיסה זו והשלכותיה. אך נבדוק תחילה כיצד הדברים באים לידי ביטוי בדברי בני התקופה עצמם.

3 י' בלקינד, די ערשטע שריט פון ישוב ארץ ישראל [ארה"ב], 1917, עמ' 198. גישה זו נמצא גם שם, בעמ' 21-22, שם כורך המחבר יחד את פרשת הכשלונות של גיא-אוני ושל פתח-תקוה ומקדיש להם מקום מועט, ומיד לאחר מכן הוא פותח בפרק גדול על ייסוד ראשון-לציון.

4 א"מ פריימן, ספר היובל לקורות המושבה ראשון-לציון, ב, יפו תרע"ג, עמ' 248-249. דבריו נאמרו במסגרת ויכוח שהתנהל מעל דפי 'הפועל הצעיר' בעת חגיגות מחצית היובל ל'יישוב החדש'. וראה על כך להלן.

5 שם, שם.

טבעי הדבר שלמייסדי פתח־תקוה היתה הרגשה של ראשוניות ותביעה לכתר 'המושבה הראשונה'.⁶ ראשי 'היישוב הישן' טורחים להזכיר זאת גם בעת מגעם ומשאם עם המושבות, ולא תמיד נאמרים הדברים מתוך התנצחות עם ראשון־לציון.⁷ טענת הראשוניות מועלית בכל חוקפה בעיקר בעת החיכוכים והפולמוסים המרים שהיו בין 'היישוב הישן' ובין 'היישוב החדש'.⁸ בכרוז המפורסם 'קול מהיכל' קובעים ראשי הכוללים במפורש: 'לנו הצדקה שנקרא עלינו "מייסדי ישוב אה"ק" ועוסקים ביישובה ובנינה, וראשון לציין הנה הנם אוכלי לחם העצבים',⁹ ואין הם מתהדרים בנוצות לא להם, שכן על־פי הבנתם הם קיימו בגופם את יישוב הארץ ועל כן הם נאבקים נגד המגמה להפקיע את זכות הראשוניות מידם.

ראשי 'היישוב הישן' מדגישים כי אין הם שונאים את רעיון 'חיבת ציון', כפי שהאשימום, וראיה לכך — שהם, בני ארץ הקודש, היו אלה אשר ייסדו את המושבות הראשונות, פתח־תקוה ביהודה וראש־פינה בגליל (הכוונה לניסיון גיא־אוני). ר' שמואל סלאנט מזכיר עובדה זו דווקא בעת ברכתו למושבה ראשון־לציון, שחגגה את מחצית היובל להקמתה.¹⁰ אך לא זו בלבד, אלא שמבקשים גם לראות את ראשיתו של 'היישוב החדש' בפתח־תקוה ואף לפני, ולא דווקא בראשית העלייה הראשונה וייסודה של ראשון־לציון: 'היראים השתתפו ביצירת הישוב החדש. מי יסד את פתח־תקוה? יהודים בני הישוב הישן, מי עורר ראשונה את החבה לציין? ר' צבי קלישר וצ"ל'.¹¹ הדגשת זכות ראשונים ביישוב ארץ־ישראל הולכת ומתחזקת עם גבור המלחמה נגד 'היישוב הישן' בשנות השמונים והתשעים של המאה ה־ט. 'היישוב הישן' נאבק בכל האמצעים העומדים לרשותו כדי להסיר מעליו את כתם 'שנאת היישוב' שהדבק לו:

האמנם שונאי הישוב אנו? הבאמת צרה עיננו בהתפתחותו ואין כל חפצנו אלא להצמיתו תחתו? ומה הן אלה הערים אשר תראנה עינינו סביב ירושלים מלאים צאן אדם מישראל? יד מי כוננה אותם, אם לא ידינו אנחנו? מלב מי הקיץ הראשונה באהבה לעבדות האדמה בארץ

- 6 ראה מכתב מחודש אב תרמ"ב, שעליו חתומים בין השאר גוטמן, סלומון ושטמפר: 'מושבתנו אשר לחברת "פתח־תקוה" כשם שהיא ראשונה למושבות, כך היא ראשונה לתלאותיהן'. מופיע אצל: י' יערי־פולסקין וא"מ חריזמן, ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח־תקוה (להלן: ספר היובל), תל־אביב תרפ"ט, עמ' קעו. וראה גם בתקנות חברת 'פתח־תקוה': 'אנחנו הח"מ אשר זכנו ה' להיות מן הראשונים לפתוח פתח תקוה להשיב את בני ישראל על אדמתם'. דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 337. (ההדגשות שלי. — י"ק).
- 7 ראה, למשל, ארכיון ציוני מרכזי (להלן אצ"מ), תיק A9/155/11, פניית בית הדין בירושלים, שנתבקש לדון בסכסוך בין המתיישבים ובין פקידות הברון בעת ההעברה ליק"א: 'נקראו ונקראנו להמושבה "פתח־תקוה" (אשר זכרה לברכה ולתהלה בקרב הארץ כי נתנו נפשם ליסד הישוב מבראשונה)'. (הסוגריים במקור).
- 8 בנושאים אלה אני דן בעבודת הדוקטור: 'היחסים בין הישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה (1882–1914)', אוניברסיטת ברא"ל תשל"ח. העבודה נכתבה בהדרכת פרופ' נ' קצבורג. כמה מן העניינים הנדונים במאמר זה מעובדים על יסוד העבודה הנ"ל.
- 9 דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 704.
- 10 פריימן (לעיל, הערה 4), עמ' 36: וראה גם י' קניאל, ר' יוסף ריבלין והועד הפועל של חובבי ציון ביפו, ותיקין — מחקרים בתולדות הישוב, רמת־גן תשל"ה, עמ' 229.
- 11 ראה: 'יתבררו ויתלבנו הדברים', דברי אחד מרבני יהודה, החרות (תרע"ד), גיליון 137. דיון בנושא ראשיתו של 'היישוב החדש' ומשמעותם של המונחים, ראה: י' ברטל, 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' — הדימוי והמציאות, קתדרה 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 3–19: י' קניאל, 'המונחים "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" בעיני הדור (1882–1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה', קתדרה 6 (טבת תשל"ח), עמ' 3–19.

הזאת? ומי יצא חלוצה ראשונה לערי השדה לכונן שמה מושבות אם לא מאתנו בני ציון אזרחי הארץ מעולם.¹²

מיכל ליב כ"ץ

'היישוב הישן' התקומם נגד הניסיון לגזול ממנו את זכות הראשונים: 'לולא נאחזו אבותינו בארץ לא היו הללו יכולים לבא הנה, ואולי לא היתה א"י עולה על לבכם כלל וכלל'.¹³ והם חשו כ'חלוצי מלחמה ההולכים בשורה הראשונה', המפלסים את הדרך ומניחים את היסודות ל'יישוב החדש'.¹⁴ כאשר מדובר על 'מייסדי הישוב הראשונים' הכוונה בדרך כלל ל'יישוב' שהתחדש מאז עליית החסידים והפרושים.¹⁵ דהיינו, תקופה שתחילתה כמאה שנה לפני העלייה הראשונה, וכל אותו זמן 'הפקירו בעלי הישוב הישן את נפשם על ישובה של אר"י, לא הניסם שוד וביזה, לא ברחו מרעש ומגפה לא נתרפו מרעב וכפץ'.¹⁶

הבלטת מעשה ההקרבה של 'היישוב הישן' למען ארץ-ישראל היא יסוד חשוב בטיעון הראשונות. על רקע זה מודגש המעשה החלוצי של פתח-תקוה, שהיה כרוך לא רק בסבל גופני ובתנאי קיום קשים, אלא גם בהשקעת הון פרטי ללא בטחונות ותוך סיכונים רבים להפסד השקעות אלה:

בעת אשר אחי בחו"ל היו יושבים שקטים ושלמים ולא היה עוד בלבכם לעזוב את ארץ מולדתם הקרבת כל הוני לרעיון ישוב א"י. עוד לא הי' בתים במושבה עוד לא היה עגלות ונושאי בני אדם בהקאלאניא פ"ת. כ"א רגלנו בצקה ונפשנו יבשה — כי גם באר מים לא הי' עדיין — בחוץ שכבנו כל הלילה ובבוקר יצאנו לעבודת השדה עם פת חרבה בכלינו וכ"כ למה? מפני חיבת ארץ ישראל אדמת הקדושה.¹⁷

התשתית האידיאולוגית

מה מקור הניסיונות לדחוק את פתח-תקוה מכס הראשונות ולא לכלול אותה במסגרת ראשית התחדשות רעיונות ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל? אין כל ספק שתפקיד חשוב מילאו כאן ענייני תעמולה ורגש שמקורם ביריבות הנמשכת בין 'היישוב הישן' לזה 'החדש'. אך נראה שסיבת הוויכוח טמונה גם ביסודות אידיאולוגיים, ואת אלה יש להבהיר. לצורך זה נתייחס אל כל אחד מן

12 מתוך מסמך בכתב-ידו של י"מ פינס, אשר התקרב במחצית שנות התשעים אל 'היישוב הישן' וניסח חלק מפרסומיו (אצ"מ 109/33).

13 'הכנסיה הסאמרינית', חבצלת (תרס"ד), גיליון 3. דברים ברוח זו ראה גם: י' גולדמן, האסיף (תרמ"ה), עמ' 131-132, בהתייחסו ללאומיים החדשים, אשר שכחו את הארץ במשך ימים רבים ורק הפרעות 'הזכירות' כי גם להם ארץ מולדת' ואילו אנשי החלוקה, שיישבו את הארץ מקדם, היא היתה נשכחת מלב. ראה גם א"י סלוצקי, שיבת ציון, א, ורשה תר"ס, עמ' 104, מכתבם של ממוני כולל חב"ד על 'הנאורים והמשכילים אשר לפני עשרים שנה, חשבו אחרת ובפה מלא אמרו מה לנו ולארצנו'; וכך המודיע (תרע"א), גיליון 15, 'אנחנו שאלולא אנו לא היה כל ישוב בא"י'.

14 חבצלת (תרנ"ח), גיליון 33; חבצלת (תרמ"ט), גיליון 13; המוריה (תרע"ג), גיליון 261.

15 ראה: סלוצקי, שיבת ציון (לעיל, הערה 13), עמ' 29, ושם מובאים דברי ר' יהונתן אליאשברג: 'התורה למיסדי הישוב הראשונים ראויה להגאונים הקדושים מ' חיים מוולאזין ומ' זלמן מלאדי ומ' מנחם מנדל מוויטעבסק בעל פרי ארץ, כי הם היו הראשונים במיסדי הישוב והם הניחו אבן הפינה בארץ אבותינו'.

16 המוריה (תרע"ג), גיליון 261; חבצלת (תרנ"ד), גיליון 24; חבצלת (תרנ"ח), גיליון 34; החרות (תרע"ג), גיליונות 166, 169.

17 ח"א הויזדארף, קדושת ארץ ישראל בזמן הזה, ירושלים תרמ"ט, עמ' ג. הדברים נאמרו בהקשר של פולמוס השמיטה.

השוק בפתח-תקוה

המחנות, 'היישוב הישן' ו'היישוב החדש', כאל חטיבה אחת ונבדוק את המוטיבים העיקריים שהדריכו בעלייתם לארץ-ישראל. מוטיבים אלה מבטאים את המאווים הרוחניים הכלליים של כל קבוצה, למרות שכל אחת מהן היתה מורכבת מפלגים רעיוניים וחברתיים והתעוררו ביניהן, לעתים, ניגודים פנימיים חריפים.

א. עבודת ה' בהר הקודש. על הפרושים והחסידים מייסדי 'היישוב הישן' בשלהי המאה הי"ח וראשית המאה הי"ט, מניעיהם לעלייה, שורשי זיקתם לארץ-ישראל, התפרסותם ותפיסתם היישובית נכתבה ספרות ענפה.¹⁸ נעמוד להלן על מספר מוטיבים, העולים מדבריהם של העולים עצמם, אשר יבהירו לנו את התשתית הערכית של 'היישוב הישן'. התיישבותם של אלה בארץ-ישראל נבעה ממניעים דתיים; עקירתם מ'דירת קבע' בגלות 'אל הר האלקים חורבה' היא

18 ספרות זו היא בחלקה תעמולתית ובחלקה מחקרית. להלן מספר דוגמאות: י' היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ ישראל, ירושלים תש"ז; ש"א הורודצקי, עולי ציון — לקורות העליות לארץ-ישראל, תל-אביב תש"ז, עמ' 133-208; ש' פדרבוש (עורך), החסידות וציון, ירושלים תשכ"ג, עמ' ט-לח; מ' שפירא, 'עדת חסידי חב"ד בחברון, תולדותיה ודמותה בשנים תק"פ-תרפ"ט (1820-1929), ותיקין — מחקרים בתולדות הישוב, רמת-גן תשל"ה, עמ' 67-116; ח"ה ריבלין, חזון ציון — שקלוב וירושלים, תל-אביב תשל"א, עמ' 9-21; י"י ריבלין, 'הגר"א ותלמידיו בישוב ארץ ישראל' ספר הגר"א, ב, חלק ד, ירושלים תשי"ד, עמ' קיא-קסב.

משה צבי לוינזון

'משום חובת הקודש, לעבדה ולשמרה משמרת הקודש'.¹⁹ העבודה והשמירה מובהרים היטב במושגים של קיום מצוות התורה: 'אנחנו העומדים בחצרות בית ה' ובהר קדשו שליחי עם קדשו לעבדה ולשמרה במ"ע ובמצות ל"ת"²⁰ הכתובים בתורה ציוה לנו משה מורשה קהלת יעקב'.²¹ הערך של קדושת הארץ בהקשר של עלייתם חוזר פעמים רבות, וכאשר מבקשים לציין את מועד עלייתם הם כותבים: 'בבואו (או 'בבואנו') אל הקודש'.²² מוטיבים אלו מוצאים אצל ראשוני העולים הפרושים. הם נאספו כאן מתוך מטרה 'להרים קרנה של תורה' ובאו להסתופף ב'ארבע אמות של ארץ הקדושה והטהורה', כדי 'לעבדה ולשמרה' והם מפרשים 'לעבדה בעבודת גבוה ולשמרה במשמרת התורה'. ובנוסף אחר: 'כל תוחלתם שקדת התורה ויגיעתה, והיה להם הלילה למשמר משמרת התורה, והיום למלאכה, מלאכת השמים'.²³ המשיכה העיקרית אל הארץ היא מפאת קדושתה והיותה 'נוכח פתח השמים'.²⁴

תפיסות עקרוניות אלה מהוות את הבסיס האידיאולוגי, אשר עליו נבנה 'היישוב הישן'. שכן, כאשר נעקוב אחר גורמי המשיכה של ארץ־ישראל לגבי עולים שהגיעו אליה במשך עיקרה של המאה ה־ט, נמצא מוטיבים וביטויים אלה של ראשוני החסידים והפרושים. וזאת — גם כאשר 'היישוב הישן' גדל במספר והתגוון מבחינה רוחנית וחברתית. באיגרת למונטיפיורי משנת תקצ"ט, שעליה חתומים אחד־עשר איש ואשה מצפת, הם מבקשים עזרה ומביאים נימוק מסייע:

אחר אשר העיר ה' את רוחינו ולבינו לגשת ולעלות לקודש להיות פנוי מכל עסקי עוה"ז ולעבוד את ה' ולהנות מיגיע כפינו אשר הובא אתנו מקום מלדתנו.²⁵

עשר שנים מאוחר יותר (בשנת תר"ט) אנו מוצאים נימה דומה באיגרת ששלחו אל מונטיפיורי נכבדי האשכנזים בירושלים: 'כי האנשים העוזבים את משפחתם וארץ מולדתם ודרך פרנסתם שמה, כל מגמת נפשיהם הוא לישב בארץ הקודש על התורה ועל העבודה'.²⁶ מודגשת העובדה שהעולים עזבו את חיי העולם הזה, את מקום מולדתם, בני משפחותיהם ופרנסותיהם, כדי 'לנוע בארץ אשר

19 מ' וינשטיין (מלקט ועורך), אגרות חסידים מארץ ישראל תק"ז–תקס"ז, מכון ריבלין, רמת־גן תשכ"ח, עמ' 77–78, איגרת משנת תקמ"ט.

20 במצוות עשה ובמצוות לא תעשה.

21 שם, עמ' 43, איגרת משנת תקמ"ח, הביטוי 'לעבדה ולשמרה' לקוח מבראשית ב טו, ועיין בתרגום ובמפרשים שם. יש שפירושהו כפשוטו: עבודת אדמה ושמירה מפני החיות, ויש שדרשוהו ביחס לעבודת הקורבנות ושמירת מצוות. תפיסה דומה מציג ראש הפקידים והאמרכלים באמשטרדם, צבי הירש לעהרן: 'שיתמידו יושבי א"י כולם על התורה ועל העבודה זו תפלה גם בעד אחיהם שבגולה'. ראה ג' קרסל, פותחי התקוה, ירושלים תשל"ו, עמ' 93–94, 141.

22 אגרות חסידים (לעיל, הערה 19), עמ' 41, איגרת משנת תקמ"ה; שם, עמ' 102, איגרת משנת תקס"ז. ראה גם: "בן־צבי, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 52 ושם איגרתו של חסיד משנת 1780 האומר: "כי אין חשק לילך בגדולות רק לילך בדרכה של תורה ... שבדודאי לא בשביל שרציתי עוה"ז ושאר תאוות הגוף עליתי לכאן".

23 א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת־גן 1971, עמ' 330–331, איגרת משנת תק"ע, וראה שם, עמ' 339: 'ואנשינו הבאים לאה"ק ע"פ רוב ביאתם לקנות שלימות ולהיות מתופשי בהמ"ד לישב על התורה ועל העבודה'.

24 אגרות חסידים (לעיל, הערה 19), עמ' 102.

25 "בן־צבי (לעיל, הערה 22), עמ' 138. וראה גם חיים הלוי הורוויץ, חבת ירושלים, ירושלים תר"ד, עמ' א, המספר על עלייתו בשנת תקע"ז: "יעירני ה', וחיי עולם נטע בלבי להסתפח בנחלת ה'".

26 ראה: ש' בארון, 'לתולדות הישוב היהודי בירושלים', ספר קלחנר, ירושלים תרצ"ז, עמ' 305.

יהודה ראב

לא ראו אבותיו, וזאת לא למען בצע כסף ואגירת הון, אלא 'למען הקדיש והעריץ שם ה' אל עולם'.²⁷ ירושלים היא 'נוכח שער השמים',²⁸ על כן העולים אליה נחשבים כעולים אל 'הר ה', אל 'קדש ה'.'²⁹ יראת ה' היא המדריכה את באי הארץ והם מבקשים כי הארץ הקדושה תהיה 'כירושת פליטה לשרידי דרכי אבותינו מעולם'.³⁰

בקרב בני 'היישוב הישן', כמו בקרב 'היישוב החדש', אין חולק על כך שערכים דתיים אלה הינחו את מייסדי 'היישוב הישן' בהתיישבותם בארץ-ישראל. ערכים אלה כיוונו גם את ממשיכי דרכם והעולים אחריהם במשך כל התקופה.

ב. תחיה לאומית בארץ אבות. גל העלייה אשר הגיע לארץ-ישראל מראשית שנות השמונים הביא עמו מתיישבים רבים. לא נעסוק עתה בגורמים החיצוניים, אשר הניעו את העולים לעזוב את מקומותיהם, כגון הפרעות,³¹ האכזבה וההתפכחות מתנועות ההשכלה הכלליות והתנועות המהפכניות, אלא בגורמים שמשכו עולים אלה לארץ-ישראל דווקא. במקום לאמריקה או לאירופה. הביל"ויים, 'ועד יסוד המעלה' ומייסדי ראשון-לציון, מייצגים בצורה ברורה את התפיסה החדשה של ארץ-ישראל ברעיונותיהם ובחזונם של מחיי התנועה הלאומית היהודית המודרנית. הגורם הדתי הישיר כמשפיע עיקרי בעלייתם לארץ-ישראל כמעט נעדר מכתביהם. אין בדברים אלה כדי לקבוע שלא היו יסודות דתיים בין העולים מאנשי 'היישוב החדש', או שהם נעדרים אצל נושאי הרעיונות החדשים. אדרבא, רבים מאנשי מושבות העלייה הראשונה היו שומרי דת ומסורת במובן המזרח-אירופאי המקובל (אף כי לאו דווקא במובן הפרושי-ירושלמי) ואף היו מבין תומכי הרעיון הלאומי בביטוי החדש,³² ואילו היסוד המשכילי-חילוני היווה בתחילה מיעוט קטן. אנו מתייחסים בדיון זה אך ורק לשינויים הבולטים בצורות ההבעה ובתוכן ההתייחסות הערכית לרעיון ההתיישבות בארץ-ישראל, בין מייסדי 'היישוב הישן' — החסידים והפרושים, ובין קבוצות העולים החדשות

27 ראה דבריו של שמואל הלוי טראכטמאן על קשיי העלייה, התבצלת (תרל"ב), גיליון 12; וכן שם, גיליון 18, 'אגרת פתוחה': 'ומי לא יודה לעזוז רגשותם ואהבתם לארצה'ק, 'בעולם הונם ורכושם בחר'ל וילכו לנוע בארצה'ק במקום אשר יאכלו לחם לחץ'. הכותב הוא א' רוקח.

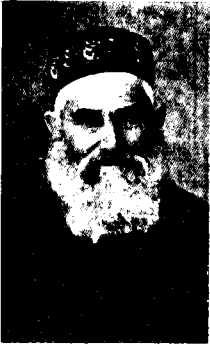
28 הלבנון (תרכ"ח), גיליון 24, עמ' 383. הכותב מזוהה כ"מ סלומון. ראה: ר' פריד וע' כהן, מפתח הלבנון, ירושלים תשל"ד.

29 ראה ג' קרסל, 'ארץ ישראל באספקלריית העתונות העברית', ארשת, ב (חש"ך), עמ' 206, על-פי המגיד (תרי"ט), הוספה לגיליון 13; שם, עמ' 233, על עלייתו של ר' מאיר אוירבאך, על-פי הכרמל, א (תרכ"א), גיליון 24.

30 'ריבלין, מגילת יוסף — מבחר מאמרים ורשימות (בעריכת ב' קצבורג, להלן: מגילת יוסף), מכון ריבלין, רמת-גן תשכ"ו, עמ' 62, 116.

31 ראה מ' מאירוביץ, מזכרונותיו של אחרון הבילויים, ירושלים תש"ו, עמ' יא; א' דרויאנוב (עורך), מימים ראשונים, א, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 95, מכתבו של א"מ אלטשולר אל י' גולדמן, מאלול תרמ"א על עשרים משפחות המבקשות 'להאחז בארץ אבותינו לעבדה ולשמרה' והסיבה איננה מחסור כלכלי, כי אם 'יראתנו מחמת ההוללים, אשר יתגרנו בנו לחמוס ולשדוד'.

32 ראה, למשל: א"מ פריימן, ספר היוכל לקורות המושבה ראשון-לציון, א, ירושלים תרס"ז, עמ' 3, סעיף ב, מתקנות ראשון-לציון: 'חברי המושבה מחויבים לעבוד בכל לבבם ובכל נפשם לטובת רעיון ישוב א"י, ולהתהלך לרוח תורתנו ולאום ישראל'. ובדומה גם בתקנות ראש-פנה, סעיף לו, אשר בוססו על תקנות ראשון-לציון. ראה ש' יבניאלי, תקופת חיבת ציון, ב (להלן: יבניאלי, חבת ציון), תל-אביב תשכ"א, עמ' 204. חברי ועד יסוד-המעלה מחליטים להוציא עיתון אשר המו"ל שלו יהיה י"ד פרומקין עורך התבצלת, וקובעים בין השאר כי 'עלינו להשגיח כי לא יהיו המאמרים מתנגדים לדת התורה והמדינה'. ראה: ז"ד ליבונטין, לארץ אבותינו, א, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 155.

זרח ברנט

ואלה שעמדו מאחריהם ודגלו ברעיון הלאומי המודרני. אצל הקבוצות החדשות לא נמצא עוד רעיונות כמו לימוד תורה ועבודת ה' נוכח 'פתח שער השמים', בין גורמי המשיכה הישירים של ארץ־ישראל. אנו מוצאים עולם מושגים חדש ומטרות אחרות. ההתייחסות אל הקרקע היא כאל ערך לאומי, או כפי שכתב דוד גורדון עוד בסוף שנות השישים, כי גדולי עמנו יתעוררו 'לעשות התחלה קטנה להוציא לפועל את יעודנו הלאומי, על ידי התיסדות קלוניות לעבודת האדמה לאחב"י בארץ הקדושה'³³.

בדרך זו ממשיך ליבונטין, הכותב מיפו לאחת החברות שהתארגנו לעלות לארץ בשנת תרמ"ב: 'שמחתי מאד על מכתבך אשר בו הודעת כי נוסעים איזה מאחינו מחברתכם לקנות קרקע ולעשות ההתחלה לבנין לאומתנו'.³⁴ שאיפתם היא לגאול את העם ולטעת אותו על אדמתו ההיסטורית. ברוח זו כותב ליבונטין: 'עם ישראל צריך הוא להשתקע בארץ אבותינו ולהיות לעם העומד בכוח עצמו'.³⁵ בסעיף הראשון של תקנות ראשון־לציון נמצא בין השאר כי מטרתם: 'לעורר לבות עמנו לשוב א"י ובנין הריסת הלאום'.³⁶ הביל"ויים מבטאים רעיון זה בהחלטיות ובבהירות רבה. הסעיף הראשון בתקנותיהם אומר: 'מטרת החברה היא תחיה מדינית־כלכלית ולאומית־רוחנית של העם העברי בסוריה ובארץ ישראל'.³⁷

רעיונות אלה על תחייה ואף על עצמאות לאומית בארץ האבות לא תמיד באו לידי ביטוי גלוי, וכוודאי לא הצדדים המדיניים שבהם, וזאת בגלל החששות מפני השלטונות התורכיים. הם הובעו בעיקר במכתבים פרטיים.

לצורך דיונו התמקדנו בגלי העלייה החדשים של ראשית שנות השמונים הקרובות לייסודן של פתח־תקוה וראשון־לציון. אך רעיונות אלה מהווים את התשתית האידיאולוגית המוצהרת של בני 'היישוב החדש'. זאת, למרות האכזבות, ההתפכחות לנוכח המציאות המרה, הירידה מן הארץ והמאבק עם תנאים כלכליים קשים. גם המתיישבים הרבים שלא היו חדורים רוח אידיאולוגית־לאומית עמוקה ולא הביעו זאת בפומבי, היו מושפעים מן האווירה הכללית החדשה ששררה בחלקים שונים ביישוב בעקבות הרעיונות החדשים. נושאים בארץ־ישראל באו מקרב

33 בתוך מאמרו 'על דבר היעוד הלאומי של האומה הישראלית', המגיד (תרכ"ט), גיליון 33.

34 דרויאנוב (לעיל, הערה 31), עמ' 224.

35 דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 494.

36 פריימן (לעיל, הערה 32), שם; ראה גם דבריו של א' בן־יהודה, מיד עם הגיעו לארץ־ישראל: 'רק אם ישימו מייסדי החברות כלן תחית האמה יבאו לתכלית לפעולם יצליחו! ואם תחית האמה היא התכלית עלינו לשיט שפת עברית לשפה מדברת בכל המושבות'. החבצלת (חשוון תרמ"ב), גיליון 5 (ההדגשה במקור). מדובר כאן במושבות שעדיין לא נוסדו.

37 יבנאלי, חיבת ציון, ב, עמ' 195; וראה גם דבריו של הביל"וי זאב דובנוב אל אחיו ההיסטוריון: 'המטרה הסופית או האידיאלית היא להשתלט ביום מן הימים על ארץ־ישראל ולהחזיר ליהודים את עצמאותם אשר איבדוה זה אלפיים שנה. אל תצחקו אין זו הזיה, כאמצעים להשגתה של מטרה זו יכולים לשמש: יסוד מושבות לעבודת האדמה ומלאכה בארץ־ישראל... יסוד בתי חרושת מסוגים שונים והרחבתם ההדרגתית. בקיצור להשתדל שכל האדמה, כל המעשה יהיה בידי יהודים. חוץ מזה צריך להרגיל את הדור הצעיר לאחוז בנשק'. המכתב הוא משנת 1882. ראה: דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 495–500. תרגום הקטע מרוסית מובא אצל י' סלוצקי, מבוא לתולדות תנועת העבודה, תל־אביב תשל"ג, עמ' 124; וראה גם מכתבו של מרדכי בן הלל הכהן אל ליבונטין משנת 1881, שבו הוא מספר כי נוסדה אגודה ועם חבריה יכול להימנות 'כל איש מישראל המודה כי אין תשועה לישראל בלתי אם ייסד לו ממשלה בפ"ע' [בפני עצמו]. דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 332, על ראשית ביל"ו. ראה גם אצל בלקינד (לעיל, הערה 3), עמ' 130.

שכבה דקה מאד של משכילים ועסקנים לאומיים, שהתרכזו בעיקר סביב העיתונות המקומית, מוסדות החינוך והועד הפועל של חובבי ציון בפרו.³⁸ שניים מבני התקופה, יעקב גולדמן וא"מ לונץ, מגידולי היישוב הישן, אשר נהגו לכתוב סקירות בכתבי העת על תולדות היישוב ועל המתהווה בו, מציינים בשנות השמונים את החידוש שבעלייה החדשה. גולדמן מזכיר את הביל"ויים, אשר קיוו 'לרשת את הארץ ולהתנחל בה' לאחר שעזבו, בעקבות הפרעות, את בתי הספר ברוסיה. אך תקוותם מהם והלאה.³⁹ ראייה הסטוריוגרפית מעמיקה יותר יש ללונץ. ב'השקפה' שפרסם בשנת תרמ"ז, לסיכום המצב בארץ בחמש השנים שחלפו, הוא מדגיש, כי שינויים כאלה לא היו במשך חמישים השנים האחרונות מאז החל היישוב היהודי בארץ-ישראל להתרחב. חמש שנים אלה, מאז החלה עליית גולי רוסיה ורומניה, 'לפרק חדש בקורות היהודים בארץ-ישראל', שכן היישוב גדל, ערי החוף יפו וחיפה התפתחו, ובעיקר יקר בעיניו שרעיון עבודת האדמה יצא לפועל. אמנם זה עשרות שנים שרעיון זה רכש לבנות רבים, אך הוא לא בוצע. והנה עתה עומדות שבע המושבות החדשות,⁴⁰ וכל רוח לא תוכל להן. הן הוכחה שישאל ישוב לראות חיים, חיי עם, עת יעלה הרצון לפני אדון כל. לונץ גם מבחין בין העלייה החדשה לקודמותיהן:

בעת האחרונה עת העליה אשר מרבית העולים לארץ-ישראל לא אך לבלות יתר שנותיהם במנוחת השקט בארץ אבותיהם ולבכות על שממותה באו. כי אם למצוא עזר וישע לנפשם בחיק אמם העזובה.⁴¹

בדבריו אלה מזדהה לונץ עם הגישה העקרונית כלפי 'היישוב הישן', שהיתה נחלת רבים מבני 'היישוב החדש' ואנשי התנועה הלאומית ומשמעת גם מדבריהם של ליבונטין ולילינבלום שהובאו לעיל. לפי גישות אלה קיים קו הפרדה בין העליות החדשות משנות השמונים ובין ההתרחשויות בארץ-ישראל בתקופה הקודמת.

הבאנו כאן, זו לעומת זו, שתי תפיסות יסוד שונות של מרכיבי המשיכה לארץ-ישראל אצל שתי קבוצות 'מייסדים', אשר מרווח הזמן ביניהן הוא כמאה שנה. להלן נטען, שבתוך אותם שני יובלות חלו שינויים והיו סטיות בתוך 'היישוב הישן' מכמה מגמות יסוד ראשוניות של המייסדים —

38 על הבעיה של העדר הנהגה לאומית בקרב העולים בעלייה הראשונה עומד יבניאלי, תקופת חבת ציון, א, תל-אביב תשכ"א, עמ' 46: זו עלייה שציונים עוררו אותה אבל לא היו נושאים. הם קראו לעלייה אך לא עמדו בראש העולים כדי לסעוד אותם בחומר וברוח. ראה גם י' קולת, 'חקר הראשית', מולד, כב, חוברת 187-188 (איר-סין תשכ"ד), עמ' 93-98. העומד על הקשר הרופף שבין התנועה הלאומית ובין אנשי העלייה הראשונה. לדברי קלחנר, לילינבלום, הטוען נגד פתח-תקוה, 'עבד עשרים ושבע שנים לשם ישוב הארץ' — ואף פעם לא ראה אותה, השלח, כו (אב תרע"ב-טבת תרע"ג), עמ' 6. גם ליבונטין שהה בארץ — לאחר התיישבותו בראשון-לציון — רק שנה ושמונה חדשים, אחר חזר לרוסיה מסיבות כלכליות ועלה שנית בשנת 1903.

39 י' גולדמן, 'שאר ישוב', האסיף (תרמ"ה), עמ' 142.

40 פתח-תקוה, ראשון-לציון, ראש-פינה, זכרון-יעקב, עקרון, גדרה ויסוד-המעלה. לונץ כולל את פתח-תקוה בין המושבות שהביאו ל'פרק החדש' בתולדות היישוב.

41 ראה: א"מ לונץ, 'השקפה במצב ארץ-ישראל' (במשך חמש שנים החולפות), ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 167, 179, 183. תפיסה דומה מציג ד' בן-גוריון לאחר שנים. בהרצאה לפני המועצה של מפלגת פועלי ציון ביפו הוא טוען שבשישים השנים האחרונות גדל מספר היהודים בארץ, הודות לקדושתה. אך עולים אלה לא יצרו, לדעתו, כל ערכים לאומיים חומיים או רוחניים. עם התגברות התנועה הלאומית החלו להגיע יסודות חדשים לארץ-ישראל, שהעמידו להם למטרה 'לחיות בארץ ולהחיותה'. ראה האחדות (תרע"א), גיליון 2-3.

הפרושים והחסידיים — ובעיקר בתחום מטרת הישיבה בארץ הקודש על התורה ועבודת ה' בלבד. שינויים אלה נעלמו מעיניהם של אישים כמו ליבונטין ולילינבלום. הם התייחסו ל'יישוב הישן' לפי אמות-המידה האידיאולוגיות של מייסדיו שהטביעו עליו את חותמם ועל כן הם ראו את עצמם כמורי דרך חדשה, אשר ראשון-לציון היא ראשיתה. אך היה גם גורם נוסף המסביר את הרקע לעמדתם של ליבונטין ולילינבלום כלפי פתח-תקוה כיצירת 'היישוב הישן', והוא ההתנגדות שבתוך 'היישוב הישן' לרעיון עבודת האדמה.

ההסתייגות ב'יישוב הישן' מרעיון עבודת האדמה והקמת קולוניות ב'יישוב הישן' היו גישות שונות אל רעיון עבודת האדמה. בצד מתלהבים, פעילים ותומכים היו גם רבים המהססים והמתנגדים.⁴² היו שפקפקו אם הדבר ניתן לביצוע, אם יש בו תועלת מעשית, והיו שהסתייגו מן הלבוש האידיאולוגי של הרעיון. בצד המעוררים והתומכים העקביים היו כאלה שהציעו לדחות את הביצוע, או שהסתייגו מהיבטים אחדים של הרעיון או מתומכיו.⁴³ בני התקופה, כמו גם ההיסטוריוגרפיה הארץ-ישראלית, הושפעו בעיקר מן העובדה שב'יישוב הישן' היתה תנועת התנגדות לרעיון, אשר באה גם מחוגי ההנהגה והכוללים. אך לא בדקו האם ההתנגדות היא כללית ומוחלטת או שמא כוונה לצדדים מסוימים בתכניות. גם לא עמדו על מניעי המסתייגים. כך נוצרה התרמית השלילית של כל 'היישוב הישן' כמתנגד לרעיון 'יישוב ארץ ישראל',⁴⁴ אשר הפך למושג נרדף להתיישבות על הקרקע ועבודת אדמה. הוסף לכך את התמיכה לקיומם שקיבלו יהודי

42 בעניין ההתנגדות ראה: ג' קרסל (עורך), ר' יהודה אלקלעי, ר' צ"ה קלישר — מבחר כתביהם, חל-אביב תש"ה, עמ' 120-121; י' קלוזנר (עורך), הכתבים הצינוניים של הרב צבי קאלישר (להלן: קלישר, כתבים), ירושלים תש"ז, עמ' 48-50. הורמים המנוגדים הללו ב'יישוב הישן' הביאו לקביעתו של ב"צ גת לפיה: 'בכל הפרשה הזאת אור וחושך, רצון לבנות ורצון להכשיל ולעכב, משמשים בערבוביה. היחס ביישוב אל עבודת האדמה דו-פרצופי. יהודי ארץ-ישראל רוצים בה, אך באותה שעה עצמה מתיראים מפניה'. ראה: ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשכ"ג, עמ' 304.

43 להלן שתי דוגמאות בולטות: הרב מאיר אוירבך נמצא תומך בעצם הרעיון. ראה: הלבנון (תרכ"ג), גיליון 4, ושם גם הסתייגויותיו שזכיר להלן. ראה גם ג' קרסל (מהדיר), יהודה וירושלים, עיתונו של ר' יואל משה שאלאמאן, תרל"ז-תרל"ח (להלן: יהודה וירושלים), ירושלים תשט"ו, עמ' 132, ושם דברי ברכתו בעת חנוכת בית-המדרש בשכונת משכנות ישראל: 'יתן ה' ונוכה לברך איש את רעהו בברכה הזאת במהרה בחנוכת בית המדרש הראשון אשר נדרתי לבנותו בעזרת השם יתברך בהקאלאני הראשונה'; ידועה גם תמיכתו ומעורבותו בניסיונות ובחברות לקניית אדמה לפני הקמת פתח-תקוה, ראה: גת, שם, עמ' 312, הערה 73. אך לעומת זאת הוא מוצג לא אחת בידי הרב קלישר (עמו עמד בקשרים בעניין ביצוע הרעיון) כמתנגד לרעיון. ראה: קלישר, כתבים, עמ' שנט, תלא, חלה. יוסף ריבלין, שהטיפ רבות למען יישוב ארץ-ישראל, כתב בתקופת מלחמת רוסיה-תורכיה אל י"מ סלומון: 'אם לי תשמע, הנח כעת מענין התיסדות "יישוב ארץ הקודש", אשר מוכרח להתעכב כל ימי המלחמה ועוד נחזור לדבר בה, וגם לעשות בע"ה'. ראה: יהודה וירושלים, עמ' 21. ריבלין היה בעל נחלה בפתח-תקוה. ראה: ספר היובל, עמ' רו. ראה הלבנון (תרל"ב), גיליון מג. כאשר רבני ירושלים מודיעים — עקב היכרותם עם תנאי הארץ — כי עניין הקולוניות 'לא ירד עדיין לעולם העשייה וה' יודע מתי', מיד הופכת ירושלים למשל ושנינה ותושביה לנרפים ועצלים. שכן בעוד לפניהם ארץ רחבת ידיים להתפרנס ממנה, הם מעדיפים לפשוט ידיהם לצדקה. ראה גם בספר היובל, עמ' עג, תצלום מכתבו של דוד גורדון אל 'אגודת מייסדי הישוב': 'בחול' יצא הקול, קלא דלא פסיק, כי הרבנים הגאונים שם (האשכנזים) מתיצבים לשטן לדבר זה' ונחוץ להפסיק את הקול. הוא שמח כי הרב דיסקין תומך ברעיון 'ללא כצעקתה הבאה בחול' על הרבנים שם כן הוא'. 'תרומה', גדולה לתדמית זו, שהתחזקה לאחר שנות השמונים, תרם הכרוז 'קול מהיכל', שבו הוגדר רעיון עבודת האדמה כ'רעיון רוח, רוח עוצים'. ראה דריאנוב, כתבים, ג, עמ' 703.

חותם 'חברת ישוב ארץ-ישראל'

ארץ-ישראל בצורת דמי 'החלוקה' ותמצא אימות לחוסר ההתלהבות שבה התקבל הרעיון בקרבם. הדבר עוד הגביר את ההתקפות נגד 'היישוב הישן', עד להאשמתו בנרפות ועצלות.⁴⁵ כאן המקום להזכיר כי גם בקרב חוגים רחבים בחברה היהודית בחוץ-לארץ היו מתנגדים לרעיון, אך היושבים בארץ-ישראל ראו אולי את הדברים מקרוב בצורה מפוכחת יותר, בהתאם לתנאים ששררו בארץ. לא תמיד ראו בעבודת האדמה אידיאל שיש לשאוף אליו, ואם בפרנסה מדובר אפשר אולי לנסות גם דרכים אחרות (בתחום הבנייה, המסחר והתעשייה). נקודה נוספת שיש להאיר כאן, היא העובדה שחלק גדול מנימוקי המסתייגים מן הרעיון ומן הביצוע אינם באים ישירות מדבריהם. אין הם מרבים להעלות על הכתב את נימוקי ההתנגדות.⁴⁶ עלינו ללמוד על כך מדבריהם על מחייבי הרעיון בשעה שהם דוחים את טענות המסתייגים. ניתן להסביר שתיקה יחסית זו על רקע אי-הנעימות והחשש לצאת נגד רעיון אשר נשא בחובו אידיאה של הבראת החברה היהודית ותיקונה. ומכאן גם התופעה שלאחר זמן, בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, כאשר רעיון ההתיישבות החקלאית נקלט ובוצע מצניעים ראשי 'היישוב הישן' את תופעת ההתנגדות שהיתה קיימת בחברתם. נבדוק להלן את נימוקי המסתייגים כפי שהדבר עולה מכתבי התקופה.

א. תנאי ביטחון מעוררים. תדיר מועלה הנימוק הביטחוני להצדקת ההסתייגות מפנייה לעבר עבודת האדמה. סדרי משטר רעועים והסכנה שבה היו נתונים זרים, בעיקר בדרכים ובמקומות מרוחקים ממרכזי השלטון, משמשים הסבר מדוע אין יהודים מתלהבים לגור 'עם נחש בכפיפה'.⁴⁷ טיעון זה תקף בשנות הארבעים והשישים של המאה ה'ט, כאשר אירעו התנפלויות ומעשי רצח של זרים כולל המתיישבים במושבה האמריקאית ליד יפו.⁴⁸ עזריאל זליג הוידורף, אשר עמד בקשר הדוק עם הרב קלישר בנושא קניית אדמות ואף היה בעל נחלה בפתח-תקוה,⁴⁹ מסביר בעקבות התנפלות על תייר אמריקאי ליד הירדן כי: 'הדבר הזה יתן בינה בלבנות אלה הפוערים פיהם וצועקים: מדוע לא יחנכו היהודים את ידם לעבודת האדמה בארץ הקודש, לחרוש ולזרוע!'⁵⁰

45 שימוש בתדמית זו בצורה קיצונית בקשר עם רעיון 'ישוב ארץ-ישראל' ראה: מנחם מנדל איילבום, ארץ הצבי, וינה תרמ"ג, ושם בפתח דבר, תוקף פרץ סמולנסקין בחריפות את ראשי החלוקה: 'כי גול משפט ורצח הציבו בשער תחת משפט'. הוא גם טוען כי יותר מכל המכשולים בדרכי 'החפצים בישוב ארץ ישראל היה המכשול הגדול אשר שמו הרבנים והגבאים האלה, כי המה היו למפלצת להרגיש בהם רוח החפצים לעלות ולבנות'.

46 ראה הלבנון (תרל"ב), גיליון מג, עמ' 347: 'ואנחנו לא נדע כמה הם מתנגדים. כי אפילו שאין דעתם נוחה מזה. לא הודיעו דעתם גלוי ברבים'. באופן דומה מתלונן גם פרומקין, המתקף את המתנגדים שאינם משיבים לשאלות, אלא 'בחרב המלאה חלודה, הוא החרם, ידמו לצאת חלוצים לקראת מחוללי הרעיון'. ראה: ג' קרסל (עורך), מבחר כתבי ישראל דב פרומקין (להלן: פרומקין, כתבים), ירושלים תשי"ד, עמ' 71. וראה גם: 'מכתב מירושלים', הלבנון (תרכ"ט), גיליונות 41, 42, (חתום: 'בן דוד').

47 ראה ש' בארון (לעיל, הערה 26), עמ' 304: 'לגור ביניהם בכפריהם, לעסוק בעבודת האדמה שדה וזכרם. ולהעמיד את התבואות בשדות בשעת הקציר והבציר יהיה בסכנה מאוד'. המדובר בשנת תר"ט. אין הם מדברים על ייסוד מושבה, אלא על 'אפשרות' להתגורר בתוך כפרים ערביים.

48 ראה: ח' רם, 'ההתחלות של עבודת-אדמה בידי יהודים באזור יפו', קתדרה 6 (טבת תשל"ח), עמ' 28-29. ראה בנושא זה גם אצל: גליה ירדני, העתונות העברית בארץ-ישראל, בשנים 1904-1963 (להלן: ירדני, העתונות העברית), תל-אביב תשכ"ט, עמ' 39-40.

49 עליו ראה: מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל-אביב תשל"א, עמ' 252-255; ספר היובל, עמ' תנר. 50 המגיד (תרכ"א), גיליון 14.

הכותבים מדגישים כי האזרחים הזרים נתונים אמנם לחסות הקונסולים, אך אלה יושבים בערים ובהם יש הגנה מפני 'יושבי הארץ'. אך 'בכפרים שדות וכרמים' מי יעצור בעדם מלשפוך דם? מוזכר כי בשנות השלושים, בתקופת שלטונו של איבראהים פאשה, אכן קנו יהודים קרקעות אך 'פתאום נתגרשו מנחלתם ועבר עליהם הכורח'.⁵¹ הרב קלישר טוען, על סמך מידע שקיבל מארץ-ישראל, כי תנאי הביטחון תקינים ואף נתקבלו הבטחות מן הקונסולים להגן על יהודים שיעסקו בעבודת האדמה.⁵² קשה לשפוט עד כמה אכן עיכב גורם זה את ההתיישבות, אך ודאי הוא כי יותר מכל נימוק אחר מועלה טיעון זה בגלוי ובתוקף רב על-ידי המתנגדים, שכן ניתן היה 'להוכיח' את דבריהם על יסוד אירועים שונים ועל יסוד החשש שקינן בלב מפני 'הפראים' יושבי הארץ. מעניין, כי בקריאה 'קול מעיר' של 'אגודת מיסדי הישוב' שבראשות הרב יהושע לייב דיסקין, ליהודים לקום ולעלות לארץ-ישראל, הם דוחים את הפחד מן הערבים:

כי לא פריצי חיות המה, גם לא פראים אוכלי אדם, ויותר טובה נקוה מהם מאשר תקוו אתם מאלה תפארת אדם למו ובשם משכילים ונאורים יתאמרו. הערביים האלו אין להם שנאה כבושה על עם ישראל, ואם אנחנו נקדם פניהם בשלום גם הם שלום יענו לנו.⁵³

ב. חשש מביטול תורה ומצוות. חשש זה ניתן לחלק לשניים. האחד — שמא לא יוכלו עובדי האדמה לקבוע עתים לתורה. למעשה יש כאן רחיעה פן תהיה סטייה ממטרות היסוד של הפרושים, אשר באו לארץ-ישראל לעסוק בתורה ובעבודת ה'. עלולה להיווצר סתירה בין הפרישות לעבודת האדמה ויושבי בית המדרש ייפגעו.⁵⁴ בין המסתייגים מרעיון עבודת האדמה רווחה גם הדעה כי את מצוות יישוב ארץ-ישראל ניתן לקיים על-ידי עצם הישיבה בארץ ולקיים בכך את דברי התורה: 'חשבו הדירה והישיבה בארץ ישראל למצוה חיובית גם בזמן הזה ולזה הישוב — לא זולת — קראו מצות ישוב ארץ ישראל על פי דברי תורתנו'.⁵⁵

חשש אחר הקשור בתחום זה הוא, שמא לא יקפידו עובדי האדמה על שמירת המצוות, כולל המצוות התלויות בארץ.⁵⁶ יש לציין שאנו עוסקים בעיקר בתקופה שלפני העלייה הראשונה, כאשר יסודות

51 הלבנון (תרכ"ג), גיליון 4, מדברי הר' מאיר אורבאך.

52 קלישר, כתבים, עמ' ריח, רכג, רעא, תיח. חלק ממידע זה קיבל מעזריאל הויזדורף שהיה כאמור ער לבעיה. ראה גם דבריו של יהושע ילין, 'מסע בערב', חבצלת (תרל"ב), גיליון 22, המספר על רכישת נחלה במוצא דוחה את טענת חוסר הביטחון. ראה גם חבצלת, שם, גיליון 14: העורך יוצא נגד המבקשים להרוס בדברי שוא את 'ישוב ארץ ישראל' באמתלא של בעיות ביטחון.

53 חבצלת (תרמ"א), גיליון 36–37. הכרוז חזר ונדפס אצל: דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 294–301; ספר היובל, עמ' נה–נט; יבניאלי; חיבת ציון, א, עמ' 113–116.

54 ראה הלבנון (תרל"ה), גיליון 42, עמ' 330, לרוב אנו שומעים על טיעון זה רק מדברי המפריכים אותו. הרב אלקלעי אומר שאין הכוונה שייצאו חכמי ירושלים מבית מדרשם לעבודת האדמה, אלא שיבואו אנשים חדשים מאירופה. ראה גם קלישר, כתבים, עמ' רטז, רעא, שנב, שעה.

55 דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 708.

56 גם כאן אין הדברים באים בדרך כלל ישירות מדברי המסתייגים, אלא מכלי שני. ראה: חבצלת (תרל"ב), גיליון 10, עמ' 76: 'תאחזימו רעדה בחשבם כי עבודת האדמה תפריע את עובדיה מעבודת ה', לבלתי שמור את חוקי אלקיני'; יהודה וירושלים, עמ' 8, שם מועלה חששם של הרבנים פן לא יקיימו את המצוות התלויות בארץ ופן יחללו את השבת'; על החשש מחילול שבת ראה גם אצל קלישר, כתבים, עמ' קפח.

חילוניים עדיין לא חדרו לתוך היישוב. למרות זאת חששו מן ההשפעה שתהיה להינתקות מן המסגרת הרוחנית והחברתית המקובלת, ולכאורה היו להם יסוד מוצדק והוכחה מוחשית לחששותיהם. שכן על 'מקוה ישראל', אשר נחשבה בעיני רבים באותה עת כמגשימה את רעיון עבודת האדמה, היו תלונות רבות על שאין מקפידים בהפרשת תרומות ומעשרות ויש בה פרצות בהתנהגות הדתית ובחינוכם של התלמידים.⁵⁷

ג. מניעים כלכליים — תחרות ב'חלוקה'. היה קיים החשש שעבודת האדמה לא תוכל לפרנס את בעליה, שכן ההכנסות אינן מרובות ואף המתיישבים אינם מסוגלים לכך. בטרם ישקיעו כספים יש צורך לבדוק האם הרעיון בר ביצוע מבחינת סדרי המדינה שאדם מאירופה אינו רגיל להם. רבים הכינו עצמם 'להשליך נפשם מנגד הם ונשיהם וטפם לעלות לאה"ק לעבוד את האדמה (ואעפ"י שאינם ראויים ומוכשרים כלל לזה) והסכנה רבוצה ח"ו לאלפי נפשות להתמות ולגוע ברעב ובצמא ח"ו'.⁵⁸

לתחום הכלכלי יש להוסיף את החששות שרווחו בוודאי בחוגים שונים ב'יישוב הישן', שהכספים שניתנו עד כה ל'חלוקה' יופנו מעתה ליעדים החדשים. ההסתייגויות בכיוון זה לא הובעו באופן גלוי, אך מדברי ה'הרגעה' משתמע שהיו קיימות. מובהר שאין סתירה בין כספים הנאספים עבור לימוד תורה על-ידי החכמים ובין ממון שנאסף בשביל קניית קרקעות, ואלה גם אלה ימשיכו ליהנות מן ההכנסות. אין כל כוונה לגרוע מחלוקתם של תלמידי חכמים או לפגוע בהם, שכן בעבודת האדמה יועסקו אנשים בריאים המסוגלים לכך שיבואו מאירופה. מצב החכמים יוטב, משום שעובדי האדמה יעניקו להם תרומות, מעשרות ותמיכה מיבולם.⁵⁹

ד. דחיית מוטיב הגאולה שברעיון 'יישוב ארץ ישראל'. מוטיב הגאולה העתידית, אשר תזורז עקב קיום מצוות יישוב הארץ, מופיע תדיר בקרב מחיי רעיון 'יישוב ארץ-ישראל' במאה ה'ט. בעיקר הוא בולט בכתביהם של הרבנים אלקלעי וקלישר. הרעיון בצורתו זו נדחה על-ידי רבנים בחוץ-לארץ כמו גם בארץ-ישראל. במכתב, שהוזכר לעיל, של ראשי עדת הפרושים בירושלים אל מונטיפיורי בשנת תקצ"ט, הם משתמשים בהתבטאות האופיינית להוגי רעיון הגאולה בהקשר להחייאת שממות הארץ: 'ובאתערותא דלתתא תליא מלתא לעורר אתערותא

57 ראה: מגילת יוסף, עמ' 60 ושם גם בהערות: יהודה וירושלים, עמ' 21, 108; ש' יבניאלי, 'בין מקוה ישראל ובין היישוב הישן', כתבים, ב, תל-אביב 1961, עמ' 264-269. בצורה קולעת ביטא חשש זה ר' יהונתן אליאשברג: 'המשכילים אשר בקרב אחב"י אשר החלו להשתדל ביישוב א"י הביאו את רבים לידי חששא, פן יתישבו אנשי דלא מעלי באה"ק והתומך בידם יהיה כמו מסייע בידי עוברי עבירה'. ראה א"י סלוצקי (לעיל, הערה 13), עמ' 28. אמנם הוא כתב את דבריו בשנת תרנ"א, אך הם יפים גם לחקופה הקודמת.

58 ראה: הלבנון (תרכ"ג), גיליון 4; הלבנון (תרכ"ט), גיליונות 41, 42, בדברי 'בן דוד'; הלבנון (תרל"ב), גיליון 43. 59 דברי הרגעה אלה באים על רקע ההבחנה שיהודי ארץ-ישראל נהנים מן 'החלוקה' עקב העובדה שהם מקדישים ימיהם רק ללימוד תורה. ראה: המגיד (תרכ"ג), גיליון 40; הלבנון (תרכ"ח), גיליון 34; התבצלת (תרל"ב), גיליון 10; קלישר, כתבים, עמ' רעט, שכו-שכז, שלג; יהודה וירושלים, עמ' 16. בעניין החשש של התחרות ב'חלוקה' לאחר שנות השמונים אדון במקום אחר.

דלעילא'.⁶⁰ אך בשנים שלאחר מכן, כאשר רעיון 'יישוב ארץ ישראל' הלך והתפשט, נמצא בארץ-ישראל התנגדות לקשר בין גאולת ישראל המשיחית ובין רעיון עבודת האדמה. הרב מאיר אוירבך רואה בחיוב קניית שדות וכרמים והקמת מושבות בהתאם לרעיונותיהם של הרבנים אלקלעי, גוטמאכר וקלישר, אך עם זאת הוא מביע פקפוק ברעיון הגאולה, כאשר תולים אותו ביישוב ארץ הקודש. זו גם הסיבה מדוע לא השיב לפניית הרב קלישר, אשר ביקשו לחוות את דעתו על הרעיון, שכן הרב קלישר משריש בלבבות בני ישראל את הדעה כי 'זה יתר אשר גאולת ישראל תלוי בו, אמרינן עת לחשות ואנחנו מה להתוכח בזה'. אין אנו יכולים לבוא בסוד ה' ולחרוץ משפט בדברים חתומים מאתנו. אין בידינו כל אות נאמן מתופעות הזמן 'כי אתחלתא דגאולה הוא ונשים החושך לאור יפה כלבנה'.⁶¹ מותר להניח, כי הוויכוח המר וההשמצות ההדדיות שפורסמו בעיתונות ובכרוזים, בראשית שנות השבעים, סביב חברת 'יישוב ארץ ישראל' שהקים הרב אלקלעי לאחר עלותו לארץ, נבע אף הוא בחלקו מפקפוקיהם במעשיותה של חברתו ומן ההתנגדות לדרשותיו בעניין הגאולה: 'הדרשות האלה לא תביאנה לנו תועלת להענין, כי המאמינים בגאולת ישראל, יאמינו באמונה שלימה כפי קבלתנו שתהיה בדרך נסיי ופלאי'.⁶²

נראה, כי ההתנגדות העקרונית התקיפה לשילוב רעיון הגאולה המשיחית ברעיון עבודת האדמה ו'יישוב ארץ ישראל', הביאה לכך שמוטיב זה נעדר או שהוא מעומעם ביותר בדבריהם של המטיפים הארץ-ישראליים לביצוע הרעיון.

אין ספק, כי ההתנגדות וההסתייגויות האלה קבעו את תדמיתו של 'היישוב הישן', בנושא יחסו אל רעיון עבודת האדמה, בעיני בני התקופה ובעיקר המשכילים, ו'חובבי ציון' שביניהם. הם לא הבחינו בכך ש'היישוב הישן' לא היה עשוי מקשה אחת ושהיו בו אישים וקבוצות אשר תמכו ללא סייג ברעיון והתבססו על שכבה די רחבה, אשר היתה בשלה לקלוט רעיונות חדשים ובחלקם אף היו מוכנים להגשימם, אילו ניתנו אמצעים בידיהם. ברבדים חברתיים אלה אשר דחפו לקראת תהליכי השינוי נדון להלן.

העליות החדשות שלפני שנות השמונים

אחד הגורמים שביהירו לנו את השינויים החברתיים שחלו ב'יישוב הישן' הוא הגידול הכמותי שחל ביישוב היהודי מראשית המאה הי"ט ועד לשנות השמונים.⁶³ מיישוב קטן בראשית המאה, שמנה כמה אלפים ובתוכו גרעין של כמה מאות חסידים ופרושים המייצגים דרך של התקדשות, היטהרות והתעלות בארץ הקודש גדל היישוב בשנות השמונים עד שהיו בו למעלה משלושים אלף נפש, שלא

60 כלומר: בהתעוררות שלמטה תלויה ההתעוררות שלמעלה — בעולמות העליונים. ראה בארון (לעיל, הערה 26), עמ' 304.

61 הלבנון (תרכ"ג), גיליון 4. הוויכוח נמשך בגיליונות נוספים. וראה גם להלן, הערה 102.

62 הלבנון (תרל"ב), גיליון מג, עמ' 346. ראה גם התייחסותו של הרב אלקלעי למתנגדים, אשר 'אינם חפצים בגאולה כי שונאי החדשות הם אף המועילות' בתוך קונטרסו 'קבוץ גלויות', שפרסם בשנת תרכ"ט, עוד לפני בואו לארץ-ישראל. ראה: "רפאל (עורך), כתבי הרב יהודה אלקלעי (להלן: אלקלעי, כתבים), ב. ירושלים תשל"ה, עמ' 665.

63 בנושא זה ראה: גת (לעיל, הערה 42); אליאב (לעיל, הערה 49), נספח א; י' בן-אריה, עיר בראי תקופה, ירושלים תשל"ז, עמ' 305-318, 395-404.

כולם היו חדורים עוד בכל אותם רעיונות שהיתוו המייסדים הראשונים. היישוב התגוון ושוב אינו עשוי מעור אחד. אמנם עדיין אין שינויים מפליגים בתפיסות היסוד הערכיות על מקומה של הדת באורח החיים של הפרט והחברה וכגורם מכריע בכל הנוגע לארץ-ישראל, אך יש שינויים בולטים המורים על סטייה מן הדרך העקבית של הראשונים. יש מבני הדור השני והשלישי שעקב קשיי הפרנסה אינם יכולים ואף אינם מעוניינים או מסוגלים לשבת כל ימיהם רק על התורה והעבודה, דרך המתאימה יותר לחברה מצומצמת ואליטרית. על כן גם רבות 'ההתפרצויות' לקראת יוזמות חדשות בתחום הפרודוקטיביזציה, בניית שכונות ורעיון עבודת אדמה.⁶⁴

גורם מכריע נוסף שהביא לשינויים הם העולים הרבים שזרמו לארץ-ישראל אחרי אמצע המאה הי"ט, כשהשתפרו תנאי הביטחון, ולאחר שהתפתחו ויוצבו קווי התחבורה הימית בים התיכון. העיתונים בשנות השישים והשבעים מוסרים כי מספר היהודים מתרבה ושכתי הכנסת בירושלים אינם מספיקים 'להמון האדם אשר ירב מספרם מדי יום ביומו'.⁶⁵ ידיעות אלה מורות על כך שהיישוב עצמו חש בקצב העלייה המוגבר. אמנם גם בתקופה זאת מגיעים רבנים וחכמים, אשר מטרתם 'ללמוד בקדושה ולעבוד את ה' בטהרה', אך רבים אחרים המגיעים מרוסיה, פולין, גליציה ואוסטריה עם נשיותם וטפם, באים מכיוון ששמעו 'כי יש לחם באה"ק'. הם לבשו את ה'חלוקא דרבנן' רק אחרי צאתם מעיר מולדתם. בבואם הם נוכחים לדעת, כי לא יוכלו להתפרנס מכספי החלוקה ועל כן יש הפונים לעסוק במלאכות שעסקן בהן בעירם, סנדלרות, חייטות וכו', וגם את בניהם הם שולחים ללמוד מלאכה.⁶⁶

יחיאל בריל⁶⁷ עושה הבחנה ברורה בין המטרות של העליות הקודמות, של שלושים השנים הראשונות של המאה הי"ט, ובין אלה המאוחרות יותר. למייסדי היישוב מן הספרדים והאשכנזים בראשית המאה הי"ט היתה מטרה קדושה אשר יסודה בדת, והיא: לרצות את אבני אדמת הקודש, לחונן עפרה ולעבוד את ה' בטהרה. גם את הבאים אחריהם במשך שלושים שנה הדריכה מטרה זו. אך מאז שנות השלושים והארבעים, כאשר החלו להלך אניות קיטור, משחלפה סכנת הדרך וההגנה על הזרים הפכה להיות יעילה, גדל גם בהרבה מספר היהודים תושבי ארץ-ישראל. הרכב העלייה וסוגי העולים השתנו. בעלי מלאכה כמו רצענים, חייטים, נגרים, חרשי ברזל מוצאים אפשרויות לפעולה. אך גם במטרות העלייה חשים בשינוי: 'מובן מאליו כי ברוב העולים מעטים המה בני העליה אשר צאתם ובואם ושבתם באה"ק מקודשת באהבת ארץ הקדושה'.⁶⁸ בעיתון 'יהודה וירושלם' מבקשים לעמוד על הסיבות שעוררו את העולים להיפרד ממשפחותיהם ולהיות גרים בארץ נוכרייה להם. מסווגים אותם לשתי קבוצות: (א) אלה אשר חיבת הארץ הקדושה ואהבתה בוערת בלבבם והם באים לרצות את אבניה; (ב) אלה אשר 'איזה סיבות ומקרי הימים השתרגו עלו

64 על כך שמהבנים אשר נולדו או גדלו בארץ יש לקוות כי יגשימו את רעיון יישוב ארץ הקודש, ראה: יהודה וירושלים, עמ' 15.

65 הצפירה (תרכ"ב), גיליון 8; החבצלת (תרל"ג), גיליון 13. מעט מאוד נכתב על העליות החדשות האלה, הארצות והחוגים שמהם באו, מגמותיהן וכיצד נקלטו בארץ ומה היתה השפעתן על היישוב.

66 הלבנון (תרכ"ט), גיליון 25, עמ' 195-196.

67 ראה עליו לאחרונה בדברי המבוא של ג' קרסל, יחיאל בריל, יסוד המעלה (מהדורה חדשה מצולמת), ירושלים חשל"ח, עמ' ח-כג.

68 'על דבר יישוב ארץ-ישראל', הלבנון (תרל"ו), גיליון 11.

על צווארם בארץ מושבותם וההכרח אכף עליהם לנווד מארצם'. בערי הקודש המשמשות להם כמקלט הם מבקשים לשנות את סדרי חייהם.⁶⁹ מקורות אלה מצביעים בעליל, כי עם ריבוי העולים חלה ירידה בכל הנוגע לשמירת ההמשכיות והדבקות במטרות היסוד של הראשונים. יש שבאו עקב השמועות על תכניותיהם של פילאנטרופים וחברות שונות לקנות קרקעות לעבודת האדמה. בכך קיוו לשפר את מצבם הכלכלי. אחרים נדחפו מארצות מושבותיהם, או כפי שהם מכונים ב'יהודה וירושלם' (שם) 'בורחים מארצות מולדתם' (רומניה, פרס ואף רוסיה שלפני פרעות שנות השמונים) עקב לחץ פוליטי ופיזי. ברור שעולים אלה ובניהם הביאו לעיצובו של 'יישוב' שונה מאותו יישוב קטן של שנות השלושים הראשונות. אנו מבקשים להצביע להלן על משמעות השינוי בנושא היחס אל הקרקע, אל עבודת האדמה ואל יישוב ארץ-ישראל.⁷⁰ שינוי זה יבהיר את הרקע לייסודה של פתח-תקוה, שינוי אשר הטוענים לראשוניותה של ראשון-לציון מתעלמים ממנו או שאינם מודעים לו ועל כן מדיחים את פתח-תקוה מכס המושבה החקלאית הראשונה בארץ-ישראל.

א. 'לעבדה ולשמרה' כפשוטו. השינוי בתפיסות היסוד בתוך 'היישוב הישן' והסתייה ממטרותיהם של המייסדים בולטת ביותר במשמעויות החדשות הניתנות לביטוי 'לעבדה ולשמרה'. כזכור, החסידים והפרושים דרשוהו על עבודת ה' ושמירת המצוות. ואילו במחצית השנייה של המאה ה-19 המונח הזה מתפרש כפשוטו, דהיינו, לגבי עבודה בפועל. הוא מוזכר תדיר בהקשר של קניית קרקעות, עבודת שדה וכרם וייסוד מושבות והופך להיות מושג המבטא את הרעיון החדש של עבודת אדמה.⁷¹ לעתים אף טורחים הכותבים לפרש את כוונתם, לבל יטעה הקורא להבינו במשמעותו הדרשנית. יעקב הלוי ספיר מסביר ב'המגיד' את נימוקי הרבנים שיצאו נגד רעיון הקולוניות, ומציין כי אין הם חוששים שמא כספי הנדבות יופנו מעתה 'רק לעשות קרן ופירות לזרוע צדקות באדמת הקדש לעבדה (כפשוטה) ולא על היושבים על התורה ועבודת ה'.'⁷² לאמור, התנגדותם אינה נובעת מיראתם שמא הכספים יופנו מן העוסקים בעבודת ה' אל העוסקים בעבודת האדמה. הם מבדילים כאן באופן ברור בין שני סוגי 'העבודה'. גם לגבי פתח-תקוה יש שימוש שגור

69 יהודה וירושלים, עמ' 13-14. וראה גם הקול (תרל"ח), גיליון 11, דו"ח שמסר א' רוקח לחברת כ"ח, שבו הוא מבדיל בין העלייה האידיאולוגית של העבר ובין התקופה המאוחרת, שבה אוכלס היישוב בתושבים 'אשר מפני טעמים וסיבות שונות שיסודתם בהררי המקרים עזבו ארץ מגורותיהם ויבואו לשכון בחרבות אה"ק'.

70 רעיון השינוי והחידוש מיוצג אולי בדבריהם של עורכי חבצלת (תרל"ב), גיליון 6, בשעה שהם מזכירים את האפשרות של קניית אדמות יריחו: 'שימו על לבכם וזכרו נא את העת הזאת. כי עת רצון היא, לבל תעזבו להיות קופאת על שמרי העתות הקדמוניות'.

71 ראה, למשל: המגיד (תרנ"ח), גיליון 36, בדבריו של משה זאקס, הכותב כי הפתח של ירושלים הבטיח 'להגן על עובדי האדמה מאחב"אם רק יותן להם קרקעות לעבדם ולשמרם'; וביטויים דומים ראה: המגיד (תרל"ה), גיליון 1; חבצלת (תרל"ה), גיליון 28; חבצלת (תרל"ז), גיליון 20; הקול (תרל"ח), גיליון 68, עמ' 515; פרומקין, כתבים, עמ' 11, 29, 69; מגילת יוסף, עמ' 123.

72 ראה: 'מענה במרחב אל המצ"ר', הלבנון (תרל"ב), גיליון מג. גם הרב קלישר מדגיש באחד ממכתביו 'לעבדה ולשמרה בעבודת שדה וכרם'. ראה קלישר, כתבים, עמ' תיד, וראה עוד בעמ' שלח, תכא, תכד, תלד.

רחוב יהושע שטמפר (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

במונת 'לעבדה ולשמרה'.⁷³ נראה כי השינויים שחלו בשימוש בביטוי זה מאז דרשוהו ראשוני החסידים והפרושים ועד למחצית השנייה של המאה הי"ט, משמעותיים למדי לגבי ההתפתחויות שחלו ב'יישוב הישן' בתקופה זו.

ב. שמירת המצוות התלויות בארץ כתנאי ולא כתכלית בלבד. מה המקור לדעתו של ליבונטין כי מייסדי פתח-תקוה היו 'עובדי אדמה' בשביל לקיים מצוות התלויות בארץ' בלבד? נראה כי עמדתו נובעת מאותן דעות מקובלות, שלא ראו את השינויים שחלו ב'יישוב הישן' ביחס אל הקרקע. יחסם של מייסדי 'היישוב הישן' אל הארץ היה מבוסס על ערך של קדושה,

⁷³ ראה המגיד (1879), גיליון 15; הלבנון (תרמ"ב), גיליון 2, מכתב מירושלים: 'הנחלה אשר החפצים ביישובו של א"י קנו אותה לעבדה ולשמרה'; הלבנון, שם, גיליון 29, מכתב בחתימת 'מיסדי ומנהלי חברת פ"ת', 'כי אנחנו מסרנו נפשנו וכחנו ומאודנו אך לתכלית ישיבת הארץ לעבדה ולשמרה ולאכול מפריה בזאת אף'; וראה גם בחקנות חברת 'גאולת הארץ', דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 279.

ותכליתה של הקרקע לשמש אמצעי לעבודת ה', בדרך של קיום המצוות התלויות בארץ. ראשוני הפרושים מודיעים במכתביהם לחוץ-לארץ כי קנו קרקעות 'עם תבואה המחוברת לקרקע' בכספים שיועדו למטרת קיום המצוות התלויות בארץ.⁷⁴ גם בתקופה שלאחר מכן יש המנדבים כספים וקונים קרקעות לתכלית זו.⁷⁵ הרידב"ז (ר' יעקב דוד וילובסקי מסלוצק), עלה לארץ-ישראל בשנת תרס"ד, התיישב בצפת והיה מראשי הלוחמים לקיום מצוות שמיטה כחומרתה בשנת תר"ע. הוא ממשיך בדרך ראשוני העולים הפרושים וקונה כבדת ארץ קטנה סמוך לירושלים כדי לזכות 'ולקיים בשנת הבעל' ט'⁷⁶ כדת התורה ושבתה הארץ שבת לד' ויזכו כל ישראל במצוה הזאת.⁷⁷ הרב קלישר משתמש הרבה בנימוק של שמירת המצוות התלויות בארץ כעידוד או כ'פיתיון' לקניית אדמות, שכן בכך מתאפשר לשמור כראוי את מצוות הדת. כל ירא שמים ישתדל בכל לבו לקיים את כל המצוות ואף את החסרות שלא ניתן לקיימן בחוץ-לארץ.⁷⁸

השינוי הבולט מדרך הראשונים הוא בהתייחסות אל הקרקע גם כלמקור פרנסה. המצוות התלויות בארץ אינן בהכרח התכלית של רכישת האדמה, אך הן משמשות תנאי הכרחי ברעיונות ובתכניות לעבודת האדמה ובהקמת מושבות. כך קובע הרב מאיר אורבאך, כאשר הוא מביע תמיכה עקרונית בהקמת מושבות למסוגלים לעבודה.⁷⁹ ר' משה נחמיה כהנא, ראש ישיבת 'עץ חיים', מתייחס להתעוררות שהיתה בראשית שנות השמונים לרעיון יישוב ארץ הקודש והקמת מושבות ומדגיש כי הן חייבות להתנהל בצדק ויושר ותוך שמירת חוקי התורה —

ובפרט בכל מצות התלויות בארץ, כי אחרי שאין לנו לא מקדש ולא מזבח, לא אישים ולא ריח נחוח ואם נמעט ח"ו במצוות התלויות בארץ, הלואת יקרא ישוב הארץ.⁸⁰

מייסדי פתח-תקוה וקודמיהם כוללים בין שאר תקנותיהם את חובת קיום המצוות האלה, אך חובה

74 יערי (לעיל, הערה 23), עמ' 336, 341, איגרות משנת תק"ע; מלאכי (לעיל, הערה 18), עמ' 20–21. מטרה אחרת בקניית היטה לצורך הקדש ללומדי תורה.

75 ראה קלישר, כתבים, עמ' שלב-שלג, קריאה לנדיבים שימנו שליח לקניית קרקע לשם קיום המצוות התלויות בארץ; ראה גם: שם, עמ' תקלח, מכתב מיום ז' אלול תרל"ד, על ר' יוחנן הירש שלאנק מכולל הו"ד, שקנה אדמה לתכלית זו. על מעורבותו של שלאנק בקניית אדמות ראה עוד שם, לפי המפתח. עליו ראה: אליאב (לעיל, הערה 49), עמ' 251–252.

76 הבאה עלינו לטובה.

77 ראה בספרו: קונטרס השמיטה, ירושלים תרס"ט, בהקדמה; עליו ראה: ר' הורוויץ, יבא שילה, ויניפג תרע"ג, בפתיחה על ירושלים וחכמיה.

78 ראה קלישר, כתבים, עמ' רמד, שעח, שפז, שצז, הרב קלישר אף הוזמן בידי קרל נטר, מנהל מקוה ישראל, לבוא למקום ולהורות כיצד יש לקיים מצוות אלה. ראה: שם, עמ' שנא, שנב, שסו.

79 הלבנון (תרכ"ג), גיליון 4: בארון (לעיל, הערה 26). במכתב משנת תקצ"ט מדגישים הכותבים את המצוות התלויות בקשר עם רעיון עבודת האדמה. השאלה המעשית התעוררה כבר בעת קניית אדמת מוצא על-ידי שאול בן יחזקאל יהודה דוד ילין. ראה: הלבנון (תרכ"ג), גיליון 8. שם מציינים, כי זה שלוש שנים שקנו את הנחלה ו'יען כי השנה ההיא היתה שנת שמיטה נטשנו מעבוד את האדמה על כלות שנת התרכ"א'. בעניין מוצא ראה: ר' אהרנסון, 'פרשת הנסיון הראשון להתישבות יהודית במוצא', תרפ"ס (בשיכפול) מתוך: נופים, עיונים בידיעת הארץ, חוברת 4 (תשל"ו 1976), עמ' 9, ושם נזכרות סיבות אחרות מדוע החלה הפעילות הממשית רק בשנת תרכ"ב.

80 סלוצקי (לעיל, הערה 13), ב, עמ' 14; ראה גם הלבנון (תרל"ה), גיליון 43, עמ' 337, שם נאמר, שלרעיון הקולוניות יש לצרף תכלית נעלה יותר: קיום המצוות התלויות וחיווקם של הפרושים המקדישים עתותיהם לתורה.

זו היא במסגרת מערכת שלמה של סעיפים הקובעים את כללי ההתנהגות ואורח החיים במושבה.⁸¹ גם בחקנות של ראשון-לציון וראש-פינה נקבע כי 'בני המושבה מחויבים לקיים כל המצות התלויות בארץ אם לא בהיתר הרבנים וגאוני הדור'.⁸² אמנם נוספת כאן ההסתייגות בנושא ההיתר, אך העדר פרט זה אצל מתיישבי פתח-תקוה עדיין אינו מוכיח שמטרת התיישבותם היא רק לצורך קיום המצוות האלה, כפי שאומר ליבונטין.

התמיכה ברעיון עבודת האדמה ב'יישוב הישן' יחסו של 'היישוב הישן' לרעיון עבודת האדמה, לפני יסוד פתח-תקוה ולאחריה, נדון בהרחבה בספרות ההיסטורית. נסקרו תכניות, ניסיונות וביצועו למעשה של הרעיון. מחברים אחדים אף הצביעו על ההיבטים השונים בדרך היישום של הרעיון, אם על-ידי אריסות, החכרה או עבודה עצמית ממש.⁸³ מכל מקום, כל ההוכחות והסימנים מצביעים על כך שחל שינוי ב'יישוב הישן' ואנשיו מבקשים לרכוש קרקעות ולהתפרנס מהחקלאות. תהליך זה אשר החל בשנות השלושים הלך והתגבר והגיע לשיאו בשנות השישים והשבעים במקביל לתנופת הבנייה של שכונות ירושלים מחוץ לחומות.⁸⁴ מלבד ההטפה למען הגשמת הרעיון על-ידי יזמים ותומכים בארץ-ישראל יש בידינו עשרות ידיעות על נכונותם של מאות רבות מיושבי ארץ-ישראל לצאת לעבודת האדמה בפועל, והם

81 ראה אצל דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 279, 315, 336, תקנות החברות 'גאולת הארץ', 'אגודת מיסדי הישוב' וחברת 'פתח-תקוה'; ראה גם ברשימותיו של יהושע שטמפר על קניית אדמת פתח-תקוה, בער"ח אב תרל"ח (אצ"מ K11/294/1), האומר בין השאר: 'ובזכות קיום מצות התלויות בארץ נוכח לאור תורה ולגאולה של ימיה בק(רוב)' (ההדגשות במקור).

82 יבניאלי, חבת ציון, ב, עמ' 200, סעיף לו; שם, עמ' 204, סעיף מד.

83 ראה בנושא: ש"ל ציטרון, תולדות חבת ציון, אודיסה תרע"ד; ספר היובל, פרקים א-לט; פ' גולדווסר, 'כיסופים להתיישבות חקלאית בבני ירושלים בשנים תקצ"ט-תרמ"ט', לוח ירושלים (של בריןקר) תש"ח, עמ' רא-רא; מ' סלומון, שלושה דורות בישוב, ירושלים תרצ"ט; קרסל, אם המושבות, פרקים 1-24; י' קלזנר, 'לתולדות שאיפתם של יהודי ירושלים לעבודת האדמה', מנחה לאברהם, ירושלים תשי"ט, עמ' 113-119; יבניאלי, חבת ציון, א, עמ' 9-2; י' קלזנר, חבת ציון ברומניה, ירושלים תשי"ח, עמ' 27-39; גת (לעיל, הערה 42), עמ' 303-344; אליאב (לעיל, הערה 49), עמ' 215-225; י' הרון, חזון ההתנחלות בגליל, ירושלים תשל"א, עמ' 13-73; ג' קרסל, פותחי התקוה, ביכורי הנסיונות תקצ"ט-תר"ד, ירושלים תשל"ו, עמ' 39-64; י' קלזנר, 'התיישבות חקלאית כאלטרנטיבה לעוני', בטחון סוציאלי, חוברת 9-10 (טבת תשל"ו — דצמבר 1975); אהרנסון (לעיל, הערה 79), שם; י' ברטל, 'תכניות ההתיישבות מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ ישראל (1839)', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 231-296; הני"ל, 'שתי איגרות מיהודי הגליל לסיר משה מונטיפיורי בענייני חקלאות — תר"ט (1849)', קתדרה 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 141-152; ש' הלוי, 'פרדס מונטיפיורי', קתדרה 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 153-167; ח"י פלס, 'יחסם של בני היישוב הישן להתיישבות בארץ במאה ה"ט', ציון, מא, חוברת ג-ד (תשל"ו), עמ' 148-160; רם (לעיל, הערה 48), עמ' 20-37.

84 ראה: מגילת יוסף, עמ' 127, ושם דיווחו של ריבלין בשנת תרל"ז על ההתפתחות החיובית בשכונות 'בית יעקב' ו'מאה שערים'; 'ההצלחה והחדרה המאירה על פני החברות לבנין בתים, היא לתקוה ברה כחמה אל הרעיון הכביר המתחולל ברוח ונפש כל יראי ה' "רעיון עבודת האדמה", אשר עיני יושבי עירנו אל הרעיון הזה ישקרו לראות אותו בפועל'. על הקשר בין שתי קבוצות היוזמים ראה: י' בן-אריה, 'היציאה ה"חלוצית" של יהודי ירושלים מחוץ לחומות, עד העליה הראשונה (1882)', שלם, א (תשל"ד), עמ' 368.

מביעים זאת בצורת עצומות, פניות ודרישות.⁸⁵ אפילו אם יש משום הגומה בהדגשת הרצון לצאת לעבודת אדמה, ובקביעת מספר המבקשים לעשות כך, אי אפשר להתעלם מן התכיפות שבה הועלו התביעות, מן ההתארגנות ומן ההתלהבות והדבקות שגילו המטיפים לרעיון. אף בכך יש כדי לשכנענו שאכן חלו שינויים מבחינה זאת בתוך 'היישוב הישן'. כאמור, חלק מהתעוררות זו יש לראות על רקע השאיפה למצוא מקור פרנסה. אצל רבים מבני צפת, טבריה, ירושלים ויפו שהצהירו על רצונם בקרקע ובעבודת שדה המניע הכלכלי הוא בוודאי הגורם העיקרי. חפצם להיגאל מחרפת רעב ומפור העוני בא לידי ביטוי ברור בתביעות לסיוע. הדבר בולט בדבריהם של הדוחפים לביצוע הרעיון וגם אצל מייסדי פתח-תקוה.⁸⁶

היחס אל הקרקע שונה אמנם מזה של המייסדים, אך לא שונתה התפיסה היסודית שכל הפעילות הארץ-ישראלית והמערכת הערכית שבמסגרתה הם מבקשים לשנות את פני חברתם חייבות להתנהל על טהרת ה'קודש'. דבר זה בולט ביותר, בשימוש הנפוץ במונח 'יישוב ארץ הקודש' כמבטא את רעיון 'יישוב ארץ-ישראל'. אל מפעל ההתיישבות יש לגשת בדרך התורה, והמבצעים חייבים להיות בני תורה ויראה.⁸⁷ בתביעות אלה נזרעו גרעיני העימות שפרץ לאחר מכן בינם ובין חלק מן המתיישבים החדשים במושבות ובערים, אשר החלו להחזיר רוח חילונית חדשה לארץ-ישראל. אך גם לפני שנות השמונים טוענים ב'יישוב הישן' כי ההתקפות על עיר הקודש וחכמיה באים:

יען כי בתורה בחרו ויען כי השליכו משכנותיהם ובתי מנוחתם בחוץ לארץ, ויבחרו לחבק עפר אדמת קדשינו, לשפוך רוח דעת את ה' ותורתו בכל חוצות עיר קדשינו, ומתאבקים עם צוררי תורתנו, וכל חפצם ומגמתם — לראות את רוח היהדות שפוכה על הרי ישראל וכמהים לראות את עם הקודש עובדים את ה', הולכים בחקי התורה ומגדילים ישוב אדמת קדשינו בהקמת חברות יקרות מלומדי ה', לבוני בתים ועבודת האדמה.⁸⁸

תנועת 'יישוב ארץ ישראל' — 'נטיעת הנשמות' ו'בניית הנהרסות' את סיבת ההתעוררות שחלה ב'יישוב הישן' למען רעיון עבודת האדמה אין לתלות אך ורק בגורמים כלכליים. היו לכך גם מניעים אידיאולוגיים מובהקים. ברכישת קרקעות בארץ-ישראל על-ידי יהודים באה לידי ביטוי רוח 'אהבת הארץ': 'עין מי לא תדמה דמעות השמחה בשמעו כי רוח אהבת

85 על מתיכה ונכונות לעבוד את האדמה ראה להלן מבחר מקורות לדוגמה: המגיד (תרכ"ג), גיליון 48; שם (תרכ"ז), גיליון 20; שם (תרכ"ח), גיליון 36; שם (תרל"ה), גיליונות 1, 3, 4; 47: הלבנון (תרכ"ז), גיליון 24; שם (תרכ"ח), גיליונות 23, 24, 34; שם (תרל"ט), גיליון 40 (על כך שזה עשרים שנה זועקים בציון הבו לנו שדות ונעבוד האדמה, אך רק בארבע השנים האחרונות החלו יושבי ירושלים להתקרב בפועל אל הרעיון); חבצלת (תרל"ג), גיליון 3; הקול (תרל"ח); גיליונות 11, 67; מגילת יוסף, עמ' 72, 74, 117, 120, 122, 123; קלישר, כתבים, עמ' רמה, רנא (כמכתב אל אליעזר רב משנת תרכ"ח), רנד-רנה, רסט, שכח, של, שלו ועוד. חלק ממקורות אלה מקבילים. יש להעיר, שלא בכל מקום שבו מופיע המונח 'שדות' הכוונה לעבודה חקלאית בלבד, אלא גם לקרקע לצורך בניית בתים. ראה למשל מגילת יוסף, עמ' 121, 127.

86 ראה: חבצלת (תרל"ג), גיליונות 5, 17; שם (תרל"ז), גיליון 20; הלבנון (תרכ"ג), גיליון 8; פרומקין, כתבים, עמ' 2; שם, עמ' 69; מגילת יוסף, עמ' 122, 125; אלקלעי, כתבים, עמ' 689; וכן ברשימות, שטמפר (לעיל, הערה 81).

87 יהודה וירושלים, עמ' 8, 9, 131, 132, וראה גם דבריו של יעקב הלוי ליפשיץ, המציין כי יתרבו הנדבות ליישובה של ארץ-ישראל לייסוד מושבות 'אם תיסדנה ברוח היהדות ובקדושת הדת' (הלבנון [תרל"ה], גיליון 42).

88 מגילת יוסף, עמ' 44-45.

הארץ ינשב בחזקה בלבות אנשים אשר זה לא כביר היה הדבר הזה לשחוק בעיניהם.⁸⁹ המדובר כאן בתגובה לאפשרות שהודמנה לקניית אדמות יריחו, וברור שלא התכוונו לרכוש אדמות אלה אך ורק לשם קיום המצוות התלויות בארץ, כפי שעשו המייסדים — החסידים והפרושים אשר 'אהבת הארץ' שלהם באה לידי ביטוי בעיקר בלשון ובסמלים השאולים מתחום הדת. הרצון לרכוש קרקע ביריחו (ובמקומות אחרים) נבע בוודאי גם ממניעים כלכליים. לדינו חשובה המשמעות האידיאית שניתנת למעשה זה, הן על-ידי המבקשים לרכוש את האדמה והן על-ידי אלה שליוו את הראשונים בברכה ובתקווה.

'אהבת הארץ' במחצית השנייה של המאה ה-19 מובעת ב'יישוב הישן' בדרכים שונות על-ידי בנייה, קניית קרקעות ורצון לעבוד את האדמה, הקמת חברות להתיישבות ושאפה לשיבת עם ה' אל ציון.⁹⁰ אין הם חושבים או מדברים במושגים של ייחולים, תקוות ומאווים לעתיד בלבד, כפי שהיה מקובל בדורות הקודמים. לתכניותיהם יש משמעות אופראטיבית קרובה. ה'עת לחננה' היא עתה, שכן הגיעה שעת הכושר 'לבנות הנשמות באדמת קדשנו'.⁹¹ הם חשים כי 'קרבו הימים אשר הארץ הנשמה הלזו תעבד מידי בניה' והגיעה העת.⁹² לחדש ימי נעורי האדמה השוממה, לבנות הנהרסות ולהגדיל את היישוב ולהאדירו.⁹³ מוטיב זה של החייאת נשמות הארץ ובניית הריסותיה אין לראותו כמטבע לשוני בלבד או מושג ערטילאי, שכן משתמשים בו בהקשר ריאלי לגבי הגשמת רעיון עבודת האדמה ויישוב הארץ. בלב מלא תקוה נפרד סלומון משנת תרל"ז בקוותו כי היא האחרונה —

אשר כל דברי ישוב ארץ ישראל היו אך בעולם המחשבה והדבור, ובעינים נשואות למרום נברך את שנתנו החדשה הנצבת למולינו, כי תהיה הראשונה לתוצאות הדבר הגדול הזה אל עולם הפעולה והמעשה, וקול השופר אשר ישמע בכל תפוצות עמינו יחרדו מכל מקומותם אל אהבת ערי קדשינו. קול מעורר לבבות טהורות לבנות הנהרסות! לטעת הנשמות.⁹⁴

אמנם לא מצאנו שכל אותם יהודים רבים — 'ההמון הדומם' — שהצהירו על רצונם בעבודת האדמה, היו חדורים דווקא רעיונות אלה. אך די לנו שדבריהם ומייצגי רעיון עבודת האדמה הביעו

89 חבצלת (תרל"ב), גיליון 3.

90 המוטיב של שיבת בני לגבול מופיע בצורה בולטת אצל 'אגודת מיסדי הישוב'. ראה: דריואנוב, כתבים, ג, עמ' 309, בהקדמה לתקנותיהם: 'ואנחנו נהי' הראשונים לסול המסילה לשאר עם ה' וישובו בני לגבולם'; פרוסקין, כתבים, עמ' 30; בקריאה 'קול מעיר' (לעיל, הערה 53) אשר המוטו שלו הוא: 'שובי בתולת ישראל שובי אל עריך אלה'.

91 מדברי מאיר המבורגר: המגיד (תרכ"ז), גיליון 25. דברי ר' דוד בן שמעון, ראש העדה המערבית (המגיד [תרכ"ג], גיליון 8), המדווח כי יש מבני העדה המוכנים לעבוד באדמת מוצא ומקשר זאת בתפילה כי 'הארץ הנשמה תושב וערי יהודה תיבנה'; יהודה וירושלים, עמ' 88: 'רעיון ישוב ארץ הקדש, הוא הדבר הטוב אשר הרתה העת החדשה הזאת, וכבר מלאו ימיה ללדת'.

92 חבצלת (תרל"א), גיליון 19, בתגובה על תכניתו של שמעון ברמן בענין חברת יישוב ארץ-ישראל; יהודה וירושלים, עמ' 109. סלומון מיצר על כך, שעמים אחרים 'יהיו הראשונים לחונן ארצנו הקדושה' — ואנחנו, עם בני ישראל, נעמד מרחוק ולא נמהר לנחם את האם הקדושה הצמאה לבניה'.

93 חבצלת (תרל"א), גיליון 18, אנב התייחסות לבואו של קרל נטר בעת ייסוד מקוה ישראל; שם (תרל"ה), גיליון 1: 'הרעיון הזה עוז בידו לבנות ערי יהודה ולקומם חרבותיה'; יהודה וירושלים, עמ' 4, בדברו על יסוד הלבנון ורעיונותיהם שלא הוגשמו עדיין; הלבנון (תרל"ה) גיליון 42: 'זה שנים אחדות אשר עלה החפץ יקר והנכבד בלבבות חובבי אה"ק לבנות הנהרסות ולנטוע הנשמות שמה על ידי התיסדות קולוניות לעבוד אדמת אה"ק ע"י אכרים וכורמים ויוגבים מאחינו'.

94 יהודה וירושלים, עמ' 90: וראה בספר היוכל, עמ' פח, צב-צג, דבריו הפיוטיים על עוזבו את הדפסת העיתון 'כי מתקו לי רגבי המעשה מאלפי דברים ונאומים רבים'.

זאת כך. תומכים רבים אלה 'פירנסו' את הרעיון, נתנו לו דחף ולא איפשרו לו לשקוע, עד ההגשמה בגיא-אוני ובפתח-תקוה, אשר מתיישביה משתמשים במוטיבים זהים.⁹⁵ ב'יהודה וירושלם' מסבירים את התכלית בפעולות למען ההתיישבות על האדמה:

להטיב מצב אדמת קדשינו הנעזבה, השוממה והגלמודה להרים קרנה בכבוד בפרי השתדלותנו, כי הארץ הנשמה הלזו תעבד מבניה, לעורר בזה יעוד לאומתנו.⁹⁶

השימוש במונח 'יעוד לאומי' בהקשר להחייאת שממות הארץ בדרך של התיישבות על האדמה מזכיר לנו ביותר את דברי ד' גורדון שהובאו לעיל על דבר 'יעודנו הלאומי' על ידי התיסדות קלוניות לעבודת האדמה.⁹⁷ המונח 'לאום' אינו שגור בפי תומכי הרעיון ב'יישוב הישן', כשם שעדיין לא היה נפוץ גם בחוץ-לארץ, אך הוא מצוי בדפי ה'חבצלת' עוד לפני שנות השמונים.⁹⁸ אין כאן עדיין שימוש בטרמינולוגיה לאומית מודרנית כפי שאנו מוצאים אצל הביל"ויים, ליבונטין או לילינבלום. אך, כשם שמוצדק לראות באישים כמו דוד גורדון והרבנים אלקלעי, קלישר וגוטמאכר את מבשרי התנועה הלאומית,⁹⁹ ניתן גם לראות באישים ארצי-ישראליים כמו פרומקין, סלומון, ריבלין ודומיהם, המטיפים ותומכים ברעיון ובתנועת 'יישוב ארץ-ישראל', כמי שמשתלבים באותה תנועת התחדשות בחברה היהודית, אשר התייחסה אל ארץ-ישראל לא עוד במושגים של קדושה וטהרה בלבד (אף כי התבססה על כך), אלא ביקשה לראות את הארץ גם כבסיס ריאלי להגשמת רעיונות החורגים מן התחום של התקדשות בתפילה ולימוד תורה, רעיונות שיש בהם לכאורה משום מעשה 'חולין'.

בארץ-ישראל מצויים כל אותם סימנים של ההתעוררות שבחוץ-לארץ. קיים הרעיון של 'יישוב ארץ-ישראל', ההופך להיות תנועה לכל דבר. יש אישים המטיפים לו ותומכים בביצועו, אצל רבים גם קיימת נכונות להגשמתו, קמים יזמים וסביבם יש התארגנויות קבוצתיות שונות. כשם

95 ראה: " ר' רב (בן עזר), התלם הראשון, תל-אביב תשט"ו, עמ' 23, מתוך הכתוב (משנת תרכ"ז) בשער הפנימי של ספר החשבונות בעת כהונתו כגבאי חברת 'יישוב ארץ ישראל' של הרב קלישר: 'עוררנו את אחב"י להיות לעזרת ישראל להכין לפנינו שדות וכרמים ולבנות הנהרות בנחלת אבותינו'; ראה גם דברי שטמפר (לעיל, הערה 81), בעת קניית הקרקע: 'ומלך רחמן (ר) חמנו ויזכינו' להציב גבול אלמנה וירחיב צעדינו תחתינו ופרינו בארץ ויהי נועמו עלינו'; וראה גם בכתב ההתקשרות של 'אגודת מיסדי הישוב', דרויאנוב, כתבים, עמ' 304: 'וה' יהיה בעזרו לבנות הנהרות ולנטוע הנשמות'; שם, עמ' 309-310, בהקדמה לתקנות חברת 'פתח-תקוה', אשר נוסחו באותה רוח. 96 יהודה וירושלים, עמ' 13 סלומון אינו מערער על הרעיון שבדברי הכותב, אלא מצביע על הקשיים העומדים לפני ראשי החברות: 'ואך דבר ה' לבנות הנהרות היא תאזרם כוח'. ראה שם, עמ' 19. 97 ראה הערה 33 לעיל. 98 ראה חבצלת (תרל"ב), גיליון 16, 22, 28; ראה ירדני, העתונות העברית, עמ' 25-55. העיתון מוגדר כבעל מגמה לאומית יישובית. בעת מסעו בחוץ-לארץ (בשנים תרל"א-תרל"ב) נפגש פרומקין עם סמולנסקין בווינה; ושם גם הושפע ממנו בשיחותיו? ראה: המביט לישראל בעריכת פרץ בן משה סמולנסקין, שנה ראשונה (אב תרל"ח), גיליון 5, עמ' 36, מכתב מ"ד פרומקין הכותב על סמולנסקין בין השאר: 'עזו אהבתי אליו מאז הכרתיו וחלילה לי משכוח את טובו עמי בהיותי בווינה ויקרבני'. וראה גם אצל פרומקין, כתבים, עמ' 167, דברים דומים: ראה פנייתו של ש"א שולמאן, מזכיר ועד יסוד המעלה, אל פרומקין 'בחשבי אותן בין היחידים בעיר הקדושה הזאת, אשר יעבדו בכל רצונם ומאודם להקים לאם יעקב על תלו ולהשיב את ישראל אל אדמתו...' חבצלת (תרמ"ב), גיליון 31.

99 ראה בנושא: ד' ויינריב, 'יסודות הציונות ותולדותיה', תרכ"ח, ח (תרצ"ז) עמ' 71-74, 99-103; " כץ, לביורר המושג 'מבשרי הציונות', שיבת ציון, א (תש"י), עמ' 91-105; הנ"ל, 'דמותו ההיסטורית של הרב צבי הירש קלישר', שיבת ציון, ב-ג (תשי"א/תשי"ב), עמ' 26-41; הנ"ל, 'משיחיות ולאומיות במשנתו של הרב יהודה אלקלעי', שיבת ציון, ד (תשט"ו/תשט"ז), עמ' 9-41; " שלמון, מסורת ומודרניות במחשבה הציונית-דתית בראשיתה — אידיאולוגיה ומציאות, ירושלים תשל"ח, עמ' 21-37.

שמוצאים בחוף־לארץ בשנות השישים והשבעים ניסיונות והתארגנויות סביב חברות ליישוב ארץ־ישראל, שאנו רואים בהם את הניצנים לאותן חברות של 'חובבי ציון' אשר מחוגיהן באו אנשי המושבות משנות השמונים, כך יש לראות את ההתארגנויות המקבילות של החברות השונות המתאגדות ב'יישוב הישן' לקניית אדמות ולהתיישבות על הקרקע ועבודת אדמה, כמשתלבות ואולי אף כמובילות את ההתעוררות והביצוע המעשי של רעיון 'יישוב ארץ־ישראל' במשמעותו החדשה. ומה היא משמעות זו?

המעיין בספרות המקורות של העולים לארץ־ישראל בסוף המאה הי"ח ובמחצית הראשונה של המאה הי"ט ימצא, שהמונח 'יישוב ארץ־ישראל' כמעט שאינו מופיע, גם השימוש בשם 'ארץ־ישראל' כמגדיר טריטוריאלי של הארץ, אינו כה תדיר. במקום זאת המונח השגור הוא 'ארץ הקודש' והדבר מבטא בודאי את התחושה שעוררה הארץ בלב הבאים אליה. ואילו מן המחצית השנייה של המאה הי"ט מתחדשים המונחים 'יישוב ארץ־ישראל' או 'יישוב הארץ' ומקבלים משמעות אופראטיבית ולא עוד כחפץ־הלב בלבד. המונחים הם ביטוי לרעיונות חדשים שהחלו להשתרש בחברה היהודית. בהשפעת המעוררים לרעיון קיבל המונח המסורתי 'יישוב ארץ־ישראל' תוכן ולבוש חדשים במשולב עם ועל בסיס התפיסה הקודמת. יחד עם המובן של קיום 'מצוות עשה' של 'יישוב ארץ־ישראל' מיתוספות למונח משמעויות בעלות היבט מוחשי כגון: עבודת אדמה כדי לספק פרנסה, הקמת קולוניות, פדות ורווחה ליהודים נרדפים, קיבוץ גלויות, הצלת הנחלה מידי זרים ונטיעת השממות ובניית הנהרסות מתוך מטרה לקרב את הגאולה.¹⁰⁰ רעיונות אלה טבועים בחותם של מסורתיות, אך הם מהווים גם את היסודות המאפיינים את התנועה הלאומית המודרנית. היישוב היהודי בארץ־ישראל לא היה מנותק מתהליכים אלה בחברה היהודית, שהחלו עוד לפני התארגנות 'חובבי ציון'. ייסוד החברות ל'יישוב ארץ־ישראל' והדיון הנרחב בפובליציסטיקה ובציבוריות היהודית בחוף־לארץ בתכניותיהם של מחדשי הרעיון ומעוררי התנועה ל'יישוב ארץ־ישראל', מצאו הד והשפעה בקרב אותם חוגים בארץ־ישראל שהיו נוחים ונכונים לקלוט רעיונות אלה. המונח 'יישוב ארץ־ישראל' במשמעותו החדשה חודר והופך להיות שגור ביותר בטרימינולוגיה הארצישראלית.¹⁰¹

100 להלן מספר מקורות לדוגמה: הלבנון (תרל"ב), גיליון 3, עמ' 22; קלישר, כתבים, עמ' רמד; שם, עמ' תל, במכתב לר' עזריאל הילדסהיימר (משנת תרל"ג); שם, עמ' תנ, במכתב לחברת כ"ח (משנת תרל"ג); שם, עמ' חנט; אלקלעי, כתבים, ב, עמ' 674, 691–692.

101 להלן מספר מקורות לדוגמה: ה'חבצלת' משמש דוגמה מובהקת לשימוש במונח זה. כבר בגיליונות הראשונים יש חמיכה בחברה ליישוב ארץ־ישראל וביישוב הארץ. ראה על כך אצל צ' אילן, 'ראשיתה של ה"חבצלת" (תר"כ) — עם גילויים של חמשת הגליונות הראשונים', קתדרה 7 (ניסן תשל"ח), עמ' 37–41; חבצלת (תרל"ג), גיליון 17, דברי המו"ל, כי שמו להם כמטרת פעולה את העניין 'הנשגב והרם יישוב הארץ', ושם קריאה ליסוד חברות 'ולאסוף כסף לשם הדבר הגדול' יישוב ארץ ישראל; שם (תרל"ה), גיליון 17; שם (תרל"ו), גיליון 18–19; שם (תרמ"א), גיליון 40 ועוד: הקול (תרל"ח), גיליון 16, במכתבו של פרומקין על 'מחזיקי ישוב הארץ'; דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 281–282; הלבנון (תרל"ט), גיליונות 38–40, סדרת מאמרים בשם 'יישוב ארץ ישראל' ושם על פתח־תקוה: שם (תרמ"ב), גיליון 2, עמ' 13, מכתב מירושלים: 'הענין אשר אדבר עמך על אדות דבר ישוב א"י, או דבר פתח־תקוה, היא הנחלה אשר החפצים ביישובה של א"י, קנו אותה לעבדה ולשמרה'; מגילת יוסף, עמ' 128; ריבלין מכתבו אל דוד גורדון, את רעיון 'יישוב ארץ־ישראל' כרעיון קדוש, 'שכולנו נושאים את נפשינו אליה'; שם, עמ' 115: 'על דבר ישובה של ארץ ישראל', בגוף המאמר.

קיימות הוכחות מוצקות בדבר הקשר בין מחיי רעיון 'יישוב ארץ-ישראל' וראשי התנועה בחוץ-לארץ ובין התומכים בארץ-ישראל. קשר זה אינו חייב להיות תמיד בצורה ארגונית וממוסדת. הוא בולט בעיקר בהשפעות גומלין, בהפריה הדדית של רעיונות וידיעות. יש היוזן-חודר בין מבשרי תנועת התחייה בחוץ-לארץ ובין הזרם המקביל בארץ-ישראל, שעורר והטיף למען 'יישוב ארץ-ישראל'. אמנם לא תמיד קיימת זהות מוחלטת בדרך ההבעה וכיווני המחשבה,¹⁰² אך יש שימוש במוטיבים זהים ובמערכת מושגים ומונחים דומה.

סלומון מזכיר את הרב קלישר כעומד בראש מעוררי הרעיון לייסד קולוניות בארץ-ישראל, בתקופה שבה רבו המתנגדים שראו בו 'רעיון רוח'. אך לדעתו, עצם הוויכוחים, הדיבורים וההתנצחויות —

אשר הולידה ספרות ישראל בדבר הזה בעתים הללו היו לעזר לא מעט. כי במדה ההיא אשר היה הדבר והרעיון הזה זר ורחוק על און שומעת בתחלתה, כה התקרב לאט לאט עד אשר גם הלבבות הרחוקים נתקרבו.¹⁰³

הוויכוחים הללו התנהלו גם מעל דפי העיתונות הארצישראלית. בין כותבי המאמרים והידיעות, לחיוב ולשלילה, היו גם מיושבי ארץ-ישראל (המבורגר, זאקס, ספיר, וכמובן סלומון, פרומקין וריבלין, ועוד רבים אחרים היו מעורבים בכך). ההטפות והדיונים הותירו רישומם והרעיון המחודש של 'יישוב ארץ-ישראל' חדר למירקם החיים הרוחניים והחברתיים של היישוב ועורר תנועה שגילתה אף נכונות להגשימו.

טבעי הדבר שלאירועים בארץ-ישראל, 'שטח הפעולה' שבו צריך לבצע את הרעיון, היתה השפעה ישירה על תומכיו בחוץ-לארץ. סלומון מסביר כי אם יצליחו 'לקנות כברת ארץ מפרי השתדלותנו, רק אז ניתן עז ותעצומות גם לאחינו בחוץ לארץ החפצים בכל לבבם ביישוב אדמת קדשינו'.¹⁰⁴ הרב אלקלעי רואה ב'חבצלת' וב'לבנון' אותות המבשרים את החזון החדש. בבואו לארץ-ישראל הוא מתקבל בברכה על-ידי 'חבצלת' ובחברה שהוא מייסד בארץ תומכים ספרדים ואשכנזים גם יחד.

102 נראה כי גם תומכי הרעיון בארץ-ישראל לא קיבלו את תפיסת הגאולה בשלמותה, כפי שבוטאה במשנתם של הרבנים אלקלעי וקלישר. דהיינו, שהגאולה המשיחית הנסית תזוור על-ידי המעשים שיבוצעו עתה בארץ-ישראל. אמנם תומכי הרעיון בארץ-ישראל משתמשים אף הם במונח 'גאולה' וכולטת בכך חברת 'גאולת הארץ'; אך נראה כי כוונתם היתה יותר לגאול את הארץ וב'זכות זה לקרב גאולה האמיתית וישועה קרובה לבוא', ואם מדברים על גאולה כללית הרי זה במובן המסורתי המקובל של גאולה משיחית ללא זיזחה על-ידי מעשים. לא מצאנו כי הר"מ אירבאך חזר בו מעמדתו נגד רעיונות הגאולה של הרב קלישר, כפי שראינו לעיל (בגוף המאמר, סמוך להערה 61), וזאת — למרות שהוא מביע תמיכה מפורשת בחברת 'גאולת הארץ' ומברכם שיוזכו 'לעשות חיל בעבודת אדמת הקודש וגאולה תתנו להארץ ואתערותא דלמטה יתעורר לעומתכם הבטחת הקב"ה והארץ אזכור'. ראה דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 276–278; מגילת יוסף, עמ' 124. שימוש בביטוי 'אתערותא דלמטה' נראה מכוון למונח מושאל לעניין שעבודת האדמה על-ידי יושבי הארץ תעורר את העליונים לזכור את ההבטחה לגאול את הארץ. אין הכוונה בהכרח לגאולה השלמה המשיחית, אשר גאולת הארץ היא חלק ממנה. על הוויכוח בין הרב אירבאך ובין הרב קלישר ראה: קלישר, כתבים, עמ' קצה-רה.

103 יהודה וירושלים, עמ' 89.

104 שם, עמ' 8; אנשי 'אגודת מיסדי הישוב', מחפשים קשר עם תומכים בחוץ-לארץ ומבקשים 'עזר וסעד מאת אחינו חובבי ציון החפצים לקחת חלק במפעל הנשגב אשר לנו ומטרה הוא: שיבת ציון ויישוב הארץ הקדושה'. ראה: חבצלת (תרמ"א), גיליון 41.

אך חלה נסיגה עקב ההתנגדות העזה.¹⁰⁵ הרב קלישר נאחז בכל ידיעה המגיעה מארץ-ישראל שנוכח בה עניין הרצון לעבוד את האדמה. הוא מסתייע וחוזר ומשתמש פעמים רבות בידיעות אלה כדי להוכיח שרעיונותיו ניתנים להגשמה. הוא מצפה לתמיכה בארץ-ישראל, שאצלם גילה נכונות לעסוק בקניית אדמה, ואין הוא חוקר מה מטרותם בקנייה כזו.¹⁰⁶

אין זה מפליא, שבאווירה זו של תמיכה ברעיון המחודש של 'יישוב ארץ-ישראל' חברו יחד ותיקים ועולים. מתיישי פתח-תקוה הראשונים, כמו גוטמן, ראב,¹⁰⁷ שטמפר, גרינגרט ואחרים מהם בעלי חזון ומהם בעלי ממון, מצטרפים בראשית עלייתם אל ה'יישוב הישן', מהווים חלק ממנו ומתמזגים עמו. אך אין זה אותו 'יישוב ישן' של ראשית המאה. הם ומטיפי הרעיון שישבו בארץ-ישראל מבקשים דרך חיים שונה. רעיון 'יישוב ארץ-ישראל' הוא אחד הביטויים לרצון זה. מבחינה זאת אין לראות הבדל רב בין מתיישי פתח-תקוה הראשונים ובין מתיישיה בגלגולה החדש, שבא לאחר ייסודה של ראשון-לציון. אלה כמו אלה מבקשים למצוא תיקון למצבם הכלכלי, אך ברור כי הם משתלבים באותו זרם אידיאולוגי רחב של תנועת 'יישוב ארץ-ישראל'.¹⁰⁸ ולא זו בלבד, אלא שיש לראות גם חלק ממתיישי המושבות הראשונות כדומים באופיים, במוצאם, בהשקפותיהם ובזהותם הרוחנית לרבדים שונים ב'יישוב הישן' ולמתיישי פתח-תקוה.¹⁰⁹ פתח-תקוה היא אם כן המושבה הראשונה בארץ-ישראל לא רק מבחינה עובדתית, אלא גם מבחינת המשא הרעיוני שהיא טעונה.

לסיכום ייאמר, כי ניתן להבין את טיעוניהם של ליבונטין ולילינבלום לראשונותה של ראשון-לציון. כבר הצבענו לעיל על אי הבנתם את השינויים שחלו ב'יישוב הישן' מאז אמצע המאה הי"ט, ועל התדמיות המעוותות שעל-פיהן שפטו אותו ואת פתח-תקוה. אך צדקו השניים בתחושתם שהם מייצגים תנועה חדשה — התנועה הלאומית היהודית המודרנית, אשר ביטוייה הלאומיים החדשים ברורים. את מושגיהם אין הם נוטלים עוד מבית המדרש הישן. במקום מונחים כמו 'נטיעת הנשמות' או 'בניית הנהרסות' ו'גאולת הארץ', שיש להם גם משמעות לאומית חדשה, אך בלבוס מסורתי שהעטו עליה מבשרי התנועה, הם שואבים את אוצר רעיונותיהם מבית מדרשן של התנועות הלאומיות המודרניות באירופה של המאה הי"ט, ומשתמשים במפורש במונחים 'עם' ו'לאומיות',

105 ראה: אלקלעי, כתבים, ב, עמ' 695. לעניין חברת 'יישוב ארץ-ישראל' שהקים, ראה שם, עמ' 718 ואילך.
106 על שימוש בתמיכה ובידיעות מארץ-ישראל ראה: קלישר, כתבים, למשל, עמ' קפח, קצנ ועוד. וראה עוד על הקשרים, במכתבים הרבים ששלח לאישים בארץ-ישראל כגון: הרב מ' אורבאך, הרב יקיר גירון, ע"ז הויזדורף, פישל לאפין, מ' יפה, ש' ברמן (בקשר עם תכניתו לייסד מושבה). שם, לפי מפתח השמות.

107 אליעזר ראב מונה עוד ביושבו בחוף-לארץ להיות גבאי חברת 'יישוב ארץ-ישראל' של הרב קלישר והתכתב עמו. ראה ספר היובל, עמ' קכו-קכח; קלישר, כתבים, עמ' רנא-רנב, תקנא-תקנב. בפנקס הגבאות המצוי בידי מר אהוד בן-עזר נזכר גם שמו של דוד גוטמן בין התורמים לחברה. בידינו אפוא מידע על שניים לפחות ממייסדי פתח-תקוה המרכזיים, הקשורים מבחינה אירגונית עם חברת 'יישוב ארץ-ישראל' שיסד הרב קלישר. תדתי למר אהוד בן-עזר על שאיפשר לי לעיין בפנקס השמור בידו. כמו כן מצוי באוספו מכתב נוסף של הרב קלישר אל א' ראב ואדון בו בהודמנות אחרת.

108 שלא כדעתם של בלקינד ופריימן, לפיה פתח-תקוה המחודשת היא חלק מן ההתעוררות הרעיונית שנשאה עמה ראשון-לציון.

109 ראה על כך ברטל (לעיל, הערה 11), עמ' 14-15. קניאל (לעיל, הערה 11), עמ' 16. ואכן קשה לעשות הבחנה ברורה בעניין ההתייחסות אל הרעיון הלאומי בין ראב, שטמפר וגוטמן ובין איכרי עקרון, יסוד-המעלה, זכרון-יעקב ועוד.

המתרכזים סביב ערכי המולדת, הקרקע, תחיית השפה ושאיפה לתחייה מדינית ולחיים עצמאיים.¹¹⁰

התפיסה הלאומית בביטוייה זה עדיין לא היתה רווחת בין עולי שנות השמונים. היא היתה נחלתו של מיעוט משכילי קטן בין מתיישבי ראשון-לציון ומושבות אחרות, קבוצת הביל"ויים ומעט מחובבי ציון שישבו בערים. מיעוט זה הלך וגבר, חיזק את כוחו במשך השנים וקבע את דמותו האידיאולוגית של 'היישוב החדש' בארץ-ישראל. משום כך הם רשאים לדרוש לעצמם כתר של ייחודיות וראשוניות, אך אין הם רשאים להוריד את כתר הראשוניות מראשה של פתח-תקוה המייצגת אף היא רעיון מתחדש של 'יישוב ארץ-ישראל', אשר נוצר, לזכרוננו, בחברה היהודית בחוף-לארץ ובארץ-ישראל מאז המחצית השנייה של המאה ה-19. רעיון זה היווה גם את המסד לתנועה הלאומית היהודית המודרנית.

אפילו: הכרת 'היישוב החדש' בראשוניותה של פתח-תקוה התנועה הלאומית בראשיתה נתנה את דעתה רק לפעילות ההתיישבותית בתחום החקלאי. על כן גם לא היתה הערכה מספקת לפועלם של אנשי 'היישוב הישן'. כל ניסיון להציע אלטרנטיבה לפעילות ההתיישבותית על הקרקע, שגם היא עשויה לתרום לתועלת היישוב, כגון רעיונות על פיתוח חרושת או בנייה, מוצגים כפיריה ביעוד הלאומי וכמנוגדים לרוח הזמן.¹¹¹ רק בראשית המאה ומתקופת העלייה השנייה נוצרה הערכה מחודשת בגישה ל'יישוב הישן'.¹¹² התחילו לתת את הדעת גם על היישוב העירוני, הבינו כי היישוב העברי לא יכנה על-ידי התיישבות קרקעית בלבד.¹¹³ 'היישוב החדש' החל למדוד במבט רחב וכללי יותר את פעילות הבנייה המרשימה של 'היישוב הישן'. הוא עמד על המשמעות החיוביות שלה והתועלת הטמונה בכך לאיתנותו של היישוב כולו. במסגרת הערכה מחודשת זו לא נפקד גם מקומה של פתח-תקוה. רבים ב'יישוב החדש' חשו עצמם חזקים דים כדי לגלות נדיבות כלפי המושבה הראשונה. דווקא בעת חגיגות חצי היובל של 'היישוב החדש' (בשנת 1907), תאריך שנקבע על-פי ראשית העליות החדשות וייסודה של ראשון-לציון, מתייחס 'הפועל הצעיר' בצורה ישירה לנושא. הוא יוצא נגד השגיאה הגסה —

110 אין בדברים אלה כדי לקבוע כי התפיסות המסורתיות לגבי ארץ-ישראל נעקרו לחלוטין מן הלקסיקון וממהלך המחשבה של ראשוני התנועה הלאומית המודרנית. די לנו אם נבדוק בכתביהם של שניים מן האישים שבהם אנו עוסקים. למשל, המונח 'ארץ הקודש' ככינוי לארץ-ישראל תדיר מאוד אצל ליבונטין ולילינבלום. ראה, למשל: ז"ד ליבונטין, 'לארץ אבותינו', א, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 13, 15, 18, 66, 112 ועוד הרבה. וראה גם שם, בספר הזיכרון ל'ועד חלוצי יסוד המעלה', עמ' 145, 146, 148; לילינבלום (לעיל, הערה 2), עמ' 5, 6, 8, 9, 14, 21 ועוד. וברור גם לכל מעיין, שאנשי התנועה הלאומית שמשנות השמונים ואילך ממשיכים להשתמש במשך שנים רבות במונח המסורתי 'יישוב ארץ-ישראל' כמגדיר את מטרותיהם.

111 עמד על כך א' בן-יהודה, החלוקה ותולדותיה, ישראל לארצו וללשונו, א, ירושלים תרפ"ט, עמ' 143–144. ראה גם חבצלת (תרמ"ה), גיליון 14.

112 קניאל (לעיל, הערה 11), עמ' 9–11.

113 האחדות (תרע"א), גיליון 34; העולם (1913), גיליון א, שם מודגשת התופעה, כי כל זמן שהעמידו את עיקר העבודה על היישוב החקלאי, 'אי אפשר היה כלל לראות גורם ישובי בבני היישוב הישן שבירושלים', ואילו עתה יש רצון ופתיחות כלפי כוח היצירה והמאגר האנושי שלו.

שרבים מהציונים ואף גם מהנאומים והסופרים מונים את התחלת הישוב החדש שבא"י דוקא משנת תרמ"ב שבה נוסדה ר"ל, וחושבים שהיא היתה המושבה הראשונה בא"י, בזמן שפתח-תקוה נוסדה (על ידי בני ירושלים) עוד ארבע שנים לפני הוסד המושבות של גולי רוסיה ורומניה. לא נריב הפעם את ריב פ"ת לדרוש את זכותה ההיסטורית להקרא המושבה הראשונה, ולא נקפיד עם אלה שאינם יודעים כי ר"ל אינה המושבה הראשונה בא"י בכלל. דברים כאלה היו לחזיון רגיל בין הציונים.¹¹⁴

בעקבות דברים אלה יצא פריימן להגן על כבוד ראשוניותה של ראשון-לציון ואת דעתו הבאנו לעיל. נראה שבלקינד הרהר לעתים גם בכיוון אחר. שכן ביטאונו 'המאיר' יוצא נגד התדמית הגרועה של אנשי 'הישוב הישן'. השם 'שנורר', שרבים מדביקים להם, הוא טוען, הוא עלבון ואנאכרוניזם גס שאין לו סליחה. כדי לשפר את תדמיתם הוא מזכיר כי הרעיון לייסד מושבות לעבודת האדמה נולד בירושלים עוד לפני שהגוהו יהודי רוסיה:

הצעדים הראשונים ליסד המושבה פתח-תקוה נעשו בשנת התרל"ח ארבע שנים לפני יסוד ראשון-לציון וזכרון-יעקב. כמו כן הונחה אבן הפנה ליסוד המושבה ראש פנה לפני בוא אליה האכרים מרומניה.¹¹⁵

גם בלקינד, הטוען כזכור כי 'הישוב הישן' נכשל ביזמות ההתיישבות שלו, מודה עם זאת כי הצעדים הראשונים והנחת אבן הפינה למושבות הראשונות נעשו על-ידי אנשי 'הישוב הישן' ופתח-תקוה.

114 הפועל הצעיר (חשוון תרס"ח), עמ' 5.

115 המאיר, שנה א, חוברת א (אדר אתמ"ב/תרע"א); את פתח-תקוה כמושבה הראשונה רואים גם: משה סמילנסקי, הצפה (תרס"ג), גיליון 109, ויהושע אייזנשטדט בדיווחו לקונגרס הציוני הראשון (אצ"מ A25/16, עמ' 182). תפיסה זו הפכה להיות לאחר מכן נחלת רבים, עד שד' בן-גוריון הפליג בכותבו: 'עטרת המיסדים הראשונים של החקלאות העברית בגופם — החידוש המהפכני והיוצר החשוב ביותר שנעשה בארץ מאז כיבושה על-ידי הערבים במאה השביעית — נחונה על ראשם של בוני פתח-תקוה, "אם המושבות בשנת 1878"'. ראה: קרסל, אם המושבות, עמ' יב.

פתח־תקוה — בין שורשים רעיוניים לנסיבות הזמן*

ישראל ברטל

'... עכשו אנחנו פה ואין לנו פרספקטיבה, ואחר כך, כשסוף סוף כבר תהיה פרספקטיבה, אנחנו כבר לא נהיה פה... אתה חושב שזה בסדר?'
(נתן אלתרמן, כנרת כנרת, סוף מערכה ב)

א. חזון ההתיישבות החקלאית בתנועת ההשכלה
רעיון ה'פרדוקטיביזציה' של העם היהודי — העברת חלק נכבד מאוכלוסיית יהודי מרכז אירופה ומזרחה לעיסוקים כלכליים יצרניים, בהם גם עבודת האדמה, ושידוד מערכות חברתיות של העם היהודי — יצא מתנועת ההשכלה באירופה, ולא נולד מתוך החברה היהודית המסורתית. בהגותם החברתית של בני החברה המסורתית בדורות שקדמו להופעת ההשכלה ולהפצת ערכיה הכלכליים והחברתיים לא נחשב העיסוק בעבודת אדמה או במלאכה כפרנסה ראויה;¹ ואף נמצא מי שדרש, כי עבודת האדמה של בני ישראל בארצם לפני גלותם גרמה ביטול תורה ולכן לא עלתה בידם וגם נתקלקלה הארץ.² הקמתה של מושבת חקלאים יהודיים החיים מיכול אדמתם היתה אפוא חלק מתמונת העתיד המשכילית. חזונה של מושבה זו טופח וזכה לשבחים בספרות תנועת ההשכלה במזרח אירופה לאורך כל המאה ה־ט,³ נוסח הדברים ששם יוסף פרל, המשכיל הגליצאי, בעטו של גיבורו, ר' מאיר כהנא, בספר בוחן צדיק:

... הביאך השם בית האיכר ... למען תראה דרכי איש ישר אשר לא נתקלקלו מתהפוכות הזמן בכדי לשפוט על ידם על מעשי שאר בני עמנו ולהמתיק סוד עם האיש היקר הזה מה לעשות להפך מחשבות ערומים ולתקן המעות ... לעשות חבורות חבורות אשר יהיה לבני עמנו

- * נוסח מתוקן של דברים שנאמרו בדיון שהתקיים ביד יצחק בן־צבי ביום ו' בתשרי תשל"ח (19.9.77).
- 1 ראה על כך בספרו של ח"ה בן ששון, הגות והנהגה — השקפותיהם החברתיות של יהודי פולין בשלהי ימי הביניים, ירושלים תש"ך, עמ' 55–58; מ' לוי, ערכי חברה וכלכלה באידאולוגיה של חקופה ההשכלה, ירושלים תש"י, עמ' 246–256.
- 2 דברי ר' אפרים לונצ'יץ בספרו עמודי שש, פראג שע"ח, על־פי בן ששון, הגות והנהגה, עמ' 56: 'שהיו כל עסקיהם בהם, על כך היה הדין נותן לקלקל הארץ אשר גרמה להם ביטול תורה, כדרך שהמלמד כשרואה שתלמידו עסוקים באיזה צחוק וצחוק המבטל הנערים מתלמודם, אז הוא מקלקל להם ענין השחוק ההוא'. ומוסיף על כך בן ששון: 'מי שעבודת האדמה זרה לחלוטין לחוג החברתי שבו הוא מצוי, רק הוא יכול להשוותה למשחקם של ילדים המבטלים מן הלימוד. היא נראית לו מסוכנת לאורח החיים היהודי. על ביטול תורה הוא דן אותה' (שם, שם).
- 3 ראה שימוש חלקי בחומר זה אצל לוי (לעיל, הערה 1), עמ' 216–223, חוק עמידה על הפער בין ההטפה המנותקת מן המציאות במושבות ובין הידיעות ההיסטוריות שגם המשכילים היו צריכים להן.

האומללים לעזור למשען ולמסעד להיותם עובדי שדה ולעסוק במלאכות שונות ולהורותם הדרך הישן אשר הרכו בו אבותינו הקדושים...⁴

הוזה אומר: אידיאליזאציה של העבר החקלאי בארץ-ישראל היתה רווחת בחוגי המשכילים, ולא דווקא ביצירה הספרותית המסורתית במזרח אירופה. בקבלת הדעה, כי מבנהו החברתי והכלכלי של העם היהודי במרכז אירופה ובמזרח טעון תיקון בדרך ה'פרודוקטיביזאציה', היה במחצית המאה הי"ט משום קבלת חלק נכבד מן הביקורת המשכילית על החברה היהודית בת זמנם. ויתרה מכך: בימי שלטונו של הצאר ניקולאי הראשון (1825–1855), ובמיוחד בתקופת פולמוס 'ההשכלה מטעם' בשנות הארבעים של המאה הי"ט, נכרכה ההסכמה עם טיעון זה בעימות בין קומץ משכילי רוסיה ובין מרביתה של האוכלוסייה היהודית ובעימות שבין היהודים לשלטון הרוסי. הצעותיו של השר לנכסי המלוכה קיסלב בתזכיר ל'ועד לקביעת האמצעים לתיקון היהודים' משנת 1840, ששימשו בסיס לפעילות השלטון הרוסי בענייני היהודים בשנות הארבעים, כללו שני אמצעים שמקורם היה בביקורת המשכילית על החברה היהודית למן מחצית המאה הי"ח ואילך: (1) התיישבות חקלאית של יהודים על אדמות המדינה; (2) חלוקת היהודים על-פי עיסוקיהם ל'מועילים' ו'בלתי מועילים' ותיקון הבלתי מועילים באמצעי כפייה.⁵ משכילי גרמניה, גליציה, ווהלין וליטא כללו בביקורתם על המציאות היהודית במאה הי"ט הצעות לשינוי הריבוד החברתי-כלכלי של האוכלוסייה היהודית ומסוף המאה הי"ח קידמו בברכה ובהכרת תודה כמה מעשים לתיקון חברתי במערב אירופה ובמרכז, כגון פעילות מצד השלטון האבסולוטיסטי לשם הקמת מושבות חקלאיות כדרך לשינוי הפרנסות היהודיות במלכות אוסטריה, בפולין הקונגרסאית וב'תחום המושב' ברוסיה.⁶ התזון של 'מושבה יהודית חקלאית' היה כרוך אפוא לא רק בשורשים רעיוניים ובמשנות כלכליות מסוימות שנתקבלו על דעת המשכילים, בצירוף נופך של רומאנטיקה מגוונים שונים — אלא אף בנקיטת עמדה אקטואלית של תמיכה במדיניות השלטון כלפי המבנה החברתי-כלכלי של החברה היהודית המסורתית. ריב"ל כתב בספרו תעודה בישראל:

.... ובכמה ארצות אייראפא כבר נתן חירות ליהודים ובפרט במדינה זו ממלכת רוסיא גברת הממלכות (יכוננה עליון) אשר מאז היתה לגוי לא הרעו עמנו ... וממלכה זו משתדלת בכל עתה ואונה להרים קרננו ומבקשת אשרנו והצלחתנו, ותתן לנו הרבה מזכות המדינה (בירגער רעכט) כאחד אזרחי הארץ ... והאיש הישראלי החפץ ימלא ידו לכל עבודה ומלאכה ... גם

4 ספר בחון צדיק, פראג 1838, עמ' 110.

5 С. Дубнов, Историческая Сообщения, Восход, 1901, (pp. 25–40); 5 (pp. 5–17) 113–104; ר' מאהר, דברי ימי תיאורים כלליים ראה: ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, ט, תל-אביב תשי"ח, עמ' 113–104; ר' מאהר, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, כך שני, ספר ראשון, ה, תל-אביב 1970, עמ' 115–92.

6 ראה, למשל, דבריו של סר משה מונטיפיורי בשבח הממשלה הרוסית, שיזמה פעילות להתיישבות חקלאית, ובגנות האוכלוסין היהודים שהכשילו, כביכול, את המפעל: 'כי נרפים אתם, אינכם אוהבים לעשות מלאכה ולעבוד את האדמה וכבר נטע עליכם קו חסדו בתתו לכם אחוזות שדה בגלילות חערסאן, ויפור ע"ז התצאות עד למרבה, ורק אתם, ברפיץ ידיתם:טשחם את האדמה את השורים מכרתם, את הכסף סחרתם ...' (א"מ דיק, האורה, וילנה 1846, עמ' 15). ל'יון (לעיל, הערה 1) צומד על הפער בין האידיאליזאציה של ההתיישבות מצד המשכילים המעטים במזרח אירופה במחצית הראשונה של המאה הי"ט ובין מיעוט ידיעות עובדתיות על עצם מעשה הקולוניזאציה (עמ' 218–211).

לבנות לנו בתי מלאכות (פאבריקען) ולנטוע כרמים ולקנות בתים קרקעות ושדות, ולעבוד עבודת האדמה ולשבוע מפריה.⁷

על רקע מדיניות הצאר ניקולאי הראשון, שהכריז שנה קודם פרסום הספר על התקנה בדבר גיוס היהודים לצבא, נראו דבריו באור מיוחד במינו.

ב. מקומה של החקלאות בחברה היהודית במזרח אירופה ובמרכזה אחד הצדדים המעניינים ביותר ביחס שבין הביקורת החברתית-הכלכלית של המשכילים היהודיים במזרח אירופה ובין המציאות הכלכלית בת זמנם היה קשרה של הכלכלה היהודית המסורתית במזרח אירופה ובחלקים מאירופה המרכזית למשק הכפרי החקלאי. הביקורת — במידה שנגעה ליהודים בכפרים — היתה מכוונת נגד הפונקציה שמילא היהודי במשק האחוזה שנוהל בשיטת החכירה של אמצעי ייצור. המשכילים שאפו להעביר יהודים לשיבה בכפרים ולפרנסה כאיכרים העובדים בגופם — שעה שיהודים רבים ישבו בכפרים כחוכרים והיו קשורים לענפים חקלאיים שונים ולתעשיית מוצרים מן החקלאות: זיקוק משקאות אלכוהוליים ומכירתם, עיבוד עורות, כריית עצים, עיבודם הראשוני והובלתם וכדומה. גם השלטון הרוסי תפס את הפונקציה הכלכלית של יהודי הכפרים באורח דומה: עוד בחוקת היהודים של הצאר אלכסנדר הראשון משנת 1804 נגזר על איסור החזקה 'בכפר כל שהוא או בשוב שהוא כל חכירות שהן [של] בתי מזיגה, בתי מרוח ואכסניות, לא בשמם ולא בשם אחר ולא למכור בהם יין ואף לא לגור בהם, בשום פנים ואופן...'⁸ — ובה בשעה הותקנו תקנות לעידוד חקלאים מן היהודים בדרך של פטור ממסים או התיישבות חינם על קרקעות הממשלה.⁹

הביקורת המשכילית על תפקיד החוכר האחוזה¹⁰ איננה מכסה על מרכזיות הקשר בין היהודים לכלכלה הכפרית במזרח אירופה. החוכר היהודי שישב בכפר היה קרוב אל החקלאות, למרות שלא היה עובד אדמה. אף תוך-כדי השתנותה והתמוטטותה של המערכת הכלכלית הפיאודאלית במזרח אירופה, עקב הופעת התחלותיו של המשק הקפיטאליסטי המודרני ברוסיה, תוצאות מרידות הפולניות ב-1830–1831 וב-1863 ושחרור האכרים ברוסיה ב-1861 — עדיין נשארו חלקים נרחבים של האוכלוסייה היהודית קשורים לכלכלה כפרית (דוגמת גליציה, למשל). וחלק מן הסדר הכלכלי בחברה היהודית היה בנוי, לפחות עד שנות השישים למאה ה-19, על קשר הדוק עם שיטת ה'חכירות'.

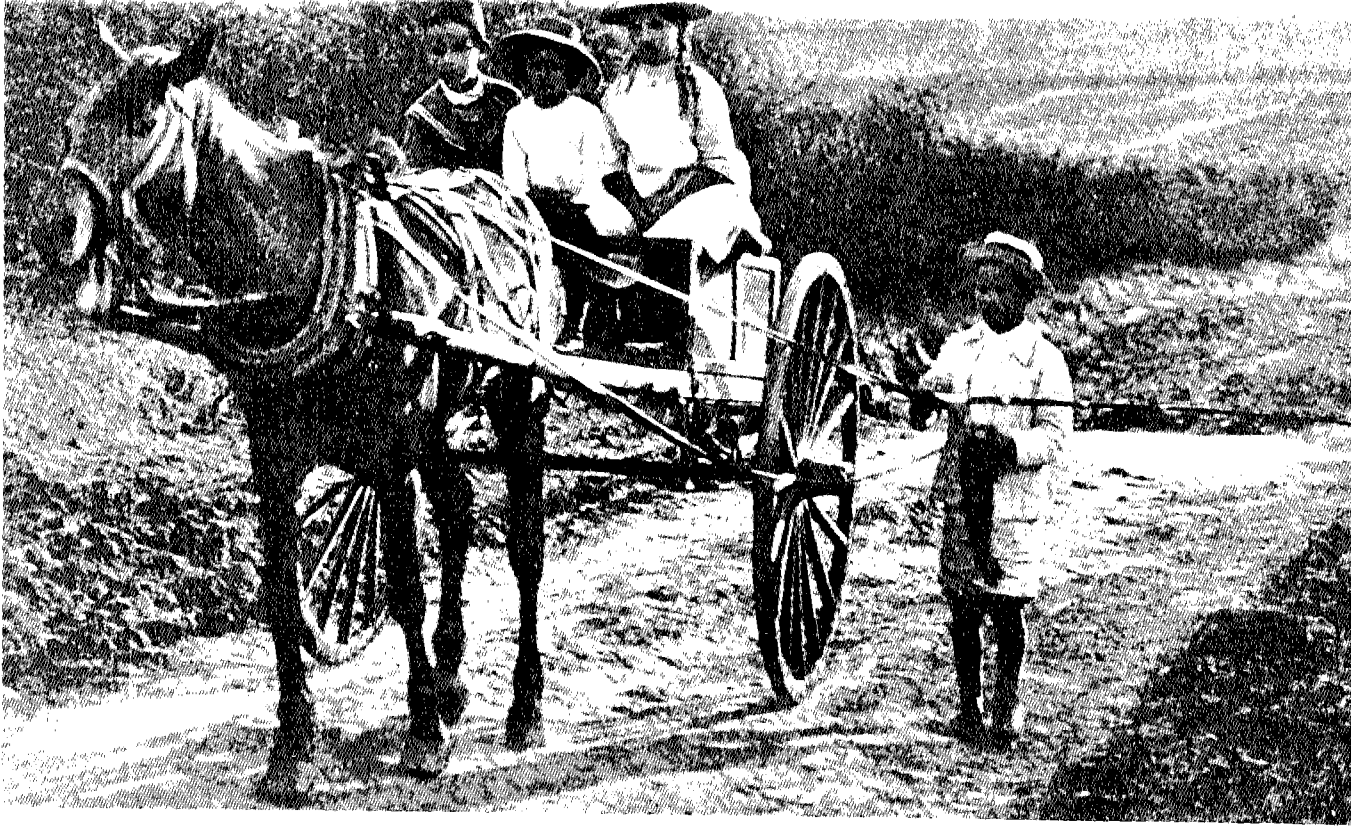
ראוי לתת את הדעת על ה'תוצר ההיסטורי' הממשי של ניסיונות ההתיישבות בעידוד שלטונות אוסטריה ורוסיה, שבהם הוגשם במציאות ה'חזון המשכילי' של איכר יהודי עובד אדמה. בפלכים

7 יצחק בער לעוויןואהן (ריב"ל), תעודה בישראל, וילנה-הורדנה תקפ"ח, עמ' 182.

8 אוסף החוקים של רוסיה, כרך כח, סי' 21547, סעיף 34, מובא כאן על-פי תרגומו העברי של ש' אטינגר, 'חקנת 1804', העבר, כב (תשל"ז), עמ' 107.

9 שם, עמ' 104–105 (סעיפים 12–19).

10 בספרות ההשכלה המזרח אירופית תוארה באור שלילי דמותו של החוכר הקטן, שעה שהחוכר הגדול הוצג בדרך כלל כמופת להצלחה כלכלית. ראה על כך לוי (לעיל, הערה 1), עמ' 153–154, 240–242. הביקורת לא היתה על עצם העיסוק בחכירה, אלא על הניהול האי-ראציונאלי של עסקי החוכר הקטן (וכל המסחר הקטן בכלל בספרות ההשכלה) ועל ריבויים של העוסקים בפרנסה זו. ראה, למשל, אצל ריב"ל (לעיל, הערה 7), עמ' 184–185.

ילדי איכר בפתח-תקוה (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

הדרומיים של רוסיה, בפולין הרוסית, בליטא וברוסיה הלבנה היו במחצית השנייה של המאה הי"ט עשרות מושבות חקלאיות יהודיות שיושביהן עיבדו מיליוני דונם אדמה.¹¹ מלבדם עסקו עשרות אלפי יהודים במקצועות חקלאיים או הקשורים קשר ישיר לתוצרת חקלאית.¹² דמותו של האיכר היהודי המזרח אירופי עולה מתוך רשימות חכרונות מן העשורים האחרונים של המאה הי"ט ומראשית המאה העשרים כבן החברה המסורתית מן השכבות החברתיות העממיות ביותר, שאורח חייו ושיטות העיבוד החקלאיות שהשתמש בהן דומים לאלה של שכניו הלא-יהודים והמוטיבאציה

11 לסיכומים כלליים על מצב ההתיישבות היהודית במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה הי"ט ראה: В.Н. Никитин, Евреи земледельцы. 1807–1877. С. Петербург, 1887; С.Я. Боровой, Еврейская земледельческая Колонизация в Старой России. Москва 1928;

י' שאצקי, געשיכטע פֿון דער יידישער קאָלאָניזאציע אין רוסלאַנד, ניו יאָרק 1926; לסיכומים כלליים בעברית ראה: ע' אטינגר, עם חקלאים יהודים בתפוצות, מרחביה 1942, עמ' 18–57, 70–109; צ' לבנה (עורך), חקלאים יהודים בערבות רוסיה, מרחביה 1965, עמ' 15–128; מאהלר (לעיל, הערה 5), ה, עמ' 48–56; לזין (לעיל, הערה 1), עמ' 187–211.

12 גידול גינות ירק, ייצור חלב ומוצרי חלב ומכירתם, חכירת אמצעי ייצור למוצרי תעשייה מתוצרת חקלאית ומיערנות, מסחר בתוצרת חקלאית ברמות שונות. על חלקם של העיסוקים במקצועות אלה בכלל פרנסות יהודי מזרח אירופה במאה הי"ט ראה, למשל: בלעטער פֿאַר יידישע דעמאָגראַפֿיע, סטאַטיסטיק און עקאָנאָמיק, בערלין 1924, עמ' 37–48, 184–193.

משה שמואל ראב

האידיאולוגית שולית או חסרה לחלוטין במחשבתו ובדיבורו: קשה להבחין בדמותו ובהתנהגותו יסודות של מודרניזאציה; נהפוך הוא: האיכר היהודי נראה כ'מפגר' וכשמרני יותר מן היהודי תושב העיר והעיירה, אף-על-פי שהוא 'מתקדם' יותר משכנו הלא-יהודי.¹³ האיכר במושבות החקלאיות במזרח אירופה אינו דומה כל עיקר לדמות האידיאלית שצייר פרל בכתביו.

ג. היישוב הישן והמשק החקלאי בארץ-ישראל
במזרח אירופה נתקיים יישוב יהודי חקלאי גדול למדי; חלק נכבד מן הפרנסות היהודיות במחצית המאה הי"ט היה קשור, גם בעיר ובעיירה היהודית, במשק החקלאי האחוותי (כך גם בהונגריה). ובאותה שעה רווחו רעיונות משכיליים, שנתקבלו על דעת גורמי שלטון מרכזיים, בדבר תיקון החברה היהודית — ושינוי דמותו של היחיד בה — על-ידי פרודוקטיביזאציה, שאחד מעיקריה התיישובות חקלאית יהודית. במערכת כלכלית-חברתית מורכבת זו של מגעי החברה היהודית עם המשק החקלאי ניתן להבחין בשני קטבים, שהשפעתם ומשיכתם אהודי: הקוטב הרעיוני של שידוד מערכות חברתי וכלכלי בחברה היהודית ועיצוב אדם חדש העוסק במלאכה יצרנית — וכנגדו קוטב הקיום הכלכלי מן החקלאות מתוך צורכי פרנסה ומתוך הנסיבות הקונקרטיות. הקוטב הראשון יסודו בהשפעות מן החברה האירופאית הכללית וקשורה בו בשורת חידוש ומאבק, הרס החברה המסורתית ועריכתה והקמת חברה חדשה סביב ערכים אחרים. הקוטב השני, אם נפישטו מכל תדמית מאוחרת בזמן ובמקום ונסלק את ידיעתנו על מה שצמח ממנו בדיעבד, עשוי להיראות נייטרלי לחלוטין מבחינה חברתית ורעיונית. משמע: אידיאולוגיה חברתית, שהמעבר לחקלאות הוא אחד מסממניה, בין בתנועת ההשכלה ובין בלאומיות היהודית המודרנית לסעיפיה — מול חקלאות כפרנסה, לפי תנאי הזמן והמקום.

בבואנו לעסוק בשאלת המשכיות או החידוש שבהקמת פתח-תקוה, תוך ידיעת הרקע ההיסטורי שנרמז בדברים הקודמים, עומדות לפנינו לפחות שתי אפשרויות לייחוס המשכיות וחידוש:

- (1) החברה הקונקרטית שממנה צמחה הקמת פתח-תקוה, היא החברה היהודית של יוצאי מזרח אירופה ומרכז, ליטא והונגריה, בירושלים של אמצע שנות השבעים למאה הי"ט.
- (2) התפוצה היהודית במרכז אירופה ובמזרחה, שבה שררה המציאות הכלכלית שנרמזה בראשית דברינו. מהו הקשר בין 'המושבה החקלאית' במזרח אירופה, בחזון ובממש, ובין הקמתה של מושבה חקלאית יהודית בארץ-ישראל?

החברה היהודית בירושלים, זו המכונה בספרות הפולמוס, הזכרונות והמחקר בשם 'יישוב ישן', כבר הוציאה מתוכה, החל משנות השלושים של המאה הי"ט, תכניות והצעות להשתייכות פרנסת בודדים או קבוצות על התקשרות עם המשק החקלאי הערבי המקומי.¹⁴ הצעות מתקופת הכיבוש המצרי בארץ-ישראל, שעיקרן חכירה או אף רכישה של אדמות המלכות ועיבודן בעבודת הפלחים

13 על דמות המתיישב היהודי במזרח אירופה במאה הי"ט ראה לרין (לעיל, הערה 1), עמ' 252-256; אטינגר (לעיל, הערה 11), עמ' 44-50.

14 ראה: י' ברטל, "תכניות ההתיישבות" מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ ישראל (1839), שלם, ב (תשל"ו), עמ' 231-296; הנ"ל, 'שתי איגרות מיהודי הגליל לסיר משה מונטיפיורי בעניני חקלאות — תר"ט (1849)', קתדרה, 2 (תשל"ז), עמ' 141-152.

אברהם קופלמן

הערביים לשם קיום כולל הפרושים בירושלים, היו על בסיס כלכלי-עסקי טהור, כמעט ללא ארגומנטאציה העשויה להעלות על הדעת את המשמעות שיוחסה לעבודה החקלאית בספרות תנועת ההשכלה. אביו של ר' יואל משה סלומון, ר' מרדכי צורף, כתב במפורש בתזכירו המפורסם למשה מונטיפיורי:

... לבחור מאנשי כוללנו עשר' אנשים יראים ושלמים בעלי תורה ואנשי אמונה יודעים לדבר בלשון ערב ש' וכלו לעמוד על משמרת עבודתם וגם לקבוע עתים לתורה בדינים התלויים בארץ שישבו בקביעות דירתם עם אנשי ביתם בכפר הנ"ל להיות משגיחים כטוב לפי המלאכה הגדולה הצריכה השגחה רבה כידוע.¹⁵

תפקידם של נציגי הכולל לפקד על עבודת הפלחים, ועמם 'נאמן', שישגיח על משלוח היבולים לירושלים לשם חלוקה בין אנשי הכולל. גם בשנות הארבעים של המאה חזרו ובאו אל מונטיפיורי בקשות והצעות ברוח דומה.¹⁶ בידיו ידיעות על יהודים בערי ארץ-ישראל שהשתתפו במימון עיבוד חלקות חקלאיות בכפרים סמוכים וקיבלו חלק מן היבול על-פי שיטה שהיתה נהוגה ונפוצה בכלכלת ארץ-ישראל.¹⁷ כמה מעשירי היהודים בצפת החזיקו נכסים קרקעיים בעמק החולה ובכפרי הגליל העליון המרכזי והמזרחי.¹⁸ יוצא אפוא, כי לכל אורך המאה הי"ט נתקיים מגע ממשי בין היהודים בערי ארץ-ישראל ובין המשק החקלאי הכפרי, מגע שטיבו היה, באופן כללי, כהתקשרויות העירוניים הלא-יהודיים אל פלחי הכפרים. יתרה מזאת: בזמנים שונים חזרו ועלו הצעות לקיים את היישוב היהודי, או להקל על מצוקתו החומרית, על-ידי חכירת אדמות המלכות ועיבודן בפיקוח משגיחים עירוניים. אף בשנות החמישים והשישים עלו הצעות ברוח דומה, תוך הסתמכות על ניסיון קודם בהתקשרויות עם פלחים או הזכרת הדוגמה הקרובה והמוכרת של עיבוד אדמות המנזרים הנוצריים.¹⁹

עד שנות השישים לפחות היו הן העיסוקים הקשורים במשק הכפרי והן ההצעות להרחבת העיסוקים הכלכליים של יהודי הערים שבאו מיהודי הארץ קרובים ביותר לקוטב 'החקלאות כפרנסה' — שעה שהביקורת מצד נדבנים אירופיים ואישים יהודיים, שקיבלו את ההשקפה המשכילית בדבר הצורך ב'פרודוקטיביואציה' של החברה המסורתית, באה בעיקרו של דבר מבחוץ. זאת היתה, בין השאר, אחת הסיבות המרכזיות לדור-משמעותם של טקסטים הנוגעים להתיישבות חקלאית שהגיעו לידי

15 כ"י מונטיפיורי 574, B72, ברטל, 'תכניות ההתיישבות', עמ' 294.

16 ברטל, 'שתי איגרות' (לעיל, הערה 14), עמ' 149-152.

17 לפירוט המקורות בעניין זה ראה ברטל, 'תכניות ההתיישבות' (לעיל, הערה 14), עמ' 253-256 ובמיוחד הערה 112*.

18 דוגמת משפחות עבו וכהן. למקורות עליהן ראה ברטל, 'שתי איגרות' (לעיל, הערה 14), עמ' 145, הערה 18.

19 בשנות החמישים ביקשו יהודי צפת מסר משה מונטיפיורי כספים כדי לממן מתן שוורים ותבואה לשכניהם הפלחים לצורך התקשרות לעיבוד קרקעות. ראה: L. Loewe (ed.), *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, II, Chicago 1890, p. 48. בראשית שנות השישים באו בגליונות הראשונים של החבצלת הצעות לחכירת אדמות יריחו ולעיבוד אדמותיה בשיטת אריסות תוך הסתמכות על דוגמת עיסוק המנזר היווני שם בחקלאות. ראה: צ' אילן, 'ראשיתה של ה"חבצלת" — עם גילום של חמשת הגליונות הראשונים', קתדרה, 7 (תשל"ח), עמ' 37-41. בהצעות של שנות השישים כבר ניכרת השפעת התפשטות רעיונות הרב קלישר וייסוד חברת 'ישוב ארץ ישראל' בפרנקפורט ע"נ אודר ומדגשת בהן גאולת הארץ.

ר' אריה ליב פרומקין

מונטיפיורי ומקורביו.²⁰ בהתייחסות 'הנייטראלית' אל העיסוק בחקלאות, ומה גם לא בעבודת אדמה בפועל אלא בחכירה או במימון עיבודן של חלקות, לא נמצאה כל בשורה רעיונית הקשורה לאידיאולוגיות המודרניות שנפוצו בחברה היהודית האירופאית למן המאה הי"ח ואילך: החקלאות נתפסה עד שנות השישים כעסק — ולא כמכשיר ליצירת אדם חדש וחברה חדשה. במובן זה אין מרחק גדול, למרות ההפרש ברקע הכלכלי והמדיני, בין הפרנסות המסורתיות במשק הפיאודאלי המזרח-אירופי והמרכז-אירופי, ובין ניסיונות ההתקשרות של יוצאי אותן גלויות עם המשק הכפרי בארץ-ישראל. החידוש שבהן היה בכיוון אחר: רמז לשינוי בתפיסת מהותו של 'היישוב הישן' ומטרות קיומו. המציעים להפנות חלק מיהודי ארץ-ישראל לפרנסות כלשהן, בין ממסחר ובין מחכירת כפרים או ממלאכה ותעשייה, פגמו בתפיסה הקיצונית של היישוב כקהילת תלמידי חכמים שתורתם אומנותם. קהילה כזאת שאפו לקיים מייסדי יישוב הפרושים בארץ-ישראל²¹ ועל רעיון זה לחמו בכל עוז פקידי אמשטרדם. גם בעלי ההצעות של שנות השלושים, לקיום הכולל הפרושי מהכנסות חכירת כפר ערבי על פלחיו, לא נתרחקו הרבה מגישה זו וראו במקור ההכנסה תחליף לתמיכה מחוץ-לארץ לקיום הלומדים בכולל, ולא דרך חיים אלטרנאטיבית. אך בכמה הצעות פרטיות מאותם ימים מתגלית יזמה כלכלית, שהיה בה כדי לערער את מוחלטות קיומה של קהילת הלומדים האידיאלית נוסח כולל הפרושים בראשיתו.²²

מכל אלה אנו למדים, שלהקמת פתח-תקוה רקע נרחב למדי של קשרי היישוב העירוני בארץ-ישראל עם פרנסות הקשורות בחקלאות. מבחינת התפיסה הכלכלית-יישובית היה ייסוד פתח-תקוה המ שך למגמות כלכליות שרווחו בחברה הירושלמית ובאו לידי ביטוי בהצעות שנשמעו משנות השלושים ועד שנות השבעים. לגבי יוצאי החברה המסורתית במזרח אירופה ובמרכזה שישבו בירושלים לא היה חידוש מפליג בחקלאות לצורכי פרנסה גרידא, והרפ"ה: המושבות היהודיות ברוסיה חזרו ונוכרו בדין הציבורי על תקנת היישוב הירושלמי בשנות השבעים והשמונים ואף הוצעו כמקור לחקלאים מנוסים שיסייעו להקמת התיישבות חקלאית בארץ.²³

20 כלומר, לניסוחם בצורה בה אפשר היה לקרוא בהם הסכמה לתפיסת העולם 'המשכילית' בדבר קבלת החקלאות כדרך לתיקון חברתי וכאורח חיים אידיאלי, ומאידך גיסא, ניתן היה לפרשם כבקשה למימון חכירת כפר על פלחיו או להלוואה, כדי לממן עבודת פלחים בשיטה המקובלת בארץ-ישראל. וראה על כך: ד' ויינריב, 'בעיות החקירה של תולדות היהודים בא"י וחיהם בכלכליים', ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 75; ברטל, 'תכניות ההתיישבות' (לעיל, הערה 14), עמ' 244-246, 266-281.

21 רעיון זה בא לידי ביטוי באיגרת ששלחו תלמידי הגר"א לחוץ-לארץ בשנת תק"ע: 'עתה ברוך המקום המרחם על הארץ, ופקד אותי בקיבוץ בנים אשר לכל דבר שבקדושה מזומנים, מסרו נפשם עבורי וכי הם חונים, המה המתאספים להרים קרנה של תורה, ליהודים היתה אורה בבואם לעבדה ולשמרה, לעבדה בעבודת גבוה, ולשמרה במשמרת התורה, לחבר ד"א של הלכה ברורה בארבע אמות של ארץ הקדושה וטהורה' (א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 330). על התפתחות הרעיון והשלכותיו על יחסי היישוב בארץ ובני הגולה ראה: מ"מ רוטשילד, החלוקה, ירושלים 1969.

22 דיון על כך ראה: ברטל, 'תכניות ההתיישבות' (לעיל, הערה 14), עמ' 244-161; ברטל, 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' — הדימוי והמציאות, קתדרה, 2 (תשל"ז), עמ' 17-18.

23 ראה, למשל, הצעתו של א' לונץ שהדפיסה בחבצלת (גיליונות 39-42, אב-אלול תרמ"א) ובה דובר בין השאר על העברת משפחות מתיישבים מדרום רוסיה לארץ-ישראל על-ידי חברת כ"ח. הצעה זו חזרה ונדפסה בקובץ ירושלים, א (תרמ"ב), עמ' 238-239. למען רעיון דומה פעל בריל, כמתואר בספרו יסוד המעלה, מיינץ תרמ"ג.

בית הדואר הראשון בפתח-תקוה (מאוסף בית נטע)

ד. הפנמת ערכים משכיליים ורעיון 'גאולת הארץ'
אין להתעלם מיסוד מרכזי בפרשת פתח-תקוה שהיה בו משום חידוש: בהתבטאויותיהם של ראשי המייסדים ניתן למצוא הנמקה המזכירה בפירוש ערכים מבית מדרשה של השכלת מזרח-אירופה. נראה כי בשנות השבעים כבר הופנמו כמה מיסודות הביקורת המשכילית בחוגים שונים בחברה המסורתית, שעה שאחרים נדחו בחריפות. קבלת המוסכמה המשכילית הנושנה בדבר המבנה הסוציו-כלכלי הפגום של החברה היהודית ניכרת יפה לא רק במאמריו של י"ד פרומקין,²⁴ שלא נמנה עם חוג מייסדי פתח-תקוה, אלא גם בכתיבתו של י"מ סלומון. בעיתונו 'יהודה וירושלם' טרח

לבחור כחמשים משפחות עובדי אדמה מבני ישראל בארץ רוסיה, והגברים מהם יעלו לבדם ראשונה לאה"ק ושמה תנתן להם אחוזת שדה טובה פוריה ובריאה ... וממנו יראו וכן יכוננו עוד מושבות לעובדי אדמה מנעוריהם הנמצאים במספר לא מעט בקרב ישראל בארץ רוסיה' (עמ' 7). הצעות אלה מוכיחות, כי ההתיישבות החקלאית ברוסיה נתפסה על-ידי המציעים כבסיס איתן להקמת התיישבות חדשה בארץ-ישראל, אך נראתה גם כמקור לא אכזב להעלאת איכרים יהודיים, שיבואו במקום האוכלוסייה הירושלמית, שקשה, או לא רצוי, לעשות בה שידוד מערכות חברתי.

24 ראה: ג' קרסל (עורך), מבחר כתבי ישראל דב פרומקין, ירושלים תשי"ד.

סלומון להראות כי ראשי כוללות הפרושים הם 'העוסקים בכל לבבם בישובה של אדמת קדשנו'²⁵ וערך את עיתונו כקול ה'יוצא מלב שלומי אמוני בני ציון מאלה אשר תורת ה' חפצם ואל עבודת האדמה תשוקתם באמת'.²⁶ מלבד נימה אפולוגטית חריפה, שגם בה היה משום קבלת תוקפם של הערכים האירופיים, הכריז סלומון בפירוש: 'עיקר מטרתי אך להעיר לבב אחינו אל חמדת הקודש ולהפיח רוח חיים בלבב צעירי עמנו, לחזק לבבם אל התורה והחכמה, אל העבודה והמלאכה'.²⁷ לכאורה טיעון דברים משכילי, אך למעשה קל להבחין בדברי סלומון בגבול הברור שבין שידוד מערכות טוטאלי נוסח ההשכלה ובין המשך קיומו של 'הכולל' הירושלמי והפניית הבלתי-מוכשרים ללימוד אל העבודה והמלאכה²⁸ — רעיון המוכר לנו יפה מדברי מרדכי צורף בשנת תקצ"ט, אלא שנוסף לו נופך 'משכילי' מתון.

בשנות השבעים חדרה ההכרה בנחיצות תיקונים חברתיים, חינוכיים וכלכליים לתודעת אישים בכוללי הפרושים והחסידים, וממילא ניכרת ההודאה במבנה חברתי בלתי-תקין של קהילת ירושלים, אם בדרך אפולוגטית ואם בקבלת חלק מסולם הערכים החברתי-מקצועי של ההשכלה. חידוש זה כרוך בתהליך דומה שהתרחש בחברה המסורתית באירופה לאורך כל המאה הי"ט, ונתמקד כמה פעמים, מראשית שנות הארבעים, גם בהצעות ובפעולות לתיקונם של יהודי ארץ-ישראל שלא בדרך משכילית-ראדיקאלית.²⁹

אך נראים הדברים כי בעיקרו של דבר משולבת קבלת הביקורת ה'חיצונית' עם תופעה דתית-אידיאולוגית שאינה צומחת כלל ממורשתה של ההשכלה, אלא עולה בתוך העולם המסורתי: רעיון הגאולה המשיחית קמעה-קמעה בשיטת הרבנים אלקלעי וקלישר. בהתפתחותו של רעיון זה יש מקום מרכזי ליישוב ארץ-ישראל כשלב הכרחי לקראת הגאולה, וממילא ניתן צידוק מלא במושגי העולם המסורתי להתיישבות חקלאית: אין זו התיישבות לשם גאולת היהודי מפגמי החברה המסורתית, נוסח ריב"ל — אלא התיישבות לשם גאולת הארץ לקראת ימות המשיח, נוסח הרב קלישר. ההתיישבות ברוח ההשכלה, או אף לשם 'פרנסה' בלבד, יכולה היתה להתקיים בכל מקום שבעולם וגם בארץ-ישראל; ההתיישבות לשם 'ארץ נושבת' מקומה אך ורק בארץ-ישראל. ואולם, קבלת רעיון הגאולה הקרבה לא ביטל בתודעת בני הזמן את יסודותיה האחרים של ההתיישבות החקלאית; נהפוך הוא: הוא סייע לחיזוק השפעתה של הביקורת ונתן לגיטימציה אידיאולוגית לדרך 'פרנסה' שרבו מקטרגיה.

פעילות הרב קלישר ו'מבשרי ציונות' אחרים היא מוקד מרכזי לענייננו משנות השישים

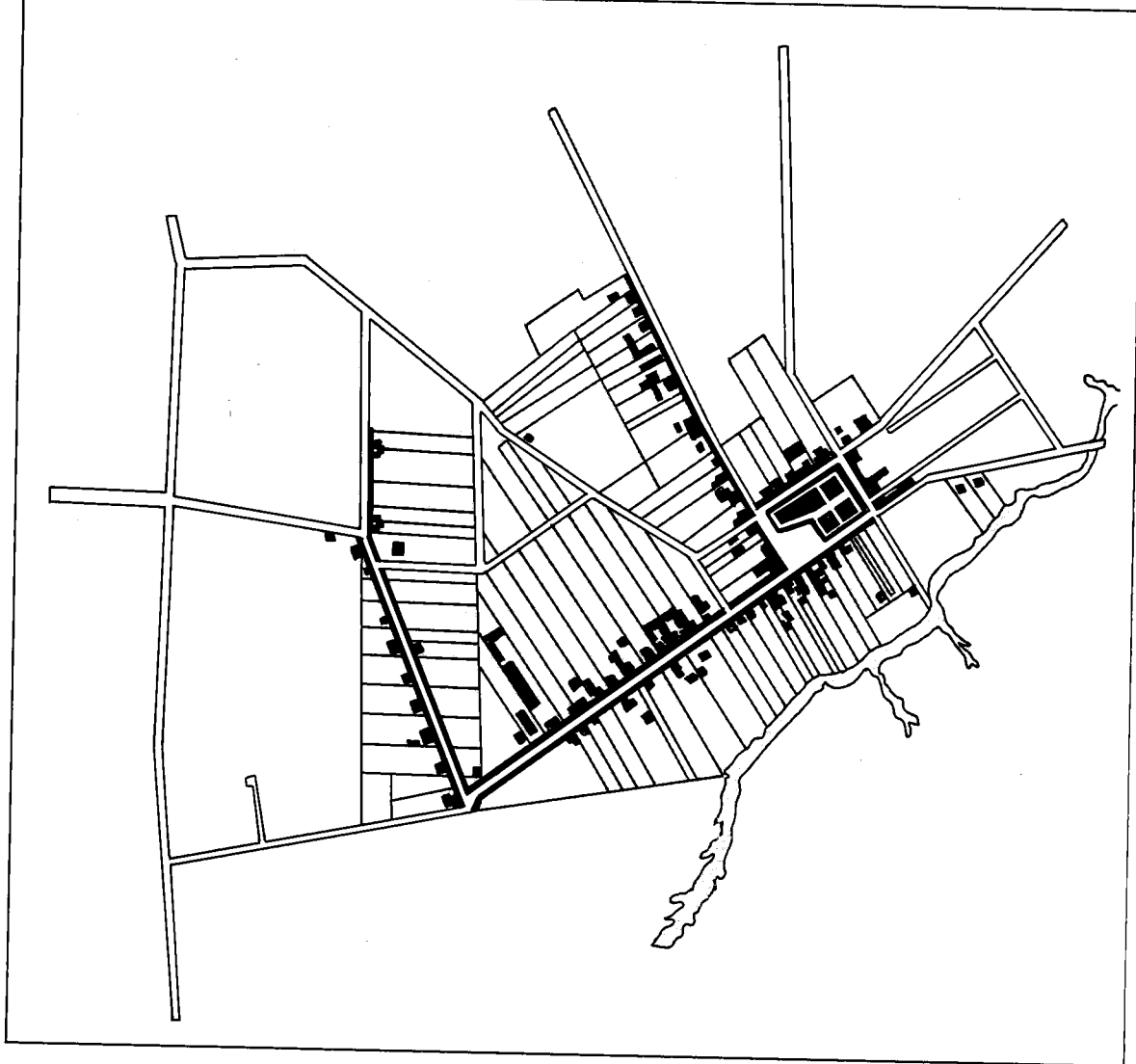
25 יהודה וירושלים, עיתונו של ר' יואל משה שאלאמאן תרל"ז-תרל"ח (מהד' ג' קרסל), ירושלים תשט"ו, עמ' 49 (איגרת ר' יוסף ריבלין).

26 דברי י' בריל, הלבנון, שנה יג (תרל"ז), גיליון 33.

27 'משיב דבר', יהודה וירושלים, גיליון ב (י"ד באדר תרל"ז).

28 י"מ סלומון, 'מציון תצא תורה', יהודה וירושלים (לעיל, הערה 25), עמ' 92-100.

29 הכוונה לפעולות שנעשו בחוגים האורתודוקסיים במרכז אירופה ובמערבה מתוך מגמת תיקון מתונה. וראה על כך בפירוט: מ' אליאב, אהבת ציון וכולל הו"ד, תל-אביב תשל"א, עמ' 61-119, 144-169.

המפה הראשונה של פתח-תקוה (תר"ץ). שורטטה על ידי ח"מ סלור ובה 4 רחובות מיושבים ושמונים בית, אורוות ורפתות (א' טרופה, יסודות לתולדות פ"ת)

הראשונות.³⁰ בהגותו הדתית הפנים קלישר קווי מחשבה ריאליסטיים וערכים חברתיים מודרניים שקיבלו לבוש דרשני-קבלי.³¹ ומצאו ביטוי ארגוני בפעילות מסגרות חברתיות שהיו קשורות בחברה המסורתית ובאורתודוקסיה המרכז-אירופית. בצדק מעיר י' שלמון על הקשר הברור שבין הפנמת

30 על קשרה של ההתעוררות הדתית-לאומית בשנות השישים למתרחש בארץ-ישראל ראה: אליאב, שם, עמ' 128-143; ג' קרסל, 'החברה הראשונה ליישוב ארץ ישראל', ציון, ז (תש"ב), עמ' 197-205.

31 ראה: י' כץ, 'לבירור המושג "מבשרי הציונות"', שיבת ציון, א, ירושלים תש"י, עמ' 91-105; י' שלמון, 'מסורת ומודרניות במחשבה הציונית-דתית בראשיתה', בתוך: אידיאולוגיה ומדיניות ציונית — קובץ מאמרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 21-37.

ערכים של 'נורמאליזאציה לאומית' ובין תקנות אגודת 'עבדות האדמה וגאולת הארץ' משנת תרל"ו.³² ואפילו לא היה בהצעת ראשית גאולת הארץ בדרך עבדות האדמה משום הפנמת ערך מודרני — שהרי לא 'העבודה' עיקר, אלא יישוב הארץ — הרי עצם היווצרותה של לגיטימציה לעבדות האדמה כערך נעלה במושגי החברה המסורתית יצרה בסיס איתן להתחשבות של ממש בביקורת המשכילית שהוטחה כלפי היישוב הירושלמי מראשית שנות הארבעים למאה הי"ט. יתרה מזאת, ניתן להצביע על צינורות ריאליים מרובים להעברת תפיסות אלה אל החברה הירושלמית. הדיהן נישאו מעל דפי העיתונות העברית בשנות השישים והשבעים, אף-על-פי שלא נעשתה כמעט שום פעולה מעשית.³³ יחידים ואגודות שנתעוררו לעשייה ביישוב הארץ עמדו בקשרי מכתבים עם אישים בארץ-ישראל; ידוע לנו לפחות על פעיל התיישבות אחד שנתקרב לדעות הרב קלישר, עמד בקשרים עם חיים לוריא וחברתו ובא מעולמה של ההתיישבות החקלאית היהודית בממלכה האוסטרית, דרך חוואות בארצות-הברית של אמריקה, אל ביתו של יואל משה סלומון בירושלים.³⁴ דמותו של אדם זה, שמעון ברמן, בעל הספר מסעות שמעון, וקשריו עם יהודים בארץ אמנם עשויים ללמד על מורכבות מקורותיו של רעיון ההתיישבות החקלאית. ברמן הודה בצורה ברורה וחד-משמעית עם הטענות המשכיליות בדבר הצורך בהעברת יהודים רבים במזרח-אירופה לחקלאות.³⁵ יחד עם זאת קיבל את תורת שלבי הגאולה של הרב קלישר וקישר עמה את הצעותיו להתיישבות בארץ-ישראל.³⁶

32 שלמון, שם, עמ' 31.

33 ב"צ גת מסכם את השפעת חברת יישוב ארץ-ישראל שבהנהגת הרב קלישר במלים: 'חברת יישוב ארץ ישראל ... עשתה אמנם תעמולה חשובה והכשירה את הלבבות באירופה לרעיון של יישוב הארץ, אך פעולותיה בארץ היו כמוהן כאין' (הישוב היהודי בא"י בשנות הת"ר-התרמ"א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 310). בעיתונות הירושלמית חזרו ונזכרו רעיונות קלישר ובני חוגו משנת תרכ"ג ואילך ונשתלבו בתודעת ההתפתחות היישובית. ראה, למשל, דברי יואל משה סלומון במאמרו 'אחרית השנה' (יהודה וירושלים, לעיל, הערה 25, עמ' 89): 'ביום אשר החל לפעם הרעיון היקר ליסד קאלאניאות מאחינו בני ישראל על אדמת הקדש בלבב יחידי הדור בארצות אשכנז, ובראשם עמד הגאון מורנו הרב צבי הירש קלישר זכרוננו לחיי העולם הבא, היה אז הדבר הזה כדבר אשר למעלה מכח ושכל אנושי, ורבים וכן שלמים האמינו אז כי הרעיון הזה הוא רעיון רוח ולא תוכל לראות אור בטרם יעמדו רגלי המבשר על הרי ישראל, ולעומתם רבים ששו ויקשיבו ויאמינו, כי איננה מהנמנעות ויחתרו להתוכח ולהביא ראיות מהכתובים המבשרים הישועה כי בטרם יבא לציון גואל ישוב עם ה' תחת גפנם ותאנם על הרי ישראל. התחשבו קוראים כי כל הוויכוחים והדיבורים האלה היו אך דבר שפתיים לא לעזר ולא להועיל? ... לא כן אחי! על דעתנו כל הרחבת הדבורים והוויכוחים והשאלות והתשובות אשר הולידה ספרות ישראל בדבר הזה בעתים הללו היו לעזר לא מעט. כי במדה ההיא אשר היה הדבר והרעיון הזה זר ורחוק על און שומעת בתחלתה, כה התקרב לאט לאט עד אשר גם הלבבות הרחוקות נתקרבו, ועתה כמעט אין כל מנגד לתוצאות הדבר הגדול הזה, וכולם מיחלים לראותו יוצא אל הפועל'.

34 ש' בערמאן, ספר מסעות שמעון, ריזע בעשריבונג אים הייליגען לאנד, איינע טרייע בעשריבונג דעם הייליגען לאנדעס ... קראקא 1879. (תרגום הקטע על היכרות ברמן עם י"מ סלומון ראה אצל א' יערי, 'מסעות ארץ ישראל, תל אביב 1976, עמ' 600). על בערמאן ראה: יערי, מסעות, עמ' 593-597; "טריאוקס וא' שטיינמן, ספר מאה שנה, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 447-435; ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א, מרחביה 1965, עמ' 363.

35 ראה הרצאתו המפורטת בדבר ערכה של החקלאות לחיקון האדם ומעלותיה על עיסוקים אחרים, ספר מסעות שמעון, שם, עמ' 213-220.

36 בסיום ספרו מסעות שמעון (עמ' 271-286) ערך המחבר ראשי פרקים בשם 'מפתחות הלקט' לספר 'לקט שמעון' על הגאולה בשלבים בשיטת הרב קלישר. בלקט זה קישר בערמאן את מאורעות הזמן עם שלבי הגאולה, ומעניין, כי

יסוד נוסף שיש לקחתו בחשבון כגורם אפשרי בהתארגנות לייסוד מושבה חקלאית בארץ־ישראל היה הרגשת הכישלון במאבק עם התהליכי המודרניזציה בחברה היהודית, שאיפיינה ללא ספק חלק ניכר מן העולים מהונגריה בשנות השבעים. על דוד גוטמן, שחתם בשנת תרל"ו בראש חבורת מקימי 'עבודת האדמה וגאולת הארץ',³⁷ כתב י"מ סלומון:

הראשון הי' הרב הנכבד ר' דוד גוטמן מארץ אונגריה. האיש הנכבד הזה הוא נודע לתהילה שמה בארצו אשר הוא גם לאלהיו, ויריב ריב עמו ממחבלי כרם ד', כרם הדת והאמונה, וכאשר נלאה לראות כי כת המהרסים שבמחוזו גבר' מיום ליום, ע"כ עלה בדעתו להשלים הצלחתו החומרי בארץ מולדתו, ויעזב את עסקיו הרבים, ויבחר הוא ורעייתו ללכת אל ארץ הצבי. וגמר אומר להקדיש נפשו ומאודו להוציא הדבר הנעלה — של ישוב הארץ — לאור.³⁸

הווה אומר: לפחות כמה ממייסדי פתח־תקוה הונעו על־ידי הרצון לשמר את החברה המסורתית מהתפוררותה הצפויה בגולה — היינו, גילוי של 'אורתודוקסיה' ארץ־ישראלית, שהחידוש החברתי־כלכלי בה אינו אלא כלי לשימור מסגרות ישנות. צירוף מעניין זה של 'אורתודוקסיה' לוחמת ברוח פולמוס שנות השישים בהונגריה, המביאה דווקא לרעיון יישוב הארץ נוסח דוד גוטמן, עם קבלת מעט מן הביקורת המשכילית על מבנה החברה הירושלמית ועם הדי תורת הגאולה 'בדרך הטבע' של הרב צ"ה קלישר, לא נשא שום חותם של מרד בקיים: מייסדי פתח־תקוה בגלגולה הראשון לא יצאו נגד המערכת האידיאולוגית והתרבותית של היישוב האשכנזי בירושלים, אלא שאפו להוסיף לה מימד נוסף של פרנסה מחקלאות (ולאו דווקא על־ידי עבודה עצמית או עברית)^{38*}. ויישוב הארץ לשם קיום מצוות התלויות בה. גם מן הבחינה האידיאולוגית לא חפצו אפוא מייסדי פתח־תקוה ליצור אדם חדש בדרך הפרודוקטיביזציה, אלא עשו את הפרודוקטיביזציה למרכיב במערכת שעניינים אחרים היו בה עיקר. יש לשים לב, כי במעט ההתבטאויות העקרוניות ששרדו ממייסדי פתח־תקוה מאפיל עניין גאולת הארץ על־ידי ההתיישבות על עניין גאולת האדם במעשה ההתיישבות — שהיה עיקר בשבחי ספרות ההשכלה לעבודת האדמה. המבקש סימני ראשיתה של הלאומיות הדתית במעשה פתח־תקוה ימצאם כבר בכרוז של החברה 'לעבודת האדמה וגאולת הארץ'. אך קשה יותר לגלות בתולדות המושבה החקלאית היהודית הראשונה

מאורעות השנים תרל"ז–תרל"ט (בעיקר מלחמת רוסיה־תורכיה) נראים בעיניו כחבלי משיח. מסקנתו הסופית היא: '... ללמדנו ששרויים אנו בזמן הגאולה, שיום הנקם ושנת הגאולה הזה כבר התחילו, שהגאולה תבוא במדרגות ושחובה עלינו לעשות תשובה, לאמור: ללכת לארץ ישראל. כל זה לא יקוים אלא בצדקה, כלומר כאשר יקומו חבורת ישוב ארץ הקדושה על פי התכנית שהעליתי בספר זה' (מסעות שמעון, עמ' 285).

37 א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון, ג, תל־אביב תרצ"ב, עמ' 272–278 מס' 1109.

38 מתוך כ"י של י"מ סלומון, על־פי מכתב טוביה סלומון לא' דרויאנוב (אצ"מ, 155/10).

38* נראה כמעט בבירור כי מתיישרי פתח־תקוה לפלגיהם לא נתכוונו לעבוד בגופם את האדמה. [ב'חשבון התייסדות קאלאניע באה"ק אשר תכיל בתוכה מאה בעלי אחוזות' שנספח ל'ספר הברית והזכרון' לחברת אגודת מייסדי הישוב, נמצא סעיף: 'לשכור איכר חורש זורע וקוצר עבור בעל הבית אחד — 5 נאפ']. (דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 325).

בארץ-ישראל את עקבותיו של רעיון שהיה מרכזי בתנועת חיבת ציון: האידיאליזאציה של עבודת האדמה כערך בפני עצמו וכאלטרנאטיבה מרכזית לאורח החיים הקיים.³⁹

ה. שנות השבעים — מפגש בין רעיונות לנסיבות
בשנות השבעים של המאה הי"ט נוצר מפגש בין ההתפתחויות הרעיוניות ביהדות מזרח אירופה ומרכז, שנרמזו למעלה, ובין שורה של נסיבות היסטוריות וכלכליות. מפגש זה הוליד את פתח-תקוה.

כבר הראינו, כי ביקורת חברתית-כלכלית על היישוב אינה זהה בהכרח עם חזון גאולה ברוח 'מבשרי הציונות'. בין השניים יש נקודות מגע; דרכי הפתרון של המבקרים אמנם עשויות להיות דומות לשלבים שבחזון המשיחי, אך ככלל עשויות אלה להיות רחוקות כמו שהיו רחוקות מטרות ייסוד מקוה-ישראל בשנת תר"ל מאלה של ייסוד פתח-תקוה בשנת תרל"ח.

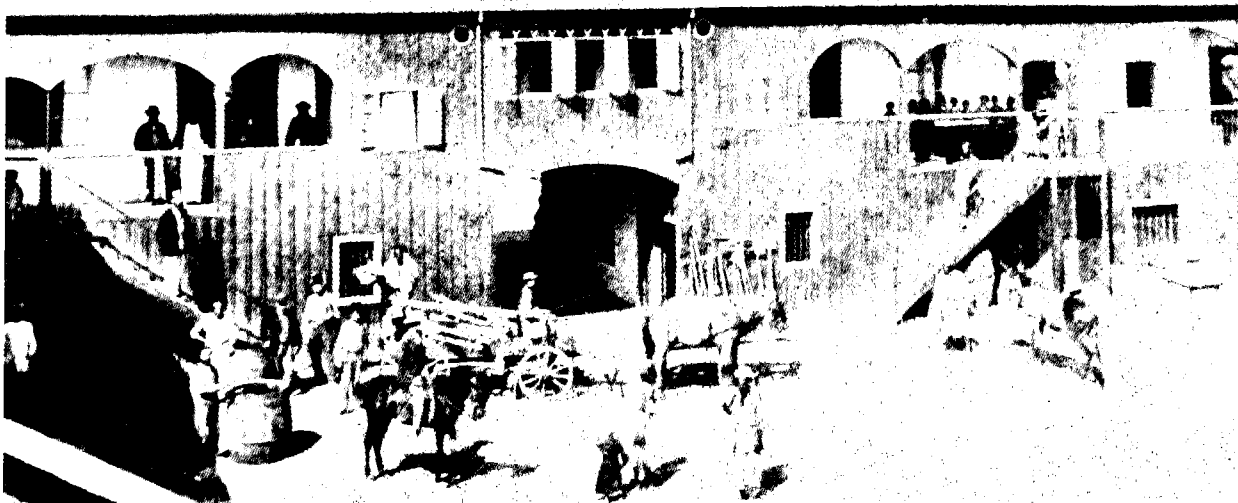
מפגש הרעיון עם הנסיבות הריאליות התרחש בירושלים בשכבה חברתית ששימשה בבחינת 'נושא' להתארגנויות דוגמת זו של מייסדי פתח-תקוה.

הצרכים הכלכליים הקונקרטיים של יהודי ארץ-ישראל הביאו כמה מבני הכוללים האשכנזיים בערי הקדש, דווקא משכבת ההנהגה הפעילה בכוללים אלה, לנסות ולהשתלב בתהליכים הכלכליים שהתרחשו בארץ-ישראל. ניסיונות השתלבות אלה מוכרים לנו, למעשה, מראשית חידוש היישוב האשכנזי בירושלים, ובאו לידי ביטוי בפעילויות כלכליות שונות: ביזמות בתחום חכירת קרקעות לשם עיבודן (ר' מרדכי צורף, ר' אריה ליב נאמן ר' שלמה פ"ח),⁴⁰ בפיתוח ענפים מסחריים חדשים (משפחת ילין), במעבר לערי החוף ובפיתוח עסקים (משפחות שמרלינג והמבורגר). אחד משיאי הפעילות הזאת היה הקמת שכונות סביב ירושלים: בשנות השישים והשבעים. שכבה זו של מייסדי השכונות (ויש לשים לב כי קיים 'גרעין' החוזר ומופיע משכונה לשכונה⁴¹) לא 'מרדה' בחברה הירושלמית ובאורח חייה. על כך מלמדת בוודאי העובדה שיואל משה סלומון, ממייסדי השכונות ואחד מהוגי רעיון ההתיישבות בפתח-תקוה, היה מדובריה הכולטים של עדת הפרושים בירושלים. שכבת אוכלוסייה זו לא היתה מוגבלת לכולל מסוים בעדת הפרושים או לארץ מוצא; היו בה עולים שזה מקרוב באו, כמו בני כולל אונגארן וגם הגוון הדתי-אידיאולוגי לא היה זהה אצל כולם. בני

39 ומכאן בוודאי דברי יעקב גולדמן על התאמתם של בני רומניה לעבודה חקלאית, על שום שאינם בני תורה: '... מכל אלה הלא נדע, כי רק בעבודת שדה וכרם ייטב מצב בני ציון. אמנם, כנראה לא יעצרו כח בני ציון הרכים, לעבוד את האדמה. וגם אם נשימים לעובדי אדמה — תורה מה תהא עליה? על כן זאת העצה היעוצה לפי דעתנו כי אחינו יושבי רומניה ישימו מגורים בערי יהודה, ומהם נקח לכורמים וליוגבים, כי כנודע רובם אינם מתופשי התורה, אם כי נמצא בהם, תהלה לאל, תופשי משוט בים. התלמוד ותורתו. חפצם. אכן רוב בני רומניה אינם בני תורה והם יצליחו בעבודת האדמה יען כי טבע ארצם איננו רחוק מטבע ארצנו ... ועליהם יסופחו אלה מהיושבים בחצרות ה', אשר לא יצליחו ללימוד תורה אל חי, ויותרו רק אלה ההוגים בתורת ה' ואשר דבר אין להם עם עסקי העולם ולהם תספיק החלוקה דים, ואם לא, הלא יושעו מאחיהם העובדים האדמה אשר אם עמלם לא תעלה בתוהו כישע ה', בטח יתזיקו דים רפות, ידי לומדי התורה, ויקיים בנו: "כי מציון תצא תורה" (יהודה וירושלם, עמ' 47-48). דברים אלה מתאימים ברוחם לדעותיו של סלומון על משמעות התקלאות ליושבי ירושלים שהבאנו לעיל.

40 ראה: ברטל, 'תכניות ההתיישבות' (לעיל, הערה 14), עמ' 258-261, 262-266.

41 עם 'גרעין' זה נמנים י' ריבלין, ב' סלאנט, י"מ סלומון, נ' המבורגר, י' ילין ואחרים. באיו מידה היה הגרעין קבוע אפשר לראות, בין השאר, בשמות החותמים על התקנות לייסוד השכונות. וראה: פ' גרייבסקי, ספר הישוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 7-28; גת (לעיל, הערה 33), עמ' 290-302.

הבית הראשון בפתח-תקוה, שנבנה באחוזת לחמן

שכבה זו היו חדורים בתודעת חשיבות המעשה שלהם כחלק מתהליך גאולה ההולך ומתעצם. בשנות השבעים גברה בקרב השכבה הפעילה ביזמות להקמת שכונות ובניסיונות לרכישת קרקעות המודעות האידיאולוגית של הקשר שבין מעשיהם ובין גאולת הארץ המתקרבת והולכת.⁴² עם זאת גברה והלכה הדגשת חשיבותם של העיסוקים התקלאיים להבראת מצבו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. נוצר מפגש אינטנסיבי יותר ויותר בין היזמות הכלכלית-קרקעית ובין קבלתה של

42 ראה, למשל, דברי י' ריבלין על מפעל הקמת השכונות בתרל"ו: "... מכל אלו עיני כולנו רואות, כי התעוררות נפלאה מתחוללת על אדמת קדשינו בימים האלה, להאחו בני ישראל עליה, ומוליכים אותנו בדרך סלולה לבא בה אל התכלית הנרצח ישוב א"י, והוא בנין בתים לבני ישראל וע"כ בחסד ה' וישועתו התבררת מצליחות מאד נעלה מדרך הטבע" (איגרת י' ריבלין ל"מ פ"נס מ"ט כסלו תרל"ו, בתוך מאמרו של א"ר מלאכי, 'ירושלים החדשה בשנת תרל"ו', פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 145). במכתבים ובדרשות מן השנים הללו עולה בבירור הרגשה דומה.

הנמקה ברוח הפרודוקטיביזציה ושימוש בה בספרות התעמולה, בעיתונות, בתעודות ובמכתבים. ככל הנראה היו להעצמת המפגש בין הפעילות הכלכלית להנמקה האידיאולוגית הנוכרת גורמים אחדים:

- (1) התחזקות הביקורת החברתית מצד חוגים שונים ביהדות אירופה על מצב היישוב. זו באה לידי ביטוי בפעילות חברת כ"ח סביב ייסוד בית הספר מקוה-ישראל (1870), ביקורו של ההיסטוריון גרץ בחורף 1872⁴³, הפולמוס באנגליה סביב שיטת פעילותו של סר משה מונטיפיורי למען היישוב ודו"ח מונטיגריאשר, שבעקבותיו ערך הנדבן הישיש את מסעו השביעי והאחרון לארץ-ישראל. התמקדות הביקורת החיצונית השפיעה באופן ניכר ביותר על החברה הירושלמית. חוברה 'ספרות נגדית'⁴⁴ ונוספה נימה אפולוגטית חריפה להתבטאויות דוברי הפרושים בירושלים כסלומון וריבלין.⁴⁵ בהתבטאויות אלה ניתן היה למצוא התרסה כלפי הביקורת החיצונית וטענה, כי היישוב הירושלמי יכול לעשות תיקונים הכרחיים ונחוצים, ואף להעביר מספר יהודים לעיסוקים חקלאיים, בדרך משלו, ואין הוא נזקק למורי דרך שאינם מ'שלומי אמוני ישראל'.⁴⁶
- (2) ביקורת מסוג דומה חזרה ונשמעה גם מבפנים ונתערבה במחלוקות עקרוניות וחברתיות אחרות ('ד פרומקין ועיתונו 'חבצלת') כנגד הפרושים. הטפה לשידוד מערכות חברתי ברוח מסורתית ומתונה הגיעה גם לירושלים (למשל: ביקורו של שמעון ברמן בארץ בשנת תרל"א).
- (3) שינויים במעמד הקרקעות ובאפשרויות רכישתן, מכירת קרקעות הממשלה ואדמות שלא שולמו עליהן מסים — כל אלו הולידו מחשבות בדבר כדאיות כלכלית של רכישת אדמות, תוך הסתמכות על דוגמת העירוניים הנוצריים בארץ-ישראל, סוריה והלבנון.

43 הדו"ח ממסע זה לא פורסם בשעתו, אך הביקור עצמו עורר הדים ביישוב היהודי בירושלים. ראה תזכירו של גרץ, ובו ביקורת חריפה ביותר על מצבה של הקהילה היהודית בירושלים: צ' גרץ, דרכי ההיסטוריה היהודית, ירושלים 1969, עמ' 277-285.

44 הדו"ח נתפרסם בתרגום עברי ובצירוף הערותיו של י"ד פרומקין. שנתפרסמו בעיתון חבצלת (תרל"ה), תחת הכותרת 'להרמת קרן ירושלים ותושביה' והביא בעקבותיו מערכת תגובות שנדפסה בעיתונות התקופה ובחברות מיוחדות. ראה, למשל: 'מכתב גלוי אל הש' הצדיק משה מונטיפיורי בארונעט אשר העריכו לפניו הרבנים ... מו"ה מאיר אווערבאך ... מו"ה שמואל סלאנט ביום א' כ"ד תמוז התרל"ה לבר"ע יום בואו לעה"ק ונלוה אליו ספור ישיבת ארבעים יום בארץ הקדושה ... לונדון תרל"ה' (גם בתרגום אנגלי: *A Narrative of a Forty Days*, London 1875; *Sojourn to the Holy Land*); משה וירושלים, ורשה תרל"ו.

45 ראה דברי י"מ סלומון בהערה למכתב בנימין הירש מהאלברשטאט (יהודה וירושלם, לעיל, הערה 25, עמ' 23) על תזכיר מונטאגיו ואשר: '... נציגה פה למשל את אלה המבקרים היקרים והישרים, אשר איותה נפשם להרים קרן ארצנו הקדושה ועלו ובאו לארצנו. אמנם בימים אחדים חשבו להגיע למטרם, והנה במשך ימי היותם פה נספתו עליהם צוררי התורה וצרי יהודה וירושלים, והראו את עצמם כמשכילים ודוברי צדק, והאמינו לדבריהם. וכבר ידוע לכל באי העולם החילול ה' הנורא שיצא מזה, לא לעזר ולא להועיל ...'.

46 ראה, למשל, דברי י"מ סלומון בהערה למכתב הנ"ל (עמ' 28): 'לוא יהיה כדברי ידיד ציון הכותב הנכבד הזה, כי כל המחזיקים ביד חבת ירושלים ילכו כולם אחוזי יד, ולא יעלו על לבם לשנות את מעמד הרוחני מבני ציון היקרים, ויניחם לגדל את בניהם ולעבוד את ה' כפי רוח היהדות המסורה והמקובלת מאבותינו, וצעירי בני ציון יוגדלו על ברכי התורה והדת, כי אז חדלה שאון הפירוד, וכל הכיתות היו נאחדים לתכלית אחת — להטיב מצבינו ליסוד בציון מוסדות תהלים על הפלגי התורה והיראה יחד ... האמנם בעוונותינו הרבים החשד אשר יחדו בני ציון את החפצים לשנות את פני ההנהגה הקדומה, ויראו לנפשם כי כל מגמתם להפריע צעירי בת ציון מלימוד תורתנו הקדושה, ולתת לימודים זרים לעיקרים — החשד הזה קננה בלבינו, ובלב אחינו בחוץ לארץ, המחזיקים בתורת ה', אחרי שמעו את משטר בקורת מבקרינו, ואת העלילות דברים אשר שמו עלינו ...'.

- (4) גידולה המהיר של אוכלוסיית יוצאי אירופה בארץ-ישראל (בפרט בירושלים ובצפת) והחרפת בעיות קיומה, שנתחזקו עקב מלחמת הבאלקאן הרוסית-תורכית.
- (5) השפעת מפעל הקמת השכונות על השקפות המייסדים בנוגע להצלחת ההתארגנות להתיישבות.

ו. לא אדם חדש — אלא גאולת הארץ ופרנסת היישוב

המפגש שנוצר בשנות השבעים למאה הי"ט בין קבלת ביקורת חברתית על מבנה היישוב (אך לא על מטרות קיומו), רקע אידיאולוגי שנתן 'הכשר' במושגים מסורתיים ל'יישוב הארץ', תודעת המשבר בעולם המסורתי באורתודוקסיה ההונגרית ונסיבות כלכליות קונקרטיות בנות הזמן הביאו לפעילות במושגים ובדרכים שלא הרחיקו הרבה מעבר למציאות הרוחנית והחברתית של צפת וירושלים. אין פלא שהמקורות ממעיטים לדבר על תיקונה ושינויה של החברה ברוח משכילית, אך מרחיבים את הדיבור על הוספת מימד כלכלי נוסף לקיומם של יהודי ירושלים, על-ידי 'עבודת אדמה בערי קדשינו' לצד המערכת הכלכלית הקיימת, ועל יישוב הארץ כשלב בגאולה. לא האדם החדש נוסח ההשכלה האירופית הוא העיקר בחזון המושבה נוסח גוטמן וסלומון, אלא גאולת הארץ מחד ופתרון למצוקת יהודי עיר הקודש מאידך. האדם היהודי נוסח מייסדי פתח-תקוה נועד להיות דומה יותר לחוכר המזרח-אירופי המדקדק במצוות מאשר לאיכר היהודי שציירו סופרי תנועת ההשכלה, או לעובד האדמה העברי נוסח התנועה הלאומית היהודית המודרנית.

‘מאת כתבנו בירושלים ובפתח־תקוה’

יהושע שטמפר כותב ל'ג'ואיש כרוניקל'

מרדכי נאור

ליהושע שטמפר (1852–1908) כתרי־ראשונות רבים: הוא נמנה עם הקבוצה המצומצמת של 'האבות המייסדים' שהקימו את פתח־תקוה, המושבה הראשונה בארץ; הוא עמד שנים רבות (עד יום מותו) בראש הוועד של פתח־תקוה; הוא היה אחד מראשוני הפרדסנים היהודיים בארץ והשתתף בהקמת חברת 'פרדס' לשיווק הדירים.

פחות ידועה תרומתו לעיתונאות בארץ, ליתר דיוק — כתיבתו על הנעשה בארץ לעיתון היהודי־אנגלי 'ג'ואיש כרוניקל' שהופיע בלונדון. עד כמה שידוע לי אין הדבר נזכר בביוגרפיה כלשהי שלו, וגם לא בספרי היובל של פתח־תקוה,¹ המביאים פרטים מרובים על אודותיו. והיתה לכך סיבה אחת לפחות: כתבותיו בדיווחיו ל'ג'ואיש כרוניקל' חתומים בשם ש מ ע ו ן (באנגלית סיימון או סימיון) שטמפר.² ייתכן שהיה זה שמו הלועזי בארץ הולדתו, הונגריה.

יתר על כן, אף חוקרים שנדרשו לדיווחיהם של תושבי הארץ לעיתוני חוץ־לארץ בתקופה שקדמה לעלייה הראשונה מתעלמים מתרומתו,³ או שהם מזכירים אותה כלאחר יד.⁴

מעניין לציין, כי יהושע שטמפר הקדים את אברהם משה לונץ בדיווחיו ל'ג'ואיש כרוניקל' בשנה וחצי ויותר. רשימתו הראשונה של שטמפר הופיעה ב'ג'ואיש כרוניקל' ב־7 בינואר 1876, ואילו דיווחו הראשון של לונץ הוא מן ה־26 באוקטובר 1877.⁵ החוקר ג' קרסל מעניק משום מה ללונץ

1 'יערי (פולסקין) ומ' חריזמן, ספר היובל, זכרון לבונים הראשונים, תל־אביב תרפ"ט; ג' קרסל, אם המושבות פתח־תקוה, תל־אביב 1953. הספר הראשון הופיע במלאות 50 שנה לפתח־תקוה. השני ליובל ה־75.

2 יהודית שטמפר, נכדתו של יהושע שטמפר, היושבת כיום בנתניה, סיפרה לי כי שמעה מפי אביה שלמה שטמפר (בנו של יהושע), מי שהיה ראש העירייה הראשון של פתח־תקוה, כי אביו סיפר לו שבחוץ־לארץ נתקרא סיימון או סלומון ולא יהושע. אף בתעודת ההתאזרחות האמריקנית משנת 1889 מופיע השם סיימון. במאמר השתמשו בתרגום העברי של השם — שמעון.

3 למשל, בן־ציון גת, בספרו: הישוב היהודי בארץ־ישראל — 1840–1881, ירושלים תשל"ד, מזכיר שמות רבים (בעמ' 279–281) וביניהם את לונץ, יעקב גולדמן, ריבלין ואחרים. שטמפר אינו נזכר.

4 ג' קרסל, בהקדמה לספר נתיבות ציון וירושלים, מבחר מאמרי אברהם משה לונץ, ירושלים תשל"א, כותב על דיווחיו של לונץ ל'ג'ואיש כרוניקל': 'הכתבות מופיעות ברציפות סדירה פחות או יותר ומספרות על דברים גדולים וקטנים וכן "מתחרה" בלונץ כתב ירושלמי אחר: שמעון שטמפר'. זה הכל.

5 ג' קרסל, שם, עמ' 34, כותב כי כתבתו הראשונה של לונץ התפרסמה ב־2 בנובמבר 1877. הנכון הוא שהכתבה התפרסמה שבוע לפני כן.

עדיפות על שטמפר בהופעת כתבותיהם ב'ג'ואיש כרוניקל':⁶ 'לעתים ניתנים מכתביהם של שניים אלה בזה אחר זה במתן העדפה, מבחינת מוקדם ומאוחר, ללונץ'. רק במספר מועט של פעמים נתפרסמו דברי שניהם יחד, ובאחת מאלה (מן ה-18 בינואר 1878) הקדימה רשימתו של שטמפר את זו של לונץ.

במשך כארבע שנים (מינואר 1876 עד דצמבר 1879) התפרסמו ב'ג'ואיש כרוניקל' ח מ י ש ה - ע ש ר מכתבים, או דיווחים, פרי עטו של שטמפר. הדברים הופיעו במסגרת המדור 'Correspondence', שהוא מעין שילוב של מדור מכתבים למערכת דיווחי כתבים ממקומות שונים בעולם. לעתים ציין העיתון שהחומר תורגם — מגרמנית או מעברית. הדיווח הראשון נדפס כאמור, ב-7 בינואר 1876, ובעקבותיו באו שני דיווחים נוספים, ב-10 במארס וב-6 באוקטובר של אותה שנה. מה שמיוחד שלושה דיווחים אלה הוא, שלא נשלחו ישירות לעיתון, כי אם לידיד של שטמפר בלונדון, וממנו הועברו למערכת ה'ג'ואיש כרוניקל'. לעומת זאת, החל בכתבה שהתפרסמה ב-17 בנובמבר 1876 הדיווחים הם ישירות לעיתון, ללא מתווכים. הנה כי כן, בשנת 1876 הופיעו ארבעה דיווחים של שטמפר בעיתון היהודי-אנגלי. גם בשנה שלאחר מכן, 1877, התפרסמו ארבע מכתבותיו של שטמפר (ב-1 ביוני, ב-22 ביוני, ב-14 בספטמבר וב-2 בנובמבר). שנת 1878, שנת ייסודה של פתח-תקוה, היתה השנה הפורייה ביותר מבחינת הדיווחים — חמישה במספר (ב-18 בינואר, ב-29 במארס, ב-19 באפריל, ב-24 במאי וב-23 באוגוסט). בכתבה האחרונה מספר שטמפר על רכישת אדמות אמלכס ועל התכנית להקים עליהן את המושבה החדשה. מכאן ואילך יש הפסקה ארוכה, שנמשכה יותר משלושת רבעי שנה. שטמפר, שנמנה עם הקבוצה הראשונה של מייסדי 'אם המושבות', לא נתפנה, קרוב לוודאי, למלאכת הדיווח. משנת 1879 יש שני דיווחים, שניהם מפתח-תקוה, בניגוד לכל קודמיהם שהיו מירושלים — הראשון מן ה-6 ביוני והשני מן ה-26 בדצמבר. כתבה אחרונה זו, שלא כמו קודמותיה, אינה חתומה, אך ללא קושי ניתן למצוא דמיון רב בינה ובין האחרות, כפי שעוד יוסבר להלן.

על המכתבים והדיווחים חתם, כאמור לעיל, שמעון שטמפר. וכאן יש מקום לשאלה של ממש: מנין הביטחון שמדובר דווקא ביהושע שטמפר? שמא חי אז אדם שנשא את השם שמעון שטמפר? נראה שהתשובה אינה קשה, שכן המכתבים והדיווחים מדברים בעד עצמם, ובעיקר שלושת האחרונים שבהם, המספרים על התכניות להקמת פתח-תקוה ועל החיים בה בשנה הראשונה. כך לדוגמה, בדיווחו מן ה-23 באוגוסט 1878, בספרו על רכישת הקרקעות הראשונה, מפרט הכותב מי הם ארבעת הרוכשים העיקריים: דוד מאיר גוטמן, זרח ברנט, יואל משה סלומון והוא עצמו. אין כל צל של ספק שיהושע שטמפר, ובשום פנים לא אדם אחר ממשפחת שטמפר, נמנה עם הקבוצה הזאת. בנוסף לזאת מזכיר הכותב מספר פעמים כי מוצאו מהונגריה, ופעם אחת כי אביו היה רב ושמו בנימין — פרטים אישיים המתאימים בהחלט ליהושע שטמפר, ונוסף על כל אלה מצויים ב'ג'ואיש כרוניקל' עצמו, משנת 1880, פרטים מאמתים, שיובאו בהמשך. גם חוקר היישוב הישן, א"ר מלאכי, מסייע בידנו בנדון. בספרו⁷ נזכר פעמים מספר 'סיימאן

6 שם, עמ' 35. מן הראוי לציין ששטמפר פרסם ב'ג'ואיש כרוניקל' יותר כתבות ורשימות מאשר לונץ.
7 פרקים בתולדות היישוב הישן, בהוצאת אוניברסיטת תל-אביב והוצאת הקיבוץ המאוחד, ליקטה גליה ירדני-אגמון, תל-אביב תשל"א.

שטאמפר, כמי שדיווח ל'ג'ואיש כרוניקל', ופעם אחת אף נאמר בפירוש 'סיימאן שטמפר והוא הוא ר' יהושע שטמפר, מייסד פתח-תקוה'.⁸ עם זאת, אין הוא מפרט מה היו עיסוקיו ה'עיתונאיים' של גיבורנו.

ואם היה עוד ספק כלשהו בנדון. באה תעודת ההתאזרחות של שטמפר בארצות-הברית, שהיתה חבויה בביתה של יהודית שטמפר, נכדתו של יהושע שטמפר, ומוכיחה כי בחוץ-לארץ השתמש יהושע שטמפר בשם סיימון. תעודה זו מתפרסמת כאן לראשונה.

להלן 15 הדיווחים-מכתבים של יהושע שטמפר, כפי שהתפרסמו על דפי ה'ג'ואיש כרוניקל'. הם מספרים לנו, בהרחבה יתרה, על החיים בירושלים ובארץ-ישראל החל מאמצע שנות השבעים של המאה ה'ט, קשייה של האוכלוסייה היהודית, התכניות להקמת יישובים חקלאיים, ולבסוף — הקמת פתח-תקוה והישיבה בה בתקופה הראשונה. הדברים, לרוב, קשים, נוקבים, כתובים מן הלב ולא חסרות בהם התקפות חריפות על גורמים יהודיים שונים בחוץ-לארץ.

העיתון עצמו העריך מאוד את אמינותו של שטמפר. באחד המקרים,⁹ שבהם העלה שטמפר בעיה 'עדינה', הביא העיתון את העניין בהסתייגות, אם כי ציין שהכותב חתם על הדיווח בשמו המלא והוא מוכר כאדם מהימן.

[1]

שמו של שטמפר נזכר לראשונה על דפי ה'ג'ואיש כרוניקל' ב-7 בינואר 1876. יוסף יחזקאל, תושב לונדון, שיגר לעורך העיתון את המכתב הבא, שחלקו העיקרי הוא מכתב שהגיע מירושלים אל הכותב (יחזקאל) מאת שמעון שטמפר. כבר במכתב זה עוסק שטמפר בנושא שלא ירפה ממנו בשנים הבאות — החיישנות היהודית בארץ-ישראל. וכך כותב שטמפר:

למדנו לדעת כי בלונדון, פאריז, וינה ועוד מקומות הוקמו ועדים כדי למחות על הצו של הממשלה התורכית, לפיו תשולם רק מחצית הערך של תלוש ניירות-הערך התורכיים,¹⁰ בעוד שהמחצית השנייה הופכת אף היא לחסרת ערך. משפחות רבות כאן, שהשקיעו את כל כספן הדל בקרנות תורכיות, צפויות לחיי רעב, משום שרק מעטים יכולים להתקיים במחצית ההכנסה הקודמת. בפגישה שהתקיימה כאן העליתי הצעה שזכתה לתמיכת הכל, להציע לממשלה התורכית לתת, כחליפין, למחזיקים היהודיים של ניירות הערך הנ"ל, קרקעות השייכות לממלכה, ואשר כעת, כתוצאה מניהול לקוי הן בלתי מעובדות. בדרך זו, ואם יתקבל פטור ממסים לכמה שנים, ייהפכו משפחות רבות הנמצאות עכשיו במצוקה למאושרות, בעוד שהממשלה תזכה להכנסה של מיליונים ויפתח לה מקור חדש להכנסה, מאיזור שהוא כרגע בחזקת מדבר גמור. האדמה כאן פורייה 10 מונים מאשר בהונגריה הברוכה. אולי ימצא בלונדון אדם בעל השפעה או אגודה שיסכימו לתמוך בהצעה זו, העשויה להביא רוב תועלת לארץ-ישראל.

8 שם, עמ' 276.

9 פרשת התקפתו של שטמפר על הקונסול האמריקני בירושלים. ראה להלן, הדיווח מן ה-2 בנובמבר 1877.

10 לפי האינציקלופדיה בריטניקה (מהדורה חדשה, 1974, כרך 13, עמ' 787) הגיע החוב הציבורי של תורכיה ב-1875 ל-200 מיליון ליש"ט והממשלה התורכית הודיעה, כי לרגל הקשיים הכלכליים היא תשלם רק מחצית מהריבית המובטחת על ניירות הערך של הממלכה.

תעודת ההתאזרחות אמריקאית של סימון שטמפר

United States of America,

State of New York, City and County of New York

REBE IT REMEMBERED:

That on the Twentieth day of October in the year of our Lord One Thousand Eight Hundred and Eighty Two

John D. Jones

appeared in the Court of Common Pleas for the City and County of New York, (the said Court being a Court of Record, having Common Law Jurisdiction, and a Clerk and Seal), and applied to the said Court to be admitted to become a **CITIZEN OF THE UNITED STATES OF AMERICA**, pursuant to the directions of the several Acts of Congress of the United States of America. And the said applicant having thereupon produced to the Court such proof, and having made such declaration and renunciation, and having taken such oaths as are by the said Acts required, Whereupon it was ordered by the said Court, that said applicant be admitted to become a

Citizen of the United States of America,

AND HE WAS THEREUPON ADMITTED ACCORDINGLY.

In Testimony Whereof the Seal of the said Court is hereto affixed, this

day of October 1882 in the one hundred and seventy-seventh year of the Independence of the United States of America.

BY THE COURT

John D. Jones

בעת שביקר כאן מר סמואל מונטגיו¹¹ הוא הזהיר אנשים מפני השקעה בקרנות התורכיות, ואמנם רבים מכרו את ניירות-הערך שהיו בידיהם, אך כיוון שהמפולת לא באה, הם רכשו את הניירות בחזרה, ובמחירים גבוהים. אם ביכולתכם לפעול, הביאו זאת לידיעתנו. אנו מוכנים להקדיש עצמנו למטרה הנ"ל ככל שנוכל.

בשם של רבים
שמעון שטמפר

[2]

בגליון ה-10 במארס 1876 מופיע דיווח נוסף של שמעון שטמפר מירושלים. גם הפעם הופנו הדברים, במקורם, ליוסף יחזקאל, והם הועברו על-ידו למערכת העיתון. בכל מקום שהעיתון מזכיר את שמו של שטמפר, מצורפת לפניו התיבה 'ה'ר' (אדון בגרמנית), אולי כדי להדגיש כי הכותב הוא נתין אוסטריה.¹² המכתב שלפנינו, בניגוד לקודמו, עבר עריכה והדברים באים בו בגוף שלישי. גם כאן ממשיך שטמפר לפתח את רעיון ה'חליפין' — קרקע בארץ-ישראל תמורת שמיטת חובותיה של הממלכה העות'מאנית. לאחר הקדמה קצרה אומרת המערכת על המכתב, כי:

ממנו אנו לומדים שבארץ-ישראל קיימת שאיפה כללית להגיע לידי בעלות על קרקע, כחליפין לניירות-הערך התורכיים, אשר בהם השקיעו רבים את כל כספם. ואכן, למטרה זו הוקמה ועדה וקיימת אמונה שאם תזכה ההצעה לתמיכתם של אנשים בעלי השפעה, יש לה סיכוי להתקבל על-ידי השער העליון בקושטא.

הבעיה שתתעורר במקרה כזה היא המחסור בצרכים חקלאיים הכרחיים, בבקר והיעדר בתיים למחיישים. בכל ירושלים, מציין הכותב, אין בין האשכנזים אפילו אדם אחד שיש לו 2,000 לירות שטרלינג. רוב האנשים מבוגרים, והאחרים הם תלמידי ישיבות או אלמנות, שאינם מתאימים לעבודת האדמה. אפילו בני הדור הצעיר מתקשים להשתכר למחייתם. הם חסרי מרץ ואינם מסוגלים לצאת לשום מבצע חשוב. לפיכך, עזרה והדרכה מבחוץ הכרחיים. את הקנאה והפירוד הנוכחיים הוא מייחס לסבל ולמחסור באמצעי-קיום הכרחיים, והוא בטוח שכאשר יהיו אמצעים כאלה, על-ידי עבודה עצמית, ייעלמו הקנאה והריב. הוא רואה בחקלאות את המקור היחיד לאספקת מזון לרעבים, אך שום שיפור במצב האוכלוסייה היהודית לא יבוא ללא פעולה פילאנטרופית מבחוץ, שתסייע לאלפים הגוועים.

[3]

גם במכתב הבא, מן ה-6 באוקטובר 1876 עוסק שטמפר במצבם הקשה של יהודי הארץ, אם כי הפעם מנקודת-מבט אחרת, רוצה לומר מצבם של הלא-מוסלמים בארץ-ישראל. המיוחד בדיווח זה היא דווקא כותרתו: 'ארץ הקודש — חקלאות'. הדבר מפליא למדי, שכן רובו של המכתב עוסק בבעיותיהם של היהודים והנוצרים בארץ, ורק לקראת סופו עולה הנושא ה'חקלאי' — הקמת אגודה

11 סמואל מונטגיו (1832–1911), איש עסקים יהודי-אנגלי, היה חבר ב'ועד שליחי הקהילות'. ביקר בארץ ב-1875, וסייע לחברת כ"ח להקים את בית-הספר המקצועי הראשון (1882).

12 שטמפר נולד בהונגריה, שהייתה אז חלק מן הקיסרות האוסטרו-הונגרית.

חדשה להתיישבות.¹³ בידוענו שמן האגודה צמחה לאחר פחות משנתיים, בעקיפין, המושבה הראשונה בארץ-ישראל, יש לראות בכותרת מעין 'חזון לעתיד'.
כאמור, גם דיווח זה הגיע לעיתון בדרך עקיפין, והמערכת מצאה לנכון להוסיף את הדברים האלה: 'אנו מביאים את המכתב הבא, מתורגם מגרמנית, שהגיע לתושב עירנו':

אף-על-פי שאני מוטרד מזה זמן שלדיווחי אין השפעה ותוצאה כאן, כמו גם בחוץ-לארץ, ושהתקווה הולכת ונמוגה, אני יכול שלא להשמיע זעקת שבר על צרותינו ועל האיום שבו אנו נתונים בשל בני הבליעל. העצב אינו מרפה מאתנו, משום שחרב דמוקלס מונפת מעל ראשם של כל הלא-המוסלמים החיים כאן. מצבם של אחינו העזובים מסוכן במיוחד, משום שלהם יש אך מעט הגנה קונסולרית מהתפרצויותיהם של המוסלמים.

ואלה הן העובדות: התורכים מעשישים ביד קשה ביותר כל מי שמחרף את דתם. חוק זה מיושם בשירות-לב רבה בארץ זו המצטיינת בחוסר-סדר. הם פועלים בכל עיר בארץ-ישראל כנגד כל אדם שהביע מתוך רשלנות או במקרה את אי-שביעות רצונו מאחד מהם. תוך דקה מוקף איש כזה על-ידי המון קנאי ומכל צד נשמעות קריאות: 'הוא חרף את אמונתנו, הוא קילל את מוחמד!' התוצאה היא, שהאומלל סופג מכות עד שהוא נופל ארצה ומת-למחצה הוא מובל לבית הדין. די בכך ששני מוסלמים יעידו שיהודי או נוצרי חירפו את דתם, ואז אפילו מאה יהודים או נוצרים לא יצליחו להפריך עדות זו. האיש שנעצר נכלא בין גנבים ורוצחים, עד שהוא מצליח לפדות את עצמו. לא מכבר אירע דבר זה לסנדלר עני. במשך שבועות הוא ניקה את הרחובות בחברת פושעים, כבול בשלשלאות, עד שהקהילה הצליחה לפדותו.

במקרה אחר השמיע בנו של סוחר יפואי מכובד, מאחינו הספרדים, מלת כעס כנגד איש תורכי והתוצאה היתה שהוא נחבש לשלושה שבועות בכלא מצחין. לאחר מכן הוא נכבל בשלשלאות כבדות, ידיו מאחורי גבו, ונגרר אחרי סוס מיפו לירושלים, מהלך 12 שעות. בירושלים שפט אותו המושל לעבודת-פרך של כמה שנים, גורל שממנו ניתן להינצל רק על-ידי הקרבת כמה מאות לירות שטרלינג. בנוסף לזאת, לא פעם משתעשעת המשטרה בהכאת איש זקן ההולך ברחוב עם פנס, מכבה את פנסו ומאשימה אותו בשוטטות בלילה ללא אור. את המשך הלילה מבלה המסכן בבית הכלא.

לפיכך, אין זה מפתיע שאנו, התושבים חסרי המזל והחשופים להתעללויות מעין הנ"ל, מאבדים את מרצנו ועשויים להתייאש מביצוע תכנית ההתיישבות שלנו, ואף להתחיל בה, כאשר מעשי-אימים מעין אלה שהוזכרו נעשים בשם החוק. אפילו יתגוררו מאות משפחות יהודיות ביחד, מה יהיה גורלנו בקרב האוכלוסייה פורקת העול בכפרים ובערים שבהם אין קונסולים?

על-אף קשיים אלה נוסדה כאן אגודה לקידום ההתיישבות, שיש בה כבר מאה חברים. אלה הם היותר פעילים בינינו, שעל אף ידה הקשה של המשטרה וצמצום אמצעיהם, החליטו בכל זאת להשתתף בפעולה. כרגע, מכל מקום, יש עדיין פקפוקים, עד אשר אבינו שבשמים יטה

13 האגודה נקראה 'גאולת הארץ' וסיסמתה היתה 'אם אין ארץ — אין ישראל בעולם'. פרטים על האגודה, מייסדיה ופעולותיה ניתן למצוא בספר היוכל, תרפ"ט (לעיל, הערה 1), עמ' יב.

את לבבות אחינו שבחוץ-לארץ ואלה יאפשרו לנו לגשת לעבודה. בעצמנו איננו יכולים לעשות דבר. מה לעשות? בנושא זה אעסוק בעתיד.

שמעון שטמפר

נ.ב. אני מצרף העתק של תקנון האגודה שהוזכרה.

[4]

חלפו רק שישה שבועות ושוב אנו מוצאים דיווח מירושלים. הפעם (ב-17 בנובמבר 1876) אין שטמפר זקוק למתווכים. נראה ששלושת הדיווחים הקודמים, שפורסמו בעיתון מאז תחילת השנה האזרחית, עודדו אותו לפנות ישירות ל'ג'ואיש כרוניקל'. בפעם זו, שלא כמו במקרה הקודם, עובד הדיווח לידיעה הבאה:

ירושלים — ה'ר שמעון שטמפר מודיע לנו כי האגודה 'מאה שערים' כבר הקימה 50 בתים במגרש מתאים מחוץ לעיר הקדושה, יחד עם בית-כנסת ומבנים אחרים שקהילה יהודית זקוקה להם. חבריה של האגודה מהווים קהילה בפני עצמם. בדרך זו הם מקווים להינצל משכר-הדירה הסחטני שדורשים בעלי הבתים התורכיים בתוך העיר. כיוון שיש מקום לעוד 50 בתים, מתכוונת האגודה להוציא מניות של 8 ל"ש, הנושאות ריבית של 8 אחוזים לשנה, ואשר ייפרדו תוך שבע שנים. הריבית תשולם מדי חצי שנה. בידינו מצויה דוגמה של מניה כזו. זהו העתק מדויק של מניות המונפקות על-ידי ממשלות, אלא שהכל בעברית. על תלושי הריבית מופיעים פסוקים מכתבי הקודש. דת ועסקים משולבים בדרך זו והצירוף מעורר עניין רב. ה'ר שטמפר מזמין פילנטרופים המעוניינים לקדם את המפעל הנ"ל לרכוש אחת או יותר מהמניות האלו, אשר רק 550 מהן הוצאו למכירה.

[5]

קוראי ה'ג'ואיש כרוניקל' שקיבלו מאז תחילת 1876 מידע מעודכן על הנעשה בירושלים, הבחינו בוודאי בחדשים הראשונים של שנת 1877 כי מודיעם הירושלמי נאלם. אף שטמפר עצמו חש כי לא נהג כשורה, ובדיווחו שהתפרסם בגיליון ה-1 ביוני הוא מסביר מה אירע לו. נקודה מעניינת במכתב: שטמפר החל לכתוב על נושא מסוים, אך כיוון שביקש לקבל תשובה על שאלה אחרת, נשמט ממנו העניין העיקרי שעליו רצה לספר, ולמעשה זה הדיווח היחיד שאינו דיווח כלל. תחילה מברך שטמפר את העורך במלים: 'מי ייתן והכל-יכול יביא שלום וברכה לעורך הנכבד של ה'ג'ואיש כרוניקל', ואחר כך הוא ממשיך:

זה זמן רב שלא הופעתי בפניך ולא הצעתי את פרי עטי, וזאת משום שלחץ העניינים היה כבד בכל התחומים ובעיקר בנושאי פרנסה, ולא היה לי פנאי לעסוק בענייני הקהילה. עכשיו, לרוע המזל, יש לי די והותר פנאי, שכן בגלל המלחמה¹⁴ נפסקו עסקי לחלוטין, כפי שקרה גם לכל האחרים, כך שהתחלתי להסתכל סביבי ויש ביכולתי להעביר אליך את התרשמויותי, אם תמצא להן ברוב אדיבותך מקום בעיתונך.

14 מלחמת רוסיה-התורכיה (אפריל 1877–מארס 1878).

לפני שאני נכנס לעסוק בנושא המכתב, הרשה לי לשאלך, האם הידיעה שנפוצה כאן בדבר חילוקי-דעות בקרב ועדת 'קרן מזכרת משה'¹⁵ היא נכונה? דווח כאן כי יש שתי סיעות — זו של מונטיפיורי וזו של מונטגיו. השאיפה של הראשונה היא לסייע לתושבי העיר הזאת, בחיאום עם הרבנים כאן, קברניטי הספינה הטרופה, בעוד שהסיעה השנייה מעוניינת לרפא את פצעי הקהילה ולהמציא תרופות כאלה אשר יתרמו לריפוי מעמיק, לטעת באדמתנו את עץ הדעת, ולהנחותנו לידע חילוני, כך שנהפוך לאוכלוסייה מתוקנת. צריך להבין שיהודה לא תיושע ממטבעות כסף בלבד.

טוב עשתה הוועדה שבחרה אדם מבין וירא-שמייס¹⁶ והטילה עליו לבדוק, האם הגיע הזמן לנטוע ולבנות, והאם ללכת כדרך הזקנים בזהירות ומתוך התחשבות בניסיון או בדרך הצעירים והבלתי-מנוסים הנוטים להתרחק מחוקי התורה. זו אינה דרכו של זה האוהב את ארצו ועמו בכל לבו.

עכשיו נודע לנו שהוועדה החליטה להתחיל בעבודה ולסייע לאלה אשר מוכנים ללכת בדרך הנכונה. ההנחיות שלה הן אלה:

ראשונה — הקרן תספק בראש וראשונה את מחסורם של אלה אשר יקדישו עצמם ללימוד תורתנו הקדושה.

שנייה — חלק שני ינוצל לטובת אותם מיושבי הארץ אשר מעוניינים לקיים עצמם מיגיע כפיהם, תוך שמירת חוקי התורה בארץ אבותיהם. כך יאחדו את לימוד התורה ואת העבודה החילונית.

ושלישית — סיוע לכל הסוגים של אומנים וסוחרים, אשר דרך עבודתם מוכיחה כי הם מבקשים לקיים עצמם בכבוד.

הנושא הראשון שיעמוד בפני נציג הקרן הוא למיין את התושבים לפי שלוש הקטגוריות הללו. כמובן, אלה המעוניינים ורוצים להקדיש עצמם לחקלאות יוכלו לקבל סיוע, כל אחד לפי כישוריו ויכולתו. אם תכנית זו תוצא אל הפועל יביא הדבר תועלת רבה לכל האוכלוסייה היהודית.

אני מוכרח לסיים כאן, כיוון שהשבת מתקרבת. כמה הייתי שמח לו ידעתי שהדיווח הנ"ל (על הקרן) נכון! מי ייתן שנחיה ונזכה לראות את הבאת העומר ולחוג את חג השבועות בדרך שתוארה בתורה, על-ידי הבאת שתי כיכרות לבית המקדש.

זוהי שאיפתו הלוהטת של זה המעריך ומכבדך, אחד מבניה הנאנחים של ציון. שמעון שטמפר, בנו של הרב המלומד בנימין, מהונגריה

[6]

לא חלפו אלא שלושה שבועות וב'ג'ואיש כרוניקל' התפרסם דיווח נוסף של שטמפר, מירושלים. זהו הדיווח הארוך ביותר עד כה, ונראה כי לכותב היה זמן די והותר לעסוק בענייני הכלל (עדות

15 קרן שהוקמה באנגליה לרגל יום הולדתו ה-90 של משה מונטיפיורי (1874) ונועדה לסייע ליהודי ארץ-ישראל. ראה "מזל, אלה תולדות קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי', ירושלים תרצ"ט.

16 הכוונה, כנראה, ליחיאל מיכל פינס, שנתמנה נציג הקרן ועמד להישלח לארץ-ישראל.

עצמו על כך מופיעה במכתב הקודם). עם זאת ראוי לציין, כי שטמפר לא היה בטוח, אפילו לאחר שנה וחצי של דיווחים, כי פעילותו ה'עיתונאית' מתקבלת בברכה בלונדון. לפי הנאמר במכתב שלפנינו לא ברור כלל אם הכותב זכה לראות את פרי עטו בדפוס. עיקרו של המכתב, שהתפרסם ב-22 ביוני 1877, הוא פולמוס עם בנימין הירש מהלברשטאט שבגרמניה, שפרסם מוקדם יותר באותה שנה תזכיר בדבר ריאורגניזציה של ה'חלוקה' בארץ-ישראל. התזכיר פורסם לראשונה ב'ג'ואיש כרוניקל'¹⁷ וממנו הועתק לעיתון היהודי-גרמני 'איזראעליט'¹⁸. בין היתר נאמר בתזכיר:

המגמה העיקרית בהצעות — צמצום החלוקה האישית והפניית חלק ניכר מן הכספים למפעלים קונסטרוקטיביים, כגון בתי-יתומים, בתי-חולים, בתי-מגורים, בתי-ספר והכשרה מקצועית; תמיכה אישית תוענק רק לזקנים שאינם מסוגלים להתפרנס ולעוסקים בלימוד תורה ולנצרכים אחרים, ללא הבדל בין אשכנזים וספרדים, אך היא לא תינתן לכל תושב סתם. הצעירים חייבים ללמוד לעבוד ועליהם לחדול מחיי קיצבה.¹⁹

מעניינת גם התייחסותו של שטמפר, במכתב זה, להחייאתה של הלשון העברית, שנים מספר לפני שאליעזר בן-יהודה החל בפעילותו המעשית בירושלים בתחום זה. להלן המכתב במלואו:

יהיו השלום והברכה שורים על עורך ה'ג'ואיש כרוניקל' בלונדון ומי ייתן ועיר אלהים תיבנה מחדש!

למרות שלא היה לי הכבוד עד כה לקבל תשובה, ממנה אוכל להבין אם אתם מעוניינים לפתוח את עמודי עיתונכם בפני מחשבותי ודיווחי, אני משגרים אליכם, כיוון שרבים חששוטי שכאן אין כל סימן להשתפרות. אציג, לפיכך, את רעיונותי לגבי הנושא שלפנינו לקוראיכם הרבים, ישמרם האל. ואלה הן הערותי:

קראתי ב'איזראעליט' מכתב שנכתב לפני שנתיים²⁰ על-ידי ה' הירש ונשלח לקרן מונטיפיורי,²¹ ובו הציע הצעות מסוימות בדבר שיפור מצבם של היהודים בארץ הקודש. הרשו לי להביע את דעתי בנושא החשוב הזה, ששמו יישובים יהודיים בארץ הקדושה. הוא (הירש) צודק ללא ספק, בכתבו כי ההתבססות על צדקה משפילה אינה דרך נאותה לשפר את מצבה של הארץ. הדרך היחידה היא לעבד את הקרקע, והנכם יודעים שזוהי שאיפתו ולמענה פעלתי רבות. אשר לפרטים המוצעים על-ידי ה' הירש — להם אני יכול להסכים. בתחום זה יש לי סמכות מסוימת, משום שאיני כותב את הדברים מתוך שמועה, כי אם מתוך ידיעת העניין. כמי שמתגורר כאן, יש לי הידע והניסיון החסרים לאלה הנמצאים במרחקים. כתושב העיר הזאת יש לי ידע מעמיק באשר למצבה של עיר הקודש, ובעיקר לגבי מצב תושביה. אני יכול

17 ביום 6.4.1877.

18 גיליון 16, 1877.

19 על התזכיר, בהרחבה, ניתן לקרוא בספרו של מרדכי אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל-אביב 1970. המובאה לקוחה מתוך ספר זה, עמ' 155.

20 התזכיר נכתב עוד באפריל 1875 ועוכב בידי הירש במשך שנתיים.

21 'קץ מזכרת משה' (לעיל, הערה 15).

להבטיחכם כי כל שאיפתם היא לקיים את עצמם מעבודתם, כפי שהוכח מבניית שכונות מגורים מחוץ לחומת העיר. בתים אלה ניבנו מהאמצעים המצומצמים שנאספו פרוטה לפרוטה על-ידי בני ציון מוכי העוני. משום כך אין צורך לדחוף אותם לעבודה בדרך של מניעת ה'חלוקה', כיוון שהם מוכנים לכל עבודה קשה — בתנאי שזו תימצא. מצוקתם אינה נובעת מעצלות אלא מחוסר תעסוקה. בכל אשר תפנה מצויים אומנים ובעלי-מלאכה, אך ללא תעסוקה. גם סוחרים רבים מצויים כאן ולרוע המזל אין להם לקוחות.

איזה ערך יש למוסדות המלמדים אותנו אומנויות, כאשר אין די אמצעים לקיום? העיר וסביבותיה אינן יכולות לספק תעסוקה לחושבים וגם הפלחים באיזור הם חסרי כל. הם הולכים יחפים, כמעט ערומים, אוכלים ירקות ושעורה מגידול העצמי, שותים רק מים ואת הכסף שהם מקבלים בעד תוצרתם החקלאית בעיר הם מחביאים עד שגובה המס מסתלק. ואם מצב הארץ יישאר כפי שהוא, מה תועלת יש באלה הרוצים לצאת לעבודה, כאשר זו איננה עצתי להר הירש ולחבריו היא להקים אגודה שתסייע בכסף ובסתר לאלה מבינינו המסוגלים ורוצים לעסוק בחקלאות. אין חשש להפסדים. האדמה פורייה מאוד. תושבי הכפרים הם צייתנים מאוד לממשלה, בהשוואה לעירוניים. רבים מאחינו מוכנים לצאת ולעסוק בחקלאות, ולהחזיר בתשלומים את ההשקעות, בהנחה שיקבלו קרקע מתאימה וצרכי-מחיה לשנה אחת. כדי להתחיל אין צורך בסכום גדול; במחיר בית מגורים אחד בעיר או בסביבתה ניתן לרכוש קרקע מספקת לקיום משפחה חקלאית.

הסכום הנמצא עכשיו בלונדון יכול להספיק למטרה זו. סכום לא פחות מזה נמצא ברשות הוועדה האמסטרדמית והושקע על-ידה. למדנו, כמרכן, שישנו אדם בפולין שהקציב סכום של 25 אלף רובל למטרה כנ"ל, כך שניתן להתחיל בעבודה. היורשים של הרב קלישר אוהזים אף הם סכום כסף למטרה דומה ורבים מאחינו החיים במקומות שונים יהיו מוכנים לרכוש קרקע באמצעיהם-הם וללא תמיכה מיוחדת, אם רק יהיו ארגון ותכנית, כך שבעזרת האל נוכל לשפר את מצבנו. הדבר יביא לשיפור כללי גם בקרב הסוחרים והאומנים, שכן המסחר יתפשט על-פני הארץ כולה. יותר מזה, החקלאים היהודיים יוכלו לתת תעסוקה לבני עמם, כיוון שהעבודה תצטרך להיות לפי החוק היהודי. גם ההגירה היהודית לארץ לא תסבול עוד מקשיים. שפתנו הקדושה תמצא אף היא את תיקונה, ולא כפי שהמצב עכשיו בערים, בהן נעשים ניסיונות לטשטש את אופיים הלאומי של היהודים, והדבר אף בא לידי ביטוי באותו גיליון של ה'איזראעליט' שבו מתפרסם מכתבו של הר הירש. בגיליון זה מעלה הקונסול הגרמני טענות קשות נגד אלה הנמצאים תחת חסותו, מהם הוא תובע ל'גרמן' את עצמם. הקונסולים של המעצמות האחרות ילכו, ללא ספק, באותה דרך, ומבחינתם הצדק אתם. אך מה יהיה על היהודים בארץ הקודש? במקום להיעשות עם אחד עם שפה אחת — עברית — הם יתחלקו לשבעים פלגים, שלכל אחד מהם שפה שונה. כל זה יימנע אם נייסד יישוב ובו תלמוד-תורה ומוסדות חינוך אחרים, כולם מבוססים על שפתנו הקדושה, שתקום לתחייה ותתפוס את מקומה בין השפות (החיות) האחרות עלי אדמות ותעניק לנו כבוד ותהילה. יש מקום לברר מדוע החווה של ה'אליאנס' ליד יפו²² אינה מצליחה. לדעתי, קיימים עיכובים

המונעים את הצלחתה. אם ישאלוני מה הם, לא אהסס לצייןם. החווה תפרח מיד עם סילוקם. אסיים בתפילה לשוכן במרומים שבמהרה ירחם עלינו ויעניק לנו לב טהור, כדי שנבין מה טוב עבורנו, ויכוון את לבנו לקיים את כל המצוות באהבה. אלה הם דברי עבד ה' המפציר (באלהים) למען יעניק שלום לעמו ולארצו.

שמעון שטמפר

[7]

דיווחו הבא של שטמפר ל'ג'ואיש כרוניקל' הוא מסוף קיץ 1877 ומציינת אותו התייחסות פסימית עוד יותר מבעבר לנעשה בירושלים. השנה החקלאית שהסתיימה לא היתה מוצלחת ובשל כך האמירו המחירים. מצבם של תושבי העיר, הקשה ממילא, החמיר עוד יותר. אין בדיווח זה כל זכר לתכניות התיישבות, נושא חביב מאוד על שטמפר, ונראה שלרגל המצב הכלכלי הקשה הצטמצמה מאוד הפעילות, וה'מיתון' אף עיכב את פיתוחן של שכונות חדשות בירושלים. בחלקו הראשון של המכתב מברך שטמפר את עורכי העיתון לקראת השנה העברית החדשה (תרל"ח), ואינו שוכח לציין: 'מי יתן ועיר הקודש תיבנה במהרה!'. והוא ממשיך:

על אף רצוני לספק לכם מידע על הנעשה בעיר הזאת אין אתי כל דבר משמח, כיוון שידו של הכליכול מונחת בכבדות על ציון. מחירי המצרכים גבוהים מאוד; הגשם, המביא את הברכה, נעצר בחורף הקודם, כך שכל הבורות ריקים ורק מימי השילוח ובאר יואב²³ מספקים כמות מצומצמת של מים. את מי השתייה לעיר מביאים בנאדות עור, שהם מטען חמור ומחירים כשלושה-ארבעה פני. משפחה בת ארבע-חמש נפשות זקוקה לשניים-שלושה נאדות כאלה לשבוע. נוסף על כך, בשנת בצורת זו הוכפל מחיר החיטה. לא רק שהיבול שהושג השנה נמוך, אלא שיבול החיטה בחבל עזה ולאורך הירדן הושמד כולו בידי ערבים פראיים שהסתכסכו ביניהם. אלה הרסו, שרפו ובזזו כל דבר, אך לא הצליחו לחדור לעיר, במקום שבו שולטים, השבח לאל, השלום והרגיעה.

המצב בירושלים, תוצאת ההזנחה התורכית, קשה מאוד. העיר סגורה ומסוגרת; איש אינו מלווה כספים, להוציא ריבית קצוצה בגובה של 12 עד 18 אחוזים. אבל האסון הגדול ביותר הוא בהצטמצמות ה'חלוקה'. הסכומים שהגיעו בשנה זו נמוכים ב־20 עד 60 אחוזים מאשר בשנים הקודמות. כמו כן, יחידים אינם מקבלים עוד, כבעבר, תמיכה מקרוביהם בחוץ-לארץ והדלות הכללית מדהימה. גם הנוצרים סובלים — בגלל המלחמה, המחירים הגבוהים וחוסר התעסוקה. מצבם של המוסלמים קשה אף הוא. הם סובלים מנטל המסים הכבד ועליהם לשלם 50 לירות שטרלינג לגולגולת כדי להשתחרר משירות בצבא. בסיכום, הכל סובלים בצורה קשה. הסוחרים והאומנים מובטלים, שכן, מי ירצה לחדש את בגדיו או לקנות כלי כלשהו כאשר נשבר מטה לחמו וקשה למצוא אמצעים לקיום בסיסי? מי יתן והקב"ה ירחם על עניי עירו וישלח להם במהרה את ברכתו. זהו מצבה של עיר הקודש כעת ואני יכול להבטיחכם שאין בדברים הנ"ל אפילו שמץ של הגזמה. הכל אמת לאמתה. מי יתן ואלהים ירחם עלינו!

23 הכוונה, קרוב לוודאי, ל'ביר איוב', השם הערבי של עין-רוגל. נראה שבחרגום לאנגלית השתבש השם.

אשר לחברות הבנייה — ב'משכנות שאננים', 'בית יעקב' ו'אבן ישראל' נמשכת העבודה והחברים המסוגלים לכך משלמים עבור אלה שאינם יכולים, בנטלם ריבית על כספם בגובה של 12 אחוזים ויותר. אגודת 'מאה שערים', אשר בימים אלה של קשיים ומחסור אינה מעוניינת ליטול על עצמה התחייבויות נוספות, הפסיקה בשלב זה לבנות בתים, אך חפרה בור מים גדול, בתקווה לימים טובים יותר.

כאן אסיים, משום שמדכא אותי להמשיך ולתאר את כל האסונות והקשיים שניחתו עלינו ומדכדכים את כולנו. במקום זאת אשא קולי בתפילה ואפציר ביושב במרומים שיסיר את חמתו הבורעת מבני עמו ומארצו וישלח לנו שנה של שפע, של חיים שלווים ומאושרים ובמהרה יושיענו. אלו הן התחזיות של מי שמקדיש עצמו לשירות אלוהיו ובני עמו. שמעון שטמפר

[8]

ב־2 בנובמבר 1877 פורסם מכתבו השמיני של שטמפר ב'ג'ואיש כרוניקל'. מכתב זה עוסק, כמעט כולו, בפרשה שהסעירה את ירושלים בחודשים הקודמים. הקונסול האמריקני בעיר, פראנק דה־האז, החליט לסייע ליהודי ירושלים, שלא היו נתינים של אף אחת מן המעצמות, על־ידי הפיכתם ל'בני חסות' אמריקניים, והעניק לרבים מהם 'כתבי חסות'. לפי אחת הגירסאות²⁴ לא פחות מ־500 איש קיבלו ממנו 'כתבי חסות' כאלה, תמורת תשלום הגון. בדיעבד הסתבר, כי הקונסול חרג מסמכותו ומחלקת המדינה בווישנגטון החליטה להחזירו לארצות־הברית ושיגרה לירושלים קונסול חדש, ג'ון ג' וילסון. יתר על כן, מחלקת המדינה קבעה שעל הקונסול להחזיר את הכסף לאנשים. דה־האז הביע את נכונותו לעשות זאת בהקדם, עם שליחת רשימת 'בני חסות' אליו.²⁵ אשר לעצם העניין, הודיעה מחלקת המדינה כי דה־האז לא היה מוסמך להוציא 'כתבי חסות', ואלה שהוציא — מבוטלים. דה־האז טען להגנתו, כי פעל בהתאם להוראות שקיבל מן הציר האמריקני באיסטנבול, לפיהן יש 'להשיג בזהירות על מצבם של העברים [...] ולדווח ללא שהות על כל רדיפה או טיפול שלא כהלכה'.²⁶

שטמפר מספר במכתבו על השתלשלות העניינים ואף מבקש 'סיוע מדיני' מה'ג'ואיש כרוניקל':

השלום והכבוד לעורך ה'ג'ואיש כרוניקל' במטרופולין של לונדון. מי יתן ועיר אלהים תיבנה במהרה!

שנה נוספת חלפה ללא שינוי רב כאן, להוציא זאת שהאל גרם לכך שהשמש מכה בעוצמה בלתי רגילה, כך שקרניה מגיעות לראשינו כאילו היינו בחודש תמוז. התוצאה היא גידול בהיקף המחלות, כמו דלקת עיניים, כך שבתי החולים מלאים והרופאים עסוקים לילה ויום בביקורים אצל החולים. על הילדים החלשים יש לרחם יותר מכל. מי יתן והקב"ה ירחם על

F.E. Manuel, *The Realities of American-Palestine Relations*, Public Affairs Press, Washington 1949, p. 40

25 שם, עמ' 41.

26 שם, עמ' 42.

בני עמו וישלח מרפא לכל מחלותיהם. כמו כן ישלח לנו גשם, מטרות ברכה ושפע, כיוון שהגשם יחזירנו לחיי בריאות, בקרוב. ייתכן שגשם זה ישים גם קץ למחירים הגבוהים. אני חייב להביא לידיעתכם מעשה מרושע אשר אירע כאן ואשר קורבנותיו הם עניי עמנו הזועקים לשווא לתיקון המעוות. הקושי הקיים כאן לזכות בהגנה יעילה מהשלטונות הגביר את השאיפה בין היהודים לחפש לעצמם את הגנתו של גורם זר, אשר מסוגל לטעון בשמם בכל מקרה ולהעניק להם את ההגנה המשפטית שאינם יכולים לקבל ללא אפוטרופסות רבת-עוצמה. שאיפה זו התחזקה כאשר פרצה המלחמה הנוכחית, שהציתה את הקנאות המוסלמית וגרמה קשיים לחסרי ההגנה. משאיפה זו הפיק תועלת לעצמו הקונסול הערמומי של ארצות-הברית.* הוא נתן להבין בעיר שיהיה מוכן להעניק הגנה לכל הפונים אליו. התוצאה היתה שכמעט כל היהודים שלא היתה להם הגנה של ממשלה אירופית כלשהי פנו אליו ולאחר ששילמו לו 20 פראנקים ולעובדי הקונסוליה עוד 5 פראנקים, קיבלו את המסמכים הדרושים, כשהם חתומים בידי הקונסול. תוך שבועיים קיבל הקונסול בדרך זו כ-10 אלפים פראנקים ועובדיו עוד כ-3,000. והיהודים שמחו מאוד.

אבל אויה, השמחה לא נמשכה זמן רב. כאשר אחד מאותם 'בני חסות' נאלץ להתייצב לפני השלטונות התורכיים ונשאל על נתינותו, הוא ענה שהוא 'בן חסות' אמריקני. התורכים צחקו לו, באומרים: 'אתה נתן תורכי, כמונו ממש. הקונסול האמריקני שיטה כך'. זו היתה גם התשובה שניתנה לשניים או שלושה אנשים אחרים, וכאשר פנו מסכנים אלה לקונסול התעלם מהם הלה ואנשי הקונסוליה דחו אותם בלך ושוב יום אחר יום. כך חלפו הקיץ והסתיו והפתאים הללו מחכים לשווא לאישור הצירות לדרכונים שקיבלו.

בינתיים הופיע קונסול חדש והוא אמר לאותם מסכנים שהכל היה הונאה ושהדרכונים שקיבלו חסרי כל ערך. בו בזמן הוא נתן להם להבין שיש לו יותר סמכות ושהוא יכול להשיג עבורם את ההגנה המבוקשת. אנשים אומללים אלה נמצאים עכשיו במבוכה, משום שכמה מהם הוציאו למען העניין את כל כספם ואחרים משכנו את כל מה שהיה להם כדי לשלם את מה שדרשה מהם הקונסוליה. ועתה, מהיכן ימצאו כסף לתשלום חדש? השלטונות התורכיים, מצדם, מציקים לאומללים אלה.

משום סבלם הרב של אלה מאחינו האומללים שהסתבכו, התנדבתי להביא את הפרשה לידיעתכם, בתקווה שהעוול שנעשה לאנשים אלה יתוקן, אם על-ידי הענקת ההגנה שעליה שולם או בדרך של החזרת הכסף. ייתכן שאתם יכולים לסייע לנו בהשגת הצדק, באמצעות השגריר האמריקני באנגליה, או על-ידי העברת תלונתנו לנציגות היהודית המוסמכת בארצות-הברית ('American Jewish Board of Delegates') והיא, מצדה, תביא את הנושא לבתי המשפט בארצה. דבר זה רצוי יותר, כיוון שהסכומים המגיעים לארץ הקודש מאמריקה באמצעות אותו קונסול מועברים לידינו רק לאחר ניכוי של 10 אחוזים. כדי לתזק את

* עורך ה'ג'ואיש כרוניקל' הוסיף הערה משלו בסיפא של המכתב: 'אנו מפרסמים חלק זה של מכתב כתבתו תוך אי-רצון והסתייגות. אך כיוון שהוא חתם בשמו על הדברים ואנו מכירים אותו כאדם מהימן, איננו יכולים שלא למלא את חובתנו ולסרב להדפיס את תלונתו. אם הקונסול נפגע, לא יקשה עליו להוכיח את צדקתו. תיקן העוול מצוי בידי הו'א'.

אמיתותם של הדברים הנ"ל וכדי להביא לידיעתכם את שם הקונסול, שאלתי את הדרכון שניתן לאחד מאותם אומללים, דרכון שעליו שולמה אגרה של לירה שטרלינג שלמה, ואני שולח אותו אליכם.*

במיטב האיחולים, אני חותם בכתב־ידי

שמעון שטמפר, בן־חסות אוסטרי

[9]

שנת 1878 החלה, מבחינת הדיווחים הירושלמיים של ה'ג'ואיש כרוניקל' ב'בעיה': היו לו עתה, לעיתון, שני כתבים בירושלים, לאחר שבסוף 1877 הצטרף אל שטמפר ה'ותיק' כתב צעיר (תרחי משמע) — אברהם משה לונץ בן ה־23, שכבר כתב ספר על ירושלים ואף פרסם כתבות בעיתוני העיר, ב'הצפירה' ועוד. בשנים 1876 ו־1877 פרסם שטמפר ב'ג'ואיש כרוניקל' 8 כתבות או דיווחים (ארבעה בכל שנה), ואילו לונץ הצטרף אליו בסוף אוקטובר 1877, וכתבה שנייה מפרי־עטו התפרסמה ב־9 בנובמבר של אותה שנה.

בגיליון ה־18 בינואר 1878 מופיע 'חידוש' בעיתון: תחת הכותרת 'ירושלים' מופיעים דבריו של שטמפר, וכפי שהעיתון מציין: 'מאת כתב' — תרגום. ומיד לאחר־הם מופיע דיווחו של לונץ ('מאת כתב אחר' — תרגום).

נביא כאן את דיווחו של שטמפר:

מחשובתי מדרכות אותי וידי נחלשות מדי פעם כשאני בא לספר על מצבה של הארץ הקדושה, משום שדברי אולי אינם גורמים נזק, אך גם אינם מביאים תועלת. איזה כוח יש לי, זולת כוונתי הטובות להעלות תכניות לשיפור מצבו של העם הנבחר? אני יודע כי הזרת של אחרון היכולים לשפר את המצב, בפעולה או במחשבה, עבה ממותני.²⁷

אף־על־פי־כן אני יכול לשתוק ולעצור בעד עצמי. כמו שהרוח החולפת על־פני האדמה מטהרת את האוויר, כך גם אני — לאחר הבעת מרירתי מוצא לבי מרגוע מהסערה האוחזת בו יומם ולילה עקב חורבן מולדתנו. מר, כה מר לי, כאשר אני רואה כי כל תקוותינו נמוגות בגלל חטאינו הרבים; ידיהם של תומכי העיר הקדושה רפות — ואין בה נחת לבניה. חלפו כבר שלוש שנים מאז התחלנו להאמין כי יחול שיפור במצבנו, בעזרת 'קרן מזכרת משה', שהקמתה נתקבלה בשמחה ובתקווה. נדיבי ישראל תרמו לה בהמוניהם ואלפי שקלים נאספו — די והותר כדי להתחיל בצעד הראשון לקראת גאולת הארץ; ואף נשאר כסף לאמצעי קיום ראשוניים למתיישבים. אבל, אויה, אין כל סימן למימוש תכנית כלשהי. מן האיש שנתמנה לתפקיד המכובד והאחראי של נציג הקרן אין כל אות; איננו יודעים מה קרה לו ומה מעכב אותו מלבוא לשדה הפעילות.²⁸ נוסף על כך, כל אחד יכול להבין שאי־אפשר למלא תפקיד זה מבלי להתכונן אליו ולרכוש ידע מתאים הקשור לארץ, להכיר את האנשים המסורים

* הערת עורך ה'ג'ואיש כרוניקל': 'הדרכון הגיע לידינו. הוא נראה כדרכון רגיל, ונושא את חתימת הקונסול וחותמת הקונסוליה'.

27 פאראפראזה על הפסוק מספר מלכים א' יב י': 'קטני עבה ממתני אבי'.

28 המדובר ביחיאל מיכל פינס, שנבחר כאמור להיות נציג הקרן בארץ. פינס הגיע ארצה בסוף קיץ 1878.

והנאמנים, וכנגדם את 'המחבלים בכרמים', את אלה אשר 'נחנו על ציצת הכנף פתיל תכלת'²⁹ והמתעטפים בטלית שכולה תכלת. האם יוכל הוא לגלות זאת על-ידי נבואה או חוש? האם לא שאלו חכמינו למי ניתנה נבואה מאז חורבן בית המקדש?

הרשו לי גם לשאול במר לבי — מה קרה לאנשים אלה, אבירי המסחר, הסוחרים הגדולים של בריטניה הגדולה, הנודעת בגניוס המסחרי שלה? מה מונע מהם בשעה זו, כאשר האימפריה התורכית הגיעה לשפל המדרגה, לרכוש חלקים נרחבים מארץ-ישראל במחיר נמוך? ללא שום ספק תסכים תורכיה למכור חלקים שוממים של הממלכה, תמורת כל סכום. וזאת, משום שהיא מבינה שמכירה זו תעניק לה יתרון ברור, כיוון שידיים חרוצות יהפכו את השממה לגן-עדן, ותוך זמן קצר תפיק האדמה הכנסה גבוהה, אבק של זהב, במקום המצב הירוד הנוכחי. מדוע הם דוחים את הזמן? אני חושש שהדבר נובע משום שביניהם יש 'שורש פורה וראש לענה'³⁰; יש אדם הנותן מקום לדעה בדבר 'ויתמו ימי בכי אבל משה'³¹ ואז ילבש הוא שחורים ויעשה כאוות נפשו, וילך בעקבות בן-נבט אשר הכניס אליל למקדש.

בשאיפתי הצנועה להצביע על אותם חלקים הבאים בחשבון ברחבי האימפריה בדקתי, בעזרתו של אדם המסייע לפקיד שמינתה הממשלה כדי לטפל בנושאי מקרקעין, מסמך המכיל תיאור של כל קרקעות הממלכה — היקפן ויתרונותיהן — אלה הנמצאות באזורי ירושלים, יפו, חברון ועזה. בעת כזאת של צרה וקיפאון מי יתן והכלי-כול ירחם על עניי עמו ויביא לנו במהרה גאולה שלמה! צערם של בני עמי נוגע ללבי, בראותי עד כמה גדול סבלם ועד כמה זנוחה ארצם.

אף-על-פי שהכלי-כול בירך אותנו בגשם מתקבל על הדעת, המחירים עדיין עולים ועולים, והם הגיעו לדרגה כזו שהורים רבים נאלצים לשלוח את ילדיהם הרעבים לקבץ נדבות מדלת לדלת. ילדים בני שש או שבע סובכים ברחובות ומקבצים נדבות כדי להתקיים. אוי לעיניים שכך רואות! נוסף לזאת הצטמצם המסחר וה'חלוקה' של הכוללים כמעט שאינה קיימת, כיוון שדבר אינו מגיע מרוסיה או מפולין. גם בעלי המלאכה חסרי עבודה. ועל הכל — אדמת ואבעבועות תוקפות את ילדי ירושלים. מה יהיה העתיד ומתי תבוא עזרה בנוסח של 'ערי מקלט'? הפתרון ימצא על-ידי הקמת יישובים שבהם יעבדו ואותם ישמרו אנשים מוכשרים. בימים האחרונים נשלחו אנשים, בפקודת הפחה של ירושלים, לנקות את הרחובות מהלכלוך והטינופת אשר כיסו את המדרכות שנים רבות ואשר גרמו למפגעים ולריקבון.

כמו כן עלי להביא לידיעתכם כי היום פורסמה הצהרה מטעם ה'בית-דין' של הספרדים והאשכנזים גם יחד, בדבר השבתת עבודה ליום אחד. כל בתי המסחר, בתי המלאכה ובתי הספר נסגרו והכל נאספו בבתי הכנסת והרימו קולם בתפילה למען הצלחתה של האימפריה

29 במדבר טו לח.

30 דברים כט יז.

31 שם, לד ח. נראה כי בירושלים סברו אז שפעולות הקרן הלונדונית מתעכבות משום שאחד או יותר מהפעילים אינם מעוניינים לעזור ליהודי ארץ-ישראל.

התורכית. מעשה זה גרם סיפוק רב אצל הפחה והוא שיגר איגרת מיוחדת לראשי הקהילה. שמעון שטמפר

[10]

'קיבלנו שני דיווחים מעיר הקודש', מסבירה מערכת העיתון בגיליון ה-29 במארס 1878. 'באופן טבעי', ממשיך ההסבר, 'חלק מהמידע, הוא זהה. לקחנו תחילה את דיווחו של מר א"מ לונץ [...]'. דיווחו של לונץ קצר, ובעקבותיו מופיעים דבריו של שטמפר, שהם ארוכים מעט יותר. הדיווח נפתח בגוף שלישי, כפי שהיה מקובל בדיווחיו של שטמפר משנת 1876, כאשר היה 'כתב מתחיל', ובמהלכו עוברים לציטוט ישיר. וכך מופיעים הדברים:

הר שמעון שטמפר, שמכתבו הוא מ"ח באדר, מתאר את הנזק שנגרם על-ידי השלג וגשמי הזעף, את הבתים שנשטפו ואת המשפחות שנשארו ללא קורת גג, את הסבל שנגרם בשל הקור והרטיבות ואת המחלות ומקרי המוות המתרחבים כתוצאה מכך. בסך הכל סיכום מרטיט-לב של הקשיים והסבל ושל הנשים והילדים מוכי הרעב. והוא ממשיך: 'מטרחי, מכל מקום, אינה להציק לכם על-ידי ציור תמונת העזובה השוררת כאן. הסיבה לפנייתי זו אליכם היא, שרבי זלמן פרוסט, המנהל את חברת הבנייה "מאה שערים", הגדולה והוותיקה שבין שש אגודות דומות, ביקש ממני לכתוב לאנגליה, שתושביה כה מיומנים בכל עבודות הכפיים, ולברר איך אפשר להגן על בתים מנוזקים הנגרמים מגשמים עזים. כפי שידוע, במזרח אין גגות משופעים, וכל הגגות שטוחים ומצופים באבנים חלקות, שעליהן מונחת שכבה של טיט מעורב באבק של אבן-סיד ושברי חרסים הנקראים "קיסרעמיל"³². הניסיון של ארבע השנים האחרונות לימד אותנו שציפוי זה אינו מספיק להגן על הגגות מגשם עז; מלט המיובא מצרפת הוכנס לשימוש, ויתרונו שהוא מתמוסס במהירות ומתקשה כמו אבן. אך כאשר מגיע הכפור, כל ציפוי מתבקע, ללא הבדל אם מדובר בטיט או במלט, והגשם או השלג מגיעים אל התקרה שעליה נשען הגג, וחודרים אל הקירות ואל תוך החדרים, כך שהרטיבות ממשיכה לשרור אפילו לאחר תום עונת הגשמים ומסכנת את בריאות הדיירים. יתר על כן, המלט יקר מאוד. אני מבקש, משום כך, את כל אלה היכולים להציע איך למנוע את המפגע להתקשר אתי, ואם קיים חומר חדש שנכנס לשימוש, לשלוח לי דוגמה ותיאור קצר איך להשתמש בו. אם השיטה החדשה תענה על הצרכים, נשלם ברצון ככל שנדרש'.

[11]

דיווחו הבא של שטמפר התפרסם זמן קצר למדי, שלושה שבועות, לאחר הדיווח הקודם. האווירה הקודרת שציינה את המכתבים הקודמים ותיאור הקשיים בירושלים — מגיעים במכתב שלפנינו לשיא. חורף תרל"ח (1877/8) היה קר ורטוב מאוד ותושבי ירושלים נפגעו ממנו בצורה קשה. אם נסיף לכל האמור גם את העובדה שמזה כשנה נמשכה מלחמת רוסיה-תורכיה, שהשפיעה השפעה

32 המלה מופיעה בעברית בתוך הטקסט האנגלי. לא מצאתי פירושו של מונח זה.

ישירה על מצב היהודים בארץ (הפסקת ה'חלוקה' ממזרח אירופה), לא נתקשה להבין את הייאוש המבצבץ מבין שורותיו של המכתב. גם הפעם אין זה מכתב או דיווח ישיר, כי אם ידיעה מירושלים, שעובדה מתוך מכתבו של שטמפר:

הָרָר סימון שטמפר, תושב ירושלים, שלח לנו בתאריך של פורים, מכתב שהוא קינה אמיתית. זוהי זעקת שבר ארוכה, תוצאת האומללות המקיפה אותו, דין וחשבון נוגע ללב ומעציב ביותר. דבר לא מתרחש בעיר במשך ימים על ימים — להוציא לוויית. החלשים, הקשישים, הנשים והילדים, כל הפחות מחוסנים מאימי הרעב והקשיים — נספים בהמוניהם. בתי הכנסת מלאים באבלים. אנשים אך קמים מאבל על מות אחד מיקיריהם וכבר עליהם לשבת שבעה על נפטר אחר. כמו כן הוא מתאר את המאמצים שעושים המעטים שיש להם קיום כלשהו, וכמה קהילות אשר לוו כספים בריבית קצוצה כדי להקל על עוניים של ההמונים. אך כל מה שנאסף היה 90 לירות שטרלינג, 40 על-ידי תרומות של יחידים ו-50 על-ידי הקהילות. הקמח שנקנה ביפו נמכר לעניים בפני פחות ממחיר השוק, אלא שסיוע זה הספיק אך בקושי כאשר מספר הגועים מגיע לאלפים. הָרָר שטמפר, אשר מעולם לא ביקש צדקה והוא בין הנותנים ולא בין המקבלים, מסיים את מכתבו בתחינה נרגשת ומעוררת חמלה לעזרה מהירה.

[12]

סוף החורף והאביב של 1878 היו, מבחינת 'התפוקה העיתונאית' של שטמפר, הפוריים ביותר. לאחר דיווח בסוף מארס ודיווח שני באמצע אפריל, בא דיווח שלישי תוך פחות מחודשיים (ב' 24 במאי). הפעם א"מ לונץ הוא המוביל, בדיווח ישיר, ולאחריו, בקיצור נמרץ, מופיע דיווח ערוך, ומותר להניח גם מתומצת. רובו עוסק בהסתלקותה של דמות ירושלמית נודעת:

הָרָר שמעון שטמפר שולח לנו דיווח על מותו של רבי אירבך.³³ הוא מציין כי הסתלקותו של הרב היא אבידה קשה ביותר לעיר הקודש ומוסיף שבחים רבים על אודותיו. הרב מאיר אירבך היה הרב הראשי של הקהילות האשכנזיות. הוא נפטר בגיל 63, לאחר שישב בירושלים 18 שנים. הרב נפל למשכב לפני ארבעה חודשים ובמהלך תקופה זו נישאו תפילות בלתי-פוסקות להחלמתו. הוא נפטר בחצר שבה ממוקם בית-המדרש שאותו ייסד ואשר בו הורה שנים כה רבות. הָרָר שטמפר מתאר את המנוח כתלמודי חשוב וכמחבר של כמה ספרי קודש חשובים. כן הניח אחריו מספר כתבי-יד רבי-ערך. ענוותו ונדיבותו היו שם דבר והוא היה אהוב על הכל. בעת הלווייתו הספידו אותו החכמים באשי וכל שאר הרבנים החשובים. בהלווייה זו השתתפה כל הקהילה היהודית.

33 ר' מאיר אירבך, הגאון מקאליש, עלה לירושלים בשנת 1860 ותמך ככל יכולתו באלה מתושבי ירושלים שביקשו, החל מראשית שנות השבעים, להקים יישובים חקלאיים. הוא עשה זאת על-אף התנגדותם של רבנים אחרים. כשנה ורבע לפני רכישת אדמות אמלבס, סיפר יואל משה סלומון בעיתונו 'יהודה וירושלים' (גיליון ח, י"ד אייר תרל"ז) כי בעת חנוכת בית-המדרש בשכונה החדשה משכנות ישראל, אמר הרב אירבך: 'יתן ה' ונוכה לברך איש את רעהו בברכה הזאת [ברכת מול טוב לרגל חנוכת בית-המדרש — מ"נ] במהרה, בחנוכת בית-המדרש ראשון בהקאלאני הראשונה, אשר יוכנו ה' לכוון על הר קדשנו'.

רישומי יומן של יהושע שטמפר. מספר על עלייתו וקניית אדמת פתח-תקוה (ארכיון ציוני מרכזי)

הַר שַׁטְמֶפֶר כּוֹתֵב עוֹד כִּי הָאֲרֵכָה הַמֵּאִיִּים נִתְּגַלָּה בַּמַּחְזוֹת יְפוּ וְטִבְרִיָּה וְכִבְר גֶּרֶם נִזְקִים רַבִּים.

[13]

ומבירא עמיקתא — לאיגרא רמא. לאחר כל אותם מכתבים גדושי תיאורים של רעב, מחלות וחוסר תקווה, בא מכתבו של שמעון שטמפר מה־23 באוגוסט 1878, וממנו נושבת רוח אחרת לגמרי. מאמצייהם של אנשי הקבוצה הירושלמית היוזמת, שביקשו מזה כמה שנים לרכוש קרקע כדי להקים עליה יישוב חקלאי — שטמפר, גוטמן, סלומון, ברנט, גרינגרט ואחרים — עלו סוף־סוף יפה. בראש חודש אב תרל"ח (30 ביולי 1878) נחתם ההסכם בין בעל קרקעות באיזור אמלבס, לא הרחק ממקורות הירקון, קסאר שמו, ובין נציגי המייסדים, ושבוע לאחר מכן, בח' באב, הריץ שטמפר מכתב נרגש ל'ג'ואיש כרוניקל', כדי לבשר לעיתון ולקוראיו על המאורע. עתה נראה העתיד מבטיח יותר בעיני שטמפר. הוא כותב:

רצוני להודיע לכם על מאורע שיביא שמחה לכל בית ישראל. בעזרת האל הצלחנו לרכוש כיברת ארץ גדולה ובעלת יתרונות הנמצאת במרחק שתי שעות הליכה בלבד מִיפו. גודל השטח כ־400 הקטאר.³⁴ להשוואה, השטח השייך ל'אליאנס' הפריזאי (בית־הספר החקלאי שלידי יפו) הוא בן 55 הקטאר בלבד, כפי שמסר לי מנהלו, ד"ר הרצברג. רוכשי הקרקע הם, בראש וראשונה, דוד מאיר גוטמן מהונגריה, אדם אשר מאז עלה לארץ לפני שלוש שנים, מתאמץ — יחד אתי — לפתח את הארץ הקדושה. החלק העיקרי של הקרקע נקנה בכספו של גוטמן, שנצבר עוד בארץ הולדתו. אחריו חייב אני להזכיר את מר זראל ברנט מלונדון, יואס משה בן ירושלים ואנוכי הצנוע.³⁵ הנה כן כן, אנו מהווים את ארבעת גלגליה של העגלה, אשר בעזרת האל יתברך הוטל עלינו למשכה. אנו מתכוננים עכשיו לקבץ אנשים מתאימים כדי לצרפם לאגודתנו, אנשים אשר מבקשים לסייע לעצמם בדרך של עבודה עצמית. כרגע, מספר האנשים המתאימים באמת אינו רב ביותר, ואף־על־פי שהקרקע תספיק בהרחבה ל־50 משפחות, לא נקבל פונים שלא יסכימו להתחייב בכתב שימלאו את כל מצוות האל, או שירצו לשבת בחיבוק־ידיים. כל אחד מהם חייב להבטיח שיעבוד בנאמנות ובחריצות. אין זה קל למצוא מועמדים רבים כאלה בעיר הזאת. ואולם, האין זה בכוחו של האל להושיע את המעטים, כמו את הרבים? למדתי מהעיתונים כי הוועדה בלונדון החליטה לשלוח לירושלים נציג, מר פינס, עם ששת אלפים לירות שטרלינג, כדי לקנות פה קרקע. אם ידיעה זו נכונה והוא יגיע בשלום, אזי יהיה הנציג אחד מאתנו, יזכה להצלחה בכל אשר יפנה והכל יסייע לו. כמו כן מגיע יישר כוח

34 הקטאר — כעשרה דונאם. נראה ששטמפר הפריזי במקצת בגודל השטח שנרכש. כל המקורות האחרים מדברים על שטח של 2,960 עד 3,500 דונאם. בעניין זה ראה ג' קרסל (לעיל, הערה 1), עמ' 65.

35 שמויהם של שניים מתוך ארבעת האנשים שובשו בתרגום לאנגלית. 'זראל ברנט מלונדון', הוא כמובן זרח ברנט, יליד ליטא שהגיע ללונדון, הצליח בעסקיו ובשנת 1871 עלה לראשונה לירושלים. הוא נמנה עם הקבוצה שהיפשה קרקע כדי להקים עליה יישוב חקלאי. 'יואס משה' (במקור האנגלי 'יואס מחס') הוא ללא ספק יואל משה סלומון, היחיד בין ראשוני פתח־תקוה שהיה ירושלמי מלידה, וכך אף מצוין בדיווח. שמו של גוטמן מופיע במדויק, ואילו שטמפר מכנה את עצמו my humble self.

לאלה ששלחוהו. הבה נקווה שמטרתו אינה לזכות בפרסום אישי ובתהילה, אלא לשפר את מצבם של בני עמו בארץ הזאת. האל הוא בוחן לב וכגודל המאמץ היקף ההצלחה. לפי שעה אין לי חדשות נוספות ולכן מכתבי קצר, כיוון שמתקרב הזמן, כך אנו מאמינים, שהאל יביא לנו ישועה ונחמה.

שלך בנאמנות
שמעון שטמפר

[14]

פרסום דבריו של שטמפר, ב־23 באוגוסט 1878, על רכישת אדמות אמלבס והתכנית להקים יישוב חקלאי יהודי גרמו התעוררות רבה סביב הנושא. כבר בגיליון הבא של העיתון, ב־30 באוגוסט, כתב חיים גדליה, מן הדמויות הבולטות של יהדות אנגליה במאה ה־19 וקרוב משפחה של משה מונטיפיורי:

המאורעות עליהם סיפר לנו מר ש' שטמפר בגיליון הקודם של ה'ג'ואיש כרוניקל' הם כה משמחים את כל מוקירי ירושלים (והלוואי שהקרקע שנרכשה ליד יפו תעובד כהלכה) — שעלינו לקוות כי זוהי רק הרכישה הראשונה בשורה של רכישות נוספות.

שבועיים לאחר מכן התייחס אף העיתון עצמו, במאמר מערכת, אל המאורע יוצא־הדופן שקרה בארץ־ישראל. בגיליון ה־13 בספטמבר 1878 נאמר במאמר הראשי:

סימן מבטיח לגבי מצבם של יהודי ירושלים היא העובדה שארבעה תושבים יהודיים רכשו במשותף שטח ארץ נרחב במרחק שתי שעות הליכה מיפו, במטרה למכור קרקע זו לאנשים המעוניינים לעבדה, כאורח־חיים. חוסר יזמה ואי־רצון לעבוד ציינו עד כה את יהודי ירושלים. אנו רואים עתה שכמה מהם אינם נעדרים רוח ציבורית; נותר לראות אם בין המוני העם מצויים אנשים רבים המעוניינים להיות עובדי־אדמה, כאשר ההזדמנות נופלת לידיהם. האיש שהעמיד את המשאבים הכספיים העיקריים לרכישה האמורה הוא דוד מאיר גוטמן, ונמסר עליו שהביא את ממונו מהונגריה, ארץ הולדתו. הקרקע גדולה דיה כדי לפרנס 50 משפחות, ואנו מאמינים כי מספר הפונים יהיה גדול עשרת מונים. [...] לפנינו התחלה מצוינת שבביל אנשים המעוניינים להתפרנס מיגיע כפיהם. הרגלי עבודה ותריצות אינם נקנים ביום אחד, והם מתפתחים עם הזמן. עם זאת אנו מאמינים כי הניסיון יזכה בהצלחה.

בחדשים הבאים נאלם קולו של שטמפר. רכישת אדמות אמלבס והקמתה של פתח־תקוה על כל הקשיים הכרוכים בכך הביאו לכך שמאמציו הופנו לכיוונים אחרים. ואולי הלך גם הוא בדרכו של עמיתו יואל משה סלומון, שהחליט לסגור את עיתונו 'יהודה וירושלם' ולעלות לפתח־תקוה, משום ש'מתקן לי רגבי המעשה מאלפי דברים ונאומים רבים'.³⁶

36 מתוך יומנו של י"מ סלומון, כפי שהוא מופיע ב'ספר היובל' (לעיל, הערה 1), עמ' צב.

מכל מקום, במשך תשעה חודשים לא נשמע קולו של שטמפר. והנה, בעשרים יום לעומר, ה' באייר תרל"ט, הוא מחליט להפר את שתיקתו ומשגר מכתב ארוך לעורך ה'ג'ואיש כרוניקל', והפעם — שלא כבעבר — לא מירושלים, כי אם מן המושבה החדשה. כמנהגו, אין הוא מסתפק במעגלו הצר או בעניינה של המושבה, אלא עוסק במכלול הבעיות המטרידות של בני הארץ. כמובן שהוא מספר גם על ראשית התפתחותה של פתח-תקוה. כותרת הרשימה: 'מכתב מארץ-ישראל' והיא התפרסמה ב-6 ביוני 1879:

אדוני,

אני נמצא כעת במרחק של עשר שעות הליכה מירושלים. אשר לתושבי עיר זו (במהרה תיבנה מחדש!) אין למצוא רגע שבו אינם שרויים בייאוש גדול, כתוצאה מהדיכוי והמחסור. ובעיקר בתקופה כמו זו, כאשר עצירת הגשמים גרמה לעליית מחירים; ימי הפסח חלפו וכל אחד רוצה לרכוש מצרכים — עובדה שגם היא עצמה גורמת מחסור בקמח ובחיטה. מצב זה ימשך עד שה' ירחם עלינו ויברכנו בקציר מוצלח. אז יירדו המחירים בעזרתו, יהי שמו מבורך! איזו תועלת יש בכך ששתי סאים נקנות בסלע, כאשר הסלע איננו? הצרה כה גדולה עד שהרבנים שלנו (יזכרו לטוב!) מתירים לעזוב את הארץ הקדושה. במצב מעין זה תושבי ירושלים נסוגים לאחור יום אחר יום. אף-על-פי שבשנתיים האחרונות פסקו לבוא השיירות מארצות חוץ ולא יותר מאשר משפחה אחת או שתיים מהגרות לכאן מדי שנה, הולכת ה'חלוקה' ופוחתת בהתמדה ואין ישועה ממקור אחר. איך קרה הדבר שהיהודים חדלו לחלוטין לנסות לפתור את בעיותיהם בדרך של הקמת מושבות על-ידי קנייה ועיבוד הקרקע, בחסות 'קרן הזכרון' של מונטיפיורי? הם איבדו את התקווה, משום שחבר הנאמנים, הנחשבים לחכמים בעיני עצמם, גרמו עוול ליושבי הארץ הקדושה. האנשים העניים, הפונים לידידיהם ומכריהם כמקודם ומספרים להם על צרותיהם וסבלותיהם, מחסורם ועוניים, נידחים עתה בלעג ובנוזיפה ומקבלים את התשובה הבאה: 'כלום לא הופיע מושיע ישראל? נציג קרן מונטיפיורי אשר בא עמוס כסף וזהב; האם הוא לא קנה כבר את מחצית הארץ הקדושה, בנה עשרת אלפים בתים ושיכן בהם את כל האנשים — הלומדים, בעלי העסקים והחקלאים; כלום לא פיזר את כספו לכל עבר כדי למלא את כל מחסורכם? ואם אינך בין הנתמכים, יש כנראה פגם כלשהו באופיך, או שמעשיך רעים, ומשום כך אין לו כל רחמים עליך!'

אנשים אומללים אלה זועקים על כי נעשקו, ובאמת, הכסף שנאסף לקרן הוא כספם של העניים, שאינו מגיע לידיהם. שליח הקרן, כמו השעיר לעזאזל, חלש מבחינה פיסית ונפשית ומן הראוי לחזק את ידיו על-ידי יסוד ועדה של ארבעה-חמישה אנשים בני המקום, אשר יתאימו למבצע זה. חוץ מזה, אלה ששלחוהו הם מתנגדיו, משום ששמו רסן בפיו, וכבלו את ידי, הטענות זהב, בשלשלאות כבדות מנחושת, ומנעו ממנו כל סוג של סיוע. לגביהם ייאמר שרק הלב יודע אם כוונתיהם לטוב או לרע. אם הם בזים לבת ציון המסכנה ומבקשים לעזור לבני עמם ולארצם רק בהבל פה, בעוד לבם רחוק מהנושא, אזי אלהים, אשר בפניו כל הסודות גלויים, יעניש את גופם ואת נשמתם. תעלה לפניו זעקתם של העניים האומללים והוא (יבורך שמו!), הרחמן והחונן, יהפוך לאבק את הגאים והללו עשויים בקלות להגיע למצבם של העניים, החרים אחרי פת לחם, אם לא ימנעו ידם ממעשה עוול, מדיכוי האומללים ומפשעים

נגד דברים שבקדושה. משום שהכסף הוקדש לעניי ה' ולא רצו, ואין להשתמש בו כאמצעי להתרחבות. אבל מנהלי הקרן נמנעו מפעולה במשך כל אותן שלוש שנים, לבושתם ולבושתו של כל מי ששיתף אתם פעולה במדיניות זו. מדוע עיכבו הם את התחלתו של יישוב הארץ הקדושה והמשיכו בדרך זו במרץ רב כל כך? כלום לא היתה הארץ מונחת לפניהם, וכלום לא יכלו לרכש, תמורת סכום נמוך יחסית, חלקת קרקע פורייה ומוצלחת, עשירה בחיטה ושעורה, ביין ושמן וראויה למרעה? הם היו יכולים למצוא מקום כזה ליד הים, הגובל בקרקעות של אגודה אחרת. כזה הוא המקום שבו אני כותב עכשיו את מכתבי. במשך שמונת החודשים האחרונים הצטרפתי לחבורה, ויחד עם עמיתי לעבודה אנו חורשים וזורעים ובעזרת האל אנו מקווים להתחיל בשעה טובה, בשבוע הבא, בקציר השעורים. ואם גם עבדנו תוך קשיים, אנו מקווים לקצור בשמחה ולהקדיש מנחות לעניים, כמצוות האל.

אבל החברים והפקידים של הוועדה הלונדונית בזים לתכנית הצנועה של קירוב לבבות על-ידי יסוד מושבה של ישראלים (israelites), וייתכן שהם ילכו בדרך שהלך בה ה'אליאנס' ביפו, שממנו עדיין לא הפיק שום יהודי תועלת כלשהי, משום שעל המוסד הזה הופקד אדם טיפש, שאינו יודע להבחין בין ימינו ושמאלו, אך צועק 'הב, הבו'.³⁷ האם לא היה טוב יותר להעביר את הכסף שנאסף לאגודה, שאינה בזה לדת משה וישראל? לכל הפחות נקווה שלא יהיו לנו שני עגלי זהב כדי לעקור את ישראל על-ידי הקמת קבר בסמוך למזבח ה'. הבה נקווה כי השם יתברך ישלח לנו את המשיח בימינו!

אסיים בתפילת ברכה לכל אוהב אמיתי של ארצו ועמו, וברשותכם האדיבה אשלח לקוראיכם, לאחר הקציר המתקרב, דין וחשבון על אגודתנו מיום הנחת האבן הראשונה ועד להשלמת הקציר.

מיוגע מעבודת האדמה בארץ הקדושה,

שלך אדוני, בנאמנות

שמעון שטמפר

פתח-תקוה (Pesach Tikvah), ליד מימי הירקון (Hirkun), יפו.

[15]

מבחינה פורמאלית המכתב הקודם, מן ה-6 ביוני 1879, הוא האחרון במנין מכתביו ודיווחיו של שטמפר, שתיארו את ארץ-ישראל, את ירושלים ואת ראשית פתח-תקוה מאז תחילת 1876 ועד אמצע 1879. ואכן, כך נאמר גם במפתח המשתתפים ב'ג'ואיש כרוניקל' במאה הקודמת. ואף-על-פי כן אנו מרשים לעצמנו לחלוק על קביעה זו ולהוסיף דיווח נוסף, מס' 15 ברשימה, שכן בגיליון ה-26 בדצמבר 1879, כמעט שבעה חודשים לאחר הדיווח הקודם, מופיע מכתב נוסף, שלפי כל הסימנים נכתב גם הוא בידי שטמפר. עם זאת, המכתב אינו חתום, ומערכת העיתון הסתפקה בכך

37 מנהל 'מקוה ישראל' בתקופה האמורה היה וילהלם זאב הרצברג, שעמד בריב מתמיד עם אנשי ירושלים.

שציננה בראשיתו, לאחר הכותרת 'מושבה חקלאית יהודית ליד ירושלים', כי החומר הגיע 'מאת כתב', וכן שהוא תורגם לאנגלית. הדברים מדברים בעד עצמם:

אחוזה 'פתח-תקוה' (Gate of Hope)
ראש חודש כסלו, תר"ם

יש לי הכבוד לבקש, כבעבר, מקום בעמודיכם החשובים, כדי להביא בפניכם ובפני קוראיכם הנכבדים דין-וחשבון על נדיבות הכל-יכול אשר העניק לנו הצלחה ואיפשר לנו לרכוש שתי חלקות פוריות בארץ הקודש.³⁸ בשבוע זה התפרסמו מסמכי הרכישה, חתומים כדת וכדין על-ידי השלטונות המשפטיים של הערים הקדושות ירושלים ויפו (ייבנו במהרה!). כל חבר באגודה ששילם את מלוא מחירה של הקרקע (רבים לא יכלו לשלם לפי שעה בעד חלקותיהם והם יכסו את החוב עד סוף השנה) זכה להתיישב על אדמתו, וכל החלקות מניבות יבולים ברוכים. מדובר ב-14 חלקות השונות זו מזו בטיבן ובהיקפן. לכל אחת שם משלה ושטר-קניין, 'וישב ישראל לבטח'. כל 15 חברי האגודה הגיעו כדי לגור כאן אתנו והם בונים לעצמם צריפים ומקומות מגורים. כמה מלבנים לבנים, אחרים חוטבים עצים כדי להעניק הגנה מסערה וגשם, כיוון שבשל עוניים אין זה אפשרי לבנות בתים מאבן וממלט, ועליהם להסתפק במבנים עשויים טיט המעורב בקש ובתבן, כשהכיסוי העליון הוא מעפר. בחודש הבא, טבת, יבואו הנה גם משפחותיהם — הנשים והילדים — ויתגוררו כולם בפתח-תקוה. החברים מוכנים לעמוד בכל הקשיים והסכנות, המלווים את השלבים הראשונים, ובמקום אשר לפי שעה אין בו גנים או נטיעות, עץ או שיח, ושאר הדברים התורמים לנוחות החיים. התושבים מקווים כי היכול בשנה הבאה יהיה טוב. התחלנו כבר לזרוע חיטה ושעורה, ואנו שמים את מבטחנו במגיננו הכל-יכול. צר לי לציין כי הפסדינו בשנה החולפת הגיעו ל-300 לירות שטרלינג, אך צריך להביא בחשבון שלא היינו מורגלים בעבודה חקלאית, היה עלינו לשלם בעד שמירה וכן סבלנו הפסדים גבוהים עקב מגפה שפגעה בבקר ואשר חיסלה יותר ממחצית השוורים שלנו.³⁹ גם הוצאות הנסיעה של החברים הגיעו לסכום נכבד, משום שבהתחלה הם לא התגוררו במושבה עם בני ביתם, וכמה מהם התגוררו למעשה ביפו או בירושלים. בשנה שעברה לא יכולנו לנטוע אפילו עץ אחד, בגלל האיחור בקבלת שטר הקניין מהמוכר. יחד עם זאת אני רוצה להביע את תודתנו לאלהים על שאיפשר לנו לקיים את מצוות

38 בחורף תר"ם (1880) רכשו מייסדי המושבה חלקה שנייה, של 11 אלף דונאם בערך, למטרות הרחבה וקליטת משפחות נוספות.

39 לפנינו אישור ממקור ראשון לאחת הבעיות הקשות ביותר שבהן נתקלה פתח-תקוה בשנתה הראשונה: הסתבר כי השוורים המקומיים אינם מסוגלים למשוך את המחרשות האירופיות, המעמיקות לחדור, ומיכל כ"ץ, מראשוני המתיישבים, נשלח לדמשק והביא משם שוורים חסונים. ואמנם, ההצלחה היתה גדולה. התבואה עלתה יפה וזכתה להערצת הערבים, שאמרו על המתיישבים: 'אל יהוד אשר מן אלמן' (היהודים עולים בחריצותם על הגרמנים). אלא שהשוורים לא עמדו בחום ובלחות של איזור החוף ומתו. ראה ספר היובל (לעיל, הערה 1), עמ' כב.

הפרשת המעשרות, על-מנת לתיתם לכהנים וללוויים. היה באפשרותנו לחלק בירושלים וביפו יותר ממאתיים סאים של חיטה וכו'. אנו מאמינים שבזכות כל זאת אלהים ישלח לנו את ברכתו, בהתאם להבטחתו שנתן לנביאיו. ויבורך הוא, משנה העתים והזמנים, על שאיפשר לאחי, בני ארץ מולדתי (הונגריה), תושבי ירושלים מגרמניה ומרוסיה וגם בני ירושלים עצמה, לבוא לכאן ולקבל חלק בנכס הזה. מצער הדבר שלפי שעה רובם עניים מרודים וחסר להם אף לקיום היסודי. המעטים שיש להם משלהם אינם מסוגלים לסייע לאחיהם, אם כי הם נטלו על עצמם לשלם בעד החלקות של החברים שאינם יכולים לעמוד בהתחייבויותיהם. משום כך עולות בדעתי המלים 'גילו ברעדה', כאשר אני חושב מנין ימצאו אנשים אלה עם נשותיהם ומשפחותיהם קיום עד לקציר הבא? שערותי סומרות למחשבה שהקציר הבא לא יהיה מוצלח. מה יהיה אז גורלם של אנשים אלה? עוניים רב מאוד ולפי שעה מצויה רק פרה חולבת אחת במושבה. ישנו אמנם אדם אחד שיש לו שמונה שוורים המיועדים לחריש ושלשה אחרים שלהם זוג שוורים, בעוד שלשניים נוספים יש שני סוסים לכל אחד. אך אלה יוצאי דופן, שכן אין לראות כאן כבשים או שוורים, אפילו לא חמור לרכיבה. פעמים רבות זלגו עיני דמעות בראותי את אחינו משתרכים בדרך מיפו למושבה, נושאים על כתפיהם את המצרכים למשפחותיהם. לעתים נפצעות רגליהם ונקרעים בגדיהם בעת המסע הזה בן שלוש השעות. נוסף לזאת הם סובלים ממחסור באספקה ובלבוש. עקב כך נאלצו לתת חלק מאדמתם לפלחים, כדי שיעבדוה, תמורת רבע מהיבול לאחר ניכוי מסי השולטאן ועוד תשלומים. אני נושא עיני לאלהים הרוכב בשחקים וקורא בקול גדול ובנפש כנועה: אבינו מלכנו, מתי תושיעם? איני יכול לאכול ודמעתי מרטיבות את כרי בלילה כאשר אני שומע את ועקות הנצרכים והרעבים ברחובות ירושלים — העיר שבעבר היתה מלאה שמחה ועתה היא מלאה סבל. ואני אומר בלבי: מי יתן וישראל ייצא לפעולה של ממש בשדות ובכרמים של ארצו. אך אבוי, נשמתי יורדת מטה-מטה כאשר אני מביט סביבי, אפילו כאן, ורואה את ידיהם המושטות קדימה בבקשת לחם, משום שאין להם האמצעים להתחיל בעבודה או לקיים את גופם כדי שיהיו חסונים לעבודה החקלאית. איני יודע שום דרך אחרת של קבלת עזרה זולת הסתמכות על רחמי הנצחיים של אלהים, ותפילה אליו שיפתח את ארובות השמים וישלח גשם, להם כמו לאחרים; או עלידי פנייה אל נדיבותם של בני עמנו לתמוך ברגליהם הכושלות ובידיהם היגעויות. אלה יעניקו להם את האמצעים לרכוש ידע בחקלאות ויאפשרו להם את הקיום עד שתיתן האדמה יבולה. אז יגילו המתיישבים ויהיה להם די והותר לתת לילדיהם ועתידם המאושר יהיה לפנייהם. סיכוייני, אני מאמין, הולכים ומשתפרים, ועוד יישמע ברינה ובגילה קול אחינו המעבדים את הארץ הקדושה, והעוני המביש ייעלם מן הארץ. אז, כמובן, תבוא ישועה וגאולה שלמה לבת יהודה.

עד כאן 15 הדיווחים של שטמפר מירושלים ומפתח-תקוה בשנים 1876 עד 1879. דיווחים אלה, כך נראה, זורעים אור, לעתים חדש, על כמה וכמה נקודות שהיו מוצלות עד כה בתקופה שקדמה לעלייה הראשונה. למי שעוד נותר בלב ספק לגבי זהותו של הכותב, מסייע ה'ג'ואיש כרוניקל' עצמו, בשתי ידיעות משנת 1880. כידוע, הורע בשנה זו מצבה של פתח-תקוה (המכתב האחרון

מעיד על כך באופן ברור), והמייסדים החליטו לשגר את יהושע שטמפר למרכזי הגולה, כדי שישג סיוע למושבה. והנה, ב־13 בפברואר 1880 מביא העיתון ידיעה קצרה מירושלים:

מר סיימון שטמפר, המייסד של המושבה היהודית החקלאית ליד ירושלים, נמצא בדרכו לארצות־הברית. הוא מבקש לקבל סיוע מיהודי אמריקה לתכניתו החקלאית.

וידיעה שנייה מן ה־16 ביולי, הפעם מארצות־הברית:

מר ר"ס שטמפר,⁴⁰ שליח מהארץ הקדושה נמצא כעת בפילדלפיה. הוא בא בשליחות של מספר יהודים, בעיקר מאוסטריה־הונגריה, אשר קנו שטח אדמה ליד יפו והתיישבו במקום. הם מעבדים את הקרקע ויש להם כל הסיבות לקוות לתמורה נאה על עבודתם. כדי להקל על מצבם במקצת הם מבקשים תרומה שנתית מאחיהם היהודים באמריקה. המגבית זוכה לתגובה אוהדת.

עתה הדברים ברורים: שמעון שטמפר ויהושע שטמפר חד הם, שכן רק יהושע שטמפר נמנה עם מייסדי פתח־תקוה ורק הוא נסע בשליחות המושבה לאירופה ואף לארצות־הברית. יתר על כן, גם פעילותו העיתונאית של יהושע שטמפר זכתה להארה בעקבות הדיווחים דלעיל.

40 מותר להניח כי לפנינו תרגום לאנגלית של ראשי־התיבות העבריים ר' שמעון (ר"ש) שטמפר.

לביקורת ההיסטוריוגרפיה של שנותיה הראשונות של פתח-תקוה

רמי יזרעאל

מבוא

בראש חודש אב תרל"ח (1878) קנו שלושה מיהודי ירושלים, דוד גוטמן, יואל משה סלומון ונתן גרינגרט את נחלת קסאר, חלקת אדמה ששטחה כ-3,000 דונם סמוך לכפר אמלבס. כך החלו שנותיה הראשונות של פתח-תקוה. שנתיים לאחר מכן, בשלהי קיץ תר"ם (1880), החלו מקצת מתיישי המקום לנטוש את פתח-תקוה ולשוב לביתם בירושלים, ואילו בקיץ תרמ"א עזבו את פתח-תקוה דוד גוטמן ויהודה ראב, מאחרוני המתיישים במקום.¹ שנותיה הראשונות של פתח-תקוה נסתיימו בכישלון צורב, שהיה אולי הגדול מכל הכשלונות שנחלו מפעליו העצמיים של היישוב הישן הירושלמי במאה הי"ט. מכיון שכישלון זה הוא המונח ביסוד תולדות ראשיתה של פתח-תקוה, מן הראוי לעמוד בקצרה על סיבותיו:

- (1) ארץ-ישראל כולה, וירושלים בפרט, היו נתונות בשנים אלה במשבר כלכלי חמור, שמקורו בזעזועים המדיניים והכלכליים שנתחוללו באימפריה העות'מאנית² ובבצורת שנת תרל"ז (1877). אלו הכבידו על יהודי ירושלים, שמהם נבנתה פתח-תקוה באותן שנים, ומנעו מרבים מהם להיכנס כשותפים ליישוב. יתרה מזו, רבים מאלה שנצטרפו כשותפים לא עמדו בהתחייבויותיהם הכספיות.³
- (2) סכסוכים מרים שפרצו בין השותפים בפתח-תקוה, ובעיקר בין כמה ממנהיגי היישוב, ובין השותפים החדשים שנצטרפו אליהם בקיץ תרל"ט. משום כך לא קמה מנהיגות שתהיה מקובלת על הכול, דבר שהביא לפירוד ולפילוג, שהגיעו לשיאם בקיץ תר"ם.
- (3) הפסדים גדולים שנגרמו למתיישים עקב חוסר ניסיונם. ההפסדים נגרמו בעיקר בגלל כשלונות בתחום החקלאות ובגלל עסקות קרקע סבוכות שלתוכן נקלעו.
- (4) פגעי טבע קשים (אך לא נדירים באיזור), שבאו בזה אחרי זה (קדחת בשנת תר"ם וגשמי הזעף של סתיו תרמ"א).

1 ע"פ כתבתו של גוטמן הנידונה כאן, עזבו הוא וראב את פתח-תקוה ביום כ"ו תמוז תרמ"א.
2 על מצבה המעורער של האימפריה העות'מאנית בתקופה זו ראה לאחרונה: ב' לואיס, צמיחתה של תורכיה המודרנית, ירושלים תשל"ז, ובמיוחד עמ' 128-136.
3 המצב הכלכלי הקשה גרם גם למשבר הבנייה החמור שנשתרר בירושלים בין השנים תרל"ז-תרמ"ב. על התקופה ראה: י' בן-אריה, 'היציאה' "החלוצית" של יהודי ירושלים מתוך לחומות עד העליה הראשונה (1882), שלם, א (תשל"ד), עמ' 331-376.

למרות סימוכו הכושל של הפרק הראשון בתולדות פתח־תקוה, אין לראות בשנים אלה משום 'דף חלק' בתולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל; נהפוך הוא! דומה, שאין בנמצא עוד יישוב עברי שראשית ימיו, וכן התהליכים שקדמו ליסודו, זכו לתיאורים כה מפורטים כמו פתח־תקוה. עשרות מקורות ראשונים מסוגים שונים, מספר כתבות ארוכות (שתי הראשונות נתפרסמו בטרם מלאה ליישוב מחצית השנה!), ספרי זכרונות ואף שני ספרי יובל, אשר הקדישו לתקופה זו פרקים רבים מאוד יחסית — כל אלה מסייעים בהשלמת תיאורו של רצף המאורעות באותה תקופה. מרבית התיאורים נדפסו שוב ושוב בספרי הלימוד בדור האחרון, ואחד מרגעי המשא־ומתן על רכישת הקרקע הראשונה אף זכה שתתחבר עליו בלדה נודעת. דומה, שכל אירוע, ולו גם הפעוט ביותר, כל נאום, מעשה או רעיון מאותן שנים הונצחו כבר ולנו לא נותר אלא לקבל את הדברים כלשונם. אולם, למרות שפע המקורות, שעל הבולטים שביניהם נעמד בהמשך, כשבאים לבדוק מחדש אמיתות מוסכמות, בדרך של בירור המקורות הראשונים שבדפוס ובכתב־יד כמקובל במחקר, אנו ניצבים לעתים לפני 'שוקת שבורה'. אירועים מסוימים, וכן מעשיהם של רבים וטובים, גסתרים מאתנו עד עצם היום הזה ולעתים יש דברים בגו.

בתופעה זו יש כדי להתמיה, שכן לפנינו פרשה שנמשכה שלוש שנים תמימות; והרי מדובר ביישוב שבו היו שותפים ברעיון, בממון ולעתים גם במעשה, כמעט מאה איש מיהודי ירושלים (ובניהם כמה מן הדמויות הבולטות בעיר באותה תקופה). נוסף על כך יש לזכור, ששנותיה הראשונות של פתח־תקוה עמדו בצלם של פולמוסים ומחלוקות, עסקות של קניית קרקע ומכירתה, ומדוך הטבע היה בשנים אלה יותר לנו שפע של מכתבים, מאמרי פולמוס ותעודות משפטיות—ולא היא. דומה שאי־אפשר לנו לקבל עובדה תמוהה זו בלי לנסות ולהתחקות תחילה מעט על פשר הדברים. מתיישרי פתח־תקוה לא פרסמו בשעתו את תקנותיהם, כפי שעשו חברות ההתיישבות למיניהן וכפי שהיה מקובל באותן שנים.⁴ רק משחרב היישוב בתרמ"א פרסמו שתי החבורות, 'חבורת שותפי נחלת טייאן'⁵ (שנתארגנה בקיץ תרמ"א ל'אגודת מייסדי הישוב') ויריביהן, ראשי 'חבורת המייסדים' (סלומון, פינס וגוטמן) את תקנותיהן, אולם היה זה, כפי שטענו במפורש מייסדי פתח־תקוה, בבחינת 'חכמה לאחר מעשה'.⁶

4 על חברות ההתיישבות החקלאיות של 'היישוב הישן' ומקורות תקנותיהן ראה: ח"י פלס, 'יחסם של בני היישוב הישן להתיישבות בארץ ישראל במאה הי"ט', ציון, מא (תשל"ו), עמ' 148–162.

5 שם זה, שאינו מצוי בספרות המקורות והמחקר, מבטא ביתר דיוק את מהות החבורה שאירגנו כמה עשרות מיהודי ירושלים ואשר היו שותפים בין קיץ תרל"ט לחורף תרמ"א בחלקת טייאן, החלקה השנייה של פתח־תקוה. שם זה נכון יותר מאשר השמות המקובלים 'ירקונים' ו'אגודת מייסדי הישוב' — כינויים שיש ליחסם לחבורות אחרות הקשורות לראשיתה של פתח־תקוה.

6 בהקדמה לתקנות 'חברת פתח־תקוה', שכתבו ראשי 'חבורת המייסדים' (בחורף תרמ"ב), נאמר: 'וגם זאת ראינו בימי נסיוננו המעטים כי חסרו לחברתינו תקנות קבועות וסדרים נכונים אשר על־פיהם תתנהג, והיה הדבר הזה לנו לפוקה ולמכשול כי איש איש פנה לדרכיו ויפרץ הריב ותרבינה המחלוקות עד כי נתקעקע הישוב הקטן אשר יסדנו ותעזב הארץ'. תקנות חברת פתח־תקוה נדפסו לראשונה בבית הדפוס של סלומון, כסלו תרמ"ב (שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, מס' 412). חזרו ונדפסו אצל: א' דרואנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון, ג, תל־אביב תרצ"ב, עמ' 336–343; ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' 250–252.

המתיישבים גם לא טרחו לפרסם באופן סדיר בעיתונות בת התקופה ידיעות שוטפות על אודות התפתחות היישוב.⁷

מרבית המתיישבים (למעט ברנט וראב) לא פרסמו את זכרונותיהם. חלקם כנראה משום שסיומה של פרשה זו הותיר בפייהם טעם מר וחלקם, ובפרט השותפים הזוטרים, שלא נתיישבו כלל בפתח־תקוה, ראו תקופה זו כאפיזודה חולפת במהלך חייהם. בעיקר יש להצטער על כך שדוד גוטמן, הדמות הבולטת בפרשת פתח־תקוה באותן שנים, נפטר כבר בטרנ"ו (1896) כשהוא חשוך בנים, ופרט לכתבה קצרה בעילום שם שאותה נסקור, לא הותיר לנו כל עדות נוספת.

קשה יותר המצב כשאנו באים לבדוק את התעודות מאותן השנים. למרות שלפנינו פרשה השייכת ברובה לעולם המעשה, מונחות לפנינו כיום בסך הכל כ־20 תעודות מקוריות מאותן שנים וכמספר הזה קטעי מסמכים, שמחלקם לא נותרו אלא פירורים ששוקעו בתוך טקסט תיאורי בספר היובל הראשון של פתח־תקוה.⁸ תופעה זו מקורה בצירוף של כמה נסיבות:

(1) מרבית השותפים של פתח־תקוה בשנותיה הראשונות נותרו בירושלים והמעט שהתגוררו ביישוב חזרו ברובם לעיר לאחר פרק זמן קצר. לכן נותרו בידיהם, ובייחוד בידי משפחת סלומון, מסמכים חשובים שטרם פורסמו עד היום. חלק מן הארכיונים המשפחתיים נמסר בשעתו לעורכי ספר היובל, אולם רק מיעוטם פורסם. יתרם עבר כמה ידיים עד שהגיע בחלקו לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.⁹

(2) מתיישבי פתח־תקוה לא ניהלו באותן שנים התכתבות עם מוסדות וגופים אשר מסמכיהם הועברו לארכיון הציוני המרכזי.¹⁰

(3) ארכיונה של פתח־תקוה נטמן בעת מלחמת העולם הראשונה מפקד התורכים ומאז לא נמצא,¹¹ אם כי נראה שעיקר המסמכים מתקופה זו נותרו כאמור בידי יהודי ירושלים. לכאורה יש סתירה בין דברינו: מצד אחד אמרנו שעומד לרשותנו שפע של מקורות, אולם מצד אחר הצבענו על כך שפרקים רבים בתולדות שנותיה הראשונות של פתח־תקוה הם עד היום בבחינת 'דף חלק', מפני שרק פרקים מסוימים מתולדות ראשיתה של 'אם המושבות' זכו לתיעוד ולתיאור. את הסיבה לעובדה האחרונה יש לראות בכך שהכותבים מבני הדור הראשון, צאצאיהם או ממשיכי

7 חלק מהפרסומים בעיתונות ייסקרו להלן.

8 י' יערי-פולסקין, מ' חריזמן, ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח־תקוה, פתח־תקוה תרפ"ח (להלן: ספר היובל). ביקורת על הספר ראה להלן.

9 אוסף קד"ש, חטיבה 966 וחטיבה 951 (להלן: קד"ש). רצוני להודות לעובדי המחלקה לכתבי־יד עבריים, ובמיוחד למנהל ד"ר מרדכי נדב, על עזרתם הרבה באיסוף החומר. נראה לי שחלק מן החומר שאספו בשעתו עורכי ספר היובל הראשון הגיע בסופו של דבר לבית 'יד לבנים' בפתח־תקוה, אולם מסיבות שלא כאן המקום לעמוד עליהן טרם הועמד מרביתו של החומר החשוב הזה לרשות החוקרים.

10 רשימת חטיבות הארכיון הציוני שיש בהן חומר על התקופה העות'מאנית ראה אצל: מ' היימן, 'חומר המצוי בארכיון הציוני על תולדות ארץ ישראל בתקופה העות'מאנית', קתדרה, 3 (תשל"ז), עמ' 209–215. לענייננו חשוב במיוחד ארכיון פינס (A109), השמור בשלמותו בארכיון הציוני המרכזי בירושלים (להלן: אצ"מ).

11 עובדה זו מזכירה לראשונה בספר היובל, עמ' XXVIII. וראה גם ג' קרסל, אם המושבות פתח תקוה תרל"ח–תשי"ג, פתח־תקוה תשי"ג (להלן: קרסל, וגם ספר היובל השני), המציין (בעמ' 573) כי בראשית שנות החמישים הובא ציוד הנדסי כבד שבעזרתו ניסו למצוא את ארגו החומר שנטמן בפרדסו של שטמפר, אך לשוא. ואף־על־פי כן עומדים לרשותנו מסמכים מעטים שרובם נאספו לצורך כתיבת ספר היובל הראשון ונגנוו שוב.

דרכם, לא תמיד ייחסו חשיבות שווה לאירועים שהתרחשו באותן שנים. סיבה אחרת: לא תמיד נראה בעיניהם חלקם של אישים מסוימים וחבורות בבניין היישוב חשוב מספיק וראוי לרישום ולהנצחה. יתרה מזו, כפי שננסה להוכיח בהמשך, הכותבים, ובפרט עורכי ספר היוכל הראשון, נמנעו מלתאר מתוך אובייקטיביות אירועים, אישים וחבורות, מחשש שיהיה בכך כדי להמעיט מדמותם ומחלקם של אישים אחרים שחפצו ביקרם.

נוסף על כך, כפי שעוד נראה, כתיבת קורות ראשיתה של פתח-תקוה לקויה בחסרון יסודי, והוא – שתולדותיה של 'חבורת שותפי נחלת טייאן', אשר נשאה על כתפיה את עיקר העול בין קיץ תרל"ט לחורף תרמ"א, שוכתבו בידי יריביהם, הם מנהיגי 'חבורת המייסדים', סלומון ופינס. האחרונים עשו כן מיד לאחר חורבנה של פתח-תקוה, בחורף תרמ"א, תוך-כדי דין ודברים חריף, בעוד ש'שותפי נחלת טייאן' לא טרחו כלל להגן על עצמם. תדמית שלילית זו, שעוצבה לאחר מכן בידי אחרים היא השלטת עד עצם היום הזה בספרות הפופולארית ולעתים גם במחקר תולדות היישוב.

הצורך בבדיקת המקורות לגופם

למרות מגבלות אלה, אנו יכולים לשחזר כיום, ואף לשפוט ולהעריך מחדש, גם בעזרת המעט שנותר את המפעל כולו מתוך זווית ראייה שונה מן המקובל. אולם נוכל לעשות זאת רק אם נעביר תחת שבט הביקורת כל מקור לגופו, תוך-כדי בדיקת זהות הכותב, השקפת עולמו וקרבנו לפרשה ושיבוצו של המקור בלוח הזמנים של תולדות פתח-תקוה. רק על-ידי קביעת קשת רחבה של דרגות מהימנות המקורות שנדפסו, מדחייה מוחלטת של נקודות מסוימות ועד קבלת עובדות כלשונן, נוכל להעמיד דברים על דיוקם. ביקורת זו חייבת להיעשות גם תוך-כדי ראיית הפרשה כולה בהשתלשלות ההיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי בארץ-ישראל, עובדה שהשפיעה לא מעט על הכותב בבחירת המקורות וסיפור המעשה עצמו. נבדוק תחילה את המקורות העיקריים שנדפסו, המהווים עד היום את הבסיס לסיפור תולדות שנותיה הראשונות של פתח-תקוה. לצורך הבדיקה חילקנו את המקורות לשלוש קטגוריות: (1) כתבות מן השנים הראשונות (תרל"ט–תרמ"ה); (2) זכרונותיהם של ראשוני פתח-תקוה; (3) שני ספרי היוכל של פתח-תקוה, שאינם בבחינת מקורות ראשוניים מכילים לעתים מסורות משפחתיות וקטעי קישור של העורך הנעשים ברבות השנים מקורות בפני עצמם.

1. יחיאל מיכל פינס ('בן ציון לבית יהודה'): ¹² המליץ, טו (ניסן-אייר תרל"ט) – אפריל-מאי 1879), גיליונות 16–18, עמ' 296–311; 314–333; 335.
- יחיאל מיכל פינס, יליד רוסיה,¹³ נבחר בראשית תרל"ו¹⁴ להיות שליחה ונציגה בארץ-ישראל של

¹² לזיהוי של הכותב ראה: קרסל, עמ' 20. הוכחה נוספת נמצאת בטיטוט מכתבו זה (ללא חתימה), שנכתבה על נייר רשמי של 'קרן מזכרת משה', שבו השתמש פינס לא פעם לכתיבת טיוטותיו (קד"ש, 966, תיק 11).

¹³ עליו ראה: גאולה בת יהודה (רפאל), יחיאל מיכל פינס, ירושלים תש"ד; מ' ורבין, חייו וכתביו של יחיאל מיכל פינס, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת פילדלפיה 1974.

¹⁴ על נסיבות בחירתו כנציג הקרן ראה: י' קלחנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ג, עמ' 47 (להלן: קלחנר).

פתח־תקוה, מראה כללי מצד מערב (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

'קֶרֶן מזכרת משה', שמושבה בלונדון.¹⁵ הכותב, אשר פרסם עוד קודם לכן הצעות שונות לתיקונו של היישוב היהודי בארץ,¹⁶ התעכב בדרכו בגלל מלחמת תורכיה־רוסיה והגיע ליפו רק שנתיים לאחר בחירתו, באלול תרל"ח.¹⁷

מיד עם הגיעו קשר פינס קשירים אמיצים עם סלומון ועם ראשוני מתיישבי פתח־תקוה.¹⁸ פינס אף ביקר שם כבר בחשון תרל"ט (נובמבר 1878),¹⁹ כשכל פתח־תקוה לא היתה אלא בקתה אחת וארבעה או חמישה יהודים שהמשיכו להתגורר עם בני משפחותיהם ביפו. את רשמי ביקורו במקום, וכן הדים מתכניותיהם של המתיישבים הראשונים, העלה במכתביו לשולחיו — 'קֶרֶן מזכרת

15 על הקֶרֶן, יסודה ומפעלותיה ראה: י' מיזל, אלה תולדות קֶרֶן מזכרת משה, ירושלים תרצ"ט.
16 ראה מבחר מאמריו אצל: ד' ילין־מיוחס (עורך), בניין הארץ, ב, תל־אביב תרצ"ט, עמ' 96–127 (להלן: בניין הארץ). משום־מה נשמטה הכתבה הנזכרת כאן מן הקובץ, אולי בשל העובדה שפינס העלים את שמו. על הוויכוח בינו ובין יוסף ריבלין בעניין הצעותיו בתרל"ו ראה: א"ר מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל־אביב תשל"א, עמ' 120–149.

17 על נסיבות בואו ארצה ראה במיוחד בניין הארץ, א, עמ' 38.
18 ראה מכתבו השני לשולחיו ('קֶרֶן מזכרת משה') מיום 1.10.1878 (ראשית חשרי תרל"ח), בניין הארץ, עמ' 41–44. פינס ידע לספר על פתח־תקוה לפני שביקר בה ואין ספק שהידעות באו לו מידי סלומון, שהתגורר באותה עת בירושלים.

19 מכתבו הרביעי לשולחיו מיום 9.12.1878 על ביקורו בפתח־תקוה ראה: בניין הארץ, א, עמ' 48–52.

משה,²⁰ מהם ביקש לשלוח את הסכום של 3,000 ליש"ט, שהובטחו לקניית קרקעות בארץ-ישראל עבור מתיישבי פתח-תקוה. פינס סבר שהקרן הקציבה סכום זה עבור רכישת קרקע מתאימה. רק מאוחר יותר התברר לו שהקרן שינתה את דעתה. אולם נראה שלפני כן עוד הצליח לשכנע את מייסדי פתח-תקוה שסברתו נכונה.

הכתבה שבה נדון כאן נשלחה מירושלים ביום ט' בניסן תרל"ט (2.4.1879) ובה מפרסם פינס לראשונה בפומבי את רשמיו מן המקום, בעוד שעד כה הסתפק בשליחת מכתבים פרטיים לשולחיו. בכתבתו פונה הוא אל התפוצה במזרח אירופה, שממנה נבנה חלק גדול של היישוב היהודי בארץ מאז ראשית המאה הי"ט, אולם חרף זאת ראוי לציין שהכותב אינו מבקש מהם לעזור בממון או באנשים למפעל ההתיישבות. הכותב מצייר את תולדות מחצית שנתו הראשונה של היישוב ב'צבעים ורודים', ובעיקר הוא מאריך בתיאור דמותם של כמה מן המתיישבים, שבהם ביקש למצוא את מה שחיפש זה שנים.

מעניין לציין, שלמרות קשריו הטובים עם סלומון הוא פותח את פרשת החיפושים אחרי כבדת אדמה דווקא בעלייתו של דוד גוטמן בתרל"ו וביסוד חברת 'גאולת הארץ ועבודת האדמה', שלטענתו נוסדה בידי גוטמן. ממנו אנו למדים גם זאת, שהחברה נתפרקה משום שהשותפים לא היו מהימנים. עדות זו מצטרפת למסכת עדויות הסותרות את טענת פרומקין שרק בלחצם של רבני ירושלים נתפרקה החברה.²¹

גוטמן מתואר כדמות הראשית גם בקניית אדמת פתח-תקוה, ולמעשה עולה מן הכתבה שהוא הוא שהתעקש לקנות את האדמה, למרות האזהרות מפני הקדחת. לאחר מכן מתוארים שאר בני החבורה, סלומון, רגנר ושטמפר באריכות-מה, ומשפחות ראב וכ"ץ — במשפט קצר. דומה שגם מכאן עולה שאדמת פתח-תקוה עובדה באותם חודשים בידי 'החבורה ההונגרית' והנספחים אליה, ולא בידי סלומון.

בסוף הכתבה מקדיש פינס תיאור ארוך לדמות עובד האדמה האידיאלי, המצטיין בסבלנות רבה, אוהב שלום ושונא מחלוקות — בדיוק כפי שביקש לראותו יואל משה סלומון, בעיתונו 'יהודה וירושלם', כשנתיים קודם לכן.²²

ראויים לחשומת לב דברי הסנגוריה של פינס על רבני ירושלים, התומכים לדבריו בעבודת האדמה. כראיה לכך הוא מספר על היתר שנתנו 'הגאון המפורסם אב"ד מבריסק' (הוא הרב יהושע ליב דיסקין, ממנהיגי העדה האשכנזית בירושלים באותה תקופה) והרב שמואל סלנט לאנשי פתח-תקוה בעניין זריעת כלאיים. עדות זו מצטרפת כאן לראיות נוספות על תמיכתם של השניים ומנהיגים אחרים ברעיון עבודת האדמה.

לסיכומו של דבר, נראה שעדות ראשונה זו על ראשיתה של פתח-תקוה, למרות שנכתבה בידי מי

20 ראה גם מכתב ו, מיום 4.1.1879; מכתב ז, מיום 15.1.1879; מכתב ח, מיום 12.2.1879. שנדפסו בבניין הארץ, עמ' 53-68.

21 י"ד פרומקין, 'חברת עבודת האדמה בארץ הקודש', חבצלת, ז (תרל"ו), גיליונות 20-22, מהדורת קרסל, ירושלים תשי"ד, עמ' 69-72.

22 המהדורה החדשה של העיתון נדפסה בידי ג' קרסל, יהודה וירושלים, עיתונו של יואל משה סלומון, ירושלים תשט"ו (להלן: 'יהודה וירושלים'). על דמות החברה העתידה להתנחל ביישוב החקלאי ראה במיוחד שם, עמ' 8-10.

שעתיד להיות אוהדם המושבע של המייסדים, יש לקבלה כלשונה, כיוון שזמנה קודם למחלוקת בין שתי החבורות שיישבו את פתח־תקוה.

2. מאיר המבורגר (חתום: ירנ"ן): 'שוב ארץ הקודש', הלבנון, טו (כ"ג באייר תרל"ט — 16.5.1879), גיליון 40, עמ' 313–315.

הכותב היה מראשי העדה האשכנזית ביפו באותה עת ומראשוני הבנקאים היהודיים בארץ.²³ מדי פעם היה שולח ידיעות קצרות חתומות בשמו ל'הלבנון'²⁴ אולם את מאמריו ובהם הצעותיו לתיקונו של היישוב היהודי בארץ־ישראל שלח ל'הלבנון' בעילום שם,²⁵ או בשם בדוי, משום שהכילו לא אחת ביקורת נוקבת על ארגונים יהודיים בתוך־לארץ, שביקשו לעזור ליישוב היהודי בארץ. ייתכן שעשה כן כדי שלא לפגוע בעסקים שניהל עם ארגונים אלה. למרות שהמבורגר ביקש, ואף הצליח, להעלים את שמו, ניתן לזהותו, לדעתי, על־פי רמזים אחדים בגוף הכתבות:²⁶

(1) ניכר שהכותב הוא תושב יפו ושהיה מעורה היטב בנעשה בסביבתה עוד בחרכ"ט (1869), כפי שעולה מכתבתו הראשונה²⁷ על מקוה־ישראל.

- 23 נולד בפרסבורג בשנת 1836, כבנו בכורו של ר' משה המבורגר, המכונה 'משה מנאומועסטע', שהיה מתלמידי החת"ם סופר. בשנת 1856, כשהגיע זמנו של מאיר להתגייס לצבא החליטה המשפחה לעלות ארצה ובשנת 1857 הגיעו לנמל יפו. בני המשפחה עלו כולם לירושלים, פרט למאיר, שנותר ביפו, התחתן שם ושימש סוכנו של אחיו היושב בירושלים, נתן צבי (נטע הירש). בקבלת כספי החלוקה ובהעברתם הלאה. מאיר והמבורגר שימש שנים רבות כשוטט העדה האשכנזית והיה מראשי הקהילה היהודית ביפו עם איחודה ב־1890. נפטר בירושלים בשנת תרס"א (1901). וראה עוד על אודותיו אצל: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ב, עמ' 735, וביתר הרחבה אצל: ח' המבורגר, שלשה עולמות, א, ירושלים תרצ"ט, פרק ח, עמ' מא–מז.
- 24 רשימת כתבותיו החתומות בהלבנון, בעיקר מן השנים תרכ"ו–תרכ"ז, ראה אצל: ר' פריד וע' כהן, מפתח הלבנון, ירושלים תשל"ד, ערכים 750–758. כל הכתבות נשלחו מיפו ומכילות ידיעות קצרות על אירועים שהתרחשו בעיר.
- 25 אנו מבקשים לזהות כאן את הכותב האלמוני של שלוש כתבות ארוכות שנדפסו בהלבנון והנוגעות לעניין יישוב ארץ־ישראל עם מאיר המבורגר. ואלה הכתבות: (1) 'על דבר בית הספר ללמוד עבודת אדמה בעה"ק יפו' [הכוונה למקוה־ישראל — ר"י], הלבנון, ו (תמוז–אב תרכ"ט), גיליונות 23, 24, 25, 27, 29. (2) 'מזכרת משה מונטיפיורי בארץ הקדושה', הלבנון, טו (אדר תרל"ט), גיליונות 29, 30, 31, 32. (3) 'שוב ארץ ישראל' [חתום: ירנ"ן], הלבנון, טו (אייר תרל"ט), גיליונות 38, 39, 40. הכתבה הנסקרת במאמרנו היא חלקה האחרון של הכתבה הזאת. רמז לכך שמחבר אחד כתב את שלוש הכתבות מצוי ברברי הכותב (הלבנון, טו, גיליון 31), שם הוא אומר שהוא שכתב את המאמר על מקוה־ישראל בתרכ"ט, ואילו בפתיחה למאמרו 'שוב ארץ ישראל' (הלבנון, טו, גיליון 38) הוא מספר על כתבתו הקודמת, על קרן מזכרת משה, שנדפסה באותה שנה.
- 26 קרסל (בספרו, עמ' 66, הערה 8), ניסה לזהות בכותב את פינס, אולם מתוך ההשוואה בין כתבתו של פינס שסקרנו למעלה ובין כתבה זו מתבלט מיד ההבדל שבין אדם המעורה בארץ זה שנים רבות, כמאיר המבורגר, ובין העולה החדש (פינס עלה ארצה כחצי שנה לפני כתיבת הדברים). יתרה מזו, לאחר שהוכחנו את הקשר בין שלוש הכתבות הארוכות ברור שלא ייתכן שהדברים נכתבו בידי פינס, שלא היה כלל בארץ באותה תקופה. כמו כן אין לקבל את זיהויו של בן ציון גת (הישוב היהודי בארץ ישראל בשנים ת"ד–תרמ"א [1840–1881], ירושלים תשכ"ג וראה על חיבור זה להלן), המזהה (בעמ' 282) את ירנ"ן עם יוסף ריבלין, קביעה שנתקבלה על דעת עורכי מפתח הלבנון (לעיל, הערה 24), בערך 3361, שכן על־פי כל המקורות שבידינו לא התגורר ריבלין כלל ביפו. וראה על כך אצל: ב' קצבורג, מגלת יוסף — מאמרים ורשימות, רמת־גן תשכ"ו, ובמיוחד עמ' 13–28.
- 27 הלבנון, ו (ב' דר"ח תמוז תרכ"ט), גיליון 23, עמ' 180.

(2) בכתבה אחרת, שנשלחה בתרל"ט (1879),²⁸ נאמר כי הכותב מכיר את יהודי ארץ-ישראל מזה חמש-עשרה שנה. אם נקבל את ההנחה שהמבורגר, שישב בארץ במשך עשרים-ושתיים שנה קודם לכתיבת הדברים, לא רצה להתגלות, נוכל לראות בכך רמז נוסף לזהותו.

(3) הכתבה מלאה ידיעות מדויקות על סכומי כסף, בעיות של רכישת קרקעות ופרטי הדיון המשפטי שנערך בין הערבים למייסדים — עובדות שהיו ידועות בוודאי רק לאיש מעשה כמאיר המבורגר.

כתבתו של המבורגר עולה במהימנותה על תיאורו של פינס בגלל מספר סיבות: (1) הכותב התגורר בארץ שנים רבות והיה בקי בטבעה ובאנשיה; (2) בזמן כתיבת הדברים טרם היה מעורב, בממון או ברגש, בפרשת היישוב; (3) למרות שהכותב נוקט לעתים לשון ספקנית מעט, אין הוא שולל את עצם המעשה ולכן תיאורו אובייקטיבי.

גוטמן מופיע גם כאן כדמות העיקרית מבין מתיישי פתח-תקוה, ולדעת המבורגר רק עם עלייתו של גוטמן בתרל"ו החלה פרשת החיפושים אחר אדמה לעיבוד. בניגוד לפינס, אין הוא מונה את כל בני החבורה וייתכן שהידיעות באו לו מגוטמן עצמו, משום שתיאורו עשיר בפרטים מדויקים היכולים לבוא רק מפי מי שמצוי בענייני היישוב. בין היתר אנו למדים שעד פסח אותה שנה טרם הגיע האישור לקניית חלקת קסאר, 'ויש דברים בגו' הוסיף המבורגר ולא פירש.

בניגוד לפינס מבקר הכותב את בחירת המקום ולדעתו שכם עדיפה על פתח-תקוה, מפני שאדמתה טובה יותר, יש מעיינות בקרבתה וסביבתה נטועה גנים. אולם, למרות הסתייגותו אין המבורגר שולל את עצם המעשה ומקווה כי ילמדו ממנו אחרים.

בסופה של הכתבה מאריך המבורגר בתיאור התקריות עם הפלחים, פרשת המשפט ביפו ועוד, וייתכן שאף נכח במשפט עצמו. בכל אופן ניכר שהכותב בקי מאוד בהוויות החיים בארץ.

3. יואל משה סלומון: ²⁹ מכתב לעורך. הלבנון (ללא חתימה), יט (כ"א בטבת תרמ"ב), גיליון 2, עמ' 13–15.

זו העדות היחידה שנדפסה מפרי עטו של הסופר והעסקן על אשר נתרש בשנותיה הראשונות של פתח-תקוה עד לחורבנה. כדי להבין את מגמתו של הכותב יש לעמוד קודם על מקומו של המכתב בלוח הזמנים של פרשת הפולמוס בין שתי חברות השותפים בפתח-תקוה. המכתב נכתב כנראה בראשית טבת תרמ"ב, ונראה מתוכו שנשלח רק לאחר שסלומון וחבריו קנו את יהוד אותה ביקשו ליעד לבניית בתי היישוב מתוך רצון להתרחק מן הירקון, אשר לדעתם גרם לקדחת שפרצה בפתח-תקוה בקיץ תר"ס. רבים ראו במחלה את הסיבה העיקרית לחורבן היישוב.

בחורף תרמ"ב הגיע לשיאו העימות בין המייסדים ל'אגודת מייסדי היישוב', כאשר כל אחת משתי

²⁸ הלבנון, טו (תרל"ט), גיליון 31.

²⁹ למרות שיחיאל ברי"ל, עורך הלבנון, מילא כנראה את בקשתו של סלומון שלא לפרסם את שמו ככותב המכתב, מצויה בידינו הוכחה חותכת לזיהוי הוודאי של הכותב. בספר היוכל (עמ' קעא) מפרסמים העורכים מכתב אחד מני רבים הגנו כנראה למשמרת אצל משפחת סלומון. במכתב ששלח ברי"ל לסלומון, ב"ד שבט תרמ"ב (3 שבועות לאחר פרסום הכתבה), נאמר בין היתר: 'אך מהדעתך שהודעתנו על דבר פתח תקוה עשיתי מטעמים כאשר אהבת בהלבנון מס' 2 כאשר ראית כבר'.

החבורות מבקשת למשוך לצדה היא את ראשוני חובבי ציון, שהחלו להתעניין ביישוב ארץ-ישראל לאחר פרוץ הפרעות של תרמ"א-תרמ"ב ברוסיה. 'מייסדי הישוב' הקדימו את המייסדים בפרסום 'קול קורא' (בקיץ תרמ"א)³⁰ ואף שלחו שליחים לאנגליה במטרה לגייס כספים כדי לחדש את היישוב באדמת קסאר או סמוך לירקון עצמו.³¹

ראשי המייסדים עצמם שחקו כל אותה עת, אך נעזרו בכתב ה'צפירה' יעקב גולדמן, אשר בכתבותיו המעיט את דמותם של 'מייסדי הישוב'.³² כל אותה עת חיפשו המייסדים כברת ארץ מרוחקת מן הביצות ומשמצאו כזאת פרסמו 'קול קורא' ובו תקנותיהם (סוף כסלו תרמ"ב).

סמוך לזמן הקנייה כותב סלומון את גירסתו שלו למאורעות. המכתב פורסם ב'הלבנון' דווקא, מפני שעורכו יחיאל ברי"ל נחשב בר-סמכא בענייני ארץ-ישראל בגלל עברו³³ והירבה לפרסם ידיעות על 'מייסדי הישוב'.³⁴ בין היתר פרסם גם את תלונתו המרה של אלתר וינקלר מן 'הירקונים',³⁵ שבו הוא מאשים בעקיפין את אלה שרוששו אותו בעטיה של הפרשה. סלומון עצמו מזכיר את המכתב באומרו 'איש אחד באבדו את כספו אבדו עשתונותיו'.

כאמור הופיע המכתב בעילום שם וייתכן שהכותב ביקש מהעורך להעלים את זהותו כדי לשוות למכתב אופי של עדות אובייקטיבית, שכן בראשית הדברים נאמר שאין הכותב נמנה עם בני החברה שהתיישבה, אך 'בכל זאת לא נסתרה דרכם מאתי וידעתי את הכל ע"פ הראיה'.

כפינס והמבורגר קודמיו מבקש גם סלומון לפתוח את סקירת תולדות היישוב בחיפוש אחרי כברת אדמה קודם ליסוד פתח-תקוה, אלא שכאן אין הוא מזכיר את עצמו כמעורב בפרשת יריחו וסנברה וגם אינו מזכיר את חלקו של גוטמן בפרשה.

בראשית המכתב מסביר הכותב מדוע נקנתה אדמת הביצה בסמוך לירקון, ואי-אפשר שלא להבחין במעורבותו האישית של מי שהשתדל לעמוד כביכול מן הצד. הוא עצמו מופיע כ'אחדים מילידי הארץ', אשר ביקשו לבטל את הקנייה משנודע להם דבר המחלות, אולם 'שאר החברים שזה מקרוב באו', כלומר העולים החדשים, טענו שניתן להתגבר על כך.

כאן מפרסם סלומון לראשונה בעקיפין את עניין 'יהוד' וטוען, שלמעשה כבר בראשית המפעל לא ביקשו אלא לקנות את 'יהוד', 'ואויר המקום טוב ומשובח מכל אויר א"י', אלא שהממשלה עיכבה בעדם. הכותב מנסה להסביר מדוע בכל זאת נקנתה הביצה וטוען שנתיישבו על גבעה לפי עצת הערבים.

- 30 הקול הקורא של 'אגודת מייסדי הישוב' פורסם בידי פרומקין בחבצלת, מיום ג' אב תרמ"א. באותו קיץ נדפסו התקנות בבית דפוסו (שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, עמ' 143).
- 31 על המחלוקת והפולמוס בין החבורות, שעיקרה כאמור תחרות חריפה על לבם של מעט מראשוני חובבי ציון, ראה להלן.
- 32 על האיש ומאמרו ראה בהמשך.
- 33 על ראשית דרכם של ברי"ל וסלומון בעריכת הלבנון הירושלמי בתרכ"ג (1863) ראה אצל: שושנה הלוי, 'ראשיתיה של העתונות העברית בארץ ישראל', פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 239-245.
- 34 הלבנון היה העיתון העברי הראשון בגולה שהדפיס את הידיעה על יסוד האגודה כבר בכ"ב באב תרמ"א. בא' בכסלו תרמ"ב פרסם העיתון לראשונה מקצת תקנות האגודה. ייתכן שגיליון זה, שהגיע לסלומון כעבור זמן, הוא שהמריצו לשלוח את מכתבו.
- 35 הלבנון, יח (ה' בתשרי תרמ"ב), גיליון 10, עמ' 73.

מכאן ואילך מתוארת פרשת 'שותפי חלקת טייאן' מתוך מגמתיות בולטת. לדעתו, רק הם גרמו לחורבן היישוב בהפירם את התנאים שהוסכם עליהם. סלומון אף טוען, שרק יושבי הנהר נפגעו מקדחת ואילו ליושבי הגבעה לא אירע דבר, למרות שבסופו של דבר שבו גם יושבי הגבעה לירושלים מפחד הקדחת.³⁷

בסיום המכתב תוקף הכותב את 'אגודת מייסדי הישוב' שחיברו תקנות 'שאינן נפש היפה סובלתם'. לדעתו, הם בחרו להם אדם קנאי לפטרון.³⁸ את המכתב מסיים הכותב, שהעלים כאמור את שמו, שמי שיבוא ארצה ליסד קולוניות אל לו להתחבר עם 'החברים החדשים' (רמז ל'אגודת מייסדי הישוב'), כי סופו יהיה כסופם ורק מן 'החברים הישנים' המנוסים תבוא הישועה. בשולי המכתב הוסיף יחיאל ברי"ל העורך, כי הכותב הוא 'איש אמונים' וכן שאין לערבב את האגודה שהושמעה עם 'אגודת אחים בציון', שהוזכרה באחד הגיליונות הקודמים, כיוון שהאחרונה באמת חפצה בעבודת האדמה.

אין ספק שלפנינו מאמר מגמתי, שכותבו אינו מדייק בתיאורם של מספר אירועים שהתרחשו בשנותיה הראשונות של פתח-תקוה ושעיקר מטרותיו היו:

(1) להמעיט מדמותם של 'שותפי חלקת טייאן' (שמקצתם נתארגנו ל'אגודת מייסדי הישוב') בפני יהדות רוסיה, הוא הפוטנציאל האנושי שממנו קיוו שתי החבורות להיבנות בעת פרעות תרמ"א-תרמ"ב.

(2) לתרץ כיצד ומדוע שגו המייסדים בבחירת הביצה כמקום יישוב.

(3) לתאר בצבעים קודרים את הסכנה הנשקפת מהירקון וביצותיו.

(4) לפרסם את שבחה של 'יהוד' מיד עם קנייתה, וזאת מבלי לציין כלל שאדמתה נקנתה בידי המייסדים.

4. דוד גוטמן ('מנהל הקולוניא'): ³⁹ 'הקולוניא הראשונה באה"ק', הצפירה (י"ג באייר תרמ"ב — 2.5.1882), גיליון 15. נדפס שוב אצל: ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' 184-187.

הכותב היה, מעל לכל ספק, הדמות הראשונה במעלה בכל פרשת ראשיתה של פתח-תקוה.⁴⁰ הוא שליווה את היישוב מקרוב מראשיתו ואף נותר אחרון עם יהודה ראב בקיץ תרמ"א, לאחר שהמקום נעזב מכל מתיישביו.⁴¹

37 עניין הקדחת שפקדה את פתח-תקוה בקיץ תר"ס עתיד להתברר עוד במקום אחר, אולם מן הראוי להסתייג כאן מקביעתו זו של סלומון, שכן מצויות בידינו עדויות נאמנות, כעדויות של יהודה ראב, לפיהן לא היפלו יתושי הקדחת לטובה את 'מתיישבי הגבעה' לעומת 'יושבי הנהר', ואלה כמו אלה נפגעו מן הקדחת.

38 הרב יהושע ליב דיסקין ('הרבי מבריסק'), מן הבולטים במנהיגי האשכנזים בירושלים באותה עת, היה לפטרונה של 'אגודת מייסדי הישוב' עם יסודה בקיץ בירושלים תרמ"א. עובדה זו מצוינת במפורש בפיסקה האחרונה החותמת את תקנות החברה, שם מופיע דיסקין כ'סוכן חברתנו'.

39 לזיהויו של הכותב ראה קרסל, עמ' 75, הערה 1.

40 לדמותו של האיש, שהיה באותה תקופה 'עולה חדש' (הוא בא ארצה בשנת תרל"ו — 1876), ראה: ספר היובל, א, עמ' צז-ק; א' עץ הדר, אילנות, רמת-גן תשכ"ז, עמ' 192-193. אין ספק שאילולא נפטר גוטמן בתרנ"ו (1896) והוא חשוך בנים לא היתה דמותו נדחקת הצדה.

41 יהודה ראב, התלם הראשון, תל-אביב תשט"ו, עמ' 82 (להלן: ראב). וראה דבר הערכה על עדותו בהמשך המאמר.

המכתב נשלח בסוף ניסן תרמ"ב והוא המשך למסע תעמולה שניהלו המייסדים כדי למצוא קונים לחלקת 'הרבע' שהיו פזורות בנחלת טייאן. יש לזכור, כי באביב של אותה שנה נחרבר למייסדים שגם ראשוני חובבי ציון שהגיעו ארצה נרתעו מהם ומיישובם. שליחי אגודת חובבי ציון בסובאלק, שביקרו בארץ בין טבת לשבט תרמ"ב, לא התרשמו באורח חיובי ממתיישי פתח-תקוה ותיארו את מה שראו בצבעים קודרים.⁴² באדר תרמ"ב פרש פינס מ'ועד יסוד המעלה', שיסדו לבונטין וראשוני 'חובבי ציון' שהגיעו ארצה, מפני שהאחרונים לא קיבלו את הצעתו לשבת בירושלים, וזאת מפחד הקנאים.⁴³ אולם המכה הקשה ביותר ניחתה על המייסדים כאשר החליטו לבונטין וחבריו ב"ג בניסן תרמ"ב להקים את 'ראשון-לציון', ולא להתיישב בפתח-תקוה.⁴⁴ ייתכן שהמייסדים, ששלחו את אברהם קופלמן שליחם בפעם השנייה לרוסיה⁴⁵ במטרה למכור חלקות אדמה, חששו כי הנה תאבד תקוותם גם מיהודי רוסיה. דומה, שעל רקע זה יש להבין את מכתבו של דוד גוטמן, אשר הצטיין כנראה יותר בעשייה מאשר בכתיבה.

ואלה הנקודות העיקריות שבמכתבו הראויות לתשומת לב:

- (1) בניגוד לפינס ולהמבורגר, אשר תיארו את חלקו בפרשת החיפושים קודם לקנייה, אין גיבור המעשה מזכיר את עצמו כלל.
 - (2) הכתבה מביאה ציטוט מדויק של תאריכים, מספרים ועובדות, בעיקר בתיאור השנה הראשונה — כפי שניתן לצפות ממנהל המושבה בפועל.
 - (3) יש לקבל בזהירות את עדותו בעניין חלקת טייאן ושותפיה, מפני שזו אינה נקיה מדברי רגז ופולמוס, למרות שהכותב נוקט כאן לשון רכה יותר מחברו סלומון במאמרו ב'הלבנון', שנסקר למעלה.
 - (4) גוטמן מתעלם לחלוטין מן הקדחת, וזאת בניגוד לסלומון, שביקש להפחיד את אלה שביקשו להצטרף ל'אגודת מייסדי הישוב'.
 - (5) אין הכותב מזכיר כלל את 'יהוד', שם ביקשו המייסדים לבנות את יישובם החדש והוא מבקש לשוב לפתח-תקוה, שאת מגרעותיה (וכאן רמז לקדחת) הוא מבקש לפתור על-ידי ניקוז השטח.
- לסיכום: למרות מעורבותו של הכותב בכל הפרשה, יש לקבל את מרבית דבריו (למעט פרשת 'שותפי נחלת טייאן') ובעיקר את ציוני העובדות היבשות, כלשונם.

5. ויל ה ל מ ה ר צ ב ר ג : 'תשובה לקרל נטר', המגיד (ד' בתמוז תרמ"ב). נדפס שוב אצל: ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, עמ' 166–168.

בקיץ תרמ"ב פרסם קרל נטר מייסד 'מקוה ישראל' מכתב גלוי ב-*Jewish Chronicle* (גיליון 676).⁴⁶ במכתבו שלל את רעיון הקמת המושבות החקלאיות בארץ-ישראל ובין היתר הזכיר את

42 על האגודה ראה קלוזנר, במפתח. כתבתם של בריימן ואלטשולר נדפסה בהמגיד, כו (י"ד תמוז תרמ"ב) — 21.6.1882, גיליון 124, עמ' 197.

43 קלוזנר, עמ' 193–195.

44 שם, עמ' 239.

45 על השליחות ראה קלוזנר, עמ' 283–284; קרסל, עמ' 98–100.

46 המכתב נדפס אצל א' דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 358; ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' 164.

כשלון פתח-תקוה. מולו יצא ד"ר הרצברג, מי שהיה מנהל מקוה-ישראל באותם ימים, ובין היתר הוא מספר גם על כשלון פתח-תקוה. למעשה זו העדות היחידה של תושב ירושלים באותה תקופה, אשר לא היה שותף ליישוב, ומכאן חשיבותו הרבה. למרות אי-מעורבותו ידע הרצברג על הפרשה עקב תפקידו וקרבתו למקום היישוב. רוב דבריו כאן אין בהם חידוש, אולם הם מאמתים מקורות אחרים, שהם מפוקפקים לפעמים. יש לקבל כלשונה את כל עדותו, פרט לפרשת 'שותפי נחלת טייאן', שלגביה לא היה בקיא בסבך העניינים הפנימיים, מה עוד שראה בהם מפירי חוק וסדר, תופעה שגרמה לדעתו לחורבן היישוב.

6. יחיא אל ברי"ל: יסוד המעלה, מגנצא תרמ"ג.⁴⁷

הכותב, עורך 'הלבנון' וידידו של סלומון, שהה בארץ כחמישה חודשים בשנת תרמ"ב (דצמבר 1881–אפריל 1882). בתקופה זו התארגנו ראשי המייסדים לחברת פתח-תקוה, לאחר שקנו 130 דונם ליד יהוד ושלחו את שליחם, אברהם קופלמן, בפעם השלישית לרוסיה, כדי להשיג קונים נוספים לחלקותיהם.⁴⁸

ברי"ל, שביקש, בין היתר, לעשות בספרו תעמולה למען רעיון יישוב ארץ-ישראל, הבליט כמובן את פרשת ראשיתה של פתח-תקוה,⁴⁹ אולם הפעם שולבה פרשה זו במסכת המושבות שכבר נוסדו (ראש-פינה, זכרון-יעקב [זמרין] וראשון-לציון). סיפורן של אלה מופיע בפרק הקרוי 'מושבות ואחוזות מבני באה"ק', שכן לדעת ברי"ל קדמו לפתח-תקוה פרדס מונטיפיורי ומקוה-ישראל. כקודמיו ביקש המחבר לתהות היכן שורשי המעשה ומצא אותם בפרשת הכישלון השני ביריחו ובסנברה. למעשה זהו העתק מדויק של גירסתו של סלומון, שפורסמה קודם לכן בעיתונו.

מקורותיו של המחבר הם ללא ספק ידידו יואל משה סלומון וייתכן גם גוטמן. בכל אופן, נראה שברי"ל לא טרח להיפגש עם ראשי 'אגודת מייסדי הישוב' דאז, לווינון והרשלה, ולהאזין לדבריהם. מפי סלומון הביא מספרים מדויקים על ראשיתה של פתח-תקוה, כולל סיכום ההוצאות שהוציאו המייסדים — 120,000 פראנקים (כ-6,000 ליש"ט), סכום עתק במושגי הימים ההם. פרשת המחלוקת בין שתי החבורות מתוארת בפשטות, ובניגוד לקודמיו — שהדגישו כי תחילה התיישבה במקום חבורה מצומצמת ואליה נספחו 'החברים החדשים' (שותפי חלקת טייאן) — לפי גירסתו של ברי"ל נחלקו המתיישבים כבר בימים הראשונים לשתי קבוצות. גם ברי"ל, כקודמיו, מסביר שהמקום ניטש מיושביו בגלל הקדחת ובגלל שנת השמיטה הקרבה של תרמ"ב. על ראשיתה של יהוד מסופר בסוף הפרק המוקדש לפתח-תקוה.

לסיכום: למרות שעדות זו נכתבה בידי אדם שהיה בר-סמכא בענייני ארץ-ישראל ואשר סייר בה במשך חמישה חודשים בערך, אין תיאורו שונה מתיאורי קודמיו, משום שמקורותיו הצטמצמו לחבורת המייסדים בלבד.

47 ספר נדיר זה יצא לאחרונה מחדש, בצירוף הקדמתו של ג' קרסל, בהוצאת יד יצחק בן-צבי.

48 קלוזנר, עמ' 283–284.

49 פתח-תקוה מוזכרת בספרו מספר פעמים (ראה במפתח), אולם עיקר סיפורה מרוכז בעמ' 155–160.

רחוב חובבי ציון בפתח-תקוה (אוסף בית נטע)

7. אריה לייב פרומקין: 'מכתב לאלמוני בעל האחוזה' (בערך משנת תרמ"ג). פורסם אצל: א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון, ג, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 520-521 (להלן: דרויאנוב). המקור: קד"ש, ארכיון פרומקין, מחברת 42. הכותב היה מחשובי המשכילים בארץ באותם הימים.⁵⁰ למרות שלא היה עד ראייה לשנים הראשונות, בגלל מעורבותו הרבה בענייני עבודת האדמה ובשל אישיותו, עדותו (שנכתבה כאמור כשנתיים לאחר המאורעות, ולפני שנפלו סכסוכים בינו ובין אחדים מן המתיישבים) היא הטובה והמהימנה מכל העדויות שנדפסו בשנות ה-80, מה גם שהדברים לא נכתבו לשם פרסום, אלא בתור מכתב פרטי. כקודמיו מבקש גם פרומקין לחפש את שורשי עבודת האדמה ביישוב הישן בפרשת יריחו של תרל"ב, אלא שלכך הוא מסמך עדות אישית ובין היתר הוא מספר על ניסיון לרכוש אדמה סמוך למושבת הטמפלרים 'שרונה' באותה שנה, אלא שהדבר לא עלה בידו עקב התנגדות הפחה.

50 על תולדותיו ראה בהקדמתו של אליעזר ריבלין לספרו של פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, א, ירושלים תרפ"ח, עמ' יב-נו.

תיאורו מצטיין בדייקנות רבה והוא מביא מספרים מדויקים. את 'שותפי חלקת טייאן' הוא מתאר כאנשים אומללים,⁵¹ אשר רק העוני והדוחק שבו היו שרויים גרמו לפירוד ביניהם.

8. יחיאל מיכל פינס: 'מושבת פתח תקוה', בתוך: מבשרת ציון,⁵² חוברת א (טבת תרמ"ד), עמ' ט-יג; חוברת ב, עמ' מה-מט.⁵³
כבר סקרנו למעלה את מכתבו של פינס ל'המליץ' (תרל"ט), שבו סיכם את ראשית ימיה של פתח-תקוה. במשך חמש השנים שחלפו מאז היה פינס פעיל מאוד בשיקומה של פתח-תקוה.⁵⁴ הרשימה שלפנינו נכתבה בראשית בניית 'יהוד', כאשר נדמה היה למייסדים שהנה בא הכל על פתורנו כרצונם. נראה שהדברים נכתבו מתוך הרגשה של התרוממות הרוח, אם כי עדיין ניכרים המשקעים המרים, זכר לפולמוס החברתי שבין שני הפלגים שהרכיבו את פתח-תקוה בשנים הראשונות.

כמו קודמיו מבקש גם פינס למצוא את שורשי פתח-תקוה, אולם בניגוד לכתבתו בתרל"ט, שם ציין את עלייתו של גוטמן בתרל"ו כנקודת המפנה, מרחיק כאן פינס עד חורבן הבית ומתאר את הגלות, שקצה בא לדעתו עם ראשית בניית השכונות החדשות בירושלים, פרשת יריחו ועוד. דומה כי פינס היה היחיד מבין הכותבים שהזכירו שראה במפעל ההתיישבות את ראשית קץ הגלות. אין ספק שקרבתו למייסדים והניסיון הרב שרכש בתקופת שהותו בארץ עושים את עדותו מהימנה לגבי רוב הנושאים שהוא מזכיר. ברם אי אפשר לפינס להיות אובייקטיבי בפרשת 'שותפי חלקת טייאן', אשר התרחשה בעת שכבר עמד לצדם של המייסדים, ותיאורו בפרשה זו מגמתי. השותפים מוצגים כאן כפורעי חוק וסדר וזהו התיאור המפורט הראשון של גירסת המייסדים על מה שהתרחש בינם ובין 'החברים החדשים'.

פינס חוזר כמובן גם על דברים נוספים, כגון איזכור 'יהוד' כמקום ההתיישבות הראשון בצירוף הערה שאווירה טובה. בכך הוא הולך בעקבות סלומון בכתבתו ב'הלבנון' שאותה סקרנו למעלה. לסיכום: עיקר מעלתו של פינס בכך שהיה מקורב לפרשה ושיצין לתומו גם מספרים מדויקים שניתן לאמתם. חסרונו בכך שעמד לאורך כל התקופה לצדם של המייסדים במאבקם עם שותפי נחלת טייאן, ואף תרם את חלקו בהטיית לבם של אחדים מ'חובבי ציון' לצדם.

9. יעקב גולדמן: שאר ישוב, האסיף,⁵⁵ א (תרמ"ה), עמ' 136-137.
הכותב היה עיתונאי ידוע⁵⁶ ושימש כתב 'הצפירה' בארץ ופרסם באותן שנים חומר רב על תולדות

51 כתב-יד זה הגיע לידי עורכי ספר היובל, אלא שהם העדיפו לפרסם רק קטע קטן ממנו (בעמ' קיט), העוסק ב'ירקונים' וזאת — ללא ציון המקור.

52 על כתב-העת, שיש לראות בו את הביטאון הראשון של היישוב החדש בארץ-ישראל, ראה אצל גליה ירדני, העתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 237-238.

53 קטע של המאמר שפורסם בחוברת ב נדפס שוב אצל: ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, ב, עמ' 162-164.

54 לא כאן המקום לפרט את חלקו של פינס בפרשה זו, אולם מן הראוי לציין שאילו לא חתם פינס, שהיה מוכר כאדם מהימן בקרב חוגים רבים ביהדות רוסיה, על שטרי המכר שנשא עמו שליח חברת המייסדים אברהם קופלמן, ספק רב אם היו מנהיגי חבורת המייסדים מצליחים למכור מקצת מאדמותיהם ל'ביאליסטוקים' שבזכותם שוקמה פתח-תקוה.

55 על כתב-העת, שזכה לתפוצה רבה ואשר הופיע ערב ועידת קטוביץ, ראה: קלוזנר, עמ' 513-516.

56 יעקב בן אשר גולדמן (1856-1931) היה משכיל ירושלמי ועסקן ציבור. תחילת דרכו בכתביה הייתה בתרל"ז, בעיתונו של סלומון יהודה וירושלים. וראה עליו אצל פ' גרייבסקי, צורר פרחים לקברו של יעקב גולדמן, ירושלים תרצ"א.

היישוב. כמקובל אצל כותבי קורות היישוב נתקבל ה"יין הישן" הזה כאמת מוחלטת ואף דרואנוב, המביא בספרו⁵⁷ מקצת מסמכי פתח־תקוה כדי להמחיש לקורא את מהלך המאורעות, ציטט את מאמרו זה באריכות בשולי התעודות.

מעניין לציין, שגולדמן פקפק קודם ליסוד פתח־תקוה אם יצלחו יהודי ארץ־ישראל לעבודת האדמה ולדעתו תבוא הישועה מיהודי רומניה, שאינם מצטיינים בלימוד התורה.⁵⁸ גם כאשר נוסדה פתח־תקוה לא הזכירה כלל בכתבותיו ל"הצפירה", פרט לרשימה קצרה בעניין רכישת ארבע חלקות אדמה בידי סמואל מונטגיו בחורף תר"ס.⁵⁹ לעומת זאת הזכירה בטבת תרמ"א בידיעה קצרה המספרת על נטישתה.⁶⁰

נראה שלאחר שנוכחו המייסדים לדעת כי רק מיהודי התפוצות תבוא ישועתם נתחבר אליהם גולדמן (או שראשי המייסדים ביקשו את עזרתו) והחל לתקוף את 'אגודת מייסדי הישוב' בשלהי תרמ"א, כדי להטות את לבם של יהודי רוסיה לצד המייסדים.⁶¹ מאז המשיך גולדמן לפרסם ידיעות קצרות על יהוד, וכאשר ביקש ממנו סוקולוב, עורך 'הצפירה', רשימה לקובץ האסיף, שביקש להוציא בתרמ"ה, כתב לו גולדמן את הראשון מסדרת מאמריו 'שאר ישוב', שבהם סקר את תולדות היישוב היהודי בארץ.

מתוך ההקדמה עולה שגולדמן הולך בתלם שבו הלכו כבר סלומון ופינס, בעיקר בכל הנוגע לתיאור פרשת הפולמוס החברתי. כקודמיו ראה גם גולדמן את תחילת הדרך בפרשת יריחו והאדיר את חלקו של סלומון. מכאן ואילך עומעם חלקו של גוטמן בכל הפרשה.

תיאורו הוא שהניח כנראה את היסוד למסורת הידועה על אוזרת הרופא היווני לשלושת הקונים, כפי שעוצבה לאחר זמן בידי טוביה סלומון בספר היובל (עמ' יז). כאן לראשונה מוזכר ד"ר מזוריקה, המזהיר את היושבים מפני הירקון, אלא שאצל גולדמן מדובר ב'ירקונים' ואצל טוביה בשלושת המייסדים ...

המספרים שהוא מצטט והים עם אלה שמביא פינס בתרמ"ד וייתכן ששם מקורם. לסיכום: בכתבתו אין חידושים גדולים, אולם משום שהתיאורים שסקרנו קודם נעלמו מעיני הכותבים הקודמים (פרט לקרסל) הפכה כתבתו להיות הבסיס העיקרי בשביל כתיבת דברי ימי פתח־תקוה הראשונים בידי דרואנוב.

10. יעקב יערי-פולסקין ומ' חריזמן: ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח־תקוה, תרל"ח-תרפ"ח, ועדת ספר היובל שעל־יד המועצה המקומית, פתח־תקוה תרפ"ח. ספר זה הוא הראשון מבין ספרי היובל של המושבות והוא שעיצב סופית את הגירסה המקובלת כיום

57 דרואנוב, כתבים, ג, עמ' 277, 291 ועוד.

58 יהודה וירושלים, עמ' 45-48.

59 הצפירה, שנה ו (ה' בטבת תר"ם), גיליון 48, עמ' 382.

60 הצפירה, שנה ז (ח' בשבט תרמ"א), גיליון 2, עמ' 12. נדפסה שוב אצל: ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' 267.

61 גולדמן הזכיר אותם בקצרה בכתבה שפורסמה בהצפירה (ח' באלול תרמ"א). לאחר זאת החל להסתייג מהם ובכתבתו שנתפרסמה בהצפירה ביום כ"ו בתשרי תרמ"ב טען, שאין לבטוח ב'מייסדי הישוב'. אחר כך הפך להיות תומכם של המייסדים.

בדבר ראשיתה של פתח־תקוה. כל כותבי קורות היישוב מאז ועד עתה קיבלו את הנאמר בו בלי להרהר אחריו.⁶² לפיכך, יש חשיבות רבה לניתוח פרשת כתיבת הספר ומגמתו קודם שנבוא לערער ולחלוק על הכתוב בו.

ה רק ע ל כ ת י ב ת ס פ ר ה י ו ב ל . מאז שנות השמונים נשתררה הפוגה בכתיבת ההיסטוריה הבאה לתאר את ראשית דברי ימי פתח־תקוה. דומה שהמייסדים, צאצאיהם ויושבי המקום היו שקועים בים העשייה ולא התפנו לרשום את דברי ימיו. בתרפ"ו, עם התקרב מועד יובל השנים לקניית אדמת קסאר וליסוד פתח־תקוה, החלו צאצאי המשפחות הוותיקות (וביתר דיוק — שני בני יואל משה סלומון, מרדכי וטוביה)⁶³ לבקש דרך להנציח את פרשת תולדות היישוב, שהיה ברבות השנים למושבה חשובה ומשגשגת והיווה את אחד הבסיסים החשובים לקיומם של אנשי העלייה השנייה והשלישית. ייתכן שבני סלומון חששו שמה תאבד פתח־תקוה את מעמד הבכורה שלה בהתיישבות החקלאית, שהיתה יסוד המפעל הציוני. עזה היתה שאיפתם להנציח את מפעל אביהם וחבריו בני היישוב הישן.

ה ע ו ר כ י ם . למרות שאין בידינו ההתכתבות המפורטת על דרך כתיבתו ועריכתו של הספר, דומה שמעיון קפדני בהקדמה הקצרה ובגוף הדברים ניתן להסיק לא מעט על הספר עצמו ועל עורכיו. להלכה יעקב יערי־פולסקין, איש העלייה השנייה וסופר ידוע,⁶⁴ ומ' חריזמן⁶⁵ הם עורכי הספר.⁶⁶ אולם הספר טבוע בחותמם של שני בני סלומון, ובעיקר מרדכי, החותם בסוף המבוא (עמ' XXIX)

62 פרקיו הראשונים של הספר, המתארים את ראשיתה של פתח־תקוה, זכו לעיבוד ונדפסו בכמה מקומות. ביניהם יש לציין את ספרו של מ' חריזמן, אשר הכשיר את החומר להדפסת ספר היובל. ספרו, גבורת ראשונים — תולדות יסוד פתח תקוה ומייסדה, ירושלים תש"ו, נכתב — כפי שנאמר בראש הספר — על־פי ספר היובל, וכנראה שחריזמן הוא שכתב את הטקסט שם. ספרו שלו מסתיים בעזיבת יהוד בתרנ"ג (1893). למרות שחלקים רבים של ספרו הם העתקה מדויקת מספר היובל (אלא שאינו מביא את התעודות שאסף יערי־פולסקין), ביקש חריזמן לנהוג הפעם בהגינות כלפי ראשוני פתח־תקוה, כפי שניתן לראות מהצבת משפחת ראב במקומה הראוי בפרק המונוגרפיות. ספר נוסף שזכה לתפוצה רבה הוא ספרו של אברהם שלמון, שיצא בהוצאת ספריית הקרן הקיימת, תל־אביב תרצ"ט. ספרו, שנועד לנוער, אינו חורג מן המתכונת המקובלת, אם כי שלמון איש הטבע אינו יכול להתאפק לנוכח 'אוהרת' של ד"ר מזוריקה על שממת הירקון ומעיר בספרו (בעמ' 28), שהרופא היה בור ועם הארץ, שהרי כל אדם ידע שהירקון שופע בעלי חיים... באותה שנה נדפס גם ספרו של מרדכי סלומון, שלשה דורות ביישוב, ירושלים תרצ"ט, המספר את תולדות אברהם שלמה צורף, מרדכי סלומון ויואל משה סלומון. בחלק השלישי מצוטטים קטעים מספר היובל, בתור אסמכתה לפעילותו של יואל משה. למרות שספר היובל עצמו נגנו, כפי שנראה להלן, ולכן הוא נדיר למדי, זכתה גירסתו של טוביה סלומון המופיעה בספר לפופולאריות רבה כאשר הדפיס אברהם יערי את זכרונותיו של טוביה בספרו, זכרונות ארץ ישראל (כרך א, ירושלים תש"ז, עמ' 245–271). פרט לכך מופיעות ציטטות רבות משל הספר בכל ספרות תולדות היישוב ומחקרו.

63 מרדכי סלומון, תרכ"ט–תשי"ז (1869–1957) תושב פתח־תקוה. במשך עשרות שנים. ראה אודותיו אצל ד' תדהר — אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, א, עמ' 236; טוביה סלומון, תרכ"ג–תשי"א (1863–1951) התגורר בירושלים. ראה אודותיו שם, עמ' 280–281.

64 יעקב יערי־פולסקין (1887–1944) עלה ארצה ב־1902 ועבד כפועל חקלאי בפתח־תקוה ובעוד מושבות. לאחר שגורש במלחמת העולם הראשונה נסע לארצות־הברית ושם החל לפרסם ביידיש תיאורים של חיי המושבות. משחזר ב־1919 פרסם עשרות ספרים ורשימות על חיי המתיישבים. ראה עליו בהקדמה שכתב יוסף נדבה לספרו של י' יערי, חולמים ולוחמים, תל־אביב 1967.

65 מעט מאוד ידוע עליו, למרות שכתב ספרים אחדים וביניהם: מחנה יהודה — מושב יהודי תימן. תל־אביב תרצ"א; נחשוני החולה, תולדות יסוד המעלה ומייסדה, ירושלים תשי"ח; עין גנים, תל־אביב תר"ץ; אור מאפל, ספור מהעבר הקרוב בחוגי התימנים, תל־אביב תרצ"ז.

66 למען הדיוק יש לציין שעל־פי הרשום בשער הספר אסף יערי־פולסקין את החומר ומ' חריזמן הכשירו לדפוס. מעניין לציין, שאיש מהם לא נטל על עצמו את התואר מחבר או עורך.

בשם 'ועדת ספר היוכל', היא הוועדה שהיתה 'הממונה על בקרת החומר העובדתי', כנאמר מאחורי עמוד השער. (חברי אותה ועדה נשארו אלמונים עד עצם היום הזה). למרות שמרדכי סלומון הדגיש במבוא לספר (עמ' XXVII), שהיתה הסכמה מוחלטת בין כל הגופים הנוגעים בדבר, נראה שבין יערי-פולסקין למשפחת סלומון לא שררה תמימות דעים מוחלטת.

עם הדפסתו עורר הספר מחלוקת קשה והפצתו עוכבה כנראה למשך שנים אחדות.⁶⁷ רבים מבין תושבי פתח-תקוה דאז היו צאצאי המייסדים, 'הביאליסטוקים' ואנשי העלייה השנייה והשלישית, שחלקם צומצם בספר, ואלה פסלו את אופן כתיבתו. משום כך גם לא הופיע חלקו השני של הספר שהיה אמור לעסוק ב'מצבה החומרית' של המושבה, למרות שהדבר הובטח לקוראים.⁶⁸

מגמתו של ספר היוכל. אם אמנם נכונה השערתנו, שבני משפחת סלומון הם שעיצבו למעשה את הדברים, אין להתפלא על כך שספר זה, שהתיימר לסקור את חמישים שנותיה הראשונות של המושבה, הוא מגמתי במידה רבה ומצטיין בחוסר איזון, בייחוד בכל הנוגע לסקירת התקופות השונות ולתיאור חלקם של האנשים שעשו את המלאכה. מושג-מה על מגמתיות הספר ניתן לקבל מבדיקת מבנהו. מתוך 675 עמודי הספר הוקדשו לתיאור חמש-עשרה שנותיה הראשונות של פתח-תקוה כ-60%, שמהם הוקדשו עשרת העמודים הראשונים (ג-יג) לשאיפתו של היישוב הישן לעבודת האדמה. עורכי הספר מבקשים למצוא את השורשים ליסוד פתח-תקוה בעליית הפרושים תלמידי הגר"א לארץ, ולדעתם, נקודת הציון הראשונה היא תזכירו של מרדכי סלומון למונטיפיורי משנת תקצ"ט (1839).⁶⁹ קביעה זו כבר חורגת מתחום שנות השבעים שבהם חיפשו כותבי קורות היישוב הראשונים שסקרנו את ניצני השאיפה לעבודת האדמה.

שישים עמודים (יד-עח) מוקדשים לתיאור שלוש שנותיה הראשונות של פתח-תקוה, ולעומת זאת הוקדשו לסקירת שתיים-עשרה השנים שבין תר"ן-תרס"ב (1890-1902) שישה עמודים בלבד (תמד-תן), ואילו לתקופת העלייה השנייה, שבה היתה פתח-תקוה לאחד ממוקדי היישוב, הוקדשו רק עשרה עמודים (תצ-תצט), שרובם מוקדשים לתיאורו של פרופ' קלוזנר. חלקה של תנועת הפועלים במושבה לא נזכר כלל.

67 ספק אם היה ספר יוכל אחר שעורר פולמוס ציבורי חריף כמוהו. הפרשה יצאה אל מחוץ לתחומה של פתח-תקוה והדיה מצויים אף בעיתונות התקופה. באב תרפ"ח, כשביקשו פרנסי המושבה לחגוג את היוכל הראשון, נתברר שלא יהיה אפשר לקיימו במועד והחג נדחה לסוכות תרפ"ט. בין היתר נתברר שטרם נסתיימה הדפסת ספר היוכל (דבר, מיום 12.8.1928). בראשית תרפ"ט, כאשר הספר היה מוכן, החלו כמה מתושבי העיר לדרוש לעכב את הפצתו במתכונתו הנוכחית (הארץ, מיום 3.2.1929). לבסוף, בקיץ אותה שנה, מינתה המועצה המקומית ועדת בוררים בהרכב מ' סמילנסקי, ד' לובמן ומר גרזובסקי. לאחר שמיעת כל הטענות פסקה הוועדה שעקב ההוצאות המרובות שהוצעו על הספר יש להפצו בציבור, בתנאי שיחל תוך שלושה חודשים בהכנת חלקו השני. (ההחלטה במלואה ראה: הארץ, מיום 11.6.1929; דבר, מיום 12.6.1929). אולם רבים ביקשו לערער על ההחלטה. מידעה אחרת אנו למדים ש-2,000 עותקים של הספר היו גנוזים במחסני חברת 'מוריה'. באותו קיץ הגיעו הוצאות הכנת הספר לסכום של 2,000 לא"י בערך (שערך כיום בערך פי חמש-מאות). ההכנסות הסתכמו ב-615 לא"י בלבד (דבר, מיום 24.6.1929). בסופו של דבר עוכבה הפצת הספר, כנראה עקב אי-מילוי התנאי של הכנת הכרך השני. אולם, כרכי הספר הגנוזו החלו 'להסתנן' החוצה אט אט וכבר בסוף שנות השלושים החלו לצטט ממנו. רצוני להודות לגב' ימימה רחונטל, שהיפנתה את תשומת לבי להדי הפולמוס בעיתונות.

68 בספר היוכל, עמוד XXX, נדפס תוכן העניינים של הכרך השני, שעתידי היה לדון בכל הנושאים שלא נדונו בחלק הראשון. ייתכן שתוכן עניינים זה לא הובא אלא כדי לשכך את זעמם של החוגים שראו עצמם מקופחים.

69 על התזכיר, לגוליו השונים, הפרסום הראשון של המקור ומשמעותו לחקר תולדות היישוב, ראה בהרחבה: י' ברטל, 'תכניות ההתיישבות מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ ישראל', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 231-296.

גם תיאור חלקם של ראשוני פתח־תקוה אינו מאוזן. 84 עמודים הוקדשו לאחדים ממתיישי פתח־תקוה 'הירושלמית' (פא-קסד), ואילו תרומת 'הביאליסטוקים', אשר בלעדיהם לא היתה תקומה למושבה בתרמ"ג, נסקרת במונוגרפיות קצרות של שישה מהם — 15 עמודים בסך הכל. לסיכומו של דבר, רובו של הספר, שנועד לסקור תקופה של חמישים שנה, מוקדש לתיאור 15 השנים הראשונות, עד חורבן יהוד בתרנ"ג (1893), ובכלל זה מונוגרפיות על האישים שפעלו באותה תקופה. אין להתפלא אפוא על כך שהספר עורר מחלוקת בזמן הדפסתו ונגנו.

שימושו של קטיבי במסמכים. תקצר היריעה מלפרט את מגמתו וגירסותיו של הספר בתיאור ראשיתה של פתח־תקוה, אולם מן הראוי להחעכב מעט על פרשת המסמכים שהגיעו לידי עורכי הספר וכיצד השתמשו בהם. בהקדמתו כותב מרדכי סלומון (עמ' XXVII), כי קושי רב נגרם לוועדת היובל מפני שמסמכים רבים אבדו לאחר שנקברו באדמה בעת מלחמת העולם הראשונה. (כאמור למעלה, לדעתנו עיקר המסמכים הקשורים לשנים הראשונות ניצלו משום שמרבית האישים הקשורים לפרשה חזרו לירושלים.) לפי עדותו של מרדכי סלומון, הצליחו להשיג בכל זאת מסמכים רבים מארכיוניהם של א"ל פרומקין, משה צבי לויןזון, שלמה שטמפר, דניאל ליפשיץ, מראשוני ה'ביאליסטוקים'⁷⁰ וכן את יומנה של גב' ליברכט. העורך, לדבריו, השתמש גם במסמכים שנשתמרו בידי משפחת סלומון.

אולם, למרות שניתן להבין מתוך הדברים כאילו כל החומר שנאסף היה רכוש של ועדת ספר היובל, מתברר מתוך עיון קדנני בהערות שבשולי התעודות שפורסמו, שחלק מן התעודות הוא 'מאוסף החומר לתולדות הישוב החקלאי בארץ השמור בידי המחבר'.⁷¹ מחבר זה הוא אחד משני העורכים, יערי־פולסקין, כפי שצוין במפורש בהערה בעמוד תיקוני הטעויות שבסוף הספר. ייתכן שיש בהערה זו רמז לאי־הסכמה בין העורך ובין משפחת סלומון, שכן כמה מן התעודות שפורסמו מתוך האוסף יש בהן כדי לסתור במקצת את הגירסה המודפסת.

המסמכים שפורסמו בספר והשייכים לשנים הראשונות מתחלקים לכמה קבוצות:

(א) מסמכים שפורסמו בלואם עם פקסימיליה. מארכיון משפחת סלומון (אך ללא ציון המקור):

- (1) טיוטה של מכתבו של יואל משה סלומון מתרמ"א. פורסם תחת הכותרת: 'יומנו של סלומון'.⁷²
- (2) מפת אדמות קסאר וטיאן. שורטטה בידי המהנדס סנדל בשנת תר"ם (עמ' לא).

מארכיונו של משה צבי לויןזון:

- (1) רשימת השותפים בבחירות חברת קוני טיאן. טבת תר"ם (עמ' לז).⁷³

70 ארכיונו מצוי כיום בבית 'יד לבנים' בפתח־תקוה. קטעים זעירים ממנו (ללא תצלום הפקסימיליה) פורסמו לאחרונה. וראה ב' אורן, דמויות מחקופת ראשיתה של אם המושבות, פתח־תקוה תשל"ה, עמ' 13-18.

71 ספר היובל, עמ' לה, עג, עח.

72 שם, עמ' צג.

73 עותק נוסף של המסמך שמור גם באצ"מ, חיק A164/47.

- (2) מכתבם של מנהיגי הפרושים בירושלים, מחודש אב תר"ם, למנהלי פתח-תקוה בעניין חובת הטיפול בחולי הקדחת. בכתב ידו של יוסף ריבלין (עמ' מה).⁷⁴
 - (3) מכתבו של שלזינגר למנהלי פתח-תקוה, מחודש אב תר"ם, בדבר חלוקת האדמה. לא נאמר ברשות מי נמצא המסמך (עמ' לה).
 - (4) תקנות 'אגודת מייסדי הישוב' (תרמ"א), בצירוף הערה שמקורם באוסף המחבר, אולם נראה שמקורם בלוינזון (עמ' נג-עד).⁷⁵
 - (5) מכתבו של דוד גורדון עורך המגיד (אב תרמ"א) אל ראשי 'אגודת מייסדי הישוב' (בעמ' עג).
- מארכיונו של א"ל פרומקין: מתוך שפע החומר שהגיע אל העורכים ואשר נתגלגל בסופו של דבר לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (קד"ש 951) נדפסו רק תקנות המייסדים (חנוכה תרמ"ב) של 'חברת פתח-תקוה' (עמ' מז-נב).
ציטוט מיומנו של שטמפר:⁷⁶ קטע קצר על ראשית דרכו של שטמפר בארץ (עמ' יט; קיא).

(ב) תעודות ללא ציון המקור: רוב התעודות שנעשה בהן שימוש ללא ציון המקור הגיעו לידי העורכים כנראה מארכיונה של משפחת סלומון, אך מטעמים שונים העדיפו העורכים שלא לציין זאת.

- (1) שטר הקניין המקורי של חלקת קסאר (אב תרל"ח). בטקסט הסיפור צוטטו פרטים שונים שדיוקם מעיד על שימוש במסמך כתוב שהיה לפני העורכים (עמ' יח).
- (2) ספר החשבונות של היישוב. ממנו צוטטו תפקידי החברים בשנה הראשונה וסכומי הכסף שקיבלו תמורת עבודתם (עמ' כה).⁷⁷
- (3) תכנית הגרלת הבתים הראשונים בחלקת קסאר (עמ' לא).
- (4) החוזה לקניית אדמת טייאן (סיון תרל"ט) (עמ' לו).
- (5) מסמך מתקופת הסכסוכים בין המייסדים ל'שותפי חלקת טייאן', שבו מציעים הראשונים תנאים טובים לחדשים כדי שיבואו לבנות את ביתם בחלקה הראשונה (עמ' מג).
- (6) מכתבו של שטמפר לסלומון (תרמ"א-תרמ"ב), שבו תומך הכותב בשיבה להתיישבות על גדות הירקון ('סלמה' בלשונו). ציטוט חלקי בלבד (עמ' קעג).

מסמכים רבים שימשו לכתיבת יומנו של טוביה סלומון, שעליו נתעכב להלן. במקרה אחד נעשה שימוש חלקי וללא ציון המקור בטיוטת מכתבו של א"ל פרומקין מתרמ"ג, שהגיע אל העורכים יחד עם מכתבים רבים מארכיונו. רק הקטע המתאר את 'הירקונים' וסבלותיהם נדפס (בעמ' קנט), ואילו פרטים נוספים נגנזו ופורסמו מאוחר יותר בידי דרואנוב בספרו, שעליו עוד נעמוד בהמשך.

74 תודתי לד"ר י' קניאל על זיהוי כתב-ידו של הכותב.

75 על החברה ומסמכה אני מקווה לעמוד במקום אחר.

76 'היומן' הוא למעשה כרוניקה משפחתית שנשמרה בירושלים בידי שמעון שטמפר, נינו של יהושע שטמפר. 'היומן' מצוי עתה בארכיון הציוני המרכזי בירושלים.

77 אין ספק שאילו לא היה מונח לפני העורכים מסמך כתוב לא יכלו לציין את גובה המשכורת (6 גרוש ליום).

(ג) מסמכים שנגנזו בידי העורכים: לא כל המסמכים שהגיעו לידי העורכים פורסמו. הרבה מהם נגנזו ונעלמו ושוב לא חזרו לידי בעליהם. חלק מהם הגיע בסופו של דבר אל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. כל המסמכים האלה הם מארכיונו של משה צבי לוינזון, ונראה שלא קוצר היריעה מנע את הדפסתם אלא חששם (המוצדק) של העורכים שפרסום אחדים מהם יערער את מגמתו של הספר, ובייחוד אמורים הדברים בתיאור השנים הראשונות. הוכחה לכך מצויה ברשימת ההשמטות. ואלה המסמכים שנגנזו:

- (1) מכתבו של סלומון (היושב ביפו) אל ידידו בפתח-תקוה, מחודש אדר תרל"ט (צ"ל תר"ם!), בעניין מדידת גבולותיה של חלקת טייאן.
- (2) מכתבים של יחזקאל מנדלמן אל משה צבי לוינזון, היושב בפתח-תקוה.
- (3) מסמכי 'אגודת מייסדי הישוב'.

(ד) יומנו של טוביה סלומון: מרדכי סלומון מציין בהקדמה, שפרט למסמכים שנאספו היה לפנייהם יומנו של טוביה סלומון, אשר הקפיד לרשום את דבריו אביו. נראה שלא תמיד הסכימו העורכים עם בני סלומון ולא רצו לקבל את נוסח הדברים כלשונם ולכן נדפסו כמה קטעים מהיומן בצירוף הערת שוליים 'ע"פ יומנו של טוביה סלומון'. הקטעים שצוטטו ביומן הם בעיקר תיאורים ספרותיים שלא על-פי מקורות כתובים, שנועדו להגדיל את חלקו של יואל משה סלומון בפרשת פתח-תקוה. ואלה הקטעים:

- (1) נאום ליל הסדר הראשון שבו מפארים גוטמן ושמטפר את סלומון ומפעלו (עמ' כז-כח).
- (2) דבריו של סלומון לתושבי ירושלים, אשר ביקשו להצטרף מיד לחבורה בקיץ תרל"ט, בדבר הצורך במתינות ובהירות (עמ' כז, כח).
- (3) נאום הארוך של סלומון בפני המתיישבים החדשים, 'שותפי נחלת טייאן', עם חתימת תנאי ההצטרפות (עמ' לח-מ).
- (4) תיאור דראמאטי של סלומון כקברניט הנוטש אחרון את אונייתו הנטרפת (כלומר, פתח-תקוה הנהרסת), וזאת רק לאחר שחלה אנושות (עמ' פט-צא).

לסיכום: למרות החומר הרב, הגלוי והנסתר, שנכלל בספר (ובפרט אמורים הדברים בסקירת חמש-עשרה השנים הראשונות), חובה עלינו להתייחס בזהירות רבה למובאות מתוכו. תכופות אין לפנינו חומר מקורות ראשוני, אלא מבט לאחור מתוך זווית ראייה מיוחדת ואף מגמתית על האירועים והתקופה.

11. זכרונות זרח ברנט: נערכו בידי יהודה הלוי שחטר, ירושלים תרפ"ט, עמ' 8-19. נדפסו שוב אצל: א' יערי, זכרונות ארץ ישראל, א, עמ' 271-285 (ציטוט העמודים על-פי מהדורת יערי).
- הכתב,⁷⁸ סוחר יליד רוסיה שישב בלונדון, עלה ארצה לראשונה בתרל"ב (1872), חזר ללונדון ועלה

78 עליו ראה: א' אורן, חיבת ציון בבריטניה, תל-אביב תשל"ד, עמ' 34-35.

שוב בתרל"ד. בתרל"ח הצטרף למייסדי פתח־תקוה והוא שמימן, על־ידי הלוואה, את רכישת חלקת קסאר. מכל העדויות עולה שלא היה שותף ליישוב בשנה הראשונה (תרל"ט) ושהה אז בלונדון.⁷⁹ רק בסתיו תר"ם בנה ברנט את ביתו בפתח־תקוה ומכאן ואילך היה תושב המקום לסירוגין עד 1887, כאשר נסע ללונדון לצורך עסקיו. מששב ארצה היה היוזם העיקרי בבניית שכונת 'נוה צדק', הסמוכה ליפו, ב־1890.

חשיבות עדותו מקורה בכך שנכתבה בידי סוחר אמיד, שהתגורר במקום עם משפחתו במשך שנים אחדות, ואשר למרות מעורבותו בפרשת הקנייה לא הסתבך בפרשת נחלת טייאן, כפי שאירע לקוני החלקה, סלומון, גוטמן וגרינגרט, ולא היה מעורב בפולמוסים החברתיים.⁸⁰ מכאן ריחוקו מן הפולמוס החרף שבין המייסדים לקוני טייאן, ולכן ניתן להניח שעדותו לא נפגמה בגלל המחלוקת. יחד עם זה יש לזכור, שהדברים נכתבו לאחר שנים רבות, בעת שהמחבר עבר את שנתו השמונים־וחמש, ולכן נראה שטעה וערכב את סדר השנים בין תר"ם לתרמ"א.⁸¹ נוסף על כך היה המחבר רחוק מעבודת האדמה מאז 1887. חסרון נוסף הוא בכך, שלא הכותב עצמו ערך את הדברים.

זכרונות ברנט חשובים גם בשל תיאורי הווי החיים ביישוב הקטן שהוא מכלי ראשון, עדות שרק ספרו של ראב עולה עליה במהימנות.

12. אברהם אלתר דרויאנוב: כתבים לתולדות חיבת ציון, ג, תל־אביב תרצ"ב, חלק המילואים, טורים 277–328.

כעשר שנים לאחר ראשיתה של תנועת חיבת ציון ביקש משה ליב לילינבלום לסכם את צעדיה הראשונים בספרו 'דרך לעבור גולים': מיד לאחר שציין את יסוד ראשון־לציון בידי לבונטין נדרש לילינבלום גם לפתח־תקוה הירושלמית.⁸²

ש"ל ציטרון, אשר במלאת חצי יובל שנים לתנועה ביקש לסכם את התקופה בספרו תולדות חיבת

79 עובדה זו עולה ממכתבו של פינס לשולחיו ב'קרן מזכרת משה' מיום 4.1.1879.

80 ראויים לציון מיוחד זכרונותיהם של בתו חנה טרגר, אשר כבר בראשית שנות העשרים פרסמה את ספר זכרונותיה מאותן שנים: Hanna Trager, *Pioneers in Palestine*, London 1923, ובמיוחד פרק 1, עמ' 1–22. המחברת היתה בשנים ראשונות אלה כבת 8–10, ומאורעות אחדים שהתרחשו אז נחרתו עמוק בלבה. ללא ספק שמעה ברבות השנים את זכרונות הוריה על אותם ימים, אולם היא הצליחה להציג את סיפורה מזווית ראייתה של ילדה קטנה ובכך ייחודה.

81 על־פי עדותו (יערי, זכרונות ארץ ישראל, עמ' 277) אפשר להבין, למשל, שהמאורעות המתוארים שם נרחשו בשנה הראשונה (תרל"ט), מפני שאחר כך הוא מתאר את טקס הבאת היבול הראשון לירושלים (שם, עמ' 279). אולם קודם לכן הוא מציין שהמתיישבים העבירו את בני משפחותיהם מיפו לפתח־תקוה, מאורע שהתרחש רק בסתיו תר"ם.

82 מ"ל לילינבלום, דרך לעבור גולים, ורשה תרנ"ט, עמ' 6. הספר עצמו נחתם בתרנ"ג (1893). מהדורה חדשה ראה: ש' בריימן, כתבים אוטוביוגרפיים של מ.ל. לילינבלום, ג, ירושלים תש"ל. הציטוט בעמ' 11.

ציון,⁸³ מבקש גם לרדת אל שורשי התנועה תוך-כדי העלאת הטענה כי לא הפרעות ושנאת ישראל הם שגרמו לייסוד התנועה, אלא שורשיה נעוצים ברעיונות ובמעשים שקדמו לכך.⁸⁴ את הניצנים ראה ציטרון ברעיונותיהם של נוצרים בשנות השלושים של המאה ה-19, וכן בקלישר ובאלקלעי, ואילו בתחום המעשה אין המחבר מקפח את פתח-תקוה הירושלמית, אלא שתיאורו מבלבל ולעתים אף תמוה.⁸⁵

מסיבות שונות לא יצא לאור חלקו השני של הספר של ציטרון וראשי התנועה הטילו את המלאכה על דרויאנוב,⁸⁶ אשר ביקש לכנס את המסמכים לתולדות ראשיתה של התנועה וזאת בלוויית הערות וביאורים. לאחר עיכוב של כמה שנים, עקב תלאות מלחמת העולם הראשונה, יצא לאור הכרך הראשון באודסה בשנת תרע"ט (1919).

המסמך הראשון, שאותו ראה העורך כמבשר את תקופת חיבת ציון, הוא מכתבו של פרידברג ליהל"ל מיום ט"ו באלול תרמ"א. במכתב זה דן הכותב על הצורך בהתארגנות הסופרים לנוכח אזלת ידה של המנהיגות המקובלת מול גלי הפרעות. כך החלה, לדעתו של דרויאנוב, תקופת חיבת ציון. נאמן לשיטתו מופיעה פתח-תקוה, לראשונה כנושא עיקרי במסמך כתוב, רק במסמכים משנת תרמ"ה (עמ' 429), כאשר פנו גוטמן ואחרים מתושבי יהוד אל ראשי חובבי ציון וביקשו מהם לתמוך בהם. עד אז לא ראה העורך כל קשר בין היישוב לתנועת חיבת ציון.

בשנת 1921 עלה דרויאנוב, יחד עם ביאליק ואחרים, ארצה ולאחר זמן הוציא את הכרך השני (בתרפ"ה). במבוא לספר הבטיח העורך כי בעת כינוס הכרך השלישי יוסיף מסמכים נוספים שמקורם בשנים שאותן סקר קודם (תרמ"ב-תרמ"ט).

הכרך השלישי הופיע בתרצ"ב. מחציתו הראשונה הוקדשה למסמכים משנת תר"ן. מחציתו השנייה הכילה, כהבטחת העורך, חלק מילואים והמסמך הראשון המופיע שם⁸⁷ הוא תקנות חברת 'עבודת האדמה וגאולת הארץ', שהותקנו באביב תרל"ו. מאלפים דברי דרויאנוב בשולי המסמך, בבואו להסביר מדוע מצא להקדים, כתריסר שנים לאחר שהחל בעבודת האיסוף והעריכה, את ראשית חיבת ציון בשש שנים תמימות:

בהקדמה לכרך א' אמרנו שמטרת ספרנו היא להציב זכרון נאמן למעשיה ופעלה של חבת ציון ... משנת תרמ"א ועד יום הוסד הועד הרשמי. לאחר שנכתבו הדברים האלה באו לידינו

83 הספר הופיע באודסה בתרע"ד (1914). סקירתו של העורך נחתמת בתר"ן (1890).

84 שם, עמ' 3.

85 תיאורו של ציטרון על יסוד פתח-תקוה לקוי באי-בהירות. במקום אחד (עמ' 52) טוען ציטרון שחברת 'גאולת הארץ ועבודת האדמה' שנוסדה בתרל"ו התכוונה לקנות את אדמת אמלכס, קביעה שאינה עומדת במבחן הביקורת. במקום אחר (עמ' 204) מובא סיפורה של פתח-תקוה בקיצור רב והמאורע העיקרי המצוין שם היא הקדחת. טענתו שהמתיישבים נסו מפניה לערים ירושלים, צפת וחברון מעידה שכלל לא היה בקיא בפרשה. סיפורה של יהוד מובא אצלו כהמשך ישיר ובלתי נפרד ליסוד פתח-תקוה. ייתכן שממנו קיבל דרויאנוב את הקביעה כי חברת 'גאולת הארץ ועבודת האדמה' היא שייסדה את פתח-תקוה, ומשום כך הביא דרויאנוב את תקנותיה כמסמך הראשון בחלק המילואים לכרך השלישי של ספרו.

86 אברהם אלתר דרויאנוב (1870-1939) היה יליד רוסיה ושימש מזכיר הוועד האודסאי של חובבי ציון בשנים 1900-1905. עלה ארצה ב-1921. בראשית שנות העשרים ניהל את הוצאת דביר. עליו ועל יצירתו ראה: ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית החדשה, א, תל-אביב תש"ך, עמ' 562.

87 בעמ' 277.

כתבים אחדים מלפני חיבת ציון שיש בהם ענין לדברי ה' ש' ב' ה' ד' ש' [ההדגשה שלי — ר"י] וביחוד הישוב החקלאי בארץ ומפני חשיבותם נראה לנו להביא גם אותם בספרנו אף כי מלפני שנת תרמ"א הם.

כך אירע שעלידי פרסום מסמך זה, שעיקרו מצע של אחת החברות לעבודת האדמה ביישוב הישן, שחלק מחבריה יסד את פתח־תקוה, וכן עלידי הדפסת עוד כמה ממסמכי פתח־תקוה מן השנים תרל"ט–תרמ"ב בספר הרשמי של תנועת חיבת ציון, הוכרו פתח־תקוה 'הירושלמית' ותולדותיה כחלק מן המפעל הציוני ומתנועת התחייה הלאומית וכמבשרות את ראשית העת החדשה. מדוע החליט כך דרויאנוב, בעוד שלילינבלום, כפי שראינו קודם, בבואו לסכם את ראשית תקופת התחייה, לא הכליל את פתח־תקוה בין יתר מפעלי תנועת חיבת ציון? דומה שניתן למנות שלוש סיבות מצטברות:

- (1) שאיפתה הטבעית של כל תנועה שנתמסדה לחפש את שורשי הרעיון והמעשה מוקדם ככל האפשר, תופעה שכבר עמדנו עליה בספר של ציטרון, אם כי דרויאנוב לא הרחיק כקודמו, שביקש את שורשי התנועה הציונית בראשית המאה ה"ט.
- (2) עשר שנות ישיבתו בארץ קודם לחתימת ספרו.
- (3) המאמצים שעשו טוביה סלומון ואולי גם יערי־פולסקין להעביר לדרויאנוב הבהרות ותעודות משנים אלה.⁸⁸

מעניין שדרויאנוב לא ראה את ספר היובל עצמו, למרות שנדפס ארבע שנים לפני חתימת ספרו. נראה שהספר עדיין היה גנוז, משום כך השתמש במאמרו של גולדמן ב'האסיף' (תרמ"ה) כחומר רקע להבנת האירועים. כמו כן ניתן לראות על־פי רשימת המסמכים שפרסם, שחלקם כבר נדפס בספר היובל, ואין להניח שדרויאנוב היה מפרסם מסמכים אלה שוב.⁸⁹ דרויאנוב כלל בחלק זה של ספרו תשעה מסמכים שנמסרו לו ככל הנראה עלידי יערי־פולסקין, אשר כפי שצינו קודם אסף בשנים תרפ"ו–תרפ"ח מסמכים רבים לצורך כתיבת ספר היובל. ואלה המסמכים, על־פי סדר הדפסתם:

- (1) קול קורא: תקנות חברת 'עבודת האדמה וגאולת הארץ' והסכמת מאיר אוארבך, ניסן תרל"ו. על־פי העתקה מפנקסו של ד"ר מזיא, רופאה של פתח־תקוה בסוף המאה ה"ט. ההעתקה נתגלגלה לידי של פנחס גרייבסקי (מסמך 1109, טורים 277–284).
- (2) הכרזת יסוד 'חברת פתח־תקוה', היא חברות 'שותפי נחלת טייאן' (ח' תמוז תרל"ט). על־פי הערתו של דרויאנוב כתוב המסמך בכתב ידו של יהודה הלוי, מראשי העדה האשכנזית בירושלים. נמסר עלידי יערי־פולסקין (מסמך 1110, טורים 285–286). כיום בארכיון 'יד לבנים' בפתח־תקוה.

88 דרויאנוב מעיר בספרו (שם, טורים 293, 294, 304, 311), כי טוביה סלומון ניסה להסביר לו את הרקע ההיסטורי של מסמכים אחדים, וביחוד של אלה הקשורים לאגודת מייסדי הישוב. בדרך כלל קיבל דרויאנוב את הערותיו של טוביה סלומון וכך אירע שהיסטוריון זה למד על האגודה מפי בנו וממשיך דרכו של יריבה הגדול ביותר — יואל משה סלומון. על התעודות שהראה יערי־פולסקין לדרויאנוב ראה לעיל.

89 דרויאנוב הדפיס בספרו את פרשת הניסיון לרכוש את אדמות יריחו בהעתקתו של טוביה סלומון, למרות שהתעודה הופיעה בספר היובל (עמ' יא).

- (3) מכתב-נוזיפה של ראשי האשכנזים בירושלים אל מנהלי פתח-תקוה בדבר הזנחת חולי הקדחת (י"ז באב תר"ם) (מסמך 1111, טור 288). נדפס בספר היובל, עמ' מה (מארכיונו של לוינזון).
 - (4) ייפוי-כוח של 'שותפי נחלת טייאן' לארבעה מחבריהם, שייצגו אותם בפרשת הסכסוכים בינם ובין המוכר (כ"ח בתשרי תר"ם). פרסום מקוטע ללא שמות 16 החותמים. המקור: ארכיון יערי-פולסקין (טור 291).
 - (5) ייפוי-כוח כנ"ל ללוינזון ובלום, מראשי חבורת שותפי נחלת טייאן, שייצגו אותם כנגד גוטמן (ט"ו בשבט תר"ם). פרסום מקוטע ללא שמות 34 החותמים שהוזכרו. המקור: ארכיון יערי-פולסקין (טור 291).
 - (6) ייפוי-כוח של 'אגודת מייסדי הישוב' לשבעה מחבריהם (ב' בתמוז תרמ"א). ללא שמות החותמים. המקור: ארכיון יערי-פולסקין (טור 292).
 - (7) 'קול קורא'. תקנות כתב התקשרות והסכמות של 'אגודת מייסדי הישוב', שנדפסו בידי פרומקין בקיץ תרמ"א. המקור: ארכיון יערי-פולסקין, מתוך ארכיון א"ל פרומקין שנתגלגל לידו (מסמך 1113, טורים 293–328). נדפס בחלקו בספר היובל, עמ' נג–עב.⁹⁰
 - (8) 'תקנות חברת פתח-תקוה', ירושלים, דפוס סלומון, תרמ"ב. המקור: ארכיון יערי-פולסקין (מסמך 118, טורים 336–343). נדפס בספר היובל, עמ' מז–נב.
 - (9) העתקת טיוטת מכתבו של יואל משה סלומון מתרמ"ב, שנעשתה בידי בנו טוביה, על פרשת ניסיונותיו של יואל משה לרכוש את אדמות יריחו ודוראן בשנות השבעים (טורים 520–521).⁹¹
- יערי-פולסקין הציע לדריאנוב מסמכים נוספים. וכפי שעולה מרמזים שונים בשולי הערותיו של דריאנוב בספר, מתברר שראה מסמכים נוספים שאסף יערי-פולסקין, אולם לא ייחס להם כל חשיבות. כך, למשל, מעיר העורך בשולי הערותיו לכתבי ייפוי-כוח של קוני טייאן (טור 292): '... בארכיונו של מר יערי-פולסקין מצאנו כמה מכתבים מאת מאנדילמן ל כל מ א ין ש ו מ ע ר ך ' [ההדגשה שלי — ר"י].
- דריאנוב אינו רק המעתיק והמביא לדפוס של המסמכים; לא פעם הוא מנסה גם לפרש וללבן דברים סתומים. מכיוון שלפני העורך לא היה ספר היובל, ביקש למצוא הסבר לכמה פרשיות בכתבתו של גולדמן בהאסיף (תרמ"ה), ומשם העתיק קטעים ארוכים, אשר לדעתו יכלו לשפוך אור על הרקע למסמך. כך אירע שכאשר הביא דריאנוב את גירסת גולדמן לפרשת 'שותפי נחלת טייאן' והסכסוכים בינם ובין המייסדים, הומעטה שוב דמותם של שותפי הנחלה, ולמעשה המשיך דריאנוב את המגמה הכללית שעמדנו עליה קודם.
- טוביה סלומון ניהל חליפת מכתבים עם העורך והשתדל כמיטב יכולתו להשפיע עליו שיפרסם את גירסתו שלו, כפי שהופיעה בספר היובל. נראה שדריאנוב הסכים עם מרבית הערותיו ואף הדפיס קטעים מהן, בעיקר אלה העוסקות בטיבם של 'שותפי נחלת טייאן' (עמ' 290–291). אולם במקרה אחד שבו ביקש טוביה סלומון להוכיח שתקנות 'אגודת מייסדי הישוב' שפרסם דריאנוב (עמ'

90 החוברת המקורית מסתיימת בתקנות האגודה, אולם דריאנוב מצא עוד קטע, שאינו מציין את מקורו, המכיל את התקנות עבור השותפים האפשריים בגולה וכן 'חשבון התייסדות קאלניע בארץ הקדוש', שאותם הדפיס.

בית הכנסת בפתח-תקוה (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

292–320) מאוחרות לתקנות המייסדים, תיקן אותו העורך על-ידי כך שהביא ציטוט מ'הלבנון'⁹² המוכיח לדעתו שהתקנות נדפסו בתרמ"א.

לסיכום: העורך ראוי לשבח על שפרסם את המסמכים על ראשית תולדות פתח-תקוה, מה עוד שחלק מהם (בהעתקת ד"ר מזיא) אינם מצויים בידינו. אמנם דרויאנוב לא הצליח לעמוד על מכלול הבעיות הסבוכות הקשורות לנושא, אולם נראה שניסה להתמודד כמיטב יכולתו עם הבעיה בעזרת מעט המקורות שעמדו לרשותו. תרומתו העיקרית להיסטוריוגרפיה של פתח-תקוה 'הירושלמית' מתבטאת בכך שכלל את המקורות בספר היסוד לתולדות הציונות, ועל-ידי כך סולק המכשול האחרון בדרך להכרת המעשה כחלק בלתי נפרד ממפעלותיה של התנועה הציונית.

13. ג צ ל ק ר ס ל (עורך): אם המושבות פתח תקוה תרל"ח–תשי"ג, הוצאת עיריית פתח-תקוה, פתח-תקוה תשי"ג.

זהו ספר היובל השני שזכתה לו פתח-תקוה, בעריכתו של אחד מן המובהקים שבחוקרי ארץ-ישראל.⁹³

92 הלבנון, יח (א' בכסלו תרמ"ב), גיליון 12, עמ' 95.

93 וראה עליו אצל: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ג, עמ' 1356. פרטים על אחדים מספריו ראה שם, כך יח, עמ' 5486.

העורך, אשר כתב בעצמו את כל החלק ההיסטורי, נטל על עצמו, כדבריו, לסכם 75 שנות חיים תוך הסתמכות על אלפי מקורות בדפוס. יש לזכור שלגביו, כמו לגבי רבים אחרים, היתה פתח-תקוה לא רק נקודת יישוב, אלא גם פרק בראשית דרכו בארץ כפועל חקלאי, ועובדה זו הטביעה את חותמה על דפי הספר.

גם כאן, כבספר היובל הראשון, נסקרות השנים הראשונות ופרשת השאיפה לעבודת האדמה וזיכות שיוקדש להן פרק גדול יחסית (80 עמוד מתוך 534 עמודי הסקירה). דומה שתמצית השקפתו של המחבר-העורך, שהינחתה אותו בכתיבה, מובעת בפרק הראשון, שבו הוא מתפלמס עם לילינבלום, שקבע בשעתו כי פרשת השנים הראשונות שייכת להוויית היישוב הישן. קרסל שולל גירסה זו ומביא את טיעוניו של יבנאלי,⁹⁴ לפיהם מחוללי העלייה הראשונה הציונית נשארו ברוסיה. ואילו בניגוד להם, מוסיף קרסל, עלו מתיישבי פתח-תקוה על הקרקע, כש'בראשם צועדים המעורים' (ההדגשה במקור). מיד לאחר מכן קובע המחבר שיש להפריד את פרשת פתח-תקוה ממפעלי מונטיפיורי ויסוד מקוה-ישראל ולחפש את שורשיו במקום אחר. קרסל מחפש את שורשי המעשה בעליית האשכנזים לארץ-ישראל. אלא שבניגוד לעורכי ספר היובל הראשון, שהזכירו רק את הפרושים, הוא מציין גם את עליית החסידים, תלמידי ה'חת"ם סופר' וכולל הו"ד, כמבשרים את המעשה. לסיכום מבקש המחבר לבודד את יסוד פתח-תקוה מהוויית החיים של היישוב הישן, תוך-כדי ניסיון לחפש את שורשיו בתופעות ובגופים שהיו מעוגנים ביישוב הישן עצמו.

אולם, למרות השימוש הרב במקורות מודפסים (חלקם נדירים, ורק בקיאותו של קרסל עמדה לו לחשפם) שוב נדונה פרשת השנים הראשונות לאור התדמית שנוצרה כבר על-ידי עורכי ספר היובל הראשון והבאים אחריו. מחצית יובל השנים שחלפה בין פרסום שני הספרים לא הביאה עמה חידוש עקרוני בדיון על שנותיה הראשונות של פתח-תקוה.

יש לציין כי בהכנת הספר שותפה ועדה ציבורית בראשות ז' יואלי,⁹⁵ שכתב כי 'הרצון המשותף לכל חבריה לא להחריף ניגודים [ההדגשה שלי — ר"י] ולהתגבר על חילוקי הדעות אפשרו להביא את הדברים לבית הדפוס על דעת הועדה כולה'.⁹⁶

14. יהודה ראב (בן עזר): התלם הראשון, ירושלים תשט"ז.

המחבר היה אחד מראשוני חבורת המייסדים ואיש אינו חולק על כך שהוא ואביו, אליעזר ראב, אכן עיבדו במו ידיהם את אדמת פתח-תקוה בכל אותן השנים הראשונות.

94 בעמ' 2.

95 כבר הצבענו על כך שנעלמו מאתנו שמותיהם של חברי ועד ספר היובל הראשון, ואילו כאן נזכרים (בעמ' 574) שמות חברי הוועדה, דומה שייצגו את מירב הדעות הפוליטיות שרווחו באותן שנים.

96 שם, שם.

למרות שהספר נדפס רק לאחר מותו של יהודה ראב (1858–1948), נאמנה עלינו עדותו של בנו בנימין שהדברים נכתבו בתרפ"ט–תר"ץ.⁹⁷ עד אז לא טרח ראב לפרסם דבר, אם כי נראה שלקראת הדפסת ספר היובל הראשון הסכים להעלות את זכרונותיו על הכתב. בספר עצמו נדפס בסופו של דבר מעט מאוד ממה שביקש לפרסם, ואף מה שנדפס נושא אופי אפיזודי–פיקאנטי בדרך כלל כמו תיאור השומר האגדי אבו דאוד (עמ' קן–קנב), סיורו של המחבר לבדו בפתח־תקוה ההרוסה ומציאת גופת הבודאית באביב תרמ"ב (עמ' קסח–קסט).

עורכי ספר היובל קיפחו את חלקו של יהודה ראב וייתכן שלא פרסמו מסמכים שמסר.⁹⁸ הם גם לא הזכירו אותו בספרם, בחלק המנציח את הבונים הראשונים, אלא בפרק העוסק בשיקומה של פתח־תקוה, בעוד שהזכירו לפניו אנשים שחלקם במעשה היישוב היה שולי וקצר יותר.⁹⁹ לראב עצמו הוקדשו בסך הכל שלושה עמודים וחצי (עמ' קפז–קצב), ואת חלקו בשנים הראשונות מסמכים העורכים בעשר שורות (!) בלבד.

אמנם עורכי הספר מזכירים (בעמ' קצב) שראב שלח כבר בשנות התשעים תזכיר מפורט לבינשטוק, ראש ועד חובבי ציון דאז, אך את המסמך החשוב הזה נמנעו לפרסם, מפני חששם שהמעיין ימצא שהוא סותר את התמונה שביקשו לצייר. בסופו של דבר פורסם התזכיר בשבועון אגודת האיכרים 'בוסתנאי', בגיליון שהוקדש כולו ליובל השישים של פתח־תקוה.¹⁰⁰

האכזבה שהנחילו לו עורכי הספר דירבנה כנראה את ראב להעלות בכתב את סיפור המעשה, ולמרות שחלפו למעלה מחמישים שנה נראה שדייק בעובדות ונוסף על זכרונות המצוין נעזר גם בתעודות המשפחה שנשתמרו אצלו.¹⁰¹

עדותו של ראב חשובה מטעמים אחרים:

- (1) יהודה ראב היה מעורב, כמו ידי, בכל פרשת השנים הראשונות, מתחילתה (למעט הקנייה) ועד לנטישת המקום. בקיץ תרמ"א נותרו הוא וגוטמן במקום לבדם, עד שנשטוהו.¹⁰²
- (2) למרות מעורבותו הרבה בכל הפרשה, דווקא בפרשת קניית הקרקע והקמת חברת 'שותפי נחלת טייאן' — מעשים אשר המיטו בסופו של דבר שואה על היישוב הקטן — לא היה ראב מעורב. בשנים הראשונות היו ואביו שותפים זעירים ביותר ואף הפסידו את חלקתם הראשונה בסוף תרל"ט.¹⁰³ לכן יכול היה ראב להעיד נאמנה, כשהוא משוחרר מטעמו המר של הפולמוס החרף,

97 על־פי עדות בעל־פה של אהוד בן עזר, בנו של בנימין, עובד כתב־היד וחלו בו השמטות.

98 נכדו, אהוד בן עזר, סיפר לי בעל־פה שרבים מן המסמכים שנמסרו בשעתו לעורכים לא הוחזרו לו.

99 לעומתו זכה אביו אליעזר 'למקום טוב', ודמותו נסקרה במקום החמישי במניין הביוגרפיות (עמ' קכו–קסט). קדם לראב בפרק על מייסדי ובוני המושבה אשר זליג בלום מקוני טייאן, וזאת למרות שעורכי הספר ציינו במפורש בראשית הסקירה (עמ' קמ) שחלקו לא היה גדול ביותר. אפילו השומר האגדי אבו דאוד הוזכר לפני ראב.

100 בוסתנאי, שנה י (תרצ"ח), גיליון כ, עמ' 29. מעניין שקרסל, אשר ציין את התזכיר בהערות שוליים בספרו, כלל לא עמד על חשיבות הפרטים שם, למרות שבהקדמתו לספר כתב כי אילו נדפס קודם היה משנה את פני המקור.

101 כעדות בנו בנימין במבוא לספר, בעמ' 17.

102 התלם הראשון, עמ' 82.

103 על מצבם הדחוק מעיד גם פינס בכתבתו בהמליץ (ראה לעיל). כן מספר ראב בזכרונותיו (עמ' 73) כי בשלהי תרל"ט, לאחר שלא הצליחו לאסוף את הסכום הדרוש לקניית חלקתם, הפסידו את אדמתם והיו לפועלים שכירים אצל דוד גוטמן.

אשר הדיו נשתמרו היטב בין דפי ספר היובל הראשון עוד כעבור חמישים שנה לאחר המחלוקת.
(3) המחבר היה מהיחידים מבין כל חבורת המייסדים אשר נותר בפתח-תקוה לאחר חורבן יהוד
בארנ"ג. כל ימיו עברו עליו בעבודת האדמה והוא היטיב לזכור כל פרט ופרט.¹⁰⁴

מן הראוי לציין את תרומתו הבלעדית של ספר הזכרונות של ראב להבהרת קורות השנים הראשונות
מן הבחינות האלה:

(א) פרסום התזכיר לבינוש טוק (1891–1893 בערך). המכתב הקצר, שכבר
נדפס ב'בוסתנאי' בתרצ"ח וחזר ונדפס בספר של ראב (עמ' 55–57), הוא, למרות יריעתו הקצרה, מן
התעודות החשובות ביותר לתולדות ראשית פתח-תקוה. בתעודה מוזכרים במפורש שמות אנשים,
סכומי כסף, פרטים כלכליים ועוד, וזאת בדייקנות רבה. יש בתעודה משפט קצר המתייחס לסיבת
המחלוקת עם 'שותפי נחלת טייאן' וממנו אנו יכולים לאמת את הנחתנו שהסיבה לפולמוס היתה
בראש וראשונה משפטית, ושהצדק היה עם השותפים ולא עם ראשי המייסדים, כטענת מחברי
ספר היובל.

(ב) תיאור יסוד החברה. למרות שלא היה בין הקונים והעדים בקיץ תרל"ח, ראב הוא
היחיד המספר (בעמ' 54) כיצד נוסדה חברת השותפים ומתי, מי היו האנשים ומה היו תנאי הכניסה
לחברת השותפים.

(ג) תיאור השנה הראשונה. אמנם כבר העידו פינס, המבורגר, גוטמן וסלומון על
אירועי אותה שנה, אולם מכיוון שראב התרכז בספרו בתיאור ההווי וחיי היומיום ביישוב, לפנינו
העדות החשובה ביותר על מה שהתרחש בתוך קבוצת המבנים הקטנה בתרל"ט, קודם שנבנו בתי
המתיישבים. בין התיאורים היפים יש להזכיר את פרשת החריש הראשון (עמ' 63–64), שאותו ראה
המחבר (בצדק) כראשית המעשה ואותו נתן כשם לספרו. הספר שופע תיאורים של התקריות עם
הערבים ושל פרשת השמירה ועבודת האדמה כפי שהתרחשו למעשה.

(ד) תיאור השנה השנייה והשלישית. רק באמצע שנת תר"ם החלה פתח-תקוה
להיבנות למעשה, ומיד צצו המחלוקות. אין להתפלא אפוא שכל העדויות (פרט לזו של ברנט)
מעוותות את מה שהתרחש בין המייסדים ובין 'שותפי נחלת טייאן'. אצל ראב, המדייק יותר
בעדותו, מצויים פרטים נוספים על הסיבות למחלוקת. ראב גם מונה כעשרה שמות של מתיישבים
הניתנים לאימות על-פי מקורות נוספים, אם כי שכח להזכיר (ודומה שבתום לב) כעשרים שותפים
אחרים שהתיישבו במקום לזמן קצר בקיץ תר"ם, וביניהם משה צבי לוינון, ראש חבורת השותפים.
מעדותו של ראב ניתן להבין שגם לאחר הקדחת המשיכו המתיישבים לשבת שם בסתיו תרמ"א,
ובכך הוא סותר את הטענה המקובלת שהיתה זו הקדחת של קיץ תר"ם שחיסלה את היישוב.

104 למשל, הוא זכר את כיוונו ואת מקומו של החריש הראשון (התלם הראשון, עמ' 63).

לסיכום: למרות שהדברים הועלו על הכתב לראשונה רק כחמישים שנה לאחר המעשה, אישיותו של הכותב, השנים הרבות שעשה בפתח-תקוה קודם כתיבת הדברים וניסיונו הרב בחקלאות, עושים את זכרונותיו למסמך מהימן ביותר המתאר את שנותיו הראשונות של היישוב.

15. בן ציון גת: היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשכ"ג. הפרק על פתח-תקוה בעמ' 335-342.

זוהי עבודת הדוקטור הראשונה (נחתמה באב תש"ז) העוסקת בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, ולכן מן הראוי לבחון כיצד התייחס החוקר לראשיתה של פתח-תקוה. פרשה זו מופיעה בחלק השלישי של הספר, בפרק על מבשרי התחייה ביישוב, המכיל את תולדות יסוד השכונות מחוץ לחומה, השאיפה לקרקע וסקירת ניסיונות ההתיישבות, החל בישראל ב"ק בג'רמק ועד פתח-תקוה. למרות שהמחבר הצליח לא פעם לבחון ולבקר את המקורות הנדפסים כלשונם ולא ניסה לערער אפילו על אחד מהם, גם לגבי דידו היה ספר היובל הראשון 'אורים ותומים' לכל דבר.

סיכום

עקבנו אחרי השתקפותן של שנות הבראשית בפתח-תקוה בהיסטוריוגרפיה של היישוב לאורך 75 שנים. עוד לפני שמלאה ליישוב מחצית השנה כבר זכה לשני סיכומים ראשונים מידי פינס והמבורגר. ומעניין שלמרות הבדלי ההשקפות ביניהם לא ראה איש מהם במעשה 'אתחלתא דגאולה', וזאת בגלל היקפו הצנוע של המפעל באותם ימים. לאחר מכן שקעו מתיישיבי פתח-תקוה ב'יום קטנות', שעיקרו עמל בפרך, כשלונות ופולמוס וייתכן שלא התפנו לכתוב את תולדות היישוב. כך קרה, שפרט לידיעות קצרות, שרובן תיאורים חטופים, שנתפרסמו בעיתונות, אין בידינו אף תיאור מפורט על הקורות ביישוב בשנתיים האחרונות של פתח-תקוה ה'ראשונה'. אפילו חורבנו של היישוב עקב עזיבת מרבית מתיישיביו בין סתיו לחורף תרמ"א לא הביא איש מהם לידי העלאת הדברים על הכתב ופרסומם. נראה שהמתיישיבים היו שקועים תחילה בניסיון לשקם את עצמם לאחר הפסדיהם המרובים ביישוב, ואולי סברו גם שהנה נסתם הגולל על הפרשה כולה. אפילו ההתעוררות הרבה שחלה ביישוב ארץ-ישראל לאחר פרוץ הפרעות ברוסיה באביב תרמ"א, אשר נתרחו מיד לאחר חורבן היישוב ועוררו תקוות רבות אצל חלק ניכר משותפי פתח-תקוה, לא הביאה לכך שמישהו מבין עשרות השותפים, שחלקם היה בעל כושר ביטוי מעולה (למשל, סלומון, פינס, לוינזון) יעלה את קורות היישוב בפני אותן עשרות אגודות ומאות מיהודי רוסיה שגילו התעניינות גוברת והולכת בהתיישבות חקלאית בארץ בכלל ובפתח-תקוה בפרט. שתי חברות השותפים דאז, ראשי חברת המייסדים וחבורת שותפי טייאן, העדיפו להתארגן, לשגר שליחים לגולה, לנסח תקנות ולחפש אדמה מרוחקת מביצות הירקון. המעט שנדפס בין סוף קיץ תרמ"א לחורף תרמ"ב עוסק ברובו בהתארגנות החברות שהיו לחברות.

אולם, משהצליחו מייסדי פתח-תקוה לקנות (בחורף תרמ"ב) את חלקת 'יהוד', עליה ביקשו לייסד את היישוב מחדש, קמו שניים מן הבולטים שבהם (סלומון וגוטמן) ופרסמו את קורות היישוב ואת גירסתם לסיבת כשלונה של פתח-תקוה. יחד עם מאמרו של הרצברג שנדפס באותה תקופה הגיחו את היסוד למגמה שתשלוט בכתיבת קורות שנים ראשונות אלה, שעיקריה הם אלה:

(1) המעטת דמות שותפיהם בעבר — 'שותפי חלקת טייאן' — ויריביהם בהווה — 'אגודת

מייסדי הישוב' — וזאת על-מנת לפגוע במאמציהם של האחרונים להשיג קונים מבין יהודי רוסיה לחלקותיהם ולחדש בעזרתם את היישוב.

(2) פרסום מגמתי של פרשת הקדחת, במטרה להפחיד את המעטים מבין יהודי רוסיה שגילו התעניינות ביישוב הארץ ולהניעם להצטרף ל'אגודת מייסדי הישוב', אשר ביקשה קודם לכן להתיישב סמוך לירקון.

(3) העלמת בעיותיה הסבוכות של חלקת טייאן, שמעמדה המשפטי המפוקפק המיט אסון על כל השותפים בה.

עובדות יסוד אלה, אשר הובאו בצורה לא מדויקת, הפכו להיות נכסי צאן ברזל בהיסטוריוגרפיה של ראשית פתח-תקוה, בלי שאיש ינסה לתת את דעתו על הרקע לכתיבה ועל מגמת הכותבים, ששניים מהם נמנו במפורש עם אחד הצדדים במחלוקת. אין ספק ששתיקתם (התמוהה במקצת) של יריביהם, אנשי 'אגודת מייסדי הישוב', ובפרט משה צבי לוינון ראש החברה, אשר אישיותו הצנועה היא המונחת אולי ביסוד שתיקתו, היא שהביאה לכך שרק גירסתו של צד אחד במחלוקת נעשתה מקובלת. עדויותיהם של פרומקין, ברי"ל, גולדמן ופינס ב'האסיף', שנכתבו בין תרמ"ג לתרמ"ה, נראות כהולכות בתלם שהיתוו קודמיהם (למעט פרומקין, בכמה נקודות).

ספר היובל הראשון, שעל מגמותיו הגלויות והנסתרות ניסינו להצביע כאן, היה אמור להביא לפני קהל קוראיו את הגירסה אשר נשתכחה במשך השנים שחלפו משנות השמונים עקב נדירותם של המקורות הראשונים. פרט לכך שהנציחו את מחלוקת העבר כאילו לא חלף מאז יובל שנים, חטאו בעלי הספר בכך שהוסיפו מסורות משפחתיות ללא כל ביסוס ותוך-כדי הבלטת חלקם של יחידים במעשה ומכאן המעטת דמותם של רבים וטובים. עקב זאת לא הופץ הספר ואף נגנו למשך כמה שנים, אולם משנפוצו כרכיו אט אט החלו כותבי קורות היישוב להשתמש בו (בעיקר בפרקיו הראשונים) כחומר גלם עיקרי לסיפורה של פתח-תקוה, בלי שאיש מהם עמד על כוונותיו של הספר, אשר עצם חלוקת פרקיו מאפשרת לקורא להבחין כבר ממבט ראשון במגמותיו אף בלי שיוזקק לארכיונים גנזים.

יוצאים מכלל הפרסומים המגמתיים שמנינו הם זכרונותיו של ראב"ל, ולזכותו יש לומר שהביא את סיפורו מבלי לחלוק על גירסאות אלה או אחרות.

מן הראוי לשאול כיצד קרה הדבר שהפרק הראשון בתולדות פתח-תקוה, שכל הוייתו נעוצה בתחום עולמו של היישוב הישן בירושלים, נתפסה בעיני רבים כחלק בלתי נפרד, או לפחות כתחילתו, של מפעל ההתיישבות החקלאי, שהוא מסממניו המובהקים של היישוב החדש, שהוצג לא פעם כהיפוכו הגמור של היישוב הישן.¹⁰⁵ דומה שרק צירוף של כמה נסיבות, אשר חלקן נצטבר ברבות השנים, הוא שהביא לכך:

(1) מייסדי פתח-תקוה הצליחו לשקם תוך זמן קצר את יישובם שנחרב בחורף תרמ"א על-ידי צירופם של עולי רוסיה ('הביאליסטוקים'). על-ידי כך לא פגמה ההפסקה בת השנתיים ברציפות

¹⁰⁵ על התפיסות השונות והגדרת המונחים של היישוב הישן והיישוב החדש ראה: ר' ברטל, 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' — הדימוי והמציאות', קתדרה, 2 (תשל"ז), עמ' 3–19; ר' קניאל, 'המונחים "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" בעיני בני הדור (1882–1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה', קתדרה, 6 (תשל"ח), עמ' 3–19.

יישוב המקום, אם כי אין כל ספק ששינתה לחלוטין את דמותה של פתח-תקוה, שקיבלה תוך זמן קצר אופי אחר מכפי שחווהו מייסדיה יהודי ירושלים.

(2) משנתמסדה התנועה הציונית, ביקשה, כתנועות לאומיות אחרות, לחפש את שורשיה ואת מבשרי הרעיון והמעשה שלה בתקופות רחוקות ככל האפשר. ייתכן שחלק מן הכותבים הרגיש שלא בנוח לנוכח העובדה שאת הדחף הגדול ליסוד התנועה נתן אירוע חיצוני כפרעות תרמ"א.¹⁰⁶ משום כך ביקשו ומצאו את שורשי הרעיון והמעשה בשאיפתם של יחידים וחברות ליישוב ארץ-ישראל, שבהם ראו את ניצני רעיון התחייה המדינית עוד קודם לפרעות תרמ"א, במכתבו של מרדכי סלומון מתקצ"ט (1839),¹⁰⁷ בניסיונות לרכישת אדמות יריחו ודוראן, פרדס מונטיפיורי, ביסוד מקוה-ישראל וכמובן בראשיתה של פתח-תקוה.

(3) מפעל ההתיישבות היה – יותר מכל מפעלי התנועה הציונית – סמל לשיבת ציון המודרנית. כך אירע, שברבות הימים לא יכלו ההיסטוריוגרפים הציוניים (כדוויאנובי!) להתעלם מכך שראשיתה של פתח-תקוה היתה הניסיון הראשון להקמת יישוב חקלאי של יהודים בארץ-ישראל, וזאת למרות ההבדלים הרבים בהוויית החיים והקיום שהפרידו בין פתח-תקוה הירושלמית ובין המושבות האחרות שנוסדו על-ידי חובבי ציון.

(4) הצלחתם של הכותבים מבין ידידי המייסדים (פינס, גולדמן) ובניו של סלומון להצביע על יסוד פתח-תקוה כעל פרק יוצא דופן בהוויית היישוב הישן – הוויית קיום שנתפסה לא פעם כבלתי פרודוקטיבית ומשום כך כנוגדת את תפיסת עולמו של היישוב החדש. לאלה שקיבלו קביעה זו היה חסר רק צעד קטן אחד לחציית הגשר המפריד כביכול בין היישוב הישן ליישוב החדש, ומשעשו זאת ראו כבר את ראשיתה של פתח-תקוה במונחים המקובלים של הוויית קיומו של היישוב החדש.¹⁰⁸

כך אירע, ששנים ראשונות אלה, אשר נסתיימו בכישלון מר, הנעוץ כל כולו בהווייתו של היישוב הישן באותן שנים, היה היחיד מבין מפעלותיו של אותו יישוב שנתפס בידי רבים כחלק בלתי נפרד ממפעלות היישוב החדש וכפרק בתולדות התנועה הציונית. כשם שהתלבטו ההיסטוריוגרפים בעבר בקביעת מקומה של פתח-תקוה 'הירושלמית' בקורות היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל, כך עתידים הם להתלבט ככל הנראה גם להבא בשאלה, האם לפנינו גולת הכותרת של מפעלותיו העצמיים של היישוב הישן לתיקון מצבו, ואולי פרק המבוא בתולדות היישוב החדש, או הפרק הראשון בתולדות תנועת התחייה של היישוב היהודי בארצו.

106 כטענתו של ש"ל ציטרון במבוא לספרו תולדות חיבת ציון: 'כי לא צדקו אלה המחליטים שביסוד רעיון ישוב ארץ ישראל לא היתה מונחת מתחילה שאיפה לאומית עמוקה לתחיה מדינית וכי הוא ניוון והתפרנס רק מן האנטישמיות וצרות ישראל'. בהמשך טוען ציטרון שדווקא בארצות מערב אירופה בראשית המאה ה"ט, ששם היה מצבם של היהודים טוב יותר מאשר במזרח אירופה, נראו לראשונה ניצני הרעיון.

107 ראה לעיל, הערה 69.

108 כנגד תפיסה זו, המבקשת לראות את יסוד פתח-תקוה כחלק מן היישוב החדש על כל המשתמע מכך, יוצא יהודה הלוי שחטר, מי שערך את זכרונותיו של ברנט בשנת תרפ"ט. בהקדמתו לזכרונות יוצא שחטר נגד התפיסה שיסוד פתח-תקוה נבע מן השאיפות המדיניות של מייסדיה וטוען שהקמתה היא המשך של רעיון מצוות יישוב ארץ-ישראל והקמת יישוב חקלאי (שם, עמ' I, II). דומה שהיתה זאת טענה יוצאת דופן כבר בשעת כתיבתה וכיום כמעט שאינה נשמעת עוד.

מכל מקום, בין אם נקבל הנחה זו ובין אם נקבל הנחה אחרת, חובה עלינו לבדוק מחדש את קורות השנים הראשונות. שחזור מדויק ככל האפשר של האירועים באותה תקופה, כפי שהתרחשו למעשה, יהווה את הבסיס לכל דיון. יש לראות את המפעל כולו על רקע הוויית קיומם הפיזי של יהודי ירושלים באותם ימים, בלי להתעלם מן המשבר ששרר אז באימפריה העות'מאנית ובארץ-ישראל. אל לנו לשאול רעיונות, מושגים ותפיסות מעולמן של מושבות העלייה הראשונה (כולל פתח-תקוה לאחר שיקומה בתרמ"ד) ולהקיש מהם על דמותה של 'אם המושבות' בראשית ימיה. רק כך נוכל ליצור יסוד חדש לתולדות שנים ראשונות אלה, וזאת תוך-כדי ביקורת המקורות שעליהם הצבענו. לתוכה של מסגרת חדשה זו יש לשלב כסדרן את עשרות דיווחי העיתונות היומית ואת מעט החומר הארכיוני שפורסם בחלקו כלשונו ללא פירושים ובחלקו נדחה בשעתו והגיע אלינו לאחר גלגולים רבים. נוסף על כך, אל לנו להתעלם בסיפור המעשה מפרטים יבשים ו'טפלים' לכאורה, כגון: מספרי דונמים, מעמדם החוקי של הקרקעות, סכומי כסף, תנאי שותפות ופגעי טבע שונים, עובדות שהובאו לרוב לתומן גם במקורות המגמתיים שעמדנו עליהם. שיבוצם של פרטים אלה בקורות היישוב יש בו כדי ללמדנו לא מעט על פרשה שעיקרה נטוע בעולם המעשה.

ראשון-לציון בחסות הברון רוטשילד (1882–1900) *

דן גלעדי

ראשון-לציון היתה המושבה הראשונה שהוקמה על-ידי ראשוני העלייה הראשונה מרוסיה. בעקבותיה הוקמו ראש-פינה וזכרון-יעקב על-ידי עולים מרומניה וחודש היישוב בפתח-תקוה, אחרי שנעזבה על-ידי מתיישביה הקודמים.

ייסוד המושבה היה פרי יוזמתו ומעשיו של 'ועד חלוצי יסוד-המעלה', שהחל פעולתו ביפו באדר תרמ"ב.¹ היה זה למעשה הגוף המארגן הראשון שקם בארץ כדי לכלכל את ענייני ההתיישבות בדרך נאותה ותקינה. הרוח החיה בהקמת הוועד ובפעולתו היה ז"ד לבונטין, צאצא למשפחת רבנים, מנהל-חשבונות מהעיר קרמנצ'וג שברוסיה הדרומית, שהטיף בעיתונות היהודית ליישוב ארץ-ישראל עוד לפני הפרעות של 'הסופות בנגב'. כמה עשרות משפחות מעירו ומחארקוב יפו את כוחו לצאת מטעמם לארץ-ישראל לחפש אדמה ולהכשיר את הדרך לעלייתם. מכאן שבא לארץ— כמו שליחי קבוצות ואגודות אחרים—כנציג של משפחות ולא כפרט הדואג לענייני-הוא.

המשותף לכל השליחים בני סוגו של לבונטין היה שהם ראו את יעדם בהקמתם של כפרים לעובדי-אדמה. בעיני כולם היה בניין הארץ זהה עם הפרחת שממותיה והוצאת לחם מן הארץ, אף כי רובם ככולם היו יוצאי ערים ועיירות. בחודש אדר תרמ"ב בא לבונטין ליפו ומצא בה אנדרלמוסיה: נוכלים וסרסורים שונים מקרב בני היישוב הישן ומבין הערבים שהתקבצו בארץ התרוצצו בין העולים חסרי-הישע שזה מקרוב באו, בהבטיחם הבטחות ללא כל יסוד, מתוך כוונה להונותם ולנצל את בורותם בכל הנוגע לתנאי הארץ.² השליחים, שבאו מתוך אמונה בעתיד ורצון כן להניח בסיס לעליית שולחיהם, לא מצאו ידיהם ורגליהם והיו אובדי-עצות. לבונטין החליט מיד שהמוצא היחיד למצב זה הוא הקמת גוף ציבורי, שיקבל על עצמו את האחריות לכל הפעולות המכוונות לבניין הארץ. הוא לא היה בודד בשאיפתו זו. הצטרפו אליו אחרים, כגון יוסף פיינברג, יליד סימפרופול בקרים, בן למשפחה אמידה, שסיים לימודיו ככימאי בגרמניה, והחל לעבוד במקצועו בקיבוץ ערב הפרעות. שיחף אתם פעולה גם י"מ פינס,³ חובב-ציון רב פעלים שישב

* המאמר מבוסס על חומר הנמצא בארכיון יד בן-צבי, במסגרת 'פרויקט המושבות', חטיבה 4, מדור 7 (מכילים 1–6).

1 על הוועד ופעולותיו ראה: י' קלויזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, פרק שבעה-עשר.

2 בין אנשי העלייה הראשונה היו לא רק חובבי-ציון, שהפוגרומים של שנת 1881 הבשילו בהם את ההכרה לעלות לארץ. לא מעטים היו גם אספסוף שהתקבצו ביפו, היו חסרי-כול וציפו לחיות על-חשבון גדיבים.

3 פינס חיבר את תקנות הוועד. הוא חתר להקים את מושבו בירושלים, אך בהשפעת לבונטין הוחלט כי יפו תישאר מרכז הפעילות. רק אז פרש פינס מפעילות הוועד.

בירושלים ועמד בראש 'קרן מונטיפיורי'. אליהם הצטרפו שליחים נוספים מרוסיה ומרומניה, וכן כמה מראשי פתח־תקוה העזובה.

הוועד החליט שיש לגשת בהקדם לקניית קרקע ליסוד מושבה, וחבריו החלו לתור את הארץ בחיפוש אחרי קרקע מתאימה. כן פנה הוועד, באמצעות העיתונים היהודיים, לבוא לעזרת העולים ולתרום כסף ליישובם. כך נאמר בעיתון 'המגיד':

יודעים אנו את אשר לפנינו. יודעים אנחנו כי בהתיסדות הקולוניה הראשונה ובהצלחתה תלוי הרעיון היקר והקדוש לנו 'שיבת־ציון', ותקוותנו חזקה בה' כי נדע איך לכלכל בענין הזה והקולוניה תהיה, אי"ה, למופת לרבים וכחלוץ העובר לפני המחנה תראה לאחינו הנרדפים הדרך ילכו בה והמעשה אשר יעשו.⁴

נוסח הדברים מוכיח בעליל כי הוועד פעל מתוך ראייה ושאיפות מרחיקות־לכת. בעת חיפוש האדמה, התקבלה חוקת המושבה העתידה. התקנות ביטאו רצון לכינונה של עדה אוטונומית, שתכלול את כל השרותים הדרושים כדי להיות בלתי־תלויה בגורמי־חוץ. מבחינה זו דמתה לקהילה היהודית בגולה ששימשה, ללא ספק, דוגמה למתכנני המושבה. הודגשו גם החובה לחיות לפי רוח המסורת והשאיפה לצדק חברתי ויושר אישי. אך לעומת הקהילה היהודית בגולה, היתה זו חוקה דימוקראטית, בה ריבונית האסיפה הכללית (אף־על־פי שנשמרת למייסדים ולבעלי־הנחלות זכות יתר בהשוואה לתושבים).

עניין מיוחד יש לסעיפים הדנים בחיי השיתוף של המתיישבים: האדמה תעובד בשותפות; כל היבול יועבר למחסן משותף; הכול חייבים יהיו לקחת חלק במימון ההוצאות וברכישת הציוד המשותף; שכר העבודה יהיה שווה.

לאחר מאמצים רבים הצליחו היוזמים למצוא כברת־אדמה דלה באיכותה, כעשרה קילומטר דרומית ליפו. בתמוז נחתם הסכם בין עשרת המייסדים והמוכרים בדבר רכישתו של שטח־אדמה בן 3,340 דונם, במחיר של 45 אלף פרנק (כ־14 פרנק לדונם). האדמה היתה שייכת לאפנדים מבית־דגן והיתה אדמת הקדש (ואקף) בלתי־מיושבת, ששימשה מקום מחבוא לשודדי־דרכים; השטח הראשון שנרכש לא היה כרוך אפוא בנישול ערבים מאדמתם. המחיר היה יקר מאוד לאדמה מסוג זה, בגלל חוסר נסיונם של הקונים ובשל שאיפתם העזה להשיג בכל מחיר אדמה להתיישבות.⁵

כמחצית השטח (1,600 דונם) נרכש על־ידי דודו האמיד של ז"ד לבונטין, צבי לבונטין; והנותר נרכש בחלקים שונים על־ידי החברים (בין 100 ו־400 דונם לאיש). רק ברשות שניים או שלושה מהם היה מלוא הכסף לתשלום, ולכן דאג הוועד לקבל הלוואה בסך עשרת־אלפים פרנק מבנק עות'מאן בירושלים ומישכן את האדמה תמורתה. לפי הוראות השלטונות נאסר על יהודים לקנות קרקעות, ולפיכך נרשמה האדמה על שמו של חיים אמזלג, סגן־קונסול אנגליה ביפו וחובב־ציון, שנתן למתיישבים אישורים על חלקותיהם.

צבי לבונטין הפריש מיד 360 דונם המיועדים לשישה מתיישבים חסרי־רכוש, בתנאי שיחזירו את

4 גיליון יז, תרמ"ב.

5 אף־על־פי שהמחיר היה מופקע, שפר גורלם של מייסדי ראשון־לציון בהשוואה לשליחי אגודות אחרות, אשר לא הצליחו לרכוש קרקעות וחזרו לארצם כלעומת שבאו.

שווי האדמה שקיבלו (60 דונם כל אחד) תוך חמש שנים, ובכסף שיתקבל ייבנה בית-כנסת. הוא החליט לעזור למשפחות ככל יכולתו. כן ניתן להם לעבוד במושבה כדי להשתכר למחייתם, מקופת העדה.

בט"ו באב תרמ"ב (30.6.1882) עלו על אדמת ראשון-לציון (השם נקבע קודם-לכן על-ידי הוועד) שבע-עשרה משפחות — עשרת המייסדים ושבע משפחות חסרות אמצעים. המתיישבים היו חובבי-ציון, מהמעמד הבינוני (עם רכוש או בלעדיו), בעלי-משפחות. הם האמינו שיצליחו להתבסס כעובדי-אדמה מבלי להזדקק לעזרתו של גורם חוץ. להוציא אחד — חנקין — שהיה חוכר אדמות עוד ברוסיה והיה לו מושג כלשהו בחקלאות, עסקו כולם בגולה במקצועות יהודיים טיפוסיים, כמו מסחר, תיווך ומלאכה.

התנאים היו קשים מאד. הם התגוררו בצריפים; את המים לשתייה — שחולקו במשורה — הביאו בעגלה ממקוה-ישראל, ולצרכים אחרים קנו מים בכסף מלא מהכפר בית-דגן. אחר-כך גילו בחולות מעיין נרפס שסיפק מים לעבודות הבניין. כן נזדקקו לקיים שמירה יום ולילה, נגד גניבותיהם של השכנים.⁶

בהיעדר בהמות וכלי-עבודה בכמות הדרושה, הספיקו לזרוע בחורף הראשון (ראשית תרמ"ג) רק כמחצית מהשטח, חיטים ושעורים. למתיישבי ראשון-לציון, כמו אלה במושבות אחרות, לא היתה אלא ידיעה מעטה מאד בחקלאות. הם הבינו את עבודת-האדמה בארץ כפשוטה — כלומר, הוצאת לחם מן הארץ — וחשבו במושגים של גידול תבואות בלבד. לא עלה על דעתם שאין סיכוי לחיות באורח-חיים המקובל על אירופאים, ולהשתית את כלכלתם על גידולי דגן בלבד. לא היתה בנמצא הדרכה של מומחים, ולכל היותר יכלו להסתכל על סביבתם וללמוד מן הערבים. אין גם הוכחות שלמדו מן הנסיון שנרכש בבית-הספר החקלאי הסמוך, מקוה-ישראל.

הקשיים הרבים שנערמו בדרכם של המתיישבים התבררו תוך זמן קצר ביותר, במיוחד קשייהן של המשפחות חסרות האמצעים. שבועיים לאחר ייסוד המושבה, החליט הוועד לשלוח את יוסף פיינברג⁷ לגולה כדי לאסוף תרומות למען המשפחות העניות. בעודו משוטט באירופה, הלך והורע מצב המושבה. פסקה חפירת הבאר בראש הגבעה לאחר שהגיעו לעומק של 25 מטר ולא מצאו סימני מים. הוחלט לנסות לחפור באר באתר נמוך יותר, אך גם חפירה זו לא הביאה את התוצאות המקוות. כתוצאה מכך הדלדלה קופת-העדה, וגם כספי המתיישבים הלכו ואזלו.

בהגיעו לפאריס הצליח פיינברג — בעזרתם של הרב הראשי של צרפת צדוק כהן, ויועץ הברון אולינגר — להתקבל אצל הברון רוטשילד, שהבטיח לו עזרה. הברון הושפע משליחה של המושבה והחליט לתת ידו לנסיון באמצעות מענק של 25 אלף פרנק, שנועד לחפירת הבאר ולתמיכה בעניים.⁸ הוא התנה את עזרתו בכך שלא יפרסמו את שמו (מכאן הכינוי 'הנדיב הידוע') ושהכסף יימסר באמצעות שמואל הירש, איש כ"ח ומנהל בית-הספר החקלאי מקוה-ישראל, שיהיה נאמנו. כן שלח מיד גנן מומחה ליעץ לאיכרים בענייני עבודת-אדמה.

6 על הימים הראשונים ראה: ז"ד לבונטין, לארץ אבותינו, תל-אביב תרפ"ד.

7 יוסף פיינברג נבחר בשל היותו משכיל דובר שפות זרות. יחד עם ז"ד לבונטין היה הרוח החיה בניהול המושבה, וביתו היה מרכז לחיי-החברה.

8 באותו זמן התקבל הרב מוהליבר על-ידי הברון וביקש עזרה ליישוב הארץ.

בעודם מחכים ליבולי ברכה, לגילוי מים ולהשלמת בנייתם של בתיהם, התרוקנה קופת-העדה לחלוטין—והחלו סכסוכים פנימיים. הרקע למריבות היה הניגוד בין בעלי-הרכוש וחסידי-האמצעים. ניגוד זה שלא הוקה על-ידי השותפות בעיבוד וחוקת העדה שחתרה לסולידאריות רבה ככול האפשר. יש לשער כי לא נמצאה דרך לשתף את הכול בעבודה—עליה קיבלו, כאמור, שכר—מבלי לעורר רגשות של קיפוח ואשמה, מה עוד שמצב המשפחות העניות היה מיאש. כנראה היה גם גבול לנכונות לעזור להם מהקופה הכללית וליכולת המעשית לעשות כן. פעילותו של הוועד היתה אינטנסיבית מאד ולעתים קרובות התכנסה האסיפה הכללית לדון במצב. במחצית הראשונה לקיום המושבה היו 21 פגישות של הוועד והאסיפה (מהן יש פירוט רק על 7 האחרונות).⁹

סופו של השיתוף

בנובמבר 1882 (חשוון תרמ"ג) נוסף גורם חדש, שערער את היחסים הפנימיים. קבוצה של חברי ביל"ו, שהתרכזו עד אז במקוה-ישראל שם הועסקו כשכירי-יום, הגיעה לראשון-לציון. היוזמה לכך באה מצדו של הירש עצמו, אשר יחסו אליהם היה מורכב: הוא נהג בהם ביד קשה אך ראה בהם יסוד חיובי הרבה יותר מאשר העולים הרבים שפנו אליו בבקשות עזרה או עבודה. לבונטין ופיינברג קידמו בברכה יוזמה זו, כנראה מתוך רצונם להגדיל את המושבה ולחזק בה את היסודות המתקדמים והצעירים, ועודדו את הביל"ויים.

כך התקבלו 17 איש, בהם 4 בחורות, כפועלים במושבה. הם עמדו לפקודתו של הגנן דיגור, שהגיע אותה עת למושבה כדי לנהל את העבודה לפי הוראות הברון. הירש הקים עבורם צריפים והבטיח לבנות להם בתים ולהפכם לאיכרים בבוא הזמן. יש לראות בביל"ויים את קבוצת הפועלים המאורגנת הראשונה בתולדות היישוב, שחיה חיי קומונה (הבחורות עסקו בשירותים). אולם לא עבר זמן רב עד שהתברר כי בואם הביא תסיסה ליישוב החדש. המשפחות העניות טענו כי התמיכה בביל"ויים נעשית על חשבונם, כאילו כספי התמיכה מגיעים רק להם. אחרים ראו בביל"ויים ניהיליסטים, מהפכנים ומתנגדים לדת ולמסורת היהודית. אלה ואלה מתחו ביקורת קשה על לבונטין ועל פיינברג האחראים לבואם.

באסיפה כללית הוחלט לקבל את הביל"ויים כתושבים, בתנאים הבאים:

- א. אין להם חלק באסיפה ובוועד, עד שיעברו שנתיים;
 - ב. עליהם לחיות לפי התקנות של המושבה, ולא להוות קבוצה בעלת תקנות משלה;
 - ג. הם חויבו לחיות לפי דיני התורה ומנהגי ישראל, ואם לא כן—רשאית העדה להוציאם;
 - ד. במשך שנתיים לא יוכלו לקבל אישורי בעלות על אדמה.¹⁰
- החלטה זו מוכיחה כי מייסדי המושבה לא היו מוכנים להעניק זכויות-אזרח מלאות לקבוצה החדשה, ולכל היותר הסכימו, תחת לחץ, לקבל אותם כתושבים. בחודשים הראשונים לקיום המושבה היו חייה חיי עדה קטנה מאד, רוויים התגודדות פנימית

9 ארכיון ציוני מרכזי, תיק 2-192/192. A.

10 א' דריאנוב, פרקים בתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל, ג, מספר 1172 (מיום 6.2.1883).

ראשון-לציון 1890

ומריבות קשות, שנבעו מקשיי השעה ומניגודי אינטרסים אמיתיים או מדומים. הוועד לא הצליח לפעול כגוף אחד ולהטיל את מרותו בניגוד לתקנות שקיבלו על עצמם. רבו הנרגנים ומחרחרי הריב בין המתיישבים. מצב זה מסביר את הרגשתו של הירש, במכתבו למזכיר כ"ח:

מאז המכתב שהיה לי הכבוד לשלחו אליך ב-20 בדצמבר, גברה המחלוקת יותר ויותר. יש בין המתיישבים כמה סכסכנים המערערים במידה חמורה את עתידה של המושבה, שגם בלעדי זאת אין הוא בטוח.¹¹

דבר זה מסביר גם מדוע עזב לבונטין את הוועד ואחר-כך נטש את המושבה פחות משנה לאחר יסודה, אף-על-פי שהיה מייסד המושבה וראש-הוועד הראשון שלה, שנטל על עצמו את עיקר הדאגה בימיה הראשונים והוציא מכיסו סכומים ניכרים למענה. בנסיבות אלה לא יכול היה השיתוף להחזיק מעמד. קשה לקבוע בדיוק מתי פסקה העבודה המשותפת בשדות, אך ברור כי ארכה פחות משנה או עונה חקלאית אחת בלבד. בעונה השנייה עיבד

11 ש' יבניאלי, חיבת ציון, ב, עמ' 66 (מיום 27.12.1882).

כל איכר את אדמתו על אחריותו ובכוחות עצמו, לאחר שהשטח חולק בהתאם לתכנית החלוקה המקורית. יש להניח גם כי כאשר החל פקיד הברון בעבודתו ראה בעין רעה את צורת העבודה השיתופית, שכנראה לא עלתה יפה. רוטשילד עצמו הביע דעתו בתקיפות נגד כל שיתופיות: 'הדבר החשוב הוא לשים קץ למצב זה שהקרקעות אינן מחולקות, להקצות לכל אחד את כמות האדמה הדרושה לו למחיתו'.¹²

ראשית חסותו של רוטשילד אישיותו של הברון רוטשילד וגישתו לבניין הארץ—יש בהם לא מעט מן החידה.¹³ עם זאת ניתן לקבוע כמה קווי יסוד:

א. יחסו לארץ-ישראל לא היה יחס של פילנטרופ המפזר כספו לנסיונות של התיישבות. מפעלו בארץ היה יקר לו ביותר והוא הקדיש לו את לבו ומחשבותיו, יותר מאשר לכל נושא אחר. התעניינותו לא ידעה גבולות: הוא התעניין בכל פרט ולא פסק מלהפציר באנשיו לדווח לו בפרוטרוט על הנעשה ולנוף בהם כאשר לא מילאו הוראתו זו.
ב. אף-על-פי שלא היה ציוני במובן הפורמאלי של המלה ולא קיבל את האידיאולוגיה הציונית במלואה—פעל מתוך ראייה מרחיקת-לכת וחלם על הפרחת הארץ כולה (משני עברי-הירדן) על-ידי יישובים יהודיים ועל הקלת מצב היהודים במזרח-אירופה על-ידי עליית חלק נכבד מהם. תשומת-לבו המיוחדת לראשון-לציון מקורה ברור:

לדעתי יש חשיבות רבה לכך שהנסיך שאנו עושים בראשונה בשתי המושבות הללו [הכוונה לראשון-לציון] יעלה בהצלחה, כיון שאם כך יהיה הדבר, וזאת תקוותו, עלול מצבם של יהודי המזרח להשתנות, בבוא העת, במידה ניפרת.¹⁴

ובמכתב אחר הוא אומר:

אני מודה כי אנשי ראשון-לציון ברובם אינם מעניינים ביותר, אך לא למענם אלא למען השאלה העקרונית ולמען העתיד אני נושא בקרבנות שהטלתי על עצמי, ושיוכלו להיות לתועלת לבאים אחריהם, אשר יהיו ראויים לכך יותר מהם.¹⁵

כאן טמון גם המפתח להבנת התנהגותו בענייני כספים, הנראית תמוהה במבט ראשון. הוא השקיע סכומים עצומים¹⁶ ברכישת קרקעות או בנסיונות חקלאיים חדשים, מחד, ומאידך הקפיד לעתים קרובות על הוצאה זעירה שנראתה בעיניו כזבוז או כמיותרת. כלומר—כאשר המדובר היה

12 שם.

13 משפחת רוטשילד לא פתחה משום-מה את ארכיוניה בפני החוקרים ורק מעט ממכתביו של א' רוטשילד ויומניו מצויים בידינו.

14 יבניאלי (לעיל, הערה 11), עמ' 79 (מכתב להירש מיום 6.4.1883).

15 שם, עמ' 83 (מכתב להירש מיום 4.6.1883).

16 רוטשילד השקיע בכל שנה בממוצע (בשנים 1882–1899) יותר מאשר כל תנועת חיבת-ציון העולמית במשך דור שלם.

בפעולה שעשויה לבסס את ההתיישבות בעתיד לא חסך אמצעים, אך כאשר מתיישב בראשון-לציון רצה למכור לפקידות את אדמתו—התמקח על המחיר שישלם עבור 100 דונם.

ג. זהירותו בביצוע התכנית נבעה מהכרתו כי בתנאים הפוליטיים באימפריה העות'מאנית יש לפעול בהסתר ובלי לעורר חשדות ותשומת-לב רבה למתרחש, שאם לא כן לא יאפשרו השלטונות כל פעולה. לפיכך העדיף לבטל גזירות או להשיג אישורים בדרך של דיפלומאטיה נסתרת, שמשמעותה היתה לרוב שיחוד הנוגעים בדבר. היתה זו גישה הפוכה מה'משפט הגלוי' של הרצל, אשר דומה כי היתה מוצדקת יותר בנסיבות של אותם ימים ולפי אופיה של הממשלה השלטת.

ד. התייחסותו לעולים ממזרח-אירופה היתה אופיינית לזו של המעמד היהודי הגבוה בארצות המערב: פטרונות מלמעלה, מלווה בזו ולעתים סלידה.¹⁷ הוא לא האמין בכשרונותיהם, במרצם וביכולתם לנהל את מפעל ההתיישבות, ולכן היה משוכנע כי רק בכוח מנגנון שליט, שינהג בהם ביד חזקה, ניתן יהיה להגיע לתוצאות רצויות.

דומה כי בכך שורשיה של הפרשה המסובכת והכאובה של יחסי המתיישבים עם פקידות הברון. היא לא נבעה משרירות לבו או אכזריותו של פקיד זה או אחר, אלא מגישה יסודית, שנבעה מהלך-רוח שמקורו בברון עצמו ובראשי יועציו בפאריס.

ה. רוטשילד לא הסתפק בהקמת יישובים חקלאיים כשלעצמם. הוא רצה לראות את המתיישבים חיים על-פי חוקי התורה, כשומרי מסורת, ובעיקר — מנהלים אורח-חיים פשוט וצנוע, כיאה לאיכרים. כן עמד על העיקרון של עבודה עצמית של המתיישב ובני-משפחתו, ומשום כך ביקר קשות את האיכרים, שנטו מתחילה להעסיק עבודה שכירה.

הריב עם דיגור

דיגור, שליחו של רוטשילד, שעליו היה אחראי ש' הירש, החל להדריך את האיכרים בעבודה, ותוך זמן קצר החל להתערב גם בתחומים אחרים ולהתנגש עם איכרים מסוימים. על-פי כמה תאורים היה תחילה יחסו הוגן ומתחשב, אך לאחר זמן קצר השתנה לרעה, והוא ראה באיכרים טפילים ועצלנים, שיש לנגוש בהם כדי שלא ילכו בטל. לא נתברר מתי פסק למעשה הוועד מפעולתו העצמאית, אחרי שדיגור קבע הכול בעצמו והתערב בכל עניין. ראש הוועד אחרי התפטרותו של לבונטין היה יוסף פיינברג, אך לא ידוע הרבה על פעולות הוועד בזמן זה, וכנראה שכבר בסוף 1883 התרוקן מתוכנו.

באמצע השנה ביקר במושבה מ' ארלנגר, יועצו של הברון לענייני ציבור; בואו נועד, בין השאר, להסדרת עניין רישום הקרקעות. ועד המושבה לא יכול היה לעמוד בהתחייבותו לבנק עות'מאן בירושלים על ההלוואה שקיבל בעת קניית האדמה, ולפיכך קיבל רוטשילד על עצמו את מלוא החוב ורשם את האדמה (שנרשמה קודם-לכן על-שם אמזלג) על-שם ארלנגר, להוציא שלושה מהמייסדים שסילקו את מלוא חובם. כן קנה את אדמתו של צבי לבונטין (למעלה מאלף דונם) וחילק אותה בין מתיישבים חדשים. כך גדל מספר האיכרים במושבה. לפי רשימה של צורכי המתיישבים, שערך ארלנגר, החלה להינתן להם עזרה שיטתית, וכך הלכה החסות והתמסדה. למעטים מקרב המתיישבים הספיק הרכוש שהביאו עמם כדי לרכוש את הציוד הדרוש לעיבוד

17 הכינוי השגור בפיו לגבי המתיישבים היה 'המסכנים'.

אדמתם. גם אלה שהביאו עמם סכום כסף נכבד, ונחשבו לאמידים בארץ מולדתם. מצאו את עצמם תוך זמן קצר מאד במצוקה וביקשו הלוואה מהירש.¹⁸ לא עבר זמן רב מיום בואו של דיגור, ויחסו העוין למתיישבים גרם להתפוצצות. העילה לכך היתה טענתם שעונת הזריעה (השנייה מאז ייסוד המושבה) מתקרבת ודיגור מתחמק מהבטחתו לתת להם בהמות-עבודה, זרעים ושאר פריטים הדרושים לעיבוד החלקה. באלול תרמ"ג (ספטמבר 1883) התקיימה אסיפה כללית—כנראה לאחר הפסקה של כמה חודשים—ונבחר ועד חדש, בו היה גם נציג המשפחות העניות ונציג הביל"ויים (הוועד הקודם היה על טהרת המייסדים הראשונים). במוצאי ראש-השנה תרמ"ד התקיימה אסיפת בני-המושבה והוחלט לשלוח מברקים לפאריס, לרב הראשי צ' כהן ולארלנגר, ובהם לתאר את מצב המושבה ולהתלונן על הירש:

מצבנו בכל רע. מר הירש מניח למושבה לגווע, עונת הזריעה מתקרבת, ואין לנו כלום. אנו מתחננים לפניכם למהר ולשלוח משהו כדי לראות את מצב הדברים. עזרו לנו בשם ה'.

תשובת רוטשילד לתלונות אלו היתה בלתי-צפויה. הוא כתב מכתב חריף ביותר, בו חירף את המתיישבים ואיים עליהם בהפסקת התמיכה ובגירוש אלה שאינם מצייתים להוראות; הוא האשים אותם בכפיות-טובה על כל מה שנעשה עבורם:

אני רוצה לאמץ ולעודד ידי עובדים, אבל לא מבקשי נדבות. הכנעו, שמעו בקול השליחים שלי, ומי שלא יקיים, לא יהנה מטובי ויגורש מתוך הבתים שבניתו.¹⁹

ואמנם, בפקודת רוטשילד צומצמה התמיכה לכדי מחצית, עד שיגורש הביל"ויי ישראל בלקינד, מי שכתב את המברקים ונחשב לראש המורדים.

אסיפת-המושבה החליטה לסרב להוראה ולא להיכנע, אף-על-פי שחלק מהמתיישבים העניים רעב ללחם, ואלה שנותר להם משהו עזרו לכלכל את האחרים. המשבר חלף רק אחרי שבלקינד עצמו החליט לעזוב, כדי למנוע את החורבן שהיה צפוי למושבה. את השלב האחרון במשא-ומתן ניהל פקיד חדש, בן-שימול, שהברון מינהו כפקיד ממונה על ראשון-לציון, תחת פיקוח הירש, לאחר שדיגור הועבר לזכרון-יעקב.

לבוני ראשון-לציון היו אלה ימי מבוכה, מרידות והשפלה. שנה קודם-לכן היו חדורים שאיפות גאולה ומלאי תקווה; והנה מצאו עצמם בודדים, מושפלים וחסרי-ישע מול כוח חזק מתנכר וחסר-פשרות. לרוטשילד ולשליחיו בארץ היה זה נסיון מאכזב. תוך תקופה קצרה כל-כך מאז הצילו את המושבה מהחורבן הוודאי והמהיר שהיה צפוי לה—נתקלו בציבור שתחילה היה מלא מדנים פנימיים ומריבות ואחר-כך התאחד נגד שליחו בטענות חסרות-שחר. הפגישה הראשונה בין הנדיב ומייסדי ראשון-לציון היתה חיונית וטראגית בעת ובעונה אחת. אין

18 לדוגמה: אחד המייסדים האמידים, לי איזנבנד, אשר כבר בראשית מרס 1883—כלומר, כשמונה חודשים מאז בואו למושבה—פנה להירש וביקש ממנו עזרה, בהסבירו את מצבו הקשה אחרי שבנה את ביתו לא נותר לו כסף לעיבוד נחלתו. מכתבו בארכיון מקוה-ישראל, תיק ש' הירש.

19 יבניאלי (לעיל, הערה 11), עמ' 89 (מכתב להירש מיום 1.10.1883).

ספק—ובכך הכירו כולם—שלמושבה לא היתה תקנה לולא נחלץ לעזרתה, פחות מחצי שנה לאחר ייסודה. אך שני הצדדים ראו עצמם מאוכזבים מתוצאות המגע ההדדי. לאחר הסערה, שהסתיימה עם סילוק בלקינד, חזר השקט למושבה, והפקיד בן-שימול דיווח לברון על השקט השורר ועל העבודה הפורייה הנעשית בה. רוטשילד חש שביעות-רצון, דבר שהמריץ אותו להמשיך ולהשקיע בארץ-ישראל. מספר עדויות מורות שהתקופה שלאחר ה'מרד' היתה שקטה, ונראה שהתרגלו לקבל את מרותה של הפקידות והשלימו עם מצבם.²⁰

ההתפתחות המשקית העונה החקלאית השנייה, בתרמ"ד, לא היתה טובה מקודמתה. התברר סופית כי אדמת-המקום אינה ראויה לגידול דגן: 'אם לפני כן היה ויכוח בין המתיישבים, מה רצוי יותר, לקנות אדמה נוספת או לעבור לשחילת כרמים, עכשיו נצחה תכנית הכרמים'.²¹ ההחלטה לעבור לגידול גפנים נבעה לא רק מההתפכחות מהתקווה להצליח לגדל תבואה, אלא גם מהצלחתם של המתיישבים שהחלו לנטוע גפנים ביוזמתם-הם. בעקבותיהם הלכו אחרים, שנטעו במעורב וללא שיטה, זנים מקומיים וצרפתיים. עם זאת, היתה הקליטה יפה ושדות-המושבה קיבלו צורה חדשה, שהרנינה את לב המבקרים. הקלות בה עברו האיכרים מגידול-דגן לכרמי-ענבים היתה אופיינית לאנשים שהחלקאות מושרשת בהם בחינת מסורת-אבות, וכאנשי עיר קל היה להם להסתגל לצרכים חדשים ולהחליף את הענף המשקי.

עד מהרה החליטה פקידות הברון, בהדרכת הגנן קוולאן, לנטוע גפנים בשיטתיות. הברון, שהיתה לו זיקה מיוחדת לגפן, בהיותו בעל כרמים ויקב משוכחים בדרום-צרפת, הסכים לכך לפי ששוכנע על-ידי פקידיו כי אכן אדמת ראשון-לציון ראויה לגידול ענבים.

החלטה זו היתה גורלית לא רק לעתידה הכלכלי של המושבה, אלא גם לאופי היחסים בין הפקידות והאיכרים. לאיכרים לא היה מקור פרנסה אחר—עד שהכרמים נתנו את יבולם—ולפיכך היתה תלותם בפקידות מוחלטת והעזרה לבשה צורה של תשלום חודשי, לפי גודל המשפחה. אם נוסיף לכך את הצורה המשפילה שבה הקציבה הפקידות את הכסף וחילקה אותו—תעלה החרפה שבמצב זה. היו אמנם איכרים שנותר להם מעט כסף, והיתה להם גאוה לא לקבל את הקצבה החודשית, אבל הם היו מעטים.²²

רוטשילד עמד על כך שהאיכרים יעסקו רק בחקלאות. במכתבו להירש הדגיש:

אבקשך להודיע למתיישבים האלה כי אין אני מתכוון שיעסקו באיזה עניין שהוא מחוץ לעבודת-האדמה, כי אֶל להם לסמוך על שום עזרה להקמת תעשיות שהם רוצים לייסד.²³

20 במכתב של ר' דובנוב (מהביל"ויים) ללבונטיץ (25.10.1885) הוא אומר: 'לא הייתי יכול להכיר עכשיו את ראשון, הכל השתנה לטובה. החיים נכנסו למסלול שגורתי' (ארכיון ציוני מרכזי, תיק A 34/2).

21 דריואנוב (לעיל, הערה 10), ג. מספר 1196 (מכתב ר' דובנוב מיום 22.6.1884).

22 ביומנו של הביל"ויי ח' חיסין הוא תיאר עד כמה היה זה משפיל לעמוד בתור בבית-הפקידות כל ראשון בחדש כדי לקבל את הכסף. הוא מספר גם כי נעשו נסיונות לשלם למתיישבים העצמאיים בצורה נסתרת, כדי לכפוף אותם למרות הפקידות (מיומן אחד הביל"ויים, תל-אביב תרפ"ד).

23 מכתב מיום 22.6.1883, כנראה תשובה לבקשתם של מתיישבים כי יעזור להם בהקמת תעשיות.

תגובת המתיישבים להתפתחות המהירה לקראת תלות מוחלטת בפקידות, היתה שונה בהתאם לשתי הקבוצות העיקריות במושבה: חסרי-הרכוש שמחו לסמוך בכול על הברון ולא הוטרדו על-ידי הצטברות החוב (אותו לא האמינו כי יחזירו אי-פעם); בעלי-הרכוש—ואולי גם אחדים מהביל"ויים—שניסו לשמור על עצמאותם, לא חשו בנוח. הם חששו כי חוסר-הבהירות במעמדם כלפי הפקידות ינציח את תלותם.²⁴ אחדים ביקשו הלוואות מחובבי-ציון כדי להתקיים עד שכרמיהם יניבו, כדי לא להשתעבד לפקידות.²⁵

אוסביצקי והרחבת המושבה

בן-שימול ניהל את המושבה זמן קצר, ואת מקומו מילא יהושע אוסביצקי, שהיה קודם-לכן—כמו קודמו (וכרבים מהפקידים ברחבי הארץ)—מורה במקוה-ישראל. אך בניגוד לרוב הפקידים, שהיו ממוצא צרפתי או בעלי תרבות צרפתית, היה אוסביצקי ממוצא רוסי, וידע לדבר עם המתיישבים בלשונם, עובדה שעוררה את התקווה שתימצא אתו לשון משותפת, יותר מאשר עם האחרים. ואמנם, תחילה נזהר אוסביצקי שלא לפגוע בכבוד המתיישבים, היה חביב אליהם וחיפש את קרבת המשכילים. בהדרגה רכש לו מעמד בקרב הפקידות בארץ בזכות פעלתנותו ומרצו ועשה לא מעט לטובת המושבה שבראשה עמד. כן הצליח לבטל את גזירת ביטול הבנייה והמשפט, שהיה תלוי נגד אלה שעל שמם היתה רשומה אדמת ראשון-לציון.

לא עבר זמן רב ואוסביצקי שינה דרכו, והחל חובע לעצמו מעמד של אדון, שאינו סובל כל יסוד עצמאי שאינו מקבל את מרותו המוחלטת. למבקשים את קרבתו העניק טובות הנאה וסכומים נוספים על הקצבה הרגילה. על-ידי כך נעשו נאמנים ותלויים בו. הוא נקט גם גישה של חרחור ריב, עחד הלשנות ומדנים בין המתיישבים וגרם לאי-שקט. הוא ליבה כנראה את יחסי-הקנאה שבין חסרי-האמצעים לאלה שהיו—לפחות בעבר—אמידים, והעכיר בכך את האווירה.

השפעת הפקידות

קשה לקבוע מי נכלל בקטיגוריה של ה'פקידות' נוסף על הפקיד הראשי, שישב בבית-הפקידות ושימש כמרכז האדמיניסטרציה. בדרך-כלל נכללו בה כל אלה שהיו מועסקים בשירותים ובעבודות-ציבוריות והוחזקו על-ידי הפקידות, כגון: רופא, רוקח, שו"ב, מורה, מנהל חשבונות, הגנן המומחה וכן פועלים שונים, למשל אלה שעבדו ב'פרדס'. היתה נטייה להגזים במספר אנשי המנגנון הפקידותי וכן בתיאורה כשכבה חברתית מוגדרת. לאמיתו של דבר קשה לראות בהם קבוצה הומוגנית, להוציא הפקיד הראשי, ואולי הגנן הראשי, ואחר-כך גם הרופא, שקיימו אורח-חיים 'צרפתי' וחיו ברווחה יחסית, אך מופגנת. השו"ב, או המורה, וכמובן המשרתים בבית-הפקידות והפועלים, היו זרים לכל צורת-חיים חריגה מהמקובל. רמת-חיים ראוותנית היתה אפוא נחלתן של משפחות בודדות, לכל היותר, ולא של שכבה חברתית. לפיכך היתה הגזמה רבה בתיאורים

24 מכתב של מתיישב, בעילום שם, בשבועון ווסחוד (רוסית) מיום 3.3.1884 (מס' 9).

25 ק' וויסוצקי, קבוצת מכתבים, פטרבורג תרמ"ב (מתוך מכתב לפינסקר, עמ' 111); וכן דרויאנוב (לעיל, הערה 10), מספר 1337 (מכתב פיינברג ללבונטין).

פקידי הברון ב'1890. בין העומדים: שני משמאל — יהודה בוסקילה; בין היושבים: ראשון משמאל — הלל יפה; שלישי משמאל — אליהו שייד

המקובלים על ההשפעה המשחיתה, כביכול, של ה'פקידות' על חיי-האיכרים.²⁶ עם זאת, אין ספק כי המנהל והקרובים אליו היו מעין 'מרכז חיקוי', שהשפעתו הורגשה לפחות בהתחלה. דומה כי הנטייה, שהתבלטה מאמצע שנות השמונים, להפגין בשבתות ובחגים בגדים נאים ולשמור על סגנון-חיים עירוני, היתה פרי צרכים פנימיים של האיכרים יותר מאשר חיקוי ה'פקידות'.

גידול המושבה

בשנת תרמ"ו קנה אוסביצקי את אדמת 'עיון קרא', מערבית לשטח שנרכש בתרמ"ב, שהשתרעה עד לחולות הים—בגודל דומה (3,500 דונם) אך בחצי המחיר, 7 פרנק לדונם (דבר המעיד עד כמה יקרה היתה הרכישה הראשונה). את כל השטח מכרו תוך זמן קצר ביותר למתיישבים חדשים, ששילמו את מלוא-המחיר. כך הוכפל בבת-אחת שטחה של המושבה וגדלה אוכלוסייתה. קרוב לשלושים משפחות של איכרים התוספו, בעלי רכוש, חובבי-ציון, כמו עשרת המייסדים, וכמותם בעלי מקצועות יהודיים מקובלים.

כניסתם למושבה חוללה שינוי מהותי. עד לאותה שעה לא נותרו כמעט מתיישבים עצמאיים, ותלותם של האיכרים בפקידות היתה מוחלטת. עם הצטרפותם התחזק מאד היסוד של מתיישבים

26 משום-מה נטפלו כמה מהמבקרים לפסנתרים—שהיו, כביכול, ריהוט מקובל בבתי-האיכרים—ולבנות שפרטו עליהם, נוסח בנות-טובים צרפתיים. לאמיתו של דבר היו רק פסנתרים בודדים במושבה. הראשון היה בביתו של יוסף פיינברג, ואשתו ברטה; אם פרטה עליו, עשתה זאת לאחר חליבת הפרות בחצרה.

עצמאיים, שלא נזקקו לקצבת הברון וניסו להתבסס בכוחות עצמם. השתווה מספרן של המשפחות התלויות והעצמאיות, וטבעי היה שהאחרונים לא השלימו עם המציאות בה פסקה כמעט כל פעילות עצמאית של המתיישבים והכול נקבע מלמעלה. מהם יצאה גם כנראה היוזמה לחדש את פעילותם של ועדים ומוסדות מנהל עצמי, אך לא נודעו פרטים ברורים על כך.

המרידה בשנת 1887

פעולותיו של אוסביצקי לפיתוח המושבה לא הועילו לשיפור האווירה. התככים, ה'פוליטיקה' שלו והרכילות שבהם הקיף את עצמו היו לזרא בעיני העצמאיים והמשכילים. נפשם נקעה בראש-וראשונה מהשיטה של טובות-הנאה, שאותו חילק למקורביו. אך הגורם העיקרי להתארגנות בקיץ 1886 היה שאיפתם של טובי המתיישבים לחיי-ציבור ואי-הנוחות שחשו משלטון הפקידות ללא-מצרים, שלא הותיר מקום לפעילות עצמית. כאמור, יוזמה זו לא היתה אפשרית, לולא הצטרפותם של עשרות משפחות עצמאיות, שלא היו רגילות לחיי כניעה.

ההתארגנות לבשה צורה של אגודה בשם 'רודפי שלום', שמייסדיה—ובראשם צבי לבונטין ויוסף פיינברג—טענו כי מטרתה לטפח יחסי רעות ואהבה בין חבריה ולהפיץ מטרות מוסריות למען הכלל. הם התכנסו בערב-שבתות וניהלו שיחות בענייני רוח. יש לראות בפעילות חברתית זו פורקן של אנשים בעלי מאויים והרגלים של עסקנות ציבורית, שהמציאות בתוכה חיו היתה מתניקה. יחד עם זאת, היתה כאן תגובה נגד אוסביצקי ומעלליו.

אוסביצקי ראה חובה לעצמו להצטרף כחבר באגודה. האגודה לא הסתפקה בדיבורים והחלה בשורת פעולות, על בסיס קופה לעזרה הדדית, שכל חבר תרם לה. הוקם חוג ללימוד משניות, קרן לתמיכה בחברים חולים; נוסדה ספרייה והוקם חדר עיון; הותקן בית להכנסת-אורחים וכן מסעדה זולה לפועלים. האגודה קיבלה על עצמה לעזור לפועלים היהודיים, לקרבתם וללמדם את העבודה.²⁷ שניים מחברי 'רודפי שלום'—זייברג ואוסטשינסקי, איכרים עצמאיים אשר זה עתה קנו נחלה—ארגנו את הפועלים באגודה משלהם, והיתה זו הקבוצה המאורגנת הראשונה שהוקמה במושבות. נמנו עליה לפחות שלושים פועל. לפי רוקח²⁸ היתה מטרת האגודה משולשת: (א) חיפוש עבודה; (ב) עזרה הדדית; (ג) חיים בצוותא. במהרה החלו חברי אגודת הפועלים להתעניין בכל ענייני המושבה ושיתפו פעולה עם 'רודפי שלום'.

אוסביצקי מיהר לעזוב את האגודה, לפי שהיה בה שווה בין שווים וחשש כנראה שתערער את מעמדו. בעקבותיו פרשו אחרים שהיו תלויים בו. מיד החל להילחם באגודה בנשקו המקובל: רכילות וחרחור ריב. הוא גם ניסה למשוך אליו את חברי 'אגודת הפועלים' על-ידי הבטחות לתוספת-שכר, אך הפועלים נשארו נאמנים לבריתם עם 'רודפי שלום'. עתה החליט אוסביצקי ליסד אגודה מתחרה בשם 'אגודת רעים', אליה הצטרפו—נוסף על מקורביו משכבר—גם כמה ממייסדי המושבה הנכבדים. הצטרפותם נבעה כנראה מתוך החשש שהסכסוך עם הפקיד עלול לסכן את עתיד המושבה ושיש לשאת את עולו כדי לא להרגיז את הברון.

27 י' קלויזנר, מקטוביץ עד בול, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 186.

28 דרואנוב (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 132; א' רוקח, יליד צפת, עסקן וסופר, התגורר באותם ימים במושבה ונחשב למתנגד חריף לפקידות.

האווירה במושבה נעשתה דחוסה ומתוחה, כששני הצדדים מתכננים לנקוט צעדים זה כנגד זה. י"מ פיינס, שהמשיך להתעניין במושבה, ניסה להתערב ולהשיב את השלום למקום. בתיווכו הסכימו בעלי-הריב לסמוך על ועדה מפשרת של ארבעה חברים אשר פסקה כדלקמן: אוסביצקי מנהל רק את ענייני החוץ של המושבה וחובה לשמור על כבודו כנציג הברון; כל ענייני הפנים של המושבה ינהלו על-ידי ועד בן שבעה חברים שייבחר על-ידי כלל אזרחי המושבה; אוסביצקי יהיה אחד מחברי הוועד; הוועד יפקח על שמירת השלום, ישפוט בכל דבר ריב ויגיש הצעותיו לפקידות כדי לשפר את מצב המושבה.²⁹ הוועדה מינתה לשישה חודשים את חברי הוועד משתי הסיעות. בעקבות ההסדר, היתה התפייסות כללית ודומה כי השלום שב למושבה.

אולם החלטות הוועדה המפשרת עורערו על-ידי בני-המושבה עצמם, שהתחילו דורשים שינויים בהרכב הוועד הממונה. כדי לספק את תאוות הכבוד של כל אחד, החליטו כי העניינים יתנהלו על-ידי כל האיכרים, פעם לפי התור ופעם לפי גורל. כך הכשילו את השלטון העצמי שלהם. כלומר, המתיישבים לא הוכיחו בגרות ציבורית מספקת כדי לנצל את ההזדמנות שנפלה לידם, ובסכסוכיהם הפנימיים כרתו את הענף עליו עמדו לבסס את עצמאותם.³⁰

עם כל החולשה, שנתגלתה בצורה בה ניסו המתיישבים לקיים את הנסיון לשיתוף-פעולה וחלוקת-תפקידים בינם לבין הפקידות—היה אולי סיכוי לשמירה על האיזון שנוצר, לולא נכנס גורם חיצוני ומקרי בדמותו של מיכאל הלפרין. אדם תמהוני ומוזר זה, שחי בעולם של חלומות, חילק למטרות ציוניות את הירושה הגדולה שקיבל ובא כפועל לראשון-לציון. הוא עבד בכרמים והתגורר בחדרו של זיברג, אחד ממקימי 'אגודת הפועלים'. תחילה היה מקורב לאוסביצקי, אך לא עבר זמן רב והצטרף למבקריו, ואף כתב נגדו מאמר בעיתון רוסי והקריא אותו בבית-מכריו. השניים נפגשו והחליפו חרפות, ואוסביצקי גמר אומר לסלקו מהמושבה בכל מחיר. הוא ציווה לאסור על האיכרים להשכיר חדר להלפרין, ושלח אנשים להוציא לרחוב את חפציו ואת מיטות הפועלים. כשחזרו הפועלים מהעבודה וגילו את הנעשה, התפרצו לבית-הפקידות ותבעו מאוסביצקי לחזור בו מדרכיו. בעת המהומה ירה אוסביצקי באקדחו והאווירה התלהטה. בתיווכו של מנהיג 'רודפי-שלום', צבי לבונטין, נעתר אוסביצקי לבקשה להחזיר את המצב לקדמותו, אך בו בזמן—כאשר נדמה היה כי הרוחות נרגעו—התברר כי אוסביצקי שלח—באמצעות הירש—הוראה ליפו להזעיק אנשי-צבא כדי להשליט סדר. הידיעה שילהבה את היצרים במושבה. גם אלה שתמכו קודם-לכן בפקידות, ראו במעשהו חסר-התקדים של אוסביצקי נבלה שאין לה כפרה, והיו מוכנים לכל תוצאה, ובלבד שלא להסכים להישארותו במושבה. נסיונות התיווך של הירש ואחרים נכשלו, והמתיישבים היו נחושים בהחלטתם זו.

ביקורו של רוטשילד וסוף המרד
תגובת הברון היתה נועזת ביותר. הוא שלח מברקים לסלק את המורדים ולהפסיק עד אז את התמיכה. במכתב שכתב אותו זמן נאמר: 'כל תכניותי למען אחי, אני צריך לזנוח עכשיו בכאב-לב'. לדרישתו ענה הירש כי לא קל לגרש אנשים רבים, מה גם שכולם עשו יד אחת ורבים מהם בלתי-תלויים בפקידות.

29 ארכיון ציוני מרכזי, תיק A.109/22-32.

30 הפרוטוקולים כלולים בספר מרדכי לובמן שנכתב על-ידי יעקב לובמן (ראשון-לציון 1961).

לידיעות על הנעשה בראשון-לציון היה הד רב בעיתונות היהודית ברחבי-העולם. התפרסמו גירסות ופירושים שונים והתעורר ויכוח ציבורי. בדרך-כלל היתה התגובה לרעת המורדים, מתוך חשש למסקנות שיסיק הברון בעקבות המרד.

זמן קצר לאחר המאורעות הגיע רוטשילד לביקורו הראשון בארץ. הוא התקבל בראשון-לציון בכבוד רב, אך הוכיח בחריפות את תושביה על מרי-רוחם. במיוחד נזף ביוסף פיינברג, שנחשב לראש המורדים, וציווה לגרשו.³¹ הוא הסכים אמנם להעביר את אוסביצקי לגליל, אך לא היה מוכן לוותר על הענשת המושבה המורדת ולנהוג במתיישרים ביד רמה.

ואמנם, כחודש אחרי ביקורו של הברון, הזמין הפקיד החדש, חיים, את כל האיכרים והגיש לפנייהם אחד-אחד כתב-התחייבות ובו שלושה סעיפים: (א) אסור להשתייך לאגודה שלא אושרה על-ידי ארלאנגר; (ב) אסור לארח שום אדם למעלה מ-48 שעות, ללא רשות מהפקיד; (ג) אסור להעסיק פועל בלי קבלת אישור מהפקיד. על המסרבים לחתום איימו בהפסקת התמיכה, ולגבי העצמאיים – במניעת שירותי המושבה (כולל עזרה רפואית).³²

רק שלושה ממייסדי ראשון-לציון סירבו לחתום והעדיפו למכור את רכושם ולנטוש את המושבה. פיינברג גורש, כאמור; אחד מהמייסדים מכר את משקו ועזב, משום שלא יכול היה להשלים עם המציאות החדשה. (מבין עשרת המייסדים נותרו כעבור חמש שנים רק שלושה.) כך הסתיים המרד בכניעה מוחלטת. האיכרים לא יכלו לעמוד בלחץ הכבד שהופעל עליהם. הם התקוממו נגד פקיד הברון, לאחר שבמעשיו איבד את אמנם ועורר את חמתם, אך לא היו מסוגלים להתקיים בלי עזרתו. לכן כופפו בסופו של דבר את גוים וצייתו להוראותיו. סופו של המרד מעיד עד כמה לא היה גורלם תלוי ברצונם.

משטר הפקידות בשיאו (1888–1893)

משטר הפקידות הגיע לשיאו בימי בלון, ששלט במושבה בשנים 1888–1893. בתקופה זו באו לידי ביטוי בצורה קיצונית כל הגילויים המובהקים שציינו את הפקידות: מרות מוחלטת של הפקיד הראשי, שהתערב בכול וניהל בעזרת עוזריו את כל המוסדות, מבלי להתחשב כלל ברצון התושבים ובמאוויהם; יחס של פטרוניות מלווה בבזז כלפי האיכרים, מהם נדרש רק לציית להוראות ופקודות; שמירה על אורח-חיים מיוחד, בסגנון הפקידות הצרפתית, הכרוך בהוצאות כספיות מרובות ובבזבז ראוותני; מגננון מנופח של עובדי-ציבור, משרתים ונושאי משרות שונות; טינת המתישבים ורגשות השפלה ותסכול בשל הדיכוי על-ידי הפקידות והיעדר אפשרויות לביטוי עצמי ולפעולות ציבוריות. אך מבחינה התיישבותית היתה זו תקופה רבת-פעלים: הוקמו בנייני היקב הגדולים, אדמת המושבה כוסתה כרמים מרהיבים ביופיים, נבנו בתים ובנייני משק רבים והמושבה המשיכה לגדול ולהתפתח. בלון, יהודי אלזסי בעל מזג תקיף ונוקשה, עורר בהתנהגותו רגש של זרות וריחוק בלב אנשי המושבה והם העדיפו להימנע מכל מגע עמו. הוא לא סבל כל גילוי של עצמאות מצד המתישבים

31 יוסף פיינברג היה מאז ומתמיד ה'כבשה השחורה' בעיני הפקידות. במקרים רבים הם ייחסו לו כוונות אשר ספק אם היתה בהן אמת. ארכיון מקוה-ישראל, מכתב דיגור להירש (מיום 8.10.1883). לאמיתו של דבר, היה מצבו החומרי בכי רע לאחר שהמשק לא קיים אותו והוא סירב לקבל תמיכה מהפקידות.

32 ארכיון ציוני מרכזי, חיק 1-192/217-A.

ותבע כניעה מוחלטת להוראותיו. בעיתון 'חבצלת' הירושלמי, שנקט אותה עת עמדה קיצונית נגד פקידות הברון, אפשר למצוא דוגמאות רבות המעידות על אכזריותו וקושי-לבבו של בלוך. גם אם לא נקבל את כל התיאורים כלשונם, אין ספק כי הם חושפים דמות של אדם רדוף שררה, שהתנכל במיוחד למתיישבים שלא היו תלויים בפקידות מבחינה כלכלית. על כל אי-ציות היתה מערכת של עונשים, החל מקנסות ועד למניעת שירותים או הפסקת התמיכה למשפחת הקרבן. עונש חמור במיוחד היה איסור קבלת הענבים ביקב, שמשמעותו היתה מניעת הנענש מכל מקור מחיה.

בלוך הקפיד על שמירת התנאים המשפיליים עליהם חתמו המתיישבים אחרי דיכוי המרד של 1887, ובעיקר על איסור כל התאספות, לכל מטרה שהיא. נאסר עליהם גם לנטוע עצים ללא קבלת רשותה של הפקידות.³³ לפי איזנשטאט-ברזלי, הוסיף בלוך לרשימת האיסורים הקודמת איסור נוסף לפיו על הפקידים להימנע מהתרועע ומלבקר בבתי-הקולוניסטים.³⁴

בשנה האחרונה לשלטון בלוך חלה כנראה הרפיה מסוימת, בה חשו גם המתיישבים, שניסו—לראשונה אחרי שנים רבות—לחדש את פעילותם הציבורית העצמית. אמנם, לא עלה יפה נסיונם להתארגן ולחגוג עשור למושבה, לאחר שהפקיד אסר זאת.³⁵ באותו זמן החלו חלק מהמתיישבים, בעיקר הצעירים והמשכילים שבהם, להתכנס בביתו של אחד מהם, לשוחח בענייני הכלל ואף יסדו שם בית-ספרים. ושוב, כאשר מחדר זה החלו לצאת דברי-ביקורת נגד הפקידות, אסר בלוך על הפגישות; אולם כעבור זמן-מה התכנסו בו האנשים, והפקידות לא מחתה.

הזדמנות להתארגנות ניתנה למתיישבים כאשר יזמו הקמתו של בית-מטבחים. הם קיבלו רשות להקים ועדה לבית-המטבחים. אותה ועדה אורה עוז וקראה לעצמה 'ועד המושבה'; הפקיד החריש משום-מה. זמן קצר לאחר-מכן עזב בלוך, והפקיד החדש, שמצא 'ועד' במושבה—התייחס אליו בכבוד. כאשר הונחה אבן-היסוד להרחבת היקב (תרנ"ב) חתמו על מגילת-היסוד, בין השאר, חברי 'ועד המושבה'. באותו זמן, ראשית תרנ"ג, הוקמו ביוזמת המתיישבים—ומתוך רצונם לפעילות ציבורית—המוסדות הבאים: חברה קדישא, הכנסת אורחים וביקור-חולים. למטרה זו הטילו על כל יושבי המושבה, אורחים ותושבים, מס פנימי.³⁶

תקופת הפקיד חזן (1893–1899)

המעבר מבלוך לחזן היה חד וחריף, כשוני שבין שני האישים. חזן, ממוצא ספרדי, היה חלש באופיו ונתן לעניינים להתגלגל ללא יד מכוונת. גישתו הכללית היתה לאפשר למתיישבים לקבל לידיהם אחריות חלקית לניהול ענייניהם הפנימיים, מבלי לפגוע במרותה של הפקידות. בכך פתח פתח למפנה מרחיק-לכת בצורת ארגון המושבה.³⁷ תוך זמן קצר לאחר היכנסו לתפקיד, נבחרו לראשונה מאז השתלטות הפקידות בשנת 1884, מתיישבים לניהול מוסד מקומי. תפקידם היה לנהל את 'בית

33 ראה תיאורו של מ' סמילנסקי, השלוח, יו (תקופת בלוך).

34 "איזנשטאט-ברזלי, המושבות היהודיות בתרנ"א, פטרבורג 1891.

35 ד' יהילוביץ, ספר ראשון-לציון, ראשון-לציון ת"ש, עמ' 415.

36 חבצלת, תרנ"ב, גיליון לו.

37 ראה כתבתו של י' גרובסקי, המליץ, תרנ"א, גיליון סג.

התבשיל, שהקים בלוח למען הפועלים: 'כיון שסר פחדו של בלוח והכל הכירו בחולשתו של הפקיד החדש, החלו לעשות למען החזר לעצמם את ההנהגה הציבורית'.³⁸ ובעיתון 'הצבי' נאמר:

כל בני המושבה שמחים בפקידם חזן הדואג להרוחת בני המושבה בפרט והפרחת המושבה בכלל, באופן היותר נעלה. לאחדים מהם נתקנו בתיים השנה באופן מרווח ונעים, לטובת בני משפחותיהם שגדלו, שרבו ונהיו יותר מטפלים, שכבר סבלו צר ומצוקה בדירתם העתיקה.³⁹

התמורה החשובה ביותר במושבה היתה הרשיון שניתן לבחירת ועד (תרנ"ד) שיהיה 'מליץ' בין הפקידים והאיכרים:

אמנם זכויות הועד היו מגבלות מאד, כל המוסדים הציבוריים התכלכלו כבראשונה על פי הפקידות ועושי רצונה. אנשי הועד לא נועזו להתערב בעניינים הללו. אבל הועד, כיון שהיה, החל לבקש לו עבודה. היו איכרים שכדי לתת כוח ועזו לנבחריהם התחילו מגישים את משפטיהם אל הועד ולא אל הפקידות.⁴⁰

ושוב, חזרה התופעה של שנת 1887, ערב המרד, כאשר בני-המושבה לא הוכיחו יכולת ובגרות לנצל את ההזדמנות שניתנה להם. לא כל אנשי המושבה היו מרוצים מנבחריהם, אלה מקנאה ואלה מחישובים פרטיים. והיו אף כאלה שלחשו באוזני הפקיד כי הועד מסיג את גבולו—והלה סגרו. אמנם בתרנ"ה שוב נתחדש הועד, אך בצורה אחרת: בלחץ חלק מהאנשים נבחרו חבריו לפי גורל. זמן קצר לאחר-מכן הפסיקו ללכת בדרך זו, ושוב נבחרו הנציגים בדרך הרגילה. מאז התחילו חיי-הציבור להתפתח בהדרגה, והזכויות הציבוריות של המושבה נרחבו משנה לשנה. לפי תיאורו של מ' סמילנסקי ב'השלוח', היו השנים הראשונות ל'ממשלת חזן' שנים של תסיסה והתעוררות רוחנית, כתוצאה מהתחדשות הפעילות העצמית. ואולם בשנים הבאות חלה נסיגה, משום שכוחותיהם המוסריים של האיכרים לא הספיקו לחיים בעלי תוכן עשיר יותר לאחר חיים של כניעה והתרפסות. גורם נוסף היה כנראה שהאיכרים—שמצבם הכלכלי השתפר מאד בשנים אלה, ולא דאגו למחר—היו שבעי רצון מחלקם ולא נלהבו לעשות מאמצים לשיתוף-פעולה ולהגברת השלטון העצמי.

באמצע שנות התשעים היתה נטייה גוברת לשלוח את הבנים ללמוד בחוץ-לארץ, ולא לחנכם לעבודה חקלאית. המקורות מייחסים נטייה זו להשפעת הפקידות, כביכול. אולם דומה כי הסיבה האמיתית נבעה מרצונם של הורים לתת חינוך טוב לילדיהם, דבר שהיה בלתי-אפשרי בארץ, בה המוסד היחיד היה בית-הספר החקלאי מקוה-ישראל. ידוע כי חזן עצמו הצליח להשפיע על כמה מבני האיכרים, שהתעתדו לעזוב את הארץ, להישאר.

למרות המתואר לעיל על ה'פוליטיקה הביתית', עברו תושבי המושבה ככרת-דרך חשובה בשנות התשעים המאוחרות בכיוון של קבלת עול האחריות לשלטון עצמי. בשנת תרנ"ו החליטו האיכרים, ביחמתם, לבנות בית-עם גדול. כל אחד נידב מכספו והוועד לקח הלוואה למימון הבנייה.

38 י' איזנשטאט, 'השקפה על מצב הישוב בתרנ"ד', לוח אחיאסף לשנים תרנ"ד-תרנ"ו.

39 הצבי, תרנ"ה, גיליון ח.

40 השלוח, יז, עמ' 235.

באותה עת נוסדה תזמורת בת 24 מנגנים (בהם 18 איכרים ובניהם, והנותרים תושבים), בניצוחו של בוריס אוסביצקי, מנהל היקב, אשר הנעימה זמירות באירועים חגיגיים.

עם סיום בנייתו של בית-העם, בשנת תרנ"ח, הועברה אליו הספרייה הציבורית, שעד אז לא היה לה משכן של קבע. בספרייה נתקבלו עיתונים בשפות שונות וכל תושב המושבה יכול היה להחליף ספרים ולעיין בעיתונות תמורת תשלום קטן. גם ערביי-הקריאה, שנערכו קודם-לכן בבתי פרטיים, הועברו לבית-העם, ששימש גם את התזמורת.

בשנת 1897 החליט הוועד, בהסכמת האסיפה הכללית, להטיל מס על בני המושבה, כדי לממן את המוסדות שניהל: חברה-קדישא, הכנסת-אורחים, קופת-צדקה, בית-הספרים והתזמורת. המס הוטל על נושאי משרה בפקידות, על אזרחים (אותו סכום) ועל תושבים (מחצית הסכום). כן הוטל היטל על בית המטבחים ועל החנויות, לפי עיקרון פרוגרסיבי. בדרך זו אספו בשנת תרנ"ז סך של אלפיים פרנק, סכום שהיה בו כדי לכסות רק חלק מהוצאותיהם של מוסדות אלו, ועל הפקידות היה לשלם את הנותר, כפי שנשאה בעול כל השירותים (חינוך, בריאות, שמירה ועוד). עם זאת, היה זה צעד ראשון לקראת הפיכת המושבה מסמוכה לחלוטין על שולחן הברון לעדה המקבלת על עצמה אחריות חלקית לניהול מוסדותיה ולמימון.

גולת-הכותרת לתמורה שחלה במצבה הפנימי של המושבה היתה קבלת חוקה חדשה, בשנת 1897, בעקבות דיונים וויכוחים ממושכים. במהלכם התגלו, כמו בעבר, תופעות של נרגנות, אי-נכונות לקבל מרות הכלל ו'עייפות מדמוקרטיה' שהתבטאה, בין השאר, בהיעדרות מהאסיפה הכללית. אחרי חבלי-לידה ממושכים, הצליחו לבחור ועד, לחבר תקנות חדשות ולהשיג להן את אישור הפקידות. להלן ניתוח תקנות תרנ"ז בהשוואה לתקנות תרמ"ב.⁴¹

קובץ התקנות כולל 34 סעיפים בשמונה פרקים, לעומת 45 סעיפים בשישה פרקים שבחקנות של תרמ"ב. אין פרק המגדיר את מטרת הקמתו של היישוב, ונוספו שלושה פרקים חדשים: (1) מוסדות העדה ורכושה; (2) חובת יתר התושבים (שאינם אזרחים); (3) חובת העדה לפקידות. עם כל ההבדלים שבין השניים, יש בהם הרבה מן המשותף ואין ספק כי מחברי התקנות המאוחרות השתמשו בראשונות כבסיס ודוגמה; אין זה מקרה כי סעיפים לא-מעטים מנוסחים בצורה כמעט זהה.

ההבדלים העיקריים שורשם בסיבות הבאות: (א) תקנות תרמ"ב, שנתקבלו לפני ההתיישבות, ביטאו את הלך-הרוח, הציפיות והתקוות של המייסדים, אשר לא צורפו עדיין בכור המציאות. לכן כללו עקרונות כמו עיבוד משותף של האדמות, שהתברר מאוחר יותר שהיו חסרי-יסוד מעשי; לפיכך לא נזכרו עוד בתקנות החדשות. (לסוג זה שייכים סעיפים כמו איסור חיי לוקסוס או איסור לעסוק במסחר ובמלאכה ללא קבלת רשותו של הוועד או סילוקם מהמושבה של יסודות נרגנים ומחרחרי ריב.) (ב) עובדת היות המושבה נתונה לחסותה של פקידות הברון חייבה לכלול בתקנות החדש התחייבות מפורשת לקבל את אישורה לכל תקנה והחלטה המתקבלות על-ידי מוסדות העדה. (ג) בתקנות תרמ"ב—וכך גם בסעיף המטרה—מודגשת פעמים מספר החובה לחיות בהתאם לרוח תורת

41 נוסח מלא של שתי החוקות ביומנו של א"מ פרימן (ממייסדי המושבה): ספר היובל לקורות המושבה ראשון-לציון, ירושלים תרס"ז.

ישראל. בתקנות תרנ"ז לא נזכרת חובה זו, דבר המוכיח על גישה ליבראלית בשאלת היחס לדת ולמסורת. (ד) בתקנות תרנ"ז מודגשת יותר הגישה הדמוקראטית, הבאה להגביל את הוועד וסמכויותיו בהשוואה לאסיפה הכללית. אופייני למגמה החדשה של כפיפות מוסדות העדה לציבור האזרחים הסעיף המחייב את הוועד להחזיק פנקס—

בו יוכל כל אזרח לכתוב דעתו להציע איזה דבר בנוגע להנהגת העדה בכלל או איזה טענה על מעשי הוועד. ובכל אסיפה יקרא המזכיר לפני הוועד את הכל אשר נכתב בספר היומי ושמו הנאספים ליבם לזה, וכתבו תשובתם בצידה, אם זה ענין פרטי; ואם ימצאו שזה שאלה הנוגעת לעניני הכלל, אזי יציעו אותה לפני האסיפה הכללית הבאה (סעיף 17).

זו פרוצדורה מובהקת של צורת מנהל דמוקרטית המתקרבת לישירה. המשותף והדומה בשני קובצי התקנות הם בראש-וראשונה המבנה הכללי שלהן וחלוקתן הפנימית של הפרקים, וכן הגדרת סמכויותיהם של הוועד והאסיפה הכללית ותפקידיהם, והרוח הדמוקראטית האופפת אותם. בשניהם מודגש עקרון שלטון הרוב וחובת האזרחים לציית לתקנות ולעשות למען הצלחתה ואושרה של העדה. לבסוף, נשמרת ההבחנה בין אזרחים, שהם בעלי הקרקע, ובין תושבים החייבים לציית להוראות ולתקנות, מבלי שיש להם הזכות להשתתף בקביעתם. אין להסיק מן האמור על ראשית התפתחותה של הנהלה עצמית בקרב המתיישבים, כאילו הפקידות ייתרה על עיקר סמכויותיה ומרותה. הפקיד ומנגנונו המשיכו לקיים בידיהם את השלטון והמוסדות העצמיים נשארו תלויים בו. מצב זה היה טבעי לנסיבות הזמן: התלות הכלכלית המוחלטת של המושבה בשירותים הניתנים והממומנים על-ידי הפקידות והפרנסה המבוססת אך-ורק על התקבולים מהיקב שבידי הברון.

המפעל המשקי של הפקידות

בשלטון הפקידות היתה ראשון-לציון למושבת יין מובהקת וכל החיים בה עמדו בסימן התלות המוחלטת בענף חקלאי אחד ויחיד. בשנת תר"ס היתה הכנסה של 285 אלף פרנק מגפן בלבד— מתוך סך הכנסה ממטעים בסך 290 אלף.⁴² אף-על-פי שנעשו נסיונות לא מעטים לגוון את ענפי-המטעים ולהכניס גידולים נוספים—לפי שההצלחה בהם היתה מועטה—נותר למעשה רק ענף-הגפן כבסיס לקיום. בסוף המאה היה חלקה המכריע של אדמת המושבה—למעלה מ-5,000 דונם מתוך 6,600—נטוע כרמי-גפן, דבר שקבע הן את נופו של היישוב והן את אופיו. שעה שלא חל שינוי של ממש בשטח המושבה, הוכפלה אוכלוסייתה (משנות השמונים לשנות התשעים) מ-350 ל-700 בקירוב, ומספר משפחות האיכרים גדל מארבעים לשמונים בקירוב. גידול זה בא משני מקורות: מתיישבים ותיקים מכרו חלק מאדמותיהם לחדשים, וכך פחת גודלה של היחידה המשקית הממוצעת; הפקידות חילקה מאדמותיה, וכך היו לאיכרים אנשים שעבדו בפיקוחה.

בניין היקב

לאחר ששוכנע הברון כי עתיד המושבה בכרמיה ונתן הוראה לנטוע מינים שונים של גפני יין בעלי

42 שם, עמ' 57.

היקב בראשון-לציון, 1900

איכות גבוהה—לא היה מנוס מהמסקנה כי יש לבנות גם יקב לקליטת היבולים ולייצור יינות ליצוא. בשנת 1889 החלו, בתכנונו של מומחה גרמני, בהקמת היקב, שבניינו הסתיים תוך שנתיים. לא עבר זמן רב עד שנתברר כי המבנה אינו עונה על הצרכים, בעקבות הלחץ מצד מושבות סמוכות לקבל גם את יבוליהן, ובשנת 1891 הוחל בבניין אגף שני, גדול מהראשון, שהסתיים בשנת 1893. היקב היה גדול ומשוכלל, גם במושגיה של אירופה, והוא היה המפעל התעשייתי הגדול ביותר (והיחיד בממדים דומים) בארץ-ישראל, ובכך היה חריג בתוך התמונה הכלכלית האופיינית לארץ.

לצרכי היקב כרו בארמים מיוחדת ונבנו בתי-מלאכה לשרת את הייצור ולספק את כלי-העזר הדרושים להפעלתו. קשה לקבוע מה היה הסכום הכולל שהושקע ביקב ובציודו, אך הוא עלה מיליוני פרנקים ונבנה במיטב הציוד והשכלול שנודע אז. הברון לא חסך בהוצאות כדי שהיקב יוכל ליצר תוצרת שתתחרה בשוקי העולם ותוציא מוניטין ליינות הארץ.

בשנת 1889 חולל המומחה לענייני כרמים של הברון, הרמנס, מפנה בהתפתחות הגפן בארץ, לאחר שהצליח להבריא זמורות של זנים מסוגים צרפתיים משובחים מהודו (החוק אסר על יבוא זמורות,

מחשש מחלות; מאז קראו לזנים אלו 'הודיים'. כן הקפיד לנטוע בצורה לא מעורבת, כמו קודם, אלא כל זן לחוד. הוא שלח כמה צעירים מהמושבות להשתלם בצרפת, ואחד מהם, מיכל פוחאצ'בסקי, התיישב במושבה.

מפנה מרחיק-לכת בענף הגפן בא בעקבות מחלת הפילוכסרה שפגעה בכרמי הארץ, בגליל ובשומרון. התרופה היחידה למחלה זו היתה השתלת כנות אמריקניות, עמידות בפני הנגיף, ועליהן להרכיב את הזנים המבוקשים. אף-על-פי שהמחלה—שפגעה קשות במיוחד בכרמי זכרון-יעקב—לא נפוצה במידה רצינית בשפלת יהודה, היה הפחד מפני התפשטותה חזק דיו כדי להזעיק את כל הנוגעים בדבר והוחלט להחליף את הכנות המקומיות באמריקניות.

יורשו של הרמנס, ברביה, החל במבצע מקיף של החלפת כנות, בעזרת חריש עמוק, בכוח מכונת קיטור (דבר שהיה בו משום חידוש), בהכשרת שטחים חדשים לנטיעות ובעקירת נטיעות ישנות כדי להחליפן בכנות אמריקניות. לפי עדויות רבות, חלה משנת 1892 לערך מהפכה בשיטת עבודת הכרמים, שהיתה מלווה בתהליך הכנסת הכנות החדשות. הכול נעשה בשיטתיות ובהתאם להוראות מדעיות—והיתה הקפדה רבה בביצוע.⁴³

תיפעול היקב

המנגנון של היקב היה מורכב ומסורבל. נוסף על המנהל וסגניו, עובדי משרד ומעבדה, העסיק עשרות פועלים קבועים בייצור היין ועשרות פועלים בבת-המלאכה. מסיבות הלכתיות ובשל רצונו המובהק של הברון, היו כל העובדים יהודים, להוציא מספר מומחים צרפתיים, בשנים הראשונות לקיום היקב (וגם אלה הוחלפו ביהודים כעבור כמה שנים). היה זה מקום העבודה הגדול ביותר בארץ-ישראל היהודית באותם ימים; חלק ניכר מתושבי המושבה התפרנס ממנו ישירות, ובעקיפין כל המושבה. מבחינה כלכלית אפשר לזהות את היקב בשנות התשעים—ללא הגזמה—עם המושבה, לפי שלא היה לה מקור קיום אחר. בניגוד לאופי החקלאי הנחשל של ארץ-ישראל בסוף המאה הי"ט, היתה ראשון-לציון עם היקב במרכזה (ובדומה לה זכרון-יעקב) מעין אי של מבנה כלכלי מודרני המבוסס על עיבוד תעשייתי לייצוא של תוצרת ענף חקלאי בודד.

אין בידינו נתונים מדויקים ומספיקים כדי לנתח את ניהול היקב מבחינת היעילות הכלכלית. לפי תיאורים ועדויות לא מעטים מסתבר שבשל היותו בבעלות רוטשילד, ובהיעדרה, כפי הנראה, של ביקורת תקציבית קפדנית—הירשו לעצמם האחראים לנהל בצורה פורזנית למדי ולהחזיק מנגנון מנופח. ספק רב אם האחראים השתדלו לקמץ ככל האפשר בהוצאות הייצור. כאשר התחילו לשווק את התוצרת, לא טרחו הממונים להוזיל את ההוצאות ולשפר את שיטות-השיווק. רבים הסיפורים על פקידים רשלנים, שלא השתדלו הרבה להגדיל את המכירות או להשיג את המחירים הגבוהים האפשריים בתנאי השוק הקיימים (שלא לדבר על פקידים שמעלו בתפקידם ושמו בכיסיהם). מתחילתו עבד היקב על בסיס של גרעונות שהלכו וגדלו, ולפיכך דומה כי הנוגעים בדבר ראו זאת כטבעי ולא עשו לצמצום בהתאם לאפשרויות האובייקטיביות.

43 האור, תרנ"ב, גיליון כב. פרטים רבים על היקב, תפעולו ומסחר היין יש בספרו של ד' יחילוביץ (לעיל, הערה 35) וכן אצל: א' עבר-הדני, ספר היובל של אגודת הכורמים הקואופרטיבית, תל-אביב 1967.

אשר לניהול המקצועי-הטכני: תחילה היו, כאמור, מומחים צרפתים, ויש להניח כי ידעו את מלאכתם. כאשר הוחלפו על-ידי יהודים, שלמדו את המקצוע בעת עבודתם, חלה ירידה בידע הטכני ונעשו לא מעט שגיאות.⁴⁴

נראה כי הסיבה המרכזית לליקויים טכניים וארגוניים בניהול היקב נעוצה בעובדה כי תופעת העודפים ליוותה אותו מראשית קיומו. מציאותם של עודפי יכול גדולים המצטברים כאבן שאין לה הופכין, לא עודדה מאמצי ייעול. כלומר, צוואר-הבקבוק היה בתחום השיווק.

בנושא עבודת הכורמים פעלו כמה גורמים מנוגדים. היתה נטייה להתמסר לעבודה ולהצלחה, ולו רק כדי להגיע מהר ככל האפשר לעצמאות כלכלית ולהיפטר מהתלות המעיקה בפקידות—מחד גיסא. רווחה האמונה, על סמך המחירים הגבוהים שקיבלו, כי תוך זמן קצר ניתן להתבסס, להחזיר חובות ולחיות ברווחה. יש להניח כי במשך השנים הגיעו לפחות חלק מהאיכרים למומחיות מתקבלת על הדעת, וידוע על מקרים בהם השיגו יכולים יפים מאד. מאידך גיסא—השיטה לפיה שילמה הפקידות, בשנים הראשונות, לאיכרים הנתמכים עבור הוצאות המחיה והוצאות העיבוד וניכתה מסכום זה את המגיע להם על-חשבון ראשית יכוליהם—שימשה פרס למתרגל.

בניגוד למחדלים בניהול היקב ובשיווק היין—היה טיב התוצרת משיב רצון יותר. יינות ראשון-לציון נשלחו לתערוכות בינלאומיות בשנות התשעים המאוחרות וזכו לשבחים ולפרסום. מן הדין להפריד בין דברי הביקורת, המוצדקים בכללותם, על הדרך בה שיווקו אנשי הפקידות את היינות ועל היעדר קריטריונים כלכליים ברורים בייצור היין ביקב, מחד, לבין הצלחת כורמים רבים בגידול הגפנים מנקודת-ראות חקלאית וכן בטיבו של היין, מאידך.

כל העבודה בכרמים נוהלה על-ידי מומחי הפקידות וגננים. ניתנו הוראות רבות ומפורטות באשר לסדרי הבציר והובלת הענבים ליקב. לפי ההוראות מסתבר כי הפקידים הטילו על האיכרים את האחריות להסדיר ביניהם את החלוקה הפנימית של הכמויות המותרות.

גידולים אחרים

ההתרכזות בגידולי גפנים, מסוף שנות השמונים ואילך, לא ביטלה את השאיפה לנסות גם גידולים אחרים. על אף אמונה בעתיד ענף-הגפן—שקיבלה חיזוק בדברי המומחים של הברון ובפעולותיהם—לא רפתה התקווה לגיוון המשק החקלאי ולתוספת הכנסה ממקורות אחרים. הפקידות המשיכה בנסיונות חקלאיים רבים בשטחים שברשותה, ובמיוחד ב'פרדס', שנהנה מהשקיה קבועה ממימי הבאר.

אחד המתיישבים, האגרונום הביל"ויי מנשה מאירוביץ, החל ביוזמתו בגידול תולעי-משי (בשנת 1890). בעקבות נסיונותיו חיבר תזכיר ששלח לברון, בו הציע לפתח במושבות את ענף גידול עצי תות להזנת תולעי-משי. בתזכירו טען כי יש סכנה בהתבססות על ענף אחד בלבד ולכן הציע לעסוק בענף משני. בהמלצת הגנן קאוולן נערכו נסיונות בפקעות באולמי היקב והוקמה משתלה של עצי תות.

44 ראה: סמסונוב ומאירוביץ, גפן היין [ללא שנה].

כבר בתרנ"ב הופיעו בעיתונות ידיעות על ראשית הטיפול בענף ובהדרגה החלו איכרים אחדים לגדל עצי תות בקנה מידה גדול (180 דונם). ההתלהבות היתה רבה. בשנים הראשונות קנתה הפקידות את המשי הגולמי מהאיכרים והעבירה אותו לעיבוד לבתי-המטווה בסוריה. המחיר שנתקבל היה כה נמוך עד שלעיתים לא היה מכסה גם את ההוצאות.⁴⁵

לאחר התפתחותו של ענף זה במושבות אחרות, הקים הברון בראש-פינה בית-מטווה, לשם העבירו את המשי הגולמי. אולם כעבור כמה שנים התברר כי השוק לא היה בטוח, והמחיר עבור פקעות המשי היה ירוד עד כי לא היה הייצור כדאי.

גורל דומה היה לנסיון לגידול שיח הג'רניום (יסמין) לתעשיית הבשמים. לאחר כשלון גידול היסמין ביסוד-המעלה, הובאו שתילים אחדים לראשון-לציון ונקלטו יפה. הפקידות החליטה להפוך את המושבה למרכז לצמחי בושם, אחרי שהתברר כי אדמתה טובה לכך. האיכרים נטו לענף זה משום שלא תבע השקעות מרובות. את התמצית הפיקו בעזרת מכונות זיקוק פשוטות. תחילה היו המחירים טובים והבטיחו הכנסה יפה. אולם שוב, הפקידות הפחיתה את המחיר בהדרגה עד 12 פרנק לטון ובתנאים אלה לא ראו האיכרים כל אפשרות לטפל בצמח.

התפתחות אטית היתה לגידול השקד. הקושי היה בקילוף השקדים. כמקובל, נעשתה עבודה זו בידיים, על-ידי נשים וילדים ערבים, ששכרם נמוך מאד. עבודת הקילוף היתה אטית, ולפיכך הוזמנה מכונה מיוחדת מארצות-הברית, אך לא היו מרוצים מתוצאות עבודתה וחזרו לשיטת העבודה הקודמת. כמו לענף-הגפן, גם לתוצרת השקד לא היה שוק בארץ, ומתחילה צריך היה לשווק את התוצרת לחוץ-לארץ.

ב'פרדס' המושבה גידלו כמה זנים של הדורים. האיכרים לא ניסו לגדל הדורים משתי סיבות: היעדר מים בשכבת הקרקע העליונה והצורך לחכות זמן רב עד לצמיחת הפרי.

אפשר אפוא לסכם ולומר כי רוב רובן של העדויות של התנהגות ה'פקידות' נוקטות עמדה ביקורתית, חד-צדדית, עוינת ומאשימה. אין בהן אף לא רמז אחד לפעולות ממשיות בתחום הבנייה, פיתוח החקלאות וקידום המושבה.⁴⁶ נוכח תיאורים אלה יש מקום לתמיהה כיצד זכתה ראשון-לציון

45 האור, תרנ"ב, גיליון כט.

46 להלן מספר קטעים מתוך תיאור של סמילנסקי ב'השילוח', מהם התקבל תמונה כיצד נתפסה הפקידות על-ידי בני-הדור:

ומעציב עוד יותר היה מצב הנתמכים. האכרים האלה היו בעלים לכרמיהם רק להלכה ולא למעשה. הפקידות היתה נותנת להם כסף להוצאות הנצרכות לשם עבודת הכרמים. נתינה זו היתה נעשית באופן כזה: גננים-עוזרים היו רוכבים על סוסיהם ועוברים בכרמי הנתמכים ורושמים בפנקסיהם את מספר הפועלים העובדים בכרמים, ועל פי הרשימות הללו היו נותנים לאכר, בראש כל חדרש, כסף לתשלום פועליו. סוס אם נצרך לאכר—הלך אל הפקידות וקנתה לו סוס. שעורים אם נצרכו לסוסו של האכר—הלך לפקידות ונתנה לו שעורים. וכך היה הדין גם בקניית כלים לעבודה, גם בקניית זבל לזבל בו את הכרמים וכו'. חוץ מזה נתנו לנתמך תמיכה חדשית לפרנסת ביתו: 30 פ' לכל זוג ועשרה פ' לכל נפש מילדיו. ואת ענבי הכרמים היתה הפקידות לוקחת אל היקב בלי שהדיעה לבעליהם לא את משקלם ולא את מחירם. נקל להבין כמה חריצות היתה יכולה הנהגה כזו לעורר באכר. ואמנם, המצב הזה לא אחר לעשות פרי. האכרים התחילו מתעצלים ומבקשים תחבולות, איך להוציא יותר מידי הפקידות והדברים הגיעו לידי כך שאכרים היו עושים שותפות עם הגננים-העוזרים, ומספר הפועלים הרשומים בפנקסים לא היה מתאים כלל אל המציאות.

ולכל מחנה הפקידים האלה היו משרתים ומשרתות, סוסים ומרכבות, עגלונים ומשיגים. ובתים נבנו לכל

להיות שם-דבר בטיב כרמיה וביפיים. ככלות הכול, לולא ההדרכה של הפקידות, פיקוחה וארגונה, לרבות הגננים שתוארו לשמצה, קשה להעלות על הדעת כי המתיישבים בעצמם—שהיו חסרי כל ידע מקצועי בנושא המטעים—היו מגיעים לידי כך. המסקנה המתבקשת היא כי בצד הבוז והיעדר מוטיבציה לחסוך בהוצאות כספיות ובכוח-אדם—נעשתה בחסות הפקידות עבודה קונסטרוקטיבית. המנהל ועוזריו לא כילו זמנם ברכיבה במרכבותיהם המפוארות, וכנראה שעסקו בין השאר גם בהנהלת המטעים.

המעבר לרשות יק"א (1900)

לקראת סוף המאה חל מפנה מרחיק לכת ובלתי-צפוי בתולדות היישוב, אשר את תוצאותיו החשובות לא ניתן היה לראות באותו זמן: הברון רוטשילד, בביקורו השני בארץ-ישראל בראשית 1899, רמז ברורות על רצונו לעזוב את המושבות לנפשן, מבלי להבהיר אם יקבל גורם כלשהו על עצמו את החסות עליהן.

עוד בערב הביקור, הילכו שמועות כי הברון ציווה להפחית את מחירי הענבים ולחדול מנטיעות חדשות. שמועות אלו גרמו להרגשת אי-ודאות ואי-ביטחון, אף-על-פי שהמצב הכלכלי השוטף השתפר בעקבות עליית ההכנסות מהכרמים. קיננה הרגשה כי המצב הקיים אינו יכול להימשך לאורך זמן רב וכי צפוי שינוי כלשהו—מבלי שידעו על טיבו.

מה הביא את הברון להחלטתו להעביר את האחריות לגיהול המושבות לחברת יק"א? אין תשובה חד-משמעית לשאלה זו. אין ספק כי למצב בריאותו שנתערער היה משקל מסוים. אך דומה כי את הגורם המכריע יש לחפש בעובדה כי נקעה נפשו מהביקורות הבלתי-פוסקות על מפעלו, שבאו מכיוונים שונים. לאחר קרוב לעשרים שנות מאמץ—ועל אף היותו איש חזון מרחיק-לכת—עשה אולי חשבון-נפש שהעלה כי התוצאות וההישגים של מפעלו אינם עולים בקנה אחד עם קרבנותיו הכספיים. ייתכן כי החל גם לפקפק אם השיטה אותה נקט היתה מוצדקת. אמנם אין לקבל את ההסבר שנתן כעת ביקורו כאילו המושבות צריכות כבר להתנהל ללא עזרתו וחסותו אחרי כל מה שעשה למענן. זאת, משום שהעביר את הטיפול בהן יחד עם סכום כסף הגון לגורם אחר.

הציפייה לביקורו במושבות היתה רבה ועוררה התרגשות עצומה, שהיתה כרוכה בה סקרנות וחרדה לגבי העתיד ורגשי חיבה והערצה למיטיבם ואיש-חסדם.

הברון הגיע באונייתו ב-25.1.1899, ובו ביום בא לביקור חטוף בראשון-לציון. בהזדמנות הראשונה אמר לאיכרים שנאספו לקבל את פניו:

הפקידים האלה ואורוות לסוסיהם. ובתוך כל מחנה האנשים הזרים האלה לא נראו ולא נכרו האכרים ולא נדע מקומם, שום איש לא היה יכול לחשוב שכל הכבודה הזאת לא נבראה אלא לטובתם ולמענם. בשנת תרנ"א היה מספר כל אכרי ראש"צ 46 איש, ומספר הפקידים החדשים (חוץ מ'מומחים' ובעלי מלאכה)—40 איש. והתקציב של הפקידות היה בשנים הראשונות לתקופת בלון 18 אלף פ' לנתמכים תמיכה חדשית, שמספרם היה אז 17 איש; 100 אלף פ' שכר חדשי לפקידים; וגם 130 אלף הוצאות האורווה ושאר צרכי-חיים של הפקידים. וכל הפקידים האלה היו ל'כת' מיוחדת במושבה, ועל פי ה'פרוגרמה' שקיבלו ממקום גבוה, היה אסור להם לבקר בית אכר, להתקרב אליו התקרבות של רעות, לחול עם בחו של אכר בחתונה. ולא רק בחוץ ובעיני חול היה ניכר פקיד לפני אכר, אלא אף בעיני קודש. בבית התפילה היה מקום מיוחד לפקידים, סגור ומבדל ממקומם של קהל האכרים. כותל המזרח ומקומות אחדים בקרבתו היו מובדלים מכל שאר המקומות ע"י סבכה של עץ, שם היו יושבים הפקידים, כל אחד לפי כבודו.

אני בעצמי אינני חפץ עוד להוסיף לתת עוד תמיכות למושבות. רב לכם, הנה כבר באתם, ב"ה, עד מדרגת היכולת לחיות מפרי עמל כפיכם ועליכם להבדל מאחוז במעשה שנוררות. ממכר היין קשה, יען כי בכל מקום נפגש בהתחרות, ישתדל לו כל אחד בעד עצמו, אם עבודת הכרמים איננה מספקת עדיין לפרנסתכם, כי עתה תתעסקו גם בעוד איזה ענפי העבודה.⁴⁷

באותו שבוע עשה את השבת במושבה, יחד עם רעייתו. אחרי קריאת התורה נשא נאום לפני כל בני-המושבה אשר הצטופפו בבית-הכנסת. הוא הביע את שמחתו על הפיכת ארץ שממה לגן פורח. עם זאת לא חסך דברי ביקורת על כי האיכרים זנחו את האדיאה שלשמה באו, והחלו לבנות לעצמם בתי-פאר, והנשים מתקשטות בכובעי נוצות:

אני הייתי מאוה כי תעזרו לאחיכם הפועלים, בתתכם להם עבודה בכרמיכם, כי תושיעו איש את אחיו, וזכרתם כי גם אתם הייתם עניים. אני מאוה כי תנהגו תמיד ביהדות, אז ברכת כהנים תלוה אתכם בכרמיכם. אני נוכחתי כי אם תעזב היהדות יאבדו היהודים. כל ישראל עינם וליבם אליכם, אליכם יתפללו, הנכם תקוחם, גאותם משושם.⁴⁸

במשך השבת ערכו הברון ואשתו סיורים במושבה ובמוסדותיה, ולעת ערב שוב נפגש עם האיכרים, הפעם בבית-העם. בפגישה זו הודיע כי הוא מוסר להם את ההנהגה של כל המוסדות, וקרא להם להסתדר ביניהם באחוזה וברעות:

ואני מאוה כי כמו שאני אוהב אתכם ומיטיב עמכם, כן תחיו ביניכם בשלום ובהסכמה, ובית העם יהיה בית-עם באמת. וכל המוסדות יהיו על הוצאותיכם, מלבד רופא ובית-חולים שאתן לכם אני.⁴⁹

ראשי-המושבה דיברו אל לבו כי באותה שנה (תרנ"ט) יישארו מחירי הענבים ללא-שינוי, והוא נעתר לבקשתם להוריד בהדרגה את המחירים. הביקור הותיר את אנשי ראשון-לציון במצב של חששות ואי-בהירות ביחס לעתידם ולעתיד המושבה.

זמן קצר לאחר-מכן ערך א' מאירסון, מראשי יק"א, סיור מקיף במושבות בארץ וניסה לעמוד על מצבן וצרכיהן.⁵⁰

בראשית שנת 1900 התבהר המצב, כאשר חזן מסר לוועד המושבה את המכתב הבא:

החברה יק"א נבחרה להמשיך את המפעל הנעלה אשר כונן הנדיב הברון רוטשילד למען הפיץ ופתח את עבודת האדמה בין אחינו בפלשתינא, ולמען הבטח את עתיד המפעל הזה, מסרו האדון רוטשילד לידינו.

47 א' לונק, לוח ארץ-ישראל לשנת 1899, עמ' 100.

48 שם, עמ' 105.

49 שם, עמ' 110.

50 אמנם, כבר כמה שנים קודם-לכן התחילה יק"א להתעניין במושבות בארץ ואף הגישה עזרה לכמה מהן (נס-ציונה, גדרה, רחובות, חדרה, משמר הירדן).

באר המים הראשונה בראשון-לציון, 1910

אנחנו קבלנוהו וברצוננו לבססו ולחזקו, להיטיב את מצב המושבות, לתת לאכרים אותם האמצעים לרכוש להם את עמידתם ברשות עצמם ע"י עבודה. זאת היא כל הפרוגרמה שלנו. אנחנו מוכנים לעשות ככל אשר לאל ידנו, למען התוצאות הטובות, ומצד האכרים אין אנו דורשים כי אם את רצונם הטוב לעבודתם ולטובתם.⁵¹

פרטי ההסכם לא נודעו מיד, וזו היתה אחת הסיבות לכך שהמעבר גרם לחששות כה מרובים. לאמיתו של דבר העביר רוטשילד ליק"א את האחריות על המושבות בתוספת של 'נדוניה' מכובדת מאד, אשר שחררה למעשה את החברה מסיכון כספי של ממש. חזן עזב את 'בית-הפקידות', ואתו כנראה יצאו גם רוב עוזריו.⁵² הממונה החדש על מושבות יהודה,

51 פרימן (לעיל, הערה 41), עמ' 55

52 אין בידינו פרטים על גורלם של אנשי הפקידות. הם קיבלו כנראה פיצויים, חלקם עזב את הארץ וחלקם הסתדר זה בכה וזה בכה.

ד"ר יצחק לוי, העתיק את משרדו ליפו, ויותר לא נתקלו אנשי־המושבה במערכת פקידותית גדולה, לה הורגלו במשך קרוב לעשרים שנה. הקו של יק"א היה מלכתחילה לקצץ בהוצאות האדמיניסטרטיביות, לצמצם את המנגנון ולא להתערב בעניינים הפנימיים של המושבות, אשר ניתן למסרם לאחריות המתיישבים.⁵³

הנהגת המושבה ומוסדותיה נמסרו לניהול הוועד. עם זאת, הוסיפה יק"א לשאת בעיקר הנטל הכספי של המושבה.⁵⁴ הוועד הטיל על האזרחים והתושבים כאחד מסים עבור שירותים שניתנו עד אז חינם או שנוקפו על־חשבון החוב. ראשי יק"א לחצו על הוועד כי יצמצם את ההוצאות ויקח על עצמו חלק גדול יותר מכיסוי התקציב.

במושבה קיבלו את המפנה כקאטאסטרופה כמעט, או לפחות באי־אמון מוחלט. ככל שרבה היתה קודם־לכן הביקורת וחוסר־האהדה כלפי פקידות הברון, החשש והחשד מפני יק"א היו רבים פי כמה וכמה. בעוד אשר קודם לכן יכלו לקוות כי הברון עצמו—ברוב נדיבותו וגודל לבבו—יהיה להם פטרון דואג ומיטיב, מעל לפיקדויו, עתה לא היה להם יותר למי לפנות בצרתם, מה גם שראשי יק"א נחשבו כמתבוללים, הרחוקים מרחק גוף ונפש מהמתיישבים; ולפי שבעצם אותם ימים הפחיתה יק"א את המחירים ששילמה עבור הענבים, ודיברה על הצורך ב'עקירה' של גפנים, כדי להיפטר מעודפים—יש להבין מדוע מצב־הרוח היה כה ירוד. (מדיניות המחירים של יק"א היתה לקרב את המחיר ששילמה לאיכרים למחירי השוק בעולם, שהיו אותה תקופה בירידה תלולה). באסיפה הכללית—מיד לאחר שהתבררה התמונה החדשה—ביטא אחד הכורמים את הלך־הרוח הכללי במלים החריפות הבאות:

17 שנה קבלנו עלינו לחיות בתקוה כי סוף־סוף נצא מחיים של בושה לחיים של חרות וכבוד ותקנתנו לא באה. תחת זה באה יק"א, וכידוע רחוקים מעשי יק"א מהשפיע עלינו רוח של תקוה לחיים טובים, לצאת ממצב קבלת הלחם הנעלב לחיים של כבוד. החברה רוצה להכריח אותנו לחיים של צער, חיים בזויים.⁵⁵

אנשי ראשון־לציון ראו אפוא במעבר לחסות יק"א רק צדדים שליליים וציפו בחרדה לעתידם. דומה כי אחרי כעשרים שנות התלבטויות לא היה למושבה בסיס כלכלי של ממש והמשך קיומה היה נתון בספק. מנקודת־מבט זו, היו כל השקעותיו העצומות של רוטשילד מפקפקות, כביכול, ולא הביאו לתוצאות המקוות (וכאמור, אולי גם רוטשילד עצמו חשב באותם ימים במושגים פסימיים אלה). אך מנקודת־מבט היסטורית ברור כי המפעל של רוטשילד בראשון־לציון, כמו במושבות אחרות, הוא שהניח את היסוד להתפתחות בשנים הבאות; וכי חברת יק"א, בשיטות האופייניות לה, המשיכה בקידומה.

53 קרבן ראשון לגישה זו היו הפועלים שהועסקו על־די הפקידות. מחציתם פוטר מיד.

54 בשנת תרמ"א כיסה הוועד רק כ־6,000 פרנק מסך הוצאות המושבה (כולל מסים לממשלה) של כשלושים אלף פרנק.

55 ספר פרוטוקולים של ועד ראשון־לציון מיום ה' בניסן תר"ס (מדברי הכורס אוסטשינסקי). ספרי הפרוטוקולים מצויים בעיריית ראשון־לציון.

הדיונים בשלהי המאה התשע-עשרה בדבר כינונה של ספרייה לאומית בארץ-ישראל*

דב שידורסקי

הקדמה

ב'קול קורא' שנכתב בידי רבי יהושע השיל לויץ מוולוז'ין ופורסם בט"ז בשבט תרל"ב ב'חבצלת' בירושלים נשמעה לראשונה התביעה להקמתה של ספרייה לאומית מרכזית בירושלים, אשר תשמש את העם היהודי כולו לתפוצותיו. הקריאה עוררה הד ובעקבותיה ניסו ישראל דב פרומקין וחבריו המשכילים בירושלים להגשים את הרעיון במסגרת חברתם 'תפארת ירושלים'. הספרייה התקיימה קרוב לשנתיים (תרל"ה-תרל"ו) ונאלצה לסגור שעריה בגלל לחצם של החוגים החרדיים ומפאת מחסור באמצעים כספיים. גורל דומה נפל בחלקו של 'בית הספרים לבני ישראל' שיסדו אליעזר בן-יהודה וחבריו בתרמ"ד. גם הם הועידו לספרייתם מטרה לאומית והשקיעו מאמצים על-מנת להגדיל את אוצרותיה. העדר תמיכה ציבורית נרחבת ומחסור במשאבים כספיים היו בין הגורמים שהביאו לדלדולה של הספרייה ולהתמזגותה עם ספריית 'בית מדרש אברבנאל' בשנת תרנ"ד. בתקופה שבין תרמ"ד, שנת פתיחתו של 'בית הספרים לבני ישראל' בירושלים, ובין תרנ"ד, שנת ייסודה של ספריית 'בית מדרש אברבנאל', נוסדו כמה ספריות ציבוריות גם מחוץ לירושלים. בין אלה יש לציין במיוחד את 'שער ציון' ביפו, שנפתחה בתרנ"א לפי הסכם בין לשכת 'בני ברית' ובין הוועד המקומי של 'חובבי ציון' במקום.¹ כעשרה חודשים לאחר פתיחת הספרייה ביפו נודע על כוונתה של לשכת 'בני ברית' בירושלים ליסד ספרייה. מאחר שבאותם הימים מלאו ארבע מאות שנה לגירוש היהודים מספרד, הוחלט לקרוא את הספרייה על שמו של דון יצחק אברבנאל, שנבחר לצאת בראש הגולים מספרד. מן המסמכים המעטים ששרדו מן השנים תרנ"א ותרנ"ב קשה לקבוע בוודאות אם אכן היה כוונת מייסדיה להקים ספרייה לאומית. כיוון שהכללתו באוסף של כל החומר המודפס בעברית וכן כל החומר המתייחס לאחד מתחומי היהדות בכל הלשונות הוא מן המאפיינים העיקריים של ספרייה לאומית יהודית, והואיל והוועד המנהל של ספריית 'בית מדרש אברבנאל' החל לתת ביטוי מפורש למטרה זו רק בתרנ"ג, סביר להניח, כי בשנות קיומה הראשונות שאפו

* מאמר זה מבוסס בחלקו על פרק מתוך דיסרטאציה שהוגשה באוניברסיטת קליפורניה, ברקלי, בקיץ תשל"ז. נוספו לו מסמכים והארות המתפרסמים כאן לראשונה. שם הדיסרטאציה במקור: *The Origins of the Jewish National and University Library Against the Background of Modern Jewish Nationalism*. תרגם רפאל יוליוס.
1 ראשיתה של הספרייה היה עוד בתרמ"ו כ'בית עקד ספרים לתועלת המושבות'. על כך ראה במאמרי 'הערות לראשיתה של הספרייה שער ציון ביפו', בתוך: מסות ומחקרים בספרנות, מוגשים לקורט דוד וורמן, ירושלים תשל"ו, עמ' 108-112.

מייסדי הספרייה ליצור לאו דווקא אוסף לאומי, אלא אוסף אשר יענה קודם כל על צורכי החינוך וההשכלה של תושבי העיר.

יוזמות חדשות לכינונה של ספרייה לאומית

בשנות התשעים הראשונות של המאה התשע-עשרה אנו עדים לתופעה של תחיית רעיון כינונה של ספרייה לאומית יהודית. היזמה להגשמתו בארץ-ישראל באה מצד אישים שונים שהיו פעילים במסגרת אגודות 'חובבי ציון' במזרח אירופה. אין כל ספק בכך, שהאידיאולוגיה של תנועת 'חיבת ציון' דעותיו של אחד-העם, שטרם נוסחו בצורה מלאה, הן שנתנו את ההשראה העיקרית לתחייתו של רעיון הספרייה הלאומית, אולם חפקיד נכבד מילאה גם יזמתם של אגודת 'בני משה' ופעיליה של תנועת ההשכלה בירושלים. האישיות החשובה ביותר מבין הפעילים להגשמת הרעיון היה ד"ר יוסף חזנוביץ מביאליסטוק, שכבר בשנת תר"ן (1891) הבטיח לפעול למען ספרייה יהודית גדולה בארץ-ישראל. חזנוביץ התמיד בפעולתו זו במשך קרוב לעשרים שנה והוא הוא שהביא ליצירת התשתית של ספריית 'בית מדרש אברבנאל וגנוי יוסף' ששימשה גרעין לספרייה הלאומית.² אישיות אחרת שהיתה בין ראשי הפעילים, היה יהושע סירקין, תקצ"ח-תרפ"ב (1838-1922), ידיד קרוב של יהודה לייב גורדון. סירקין עבד בשירותו של הבארוך גינצבורג וניהל עבורו מכרות זהב בסיביר. בימים ההם היה גם קורא נלהב של 'השחר' ושל כתבי-עת אחרים של תקופת ההשכלה. בשנת תרנ"ג (1883) החל בעבודתו במינהלת הרכבות ליבוי-רומני במינסק, ובעיר זו הצטרף לתנועת 'חיבת ציון' והחל לפרסם מאמרים ושירים ב'המליץ'. במאמריו עסק סירקין בבעיות יישוב ארץ-ישראל ובתחיית השפה העברית. בשנות השמונים היתה קיימת קירבת דעות בעניינים אלה בין עורך 'המליץ' אלכסנדר צדרבוים (ארז) ובין יהושע סירקין.

סירקין השתתף בוועידה הכללית הראשונה של החברה האודיסאית ובישיבותיה שנערכו בשנת תר"ן. פעמים אחדות נשלח מטעמה של תנועת 'חיבת ציון' לפאריז, כדי לבקש מן הבארוך רוטשילד להגדיל את תמיכתו בפעולות ההתיישבות בארץ-ישראל. במינסק עמד בראש אגודה להתיישבות בארץ-ישראל ושלה נציגים מטעמה לרכוש אדמות בארץ. בשנת תרנ"א, שבה גורשו היהודים ממוסקבה, פרסם סירקין את תכניתו ליישובם מחדש של יהודי מזרח אירופה.³ הוא סבר, כי מחצית יהודי רוסיה או רובם יהיו אנוסים לעזוב את המדינה. כשני מיליון מהגרים אלה יש לישב במדינה אחרת, ועדיפה כמובן ארץ-ישראל על-פני קנדה, ארצות-הברית וארגנטינה. אלא שהיו בלבו ספקות, אם תוכל הארץ לקלוט מספר גדול כל כך של יהודים. מן ההכרח הוא, בתקופה שבה מוגש סיוע פילאנתרופי נרחב להתיישבות היהודים במדינות שונות בעולם, לרכוש אדמות פנויות בארץ-ישראל ולעבדן כאדמה חקלאית ואולם —

... יותר ממה שנדאג לצרכי גזו ובשרו עלינו לדאוג לרוחו ונפשו, למען יזהיר שם ישראל

כוזהר הרקיע ומשכיליו ככוכבים...⁴

2 מן הדין ליחד לפעולותיו של ד"ר יוסף חזנוביץ מאמר נפרד.

3 התכנית התפרסמה בחתימת 'עין', בשארית יעקב, ורסיי תרנ"א.

4 שם, עמ' 6.

יהושע סירקין

בחלקה השני של החוברת מפרט סירקין את הפעולות והצעדים המעשיים שיש לנקוט, כגון משא-ומתן עם ממשלת תורכיה, רכישת קרקעות, הקמת תחנת ניסיונות חקלאית, הקמת תעשיות והכנת תשתית של מוסדות חינוך ותרבות. בין אלה האחרונים נכלל גם 'בית אוצר לספרים בלשונו ובכל לשונות הגויים'.⁵ אף-על-פי שהתכנית להקמתה של הספרייה נזכרה רק בקצרה בחוברתו משנת תרנ"א, היתה לסירקין קונצפציה ברורה ומוגדרת על מהותו של אוסף לאומי מעין זה, על הדרכים שיש לנקוט כדי להקימו ועל אופן ניהולו. המרכיבים העיקריים של הקונצפציה שלו מתוארים להלן:⁶

1. הרכב האוסף

א. כל מה שכתבו יהודים בעברית ובשפות אחרות בכל תפוצותיהם. הכוונה הן לדברים שנכתבו בעבר והן לאלה הנכתבים בזמן הזה.

5 שם, עמ' 7.
6 הדברים מבוססים ברובם הגדול על שתי תעודות שחיבר סירקין. הן מתפרסמות לראשונה בשלימותן בנספחים א וז: איגרת סירקין אל מייסדי בית מדרש אברבנאל, מיום כ"ז באב תרנ"ג (נספח א) ודברי יהושע, מיום ר' בסיון תרנ"ד (נספח ב). שתי התעודות נמצאות ברשות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. את האיגרת מצאתי בראשית חשל"ג בגניזה שבבניין הישן של בני ברית ברחוב בני ברית בירושלים, שבו שכנה גם ספריית 'בית מדרש אברבנאל'. קטע מתוך 'דברי יהושע' פורסם בקטלוג 'תולדות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי' — תערוכה במלאות ארבעים שנה לאוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ה, עמ' 8.

ב. כל מה שנכתב בעברית ובלשונות אחרות על היהדות והיהודים, דתם ותולדותיהם, ספרותם וכו', ובכלל זה גם חיבורים אנטי־יהודיים. (במינוח ספרני: כיסוי ביבליוגראפי מלא, רטרוספקטיבי ושוטף של כל מה שנכתב בידי יהודים ובנושאי מדעי היהדות, במובן הרחב ביותר של מושג זה, בכל הלשונות).

2. שירותי הספרייה

- א. הספרייה חייבת להיות פתוחה ל כל , אך בראש וראשונה עליה לענות על צורכי המחקר והלימוד בתחום מדעי היהדות.
- ב. השירות חייב לכלול העמדתם לרשות החוקרים של עותקי ספרים נדירים וכתבי־יד.
- ג. הכנת קטלוגים מודפסים של הספרים שבאוסף.
- ד. החומר הספרייתי חייב להיות ממוין ומוצג על המדפים.
- ה. השירותים כוללים כריכת הספרים, טיפול בהם ושמירתם.

3. המינהל

- א. ימונה ועד מפקח אשר מתפקידו יהיה לפקח על כל פעולותיה של הספרייה ועל דרכי העבודה בה. תפקיד חשוב נוסף של הוועד יהיה ליזום צעדים להרחבת האוסף. מלבד אלה יעסוק הוועד גם במינוי עובדי הספרייה ובמינוי נציגים בגולה, שתפקידם לגייס כספים לחיפצול הספרייה ולפיתוחה.
- ב. פעולותיה של הספרייה ופיתוחה חייבים להתבסס על ת ק צ י ב ק ב ו ע, אשר יכלול מקורות כספיים לשכר העובדים, לרכישת ספרים ולהוצאות התחזוקה.
- ג. מנהל הספרייה וספרניה חייבים להיות אנשי ס פ ר ו ב ע ל י י ד ע ב ס פ ר י מ .

4. בניין הספרייה

- א. הבניין חייב להיות מתוכנן באופן פונקציונאלי, כך שיתאים לתפקידיה השונים של הספרייה (שהזכרו לעיל) כדוגמת הספריות המדעיות בעולם.
- ב. הבניין חייב להיות חסין מפני רעידות אדמה, אש ומים. סירקין סבר, שמנקודת ראות מעשית חייבים להתקיים שני תנאים מוקדמים, לפני שניתן לגשת לעצם המעשה של איסוף ספרים בשביל הספרייה: תחילה יש להשיג את רשיון הממשלה התורכית להקמת ספרייה בארץ־ישראל, שכן אין להעלות כלל על הדעת שניתן להגשים תכנית מעין זו בחשאי, כשהשלטונות מסוגלים לסכל בקלות. שנית, חשוב לגייס תחילה את הכספים לבניית הספרייה, שכן משתתפרסם ברבים התכנית להקמתה, יש לצפות לזרם מתמיד של ספרים וכתבי־עת ואלה ייערמו אז ללא סדר מתאים ובלי שתהיה אפשרות להעמידם לרשות הציבור. כאן לפנינו לראשונה תפיסה ברורה וריאליסטית, בפירוט־מה, של הכרוך בהקמת ספרייה לאומית יהודית, שלא תיפול — מבחינת אמצעייה ושירותיה — מספריות דומות באירופה ובמקומות אחרים בעולם. יתרה מזו, סירקין העלה גם הצעות מעשיות על האופן שבו ניתן להגשים את הרעיון. בנסיעותיו הרבות לבירות אירופה ביקר כנראה סירקין בספריות הלאומיות המצויות בהן ונתן את דעתו על דרכי ארגונם של מוסדות אלה. דבר זה עשוי להסביר מהיכן שאב את ידיעותיו המפורטות

עד להפתיע. יש להניח כי השפיעו עליו השיחות שניהל עם אברהם הרכבי, מנהל המחלקה העברית והערבית בספרייה המלכותית שבפטרבורג, שעמו החליף דעות על רעיונותיו הנוגעים לתכנית הספרייה.⁷ יתרה מזו, כמעט ודאי שראה את אוסף הספרים וכתבי-היד העבריים שבספרייה המלכותית.

אולם המניע העיקרי לרעיונותיו אלה של סירקין היה דאגתו שמא יאבדו אוצרותיו הרוחניים של עם ישראל, הכלולים בספרים והמפוזרים על-פני ארצות רבות:

... ואיך לא יהגה לבנו בראותינו את ספרינו ויקר תפארתנו נקבצים ונאספים אל בית אוצר ומדרש אשר לא לנו הם ונתונים ומכורים בערים ומקומות אשר כמעט לא תדרך בס רגל איש יהודי, או יבואו במחילות עפר ומונחים בקרן זוית ועש יאכלם כי לדאבון לבנו רוב אחינו ובנינו ספר עברי כספר החתום לפניהם.⁸

אלא שסירקין לא היה תיאורטיקן שדי לו בהעלאת רעיונות שימושו בידי אחרים. אדם מעשי היה ובעל מרץ ורצה לפעול בעצמו כדי להביא להגשמת רעיונותיו וזאת הוכיח עד מהרה במעשיו. הוא שיכנע את ידידו, יל"ג, להקדיש את ספריו לספרייה הלאומית אשר תקום בירושלים. ייתכן מאוד שסירקין גם השפיע על יל"ג שישותח עם א"א קויפמאן, שברשותו היה אוסף יקר-ערך של ספרים וכתבי-יד עבריים נדירים, כדי שהלה יתרום את אוספו לספרייה שתוקם בירושלים.⁹ נוסף על-כך היו אוספים פרטיים אחרים שסירקין קיווה להשיגם, ובכלל זה אוסף אברהם ז'ק מפטרבורג, שהיה אחיו של יל"ג. כמרכן עלה בידו לשכנע את אגודת הסטודנטים היהודים של דורפאט לתרום את ספרייתה; הישג דומה רשם לזכותו גם לגבי עורך 'המליץ' אלכסנדר צדרבוים, שהבטיח לתרום לספרייה בירושלים את אוספו בתחום מדעי היהדות.¹⁰

בהשראת פעולותיו ותעמולתו של סירקין לטובת הקמתה של ספרייה לאומית יהודית יצא יהודה לייב רבינוביץ, מי שירש את מקומו של צדרבוים כעורך 'המליץ', בתכנית משלו להקמת ספרייה לאומית בארץ-ישראל.¹¹ בתפיסתה הכללית קרובה מאוד תכניתו של רבינוביץ לזו של סירקין, אלא שהוא הדגיש ביתר שאת את המניעים המצריכים ביצועה בדחיפות. השפעת אחד-העם והאידיאולוגיה של אגודת 'בני משה' ניכרות באופן שבו ניסח את תכניתו. רבינוביץ ראה בספרייה הלאומית חלק בלתי נפרד מן המרכז המוסרי-רוחני שיוקם בארץ-ישראל:

עכשו שהבינו רבים ושלמים עד כמה נחוץ לנו מרכז מוסרי, וכי למרכז הזה מסוגלת אך ציון, עתה נחוצה הקמת בית אסף ספרי היהדות נחיצות כפולה — נחוץ הדבר בפני עצמו, כמה שאמרנו, ובלי מקדש ספרת אל לא תהיה ציון למרכז כולה...
... וככן נחוצים לנו אך מעשים, ונקוה כי גם מעשים לא יחסרו לדבר גדול כזה, כי רבים הם

7 איגרת סירקין אל מייסדי 'בית מדרש אברבנאל', מיום כ"ז באב תרנ"ג (ראה נספח א).

8 'דברי יהושע' (ראה נספח ב).

9 המליץ, לג (ט' בתמוז תרנ"ג). אהרן קויפמאן (181?–1893) היה ממנהיגי הקהילה היהודית בפטרבורג ומומחה בתחומי הציון והפיסול.

10 שם.

11 המליץ, לג (י"ז באייר תרנ"ג).

היום הידועים כי לא על הלחם לבדו אשר יוציאו מאדמת הקדש יחיה בית ישראל, כי אם ציון תהיה לנו למקור חיים, עת תהי גם למרכז מוסרי, להפיץ אור וחום בכל תפוצות ישראל...¹²

במלים אחרות: המרכז הרוחני הלאומי לא יוכל להשפיע על יהדות התפוצות אלא אם תוקם ספרייה לאומית יהודית בארץ-ישראל. בגלל המצב המסוכן והרדיפות החוזרות ונשנות שלהן נתון העם היהודי, יש לתת את הדעת בראש וראשונה להצלת מורשתו הרוחנית. בגלל מצבו ובשל תנאי חייו נתפזרו בהכרח הספרים וכן אוספיהם הפרטיים של ביבליופילים יהודים ובמקרים רבים נפלו בשל כך ספרים עבריים נדירים ויחידים במינם לידיהם של אספנים ושל ספריות לא-יהודיים:

... אם בכל זאת נוכל לשאול: והספרים אשר בהם נתגאה אימו? הן חרפה תשבר לבבנו כי אם יחפץ איש מישראל לראות את קדושי ישראל אלו, או עליו ללכת לאוקספורד, אצל הצרפתים... בותיקאן מקום הדת קנאת הדת יראה אותם וכן אצל כל עם ועם, גם אלה אשר יבזו את צלמנו, רבים הם ספרי ישראל העתיקים והחדשים; בכל עיר הבירה ימצא אוצר ספרים אשר מקום נכבד יחדו בו לספרינו; ואנחנו? — לנו בעצמנו אין כל בית אשר בו ימצאו כל ספרי ישראל!¹³

קול הזעקה הנואש העולה מדברים אלה על הסכנה האורבת למורשתו הרוחנית של עם ישראל עשוי לשמש גורם-מדרבן להגשמתה של תכנית הספרייה הלאומית. המניע שהביא רבינוביץ הודגש כבר בזמנו, בשנת תרל"ה, על-ידי ישראל דב פרומקין, כאשר ניסה ללא הצלחה ליסד ספרייה לאומית, וחזר והודגש גם בדברי יהושע סירקין. נסיבות הזמן דרשו גם, שהספרייה הלאומית תוקם בארץ-ישראל דווקא.

לא באנו לבנות מקדש כזה בדור העבר, אז אמרו יהודי ארצות שונות לתת לארצם הבכורה. אנחנו יהודי רוסיה אמרנו אז כי בארצנו יבנה בית כזה... יהודי צרפת יכלו להגיד כי להם הבכורה... עתה אין כל שאלה בדבר, כי אך מקום אחד מסוגל למכון כזה, והוא הארץ אשר לכל ישראל קדושה היא. גם בני ישראל שלא הגיעו עוד למעלת חבת ציון בצורתה הנוכחית, גם הם יודו, כי אין ארץ מסוגלת לבנין כזה כארץ הקדושה... גם חוקר ספרותנו אשר לא מבני ישראל גם הוא יגיד, כי אך בציון מקום אסף ספרי ישראל כללי...¹⁴

ההצעות המעשיות הנוגעות לתכנית היו כדלקמן:

1. דרכי בניית האוסף

- א. כל מחבר יהודי יתבקש למסור לספרייה הלאומית עותק אחד של חיבוריו.
- ב. הציבור היהודי יתבקש לתרום לספרייה את כל הספרים שאינו נזקק להם עוד, ובמיוחד ספרים יקרי ערך ונדירים. בתמורה לתרומות גדולות של ספרים וכתבי-עת תיטול הספרייה על עצמה את החובה לכבד ולהנציח את שם התורם על-ידי הצגת הספרים בארונות מיוחדים ובהדבקת תווית-ספר (Ex Libris) מיוחדים הנושאים את שמו.

- ג. יש לצאת בקריאה אל בעלי ספרים שבכוונתם למכור ספריהם, ולבקשם להציע את ספריהם לספרייה במקום למוכרי ספרים מסחריים.
- ד. במסגרת תקציבה של הספרייה יינתן משקל מיוחד לרכישתם של כתבי־יד וספרים נדירים.
- ה. יש לכנס את כתבי־היד העבריים הנמצאים בספריות הגדולות בעולם. לביצוע מטרה זו יידרשו מעתיקים, מומחים לדבר.

2. תכנון ובינוי

- א. מוצע לרכוש שטח קרקע שעליו יוקם הבניין. השטח חייב להיות גדול במידה מספקת לא רק לצרכים המידיים, אלא גם לאפשר הרחבת הבנייה בעתיד.
 - ב. הבניין הראשוני יהיה קטן, אך יתוכנן כך שיאפשר הוספות לפי הצורך.¹⁵
- תכניות אלה, שפורסמו במאמרים בעיתונות העברית בגולה, לא נשארו ללא תגובה. סירקין הגיב כמובן בהתלהבות על מאמרו של רבינוביץ:

הרעיון לקבץ את נדחי ספרותנו ולהביא מכל אשר נדפס בלשוננו... ואשר נכתב על תורתנו ועל עמנו מכל לשונות הגויים אל מקום אחד בארץ אבותינו הוא רעיון מרנין לב... הלא ראשית מעשינו הוא להשיב את כל כבוד תורתנו וספרותנו אל ביתן ונחלתן. עד מתי תכלינה עינינו לראות ספרינו יקרי ערך מונחים בקרן זוית... יחד עם בלויי סחבות... והם לנו ולבנינו ובהם כל חיי רוחנו?¹⁶

תגובות על המאמר הגיעו אף מירושלים. אליעזר בן־יהודה הביע את מלוא הסכמתו עם דברי המאמר שלדעתו דומים בכל לרעיונות שטיפח הוא עצמו במשך שנים רבות ושאותם ניסה להגשים בעזרת קומץ המשכילים שבירושלים, אך נאלץ להודות: '... אך בכל עמלנו להעמיד את החזקת הבית הזה על יסוד חזק, לא הצלחנו...'¹⁷ לאור כשלון כל המאמצים הקודמים מה שדרוש הוא שהמוסדות האחראים של תנועת 'חבת ציון' יראו זאת כחובתם לאמץ את רעיונותיו של עורך 'המליץ' ויגשימו אותם הלכה למעשה. כך על כל פנים היתה דעתו של בן־יהודה. תגובה נוספת, נלהבת לא פחות, באה מן החוגים האורתודוקסיים שבירושלים:

מאמריו... עשו רושם עז על לב... יושבי ירושלים מכל המפלגות. כיראים וכמשכילים ישמחו וישישו על הצעתו... לבנות בית לתורתנו ולספרותנו... רבים וכן שלמים מקוים אף מיחלים לתוצאות הצעתו הנשגבה הזאת...¹⁸

הכותב, שהציג תגובה זו של חוגי החרדים בירושלים, הוסיף, שהרבנים שבמקום, ובכלל זה הרב יהושע לייב דיסקין, רואים בעין יפה את הקמתה של ספרייה לאומית יהודית והם אפילו מוכנים

15 המליץ, לג (ט' בתמוז תרנ"ג).

16 המליץ, לג (ט"ז בתמוז תרנ"ג).

17 המליץ, לג (י"ט באב תרנ"ג).

18 המליץ, לג (י"ג באלול תרנ"ג).

להעמיד לרשותה מקום בבתים המרווחים והבנויים היטב של יעקב משה רייס שבשכונת מאה שערים, אך בתנאי אחד — שהפיקוח על הספרייה יהיה בידי החוגים החרדיים.¹⁹

החלטה רשמית בדבר הקמת ספרייה לאומית יהודית

ארבע שאלות חשובות וכבדות-משקל העסיקו את חוגי 'חובבי ציון' שבמזרח אירופה ואת האישים המרכזיים בתוכם, שנטלו לידיהם את היזמה לקמת הספרייה הלאומית היהודית:

א. האם נחוץ להקים ספרייה מעין זו בארץ-ישראל?

ב. אם יוסכם בחיוב, היכן בדיוק תוקם הספרייה?

ג. כיצד ניתן לגייס את האמצעים הכספיים והחומריים הדרושים?

ד. מה תהיה המסגרת החוקית והארגונית שבתוכה תפעל הספרייה?

מן הראוי להדגיש מיד, שמלכתחילה לא היה העניין העקרוני של הקמתה של ספרייה כזו בארץ-ישראל קשור כלל עם הספריות הקיימות כבר, כגון ספריית 'שער ציון' ביפו וספריית 'בית מדרש אברבנאל' בירושלים. יש לראות אפוא ביזמותיהם של סירקין ושל עורך 'המליץ', שצמחו מתוך ההתעוררות הציונית במזרח אירופה, משום יזמות חדשות לחלוטין. לאמיתו של דבר הופתע סירקין לקבל מירושלים בקשה לתמיכה כספית בספריית 'בית מדרש אברבנאל', וכך כתב בתשובתו:

אין קץ לשימחת לבי בקוראי את מכתבכם היקר אלי... את אשר אנחנו יזמנו לעשות ואשר חשבנו בסתר אהלינו — הוצאתם אתם לפעולות אדם!²⁰

אין בידינו כל ראיות לכך שלניסיונות העבר הכושלים של ישראל דב פרומקין ואליעזר בן-יהודה בארץ-ישראל היתה השפעה כל שהיא על היזמות ועל הדיונים שצמחו והתפתחו במזרח אירופה בשנות התשעים של המאה הקודמת. מצד שני, אין כל ספק בכך, שמשכילי ירושלים שאפו להפוך את אוספי הספרים הקטנים שלהם לספריות גדולות וגם הם שקלו את האפשרות להקים ספרייה לאומית מרכזית, ולו רק כדי שזו תענה על צורכיהם או כדי להאדיר את שמה של עיר הקודש. משנתפרסמו הצעותיהם של יהושע סירקין ושל עורך 'המליץ', הגיבו כמובן אנשי יפו וירושלים, איש-איש לפי האינטרסים של הארגון או המוסד שאליו השתייך או שאותו ייצג. בהקשר זה יש לזכור גם את הבטחתו משנת תר"ן של ד"ר יוסף חזנוביץ, להעביר את אוספו הפרטי לרשות הספרייה בירושלים לכשתוקם.

ארבע השאלות הנוגעות להקמתה של הספרייה הלאומית, שנוכרו למעלה, נדונו בחוגי 'חובבי ציון' במזרח אירופה במשך שנת תרנ"ג (1893) ואילו הדיון המכריע בהן נערך בארץ-ישראל שנה אחת לאחר מכן. האם נתקבלה באחת מוועידות חובבי ציון באודסה החלטה רשמית על הקמת ספרייה לאומית יהודית? אין בידינו ראיות מאותו זמן שאכן נתקבלה החלטה כזו בוועידה הראשונה שנערכה בתר"ן. אולם לדברי מנחם אוסישקין, שהשתתף בה —

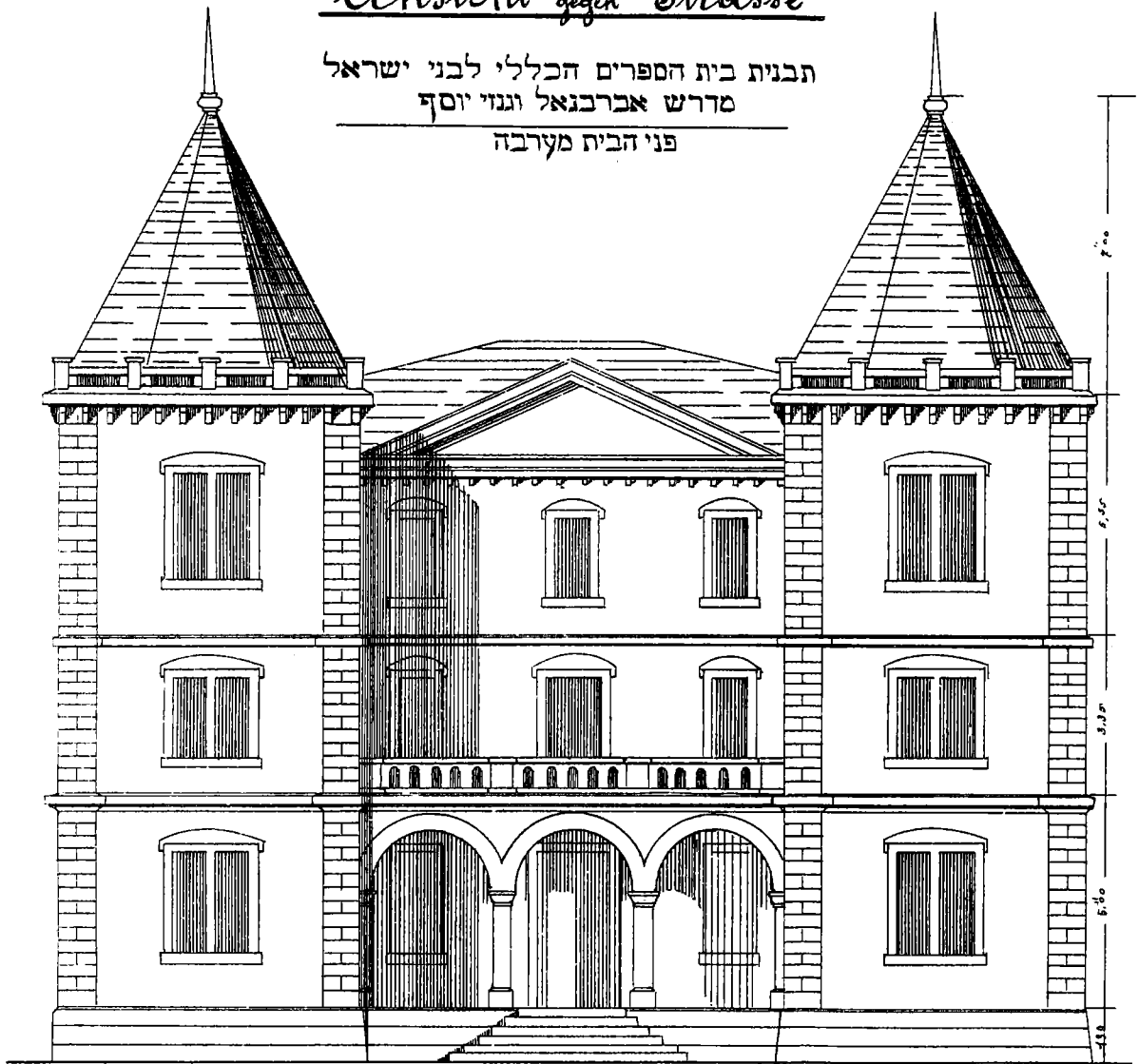
19 שם.

20 איגרת יהושע סירקין אל מייסדי ספריית 'בית מדרש אברבנאל', מיום כ"ז באב תרנ"ג (ראה נספח א).

ספריית 'בית מדרש אברבנאל' לפי תכנית של פ' פאלמר (ארכיון בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4793, תיק 201)

Ansicht gegen Strasse

תבנית בית הספרים הכללי לבני ישראל
מדרש אברבנאל ונגזי יוסף
פני הבית מערבה

P. PALMER
Architect
JERUSALEM

... לפני 45 שנה בא מביאליסטוק ד"ר חזנוביץ שהתמסר ליצירת ספרייה לאומית בא"י. הוא בא לאסיפה הראשונה של חובבי ציון באודיסה — שגם אני השתתפתי בה — בהצעה ליצור את הספרייה הזאת. סידרו אסיפה מצומצמת, שבה השתתפו המשכילים מבין משתתפי האסיפה הראשונה ובה מסר חזנוביץ דין וחשבון על תוכניתו...²¹

יש להדגיש שאוסישקין אמר את הדברים בשנת תרצ"ה (1935). רִאֵיה דומה ניתן למצוא בזכרונותיו של יוסף מוהליבר, המצטט את סבו, שמואל מוהליבר, שהשתתף באותה ועידה בשנת תר"ן. לדבריו נדון עניין הספרייה הלאומית לא בוועידה הכללית של 'חובבי ציון', אלא באחת משיבותיה של אגודת 'בני משה', שנחכנסה באודיסה באותה תקופה.²² באותה ישיבה עמדה לדיון בעיקר שאלת מיקומה של הספרייה. פירושו של דבר, שהסברה, שלפיה נערך הדיון על הקמתה של הספרייה הלאומית כבר בשנת תר"ן, מקבלת אישור מספרות הזכרונות, אך עדיין חסרה לה התמיכה של רִאֵיה ישירה מן הזמן ההוא, שבעזרתה ניתן היה לבסס את העובדות באופן סופי.²³ בינתיים המשיך סירקין במאמציו להביא להקמתה של הספרייה הלאומית, ועם התקרב מועד הוועידה הכללית השנייה של 'חובבי ציון', שנועדה להיערך באודיסה בקיץ תרנ"ג, ביקש להעלות את הנושא על סדר היום. אוסישקין הציע לשאול בעצתם של מנהיגי 'חובבי ציון'.²⁴ למעשה הועלה העניין בפורום רשמי-למחצה של מנהיגי התנועה, בהשתתפות אחדים מחברי הוועד האודיסאי. ההחלטה להקים ספרייה לאומית בירושלים נתקבלה באותה ישיבה, שנערכה בביתו של ד"ר מיכלון ביום כ"ט תמוז תרנ"ג.²⁵ למחרת פורסמה ההודעה שלהלן:²⁶

אנחנו הח"מ, אשר מקרה האספה הכללית לחברת תמיכת עובדי אדמה ובעלי מלאכה מאחינו בסוריא ואה"ק קבץ את כלנו הלום, נקרה לנו לקרוא את מכתב מר יהושע סירקין נ"י ממינסק לאחד ממיוחדעיו בהצעה לעורר את חברינו תמימי דעים עמנו בחבת ציון וישראל ליסד באה"ק בית אוצר לספרי ישראל. עם זה מודיע מר סירקין כי יש תחת ידו כל הספרים שנשארו אחרי מות משוררנו הרי"ל גארדאן ז"ל, ספרים יקרים מאוצר אחיו המנוח ר' אברהם ז"ק ז"ל, ועוד תקוה לו להשיג ספרים יקרי המציאות מאד שנשארו אחרי מות הר"א קויפמאן ז"ל. מלבד זה נודע לנו כי הד"ר חאזאנאוויטש מקבץ זה שנים רבות ספרים יקרי המציאות בעד בית עקד ספרים מרכזי לאומי באה"ק, וכי המו"ל 'המליץ', כפי שהבטיח באחד ממאמריו בזמן האחרון, נכון לתת לבית עקד כזה אשר יוסד באה"ק את כל הספרים הרבים אשר בידו. אנחנו כלנו, הדואגים לטובת עמנו למצא לו מנוח באה"ק אשר ייטב לו במצבו החמרי, מצאנו את הרעיון ליסד באה"ק גם מרכז רוחני לעמנו, הוא אוצר ספרי חכמת ישראל, אשר יהיה

21 מנחם אוסישקין, דברים אחרונים, ירושלים 1947, עמ' 17-18.

22 יוסף מוהליבר, 'מימים ראשונים', קרננו, יט (ינואר 1942), עמ' 21-22.

23 ראה גם שלום שוורץ, אוסישקין באגרותיו, ירושלים 1949, עמ' 199.

24 ספר הזכרון להנהגת בני משה בארץ-ישראל, מס' 18, כ"א בתמוז תרנ"ג. ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, A/35/4/1.

25 יומנו של דוד סוחובולסקי, רישום מיום כ"ט בתמוז תרנ"ג. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, V/690/2.

26 ההודעה פורסמה במכתבים בארץ-ישראל, ה (א' באלול תרנ"ג), עמ' נד-נה. פורסמה גם במימים ראשונים, א (מאי 1935), עמ' 366.

למקור חיי אורה ותפארת לעמנו, כאשר אוצרות ספרים כאלה הם תפארת ומקור חיים לכל העמים המתקנים — מצאנו את הרעיון הזה למד נעלה ונשגב. ואחרי אשר טכסנו עצה איך להביא את הדבר הגדול הזה לפעולה החלטנו את הדברים האלה:

א. לפנות לכל חברינו אשר כבוד עמם, תפארתו מימים שעברו, חכמתו, ספרותו ועתידותיו יקרים לו ולבקש מהם כי ישתדלו איש בעירו לקבל מיד מיודעיו ומכריו ספרים ונדבות כסף ליסוד בית אוצר ספרים מרכזי ולאומי בציון משאת נפשנו, בירושלים עיר הקדש.
ב. במקום המעבר מארצנו לאה"ק באדעססא, יסדנו ועד משלשה אנשים הם: ה' משה ליב ליליענבלום, ה' י.ח. ראבניצקי וה' מ. ראבינאוויטש (בן-עמי) אשר יפקחו על הענין הזה. יקבלו את הספרים והנדבות שיבואו הלוך כדי להמציאם לתעודתם. את הספרים ישלחו על שם ה' ראבניצקי, ואת הכספים — על שם ה' ליליענבלום, אשר יקבלו אותם מיד כל המתנדבים, יודיעו להם את קבלתם וישלחום ליפו.

ג. לבקש מאת ה' בינשטאק, הד"ר שטיין, ראש בית הספר 'מקוה ישראל' ה' ניעגא, ה' יהודה גראזאווסקי המורה בבית הספר אשר ביפו וה' יהושע אייזענשטאדט, כלם יושבי יפו, לקבל את הספרים והכספים מאדעססא מאת הוועד הנ"ל, להשגיח בהשגחה מעולה על הספרים ההם. להביאם כלם בפנקס מיוחד ולהניח על כל אחד מן הספרים חותם 'בית אוצר הספרים הלאומי אשר בירושלים עיה"ק', לשמור לעתה את הספרים ההם בבית עקד הספרים שביפו אשר על יד בית הוועד ולשמור במקום בטוח גם את הכספים, עד אשר תהיה אפשרות לכוון או גם לשכור בית בירושלים ולשלם שכר להמשגיח על הספרים, ואז יובלו כל הספרים ההם לירושלים אל הבית אשר יוקדש להיות לבית אוצר ספרים לאומי ומרכזי לעמנו, תחת השגחת אנשי שם אשר עטרה זו תהיה הולמתם.

בהודיענו לכבודו הרם את כל האמור בזה הננו בטוחים כי כבודו הרם בחבתו הגדולה לציון ולרעיון הלאומי בישראל ישתדל בכל אמצעי כחו להיות לנו למסייע בדבר הגדול והנשגב הזה למען נוכל לבא אל מטרותנו ולתפארת ארצנו וגאון עמנו.

אדעססא, א' מנחם אב ה'תרנ"ג.

א. ל. לעווינסקי [קאחובקה]	מיכל מיידאנסקי [ייקטרינוסלב]
יצחק ליב גאלדבערג [ווילנה]	א. מ. אוסישקין [ייקטרינוסלב]
יהודה ליב עפעל [ווילנה]	יצחק אייזענשטאדט [חרקוב]
יוסף זאב [קונסטנטיין ישר]	שלום פעלדמאן
יהושע מאגילענסקי	חיים יעקב גאלדשטיין [אודיסה]
משה קאמיאנסקי [וויניצה]	אברהם בארסוצקי [ארהיוב]
שלמה דובינסקי [קישניב]	ליטמאן ראזענטהאל [ביאלוסטוק]
	יצחק פינס [ביאלוסטוק]

על ההודעה, שתאריכה א' באב תרנ"ג, חתמו חמישה-עשר אישים מערים שונות במזרח אירופה, ובראשם אוסישקין, מיידנסקי, לוינסקי וגולדברג, ממנהיגי 'חובבי ציון'. על-אף העובדה שהמסמך כולל סעיף שהוא תיפעולי בעיקרו, אין לו אלא חשיבות היסטורית בלבד. זאת נשתדל להראות להלן.

להדעה שני חלקים: (א) החלק המתווה את העיקרון המונח ביסוד הקמת המוסד, היא הספרייה הלאומית, ושבו צוינו הגורמים והמניעים להקמתה; (ב) החלק האופראטיבי ובו פירוט ההכנות שיש לעשותן. חשיבותו ההיסטורית של המסמך מקורה בנקודות שלהלן: (1) עצם ההחלטה להקים ספרייה לאומית מרכזית; (2) בחירת ירושלים כמקום שבו תוקם הספרייה; (3) הקביעה שריכוז האוצרות שבכתב של עם ישראל יהווה מרכז רוחני בשביל העם כולו, והמשמעות הנובעת מכך בשביל התפקיד שתמלא הספרייה בתור ספרייה לאומית מרכזית לא רק של העם היושב בציון, אלא גם בשביל היהודים בכל פזורה; (4) הקשר שהוקם בין ייסודה של ספרייה לאומית ובין רעיון התחייה הלאומית בארץ-ישראל; (5) ההוראות המעשיות הנוגעות להכנות הדרושות להקמת הספרייה, שבמהלכן נועד לספרייה 'שער ציון' שביפו תפקיד מרכזי.

אף-על-פי שכל הנקודות שהועלו בהודעה היו בעלות חשיבות רבה מאוד, אין להכחיש שהגרעין של כל אחת מהן כבר היה קיים, בצורה זו או אחרת, בהצעות שהעלו בשעתם לוין, פרומקין, בן-יהודה, סירקין ואחרים. אולם ההקדמה להודעה מחודש אב קושרת את ההחלטה על הקמת ספרייה לאומית יהודית עם הוועידה הכללית השנייה של הוועד האודיסאי, המוסד הרשמי של ארגון 'חובבי ציון'. דבר זה מסביר את חשיבותה ההיסטורית ומספק על-ידי כך אישור רשמי, למרות העובדה שההחלטה עצמה לא נתקבלה במליאת הוועידה. יתרה מזו, אי אפשר להתעלם מרוח האידיאולוגיה של אחד-העם ו'בני משה', שהודגשה בפיסקה השלישית, שעניינה הקמתו של מרכז רוחני בארץ-ישראל, ככוח המניע העיקרי להחלטה.

יש לתת את הדעת על ההחלטות המעשיות, שלפיהן יוקמו שני גופים, אחד באודיסה, שיורכב מוועדה מפקחת של שלושה אישים, שתדאג לקבלת הספרים והכספים ותשלח את אלה ליפו, והשני ביפו, שעליו יוטל לרשום את הספרים שיתקבלו, להחתים וכן לדאוג לשמירתם 'לעת עתה' בעיר זו, עד שיוקם בירושלים הבניין שנועד לשמש כספרייה לאומית. יתרה מזו, הספרייה הלאומית תנוהל בידי 'אנשים נכבדים' מתאימים.

המסמך מציין, שלאור הקשיים בגיוס האמצעים הכספיים והחומריים הדרושים להקמת הספרייה הוחלט –

(א) ... לפנות אל כל חברינו ... ולבקש מהם כי ישתדלו איש בעירו לקבל מיד מידעיו ומכריו ספרים ונדבות כסף ... מידידים וממכרים; (ב) ... את הספרים ישלחו על שם ראבניצקי ואת הכספים על שם ליליענבלום, אשר יקבלו אותם מידי כל המתנדבים וישלחום ליפו.²⁷

לרוב המנהיגים המעורבים בעניין לא היה כל ספק באשר לדרך שיש לנקוט כדי לגייס כספים. דרך זו היתה מקובלת על יהודי הגולה בבואם להקים מוסדות ציבוריים בארץ-ישראל: שתדלנות ופילאנתרופיה. הם הציעו אפוא לסמוך על נדיבות-לבם של הציונים בכל הנוגע לאיסוף ספרים, ובעיקר מתוך אוצרותיהם ואוספיהם הפרטיים של יהודי התפוצות, ואילו את סכומי הכסף הדרושים להעברת הספרים בדרך הים ליפו התכוונו להשיג מן הוועד האודיסאי.²⁸

27 שם.

28 ראה: איגרת יהודה נפך אל יהושע איוזשטדט, מיום כ"ב בסיון תרנ"ג. ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, A/35/4.

מעטים מאוד, וביניהם אדם מעשי כסירקין וכן אחד־העם, הבינו שלתכנית מעין זו דרושים משאבים שהם גדולים בהרבה מתרומות מקריות.²⁹ על כל פנים, ההחלטה ההיסטורית אינה כוללת אפילו רמז למשהו הדומה לתקציב שנתי קבוע, המבוסס על הכנסות שנחיות קבועות, שלא לדבר על תכנון מפורט, הכולל הערכה ריאליסטית של ההוצאות שיידרשו להפעלתו הרגילה של מוסד מסוג זה. ייתכן שהסיבה להימנעותם מהזכרת המשאבים הכספיים הדרושים נעוצה בכוונה להתחיל בהכנות בלבד, ולדחות את מימושה במעשה של התכנית למועד מאוחר יותר. תימוכין להשערה זו ניתן למצוא בפסקה ג של ההודעה, העוסקת בניין שבו ישוכנו הספרים. הוסכם שהספרים יאוחסנו 'לעת עתה' בספרייה שביפו, עד שיהיה אפשר להקים או לשכור בניין בירושלים; זו הסיבה מדוע לא פורטו בהודעה הבעיות הכרוכות בהקמת בניין מתאים.

אשר למסגרת החוקית, הארגונית והמינהלית שבתוכה צריכה לפעול הספרייה, מצויה בידינו דרישתו של סירקין, שהתנאי הראשון הוא השגת רשיון מן הממשלה התורכית להקמת הספרייה, והשני — מנוי ועדה מפקחת, המורכבת מירושלמים נכבדים. יוזמי הספרייה כללו את עניין הוועדה בהודעתם, אך נמנעו מלעסוק בבעיה של השגת הסכמתה של ממשלת תורכיה. כל הבעיות שנוכרו לעיל נדונו, כפי שנראה להלן, גם על־ידי גופים שונים בארץ־ישראל.

יועד בית הספרים הכולל' והמאמצים לאיחוד הספריות הדיונים וההחלטות של 'חובבי ציון' בעניין הספרייה הלאומית פורסמו בארץ־ישראל על־ידי סניף אגודת 'בני משה' ביפו. בעקבות הפרסום החלו דיונים פנימיים בסניף המקומי של האגודה, במטרה לממש את הצעדים הראשונים שעליהם החליטו 'חובבי ציון'. בשבט תרנ"ד ביקשו חמשת האישים שנוכרו בהודעה האודיסאית מאב תרנ"ג (בינשטוק, ד"ר שטיין, גרובסקי, ניאגו ואיזנשטדט) מפינס ליסד בירושלים ועד למען הקמת הספרייה הלאומית. לאור ההחלטה להקים את הספרייה בירושלים, אי אפשר היה לעקוף את אנשי המקום בכל הקשור בעניין חשוב זה. אולם, כפי שידוע לנו מדברי איזנשטדט, רק אחרי מאמצים חוזרים ונשנים עלה בידו לשכנע את משכילי ירושלים לבחור מביניהם נציגים לוועד.³⁰ פינס הזמין גם אישי ציבור אחרים בירושלים לבוא לאספה שבחרה את חברי 'ועד בית הספרים הכולל בירושלים'.

הוועד התכנס לשיבתו הראשונה ביום כ"א בשבט תרנ"ד וקבע לעצמו תקנות כדלקמן:
א. מספר חברי הוועד יהיה שבעה; אם יהיה צורך בכך, יצורפו אליו חברים נוספים, ליושב ראש נבחר אפרים כהן־רייס; סגנו: חיים הירשנזון; מזכיר: דוד ילין. שאר החברים היו: בכר, יעבץ, פינס ויעקב מאיר.

ב. ישיבות הוועד יתקיימו בביתו של פינס ויכונסו על־פי שיקול דעתו של היושב־ראש, או לפי בקשת שני חברי ועד רגילים.³¹

29 ספר הזכרון להנהגת בני משה בארץ־ישראל, מס' 19, תמוז תרנ"ג. ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, A/35/4/1.

30 איגרת יהודה גרובסקי ויהושע איזנשטדט אל י"מ פינס ודוד ילין, מיום ו' בשבט תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4793.

31 זכרון דברים א' לוועד בית הספרים הכולל בירושלים, כ"א בשבט תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4793.

אשר לוועד, מן הראוי להדגיש: ראשית, בין חבריו נכללו אישים בולטים הן מ'בני ברית' והן מפעילי ספריית 'בית מדרש אברבנאל', ופירוש הדבר, שהאחרונים הצטרפו רשמית לתכנית הקמתה של הספרייה הלאומית. שנית, בחירת הוועד היתה תוצאה ישירה מן ההחלטה שקיבלו 'חובבי ציון' באודיסה בחדש אב תרנ"ג, שבה דובר בצעדים ראשונים לקראת הקמת ספרייה לאומית בארץ-ישראל.

בירושלים של שנת תרנ"ג התקיימו זה ליד זה שתי ספריות ציבוריות: האחת 'בית הספרים לבני ישראל' שיסדו אליעזר בן-יהודה וחבריו; ספרייה זו היתה סגורה למעשה מאז שנת תרנ"ב. השנייה, 'בית מדרש אברבנאל', מיסודה של אגודת 'בני ברית'. ביפו פעלה אותה עת הספרייה 'שער ציון' שנתחדשה בשנת תרנ"א. כל שלוש הספריות עשו מאמצים כדי להבטיח לעצמן תמיכה כספית ולשם כך פרסמו מודעות בכתבי-העת היהודיים בארץ-ישראל ובאירופה ושלחו מכתבי בקשה למוסדות ולארגונים השונים של 'חובבי ציון'. נוסף על כך שלחו מכתבים לאישים יהודים ידועי-שם, ובכלל זה למנהיגי התנועה הציונית, לסופרים ולעיתונאים בעלי שם. התפתחויות אלה התרחשו בעת ובעונה אחת עם ראשית הדיונים בדבר הגשמת רעיון הספרייה הלאומית היהודית בקרב מוסדות תנועת 'חיבת ציון' ואגודת 'בני משה'.

פעילות ערה זו הביאה עמה מבוכה בלב האישים שהיו קרובים לרעיון. ביטוי למבוכה זו ניתן למצוא בדברים הבאים:

... ובדבר אוצר הספרים בארצנו, הרעיון הזה לקח את כל לבי לו יכולתי להכין ספרייה גדולה! והנה בדבר הגדול הזה כבר יש חלוקי דיעות. זה אומר נחכה עד אשר יתנו לנו רשיון מגבוה וזה אומר לא, כי עתה ... אל המלאכה ... ובין כה וכה נבוכים אנו ולא יודעים מה לעשות. ספריית 'שער ציון' ביפו, 'בית מדרש אברבנאל' ועוד שם לו (לא אזכור את שמו) בירושלים וכל אחד בונה במה לעצמו ופונה אל בני הגולה וקורא: קבצו, ושלחו. בני הגולה עומדים משתוממים ונכונים להאמין כי כוללים חדשים ו'חלוקה' חדשה נפתחה בארצנו והנם פונים עורף לכלם. למה לא תתאחדו אחים יקרים ... למה תתנו לבנות במות, במות, בנו לנו בית מקדש אחד, מרכז אחד, תלפיות ואז לבנו ונפשנו יהיו נתונים אליכם.³²

תגובה זו הניעה את 'חובבי ציון' לבדוק את האפשרות לאחד את הספריות שביירושלים. בעקבות זאת, כשעלו לרגל לירושלים שניים ממנהיגי 'חובבי ציון', בפסח תרנ"ג, ניסו לשכנע את העומדים בראש שתי הספריות להתאחד. אולם דבר לא יצא מן העניין. הכישלון להביא למיזוג הספריות גרם אכזבה מרה ל'בני משה'. איזנשטדט העיר על כך בעיתונו:

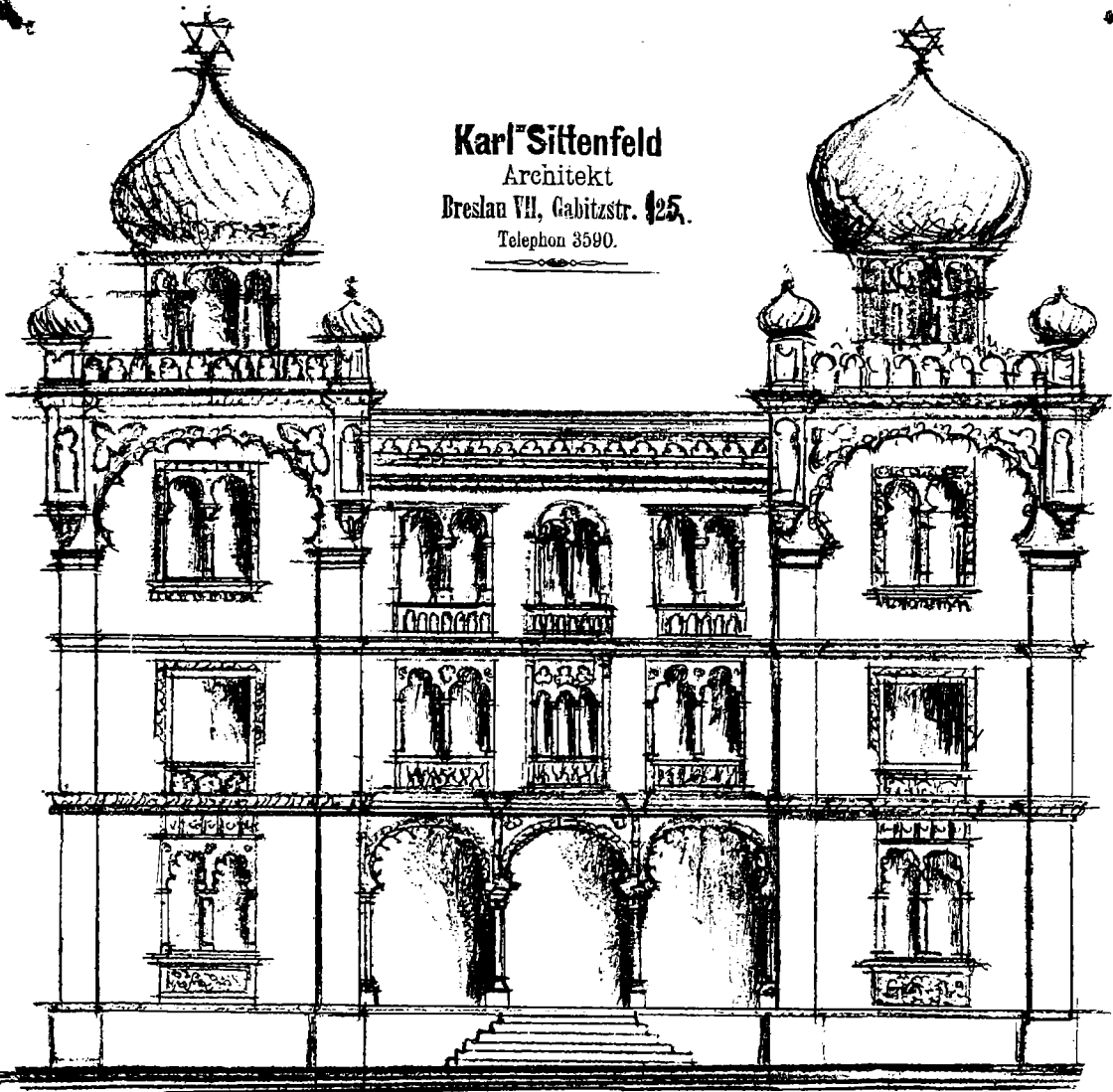
שנים מהעולים השתדלו לאחד את שתי הספריות ... שתיהן כמעט סגורות מחסרון אמצעים והתאחדות שתיהן לאחת יכולה להביא טובה רבה להשגת האמצעים החומריים ואף לרומם ערכה המוסרי. אך כנראה עוד לא בחרה האחדות בציון וכל עמלם לריק. קטנות, קטנות

32 איגרת 'בני משה' לשכת ישורון ורשה, אל הלשכה ביפו. טיטלה ללא תאריך, כנראה תרנ"ג. ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, A.35/9/5.

ספריית 'בית מדרש אברבנאל' לפי תכניתו של קארל זיטנפלד (ארכיון בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4°793, תיק 201)

*Jüdische
Central-Bibliothek
in Jerusalem.*

Karl Sittenfeld
Architekt
Breslau VII, Gabitzstr. 425.
Telephon 3590.

דקטנות בכל דבר ובשבילן אי אפשר לעשות מאומה, ואין הקרעים מתאחים בשום אופן. ובמצבנו זה יש לשמוח על זה כי לפחות הכל ואפילו בני הכוללים התחילו להרגיש רעת הפירוד ... וטובי חובבי ציון ... משתמשים בעת מוכשרת כזאת לרכך הלבבות ולטהר טינוף הקטנות.³³

לא עבר זמן רב ושתי הספריות השמיעו את דעתן על הדרישה להתמזג. בן־יהודה ביקש שהעניין יובא לבוררות. אנשי 'בני ברית' התנגדו ונימוקיהם: (א) הספרים שבספרייתם הם רכוש האגודה, וזו אינה מוכנה לוותר עליהם ולהסתכן באובדנם, אם יתגשם המיזוג;³⁴ (ב) הספרייה פתוחה מדי יום ומעניקה את כל השירותים; יתרה מזו, היא אינה נתונה בקשיים כספיים כלשהם, כפי שמוכיחה העובדה שהנהלתה מעולם לא פנתה לציבור בבקשה שיחרום כספים, אלא ספרים בלבד.³⁵ הניסיון להביא למיזוג של שתי הספריות נכשל בגלל נוקשותם הבלתי מתפשרת של שני הצדדים בעניינים בלתי חיוניים.

ניסיון נוסף בכיוון זה, שנעשה באביב תרנ"ד במסגרת 'ועד בית הספרים הכולל בירושלים', הצליח במקום שנכשל קודמו. עוד לפני שהוקם הוועד, בראשית תרנ"ד, יזמו אנשי 'בני ברית' שיחות עם בן־יהודה וחבריו במטרה לשכנעם בצורך למזג את שתי הספריות. על דוד ילין הוטל לשכנע את חיים הירשנזון, ומאיר ניסה לשכנע את אליעזר בן־יהודה. הן בן־יהודה והן הירשנזון נתנו עצמם לשכנוע. אף־על־פי שהיתה התנגדות־מה בקרב חבריו של בן־יהודה, שחששו מפני סכסוכים על עניינים קלי־ערך, הושגה הסכמה עקרונית, לפיה תעבור ספריית בן־יהודה לידי הוועד, שיעביר אותה באופן זמני לידי הוועד המנהל של ספריית 'בית מדרש אברבנאל'. וזאת מתוך הבנה, שבעתיד תהיה ספריית בן־יהודה חלק מן הספרייה הלאומית המתוכננת.³⁶ מכתב, ובו תמצית ההסכמה שבעל־פה, נשלח אל א' כהן־רייס, יושב־ראש 'ועד בית הספרים הכולל בירושלים':

... ועד 'בית הספרים לבני ישראל' בשומו אל לבו כי תכונת בית הספרים הכללי אשר חובבי ציון אומרים להקים בעירנו מתאמת לגמרה את תכונת בית הספרים שהועד הזה עומד בראשו, החליט למסר את בית הספרים הזה לידי הוועד שנבחר בהסכמת הוועד לבית הספרים החדש שפקדו חובבי ציון ביפו ... באופן ש'בית הספרים לבני ישראל' יתנהג על פי התקנה שקבעו מיסדי הבית ליסוד מוסד להנהגתו והוא כי יהיה לעולם מכון מיוחד עומד בפני עצמו ולא יעמד תחת שום חברה אחרת בלתי אם תחת ועד מיוחד ממונה עליו.³⁷

33 מכתבים מארץ־ישראל, א (א' באייר תרנ"ג), עמ' 8.

34 מכתבים מארץ־ישראל, א (תמוז תרנ"ג), עמ' 36.

35 המליץ, לג (ל' בתשרי תרנ"ד).

36 איגרת דוד ילין ליהושע איזנשטדט, מיום ז' בשבט תרנ"ד. ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, A/25/31. אחרי שהושגה ההסכמה העקרונית דחק ילין באיזנשטדט להביא להקמת הוועד במהירות האפשרית, כדי שהמיזוג ייחשב כפעולתו הקונסטרוקטיבית הראשונה המבוצעת במסגרתו.

37 איגרת הוועד הממונה על בית הספרים לבני ישראל אל אפרים כהן, ראש ועד בית הספרים הכללי בירושלים, י"ג באדר ב' תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4793; על המכתב חתומים: א' בן־יהודה, ש"י שטרן, א' סלומיאק, חיים הירשנזון.

בן-יהודה הוזמן לישיבה השלישית, בי"ח אדר ב' תרנ"ד, ובה פירט את תנאיו למיזוג המוצע. הוא הדגיש שיש דמיון בהשקפותיהם של 'ועד בית הספרים' ושל הוועד הממונה על 'בית הספרים לבני ישראל' בכל הנוגע למטרה הסופית — הקמת ספרייה לאומית. הקביעה הכלולה במכתבו, שלפיה תישאר הספרייה יחידה נפרדת ועצמאית, שאינה כפופה לשום גוף אחר, מתייחסת למעשה לספרייה הלאומית המתוכננת, שנועדה גם היא להיות מוסד נפרד ועצמאי. במלים אחרות, בן-יהודה דרש שכל מיזוג ייעשה רק עם הספרייה הלאומית (שעדיין לא היתה קיימת).³⁸ מאחר שלא הוחלט דבר מוגדר, נקבעה ישיבה נוספת לי"ד באייר תרנ"ד. בישיבה זו נדונו נושאים אחדים:

א. הובעה דאגה בגלל העובדה ש'בית הספרים לבני ישראל' סגור לקהל ואינו משרת איש, אף-על-פי שכמה אנשים מעוניינים להשתמש בו. לפיכך הוחלט להשאיל את אוסף הספרים שברשותו לספריית 'בית מדרש אברבנאל'. אולם אין לעשות זאת לפני שייערך קטלוג מדויק של כל החומר הספרייתי וחומר אחר וכן רישום הצידוד והריהוט, רישום שיאושר בחתימתם של א' בן-יהודה ואישים אחרים שהם הממונים על הספרייה.

ב. הועלתה הבעיה הכספית. מאחר שהסכם השכירות השנתי של הספרייה עומד לפוג והספרייה מפגרת בפרעון חובותיה, הוחלט לפנות לוועד המנהל של ספריית 'בית מדרש אברבנאל' בבקשת הלוואה שתספיק לכיסוי הוצאות שכירת חדר מתאים, לעריכת הקטלוג, ורישום המלאי, לכריכת הספרים והעברתם וכו'. את הלוואה יפרע 'ועד בית הספרים הכולל' לאחר שתוקם הספרייה הלאומית.³⁹

כשבוע ימים אחרי הישיבה הנזכרת נשלח אל ספריית 'בית מדרש אברבנאל' מכתב מטעם 'ועד בית הספרים הכולל', שעליו חתמו, א' כהן-רייס, י"מ פינס, ז' יעבץ, ח' הירשנזון וד' ילין. במכתב צוין כי כל ספרי 'בית הספרים לבני ישראל' ורכושו הועברו לרשותם בהתאם לרשימה מפורטת:

... ובהיות כי עוד טרם באה העת ... לבית הזה להפתח, והספרים האלה אינם יכולים להיות עד העת ההיא לתועלת הכלל כל זמן שהם סגורים בפני הקהל, אמרנו להציע לפניכם ...⁴⁰

בהמשך מפורטים התנאים שעליהם הוחלט בישיבה שהתקיימה בי"ד באייר תרנ"ד, כגון שכירת חדר חדש והשגת הלוואה לכיסוי ההוצאות הצפויות. ועוד נאמר במכתב, שספרן ספריית אברבנאל יתיר את השאלת הספרים שהועברו (תמורת עירבון). משתוקם הספרייה הלאומית יוחזרו כל הספרים שהושאלו לידי 'ועד בית הספרים הכולל' וזה יפצה את ספריית אברבנאל על ההוצאות הכרוכות בהחסנת הספרים והטיפול בהם.⁴¹

38 זכרון דברים ג' לועד בית הספרים הכולל ירושלים, י"ח באדר ב' תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4°793.

39 זכרון דברים ד' לועד בית הספרים הכולל בירושלים, י"ד באייר תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4°793.

40 איגרת חברי ועד בית הספרים הכללי בירושלים אל חברי ועד בית הספרים מדרש אברבנאל לאגודת בני ברית בירושלים, מיום כ"ה באייר תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4°793.

41 שם.

תשובת ספריית אברבנאל להצעות שהועלו היתה חיובית. הספרייה קבעה: (א) שדמי שכירות שנתיים עבור החדר יהיו בסך 60 פראנקים; (ב) שאחריותה לאוסף הספרים המועבר תתחיל רק לאחר שיוחזרו כל הספרים המושאלים השייכים ל'בית הספרים לבני ישראל'; (ג) ההשאלה מאוסף זה תיעשה על-פי כללי ההשאלה של ספריית אברבנאל; ו-(ד) הספרייה תהיה פטורה מן האחריות ומן החובה לשלם פיצויים עבור ספרים שאבדו במרוצת השנים עד לשיעור של חמישה אחוזים מכלל הספרים.⁴²

המכתב שבו פורטו התנאים הללו, בחתימת ז' יעבץ, א' לונץ, י' מיוחס וי"א הוניג, הוגש לאישור הוועד בישיבתו השישית. בישיבה זו גם הוסמכה ספריית אברבנאל להוציא סכום ראשוני של 30 פראנקים על קיטלוג הספרים הלועזיים. ילין הציע לקטלג את הספרים העבריים בעצמו. המספר האחרון בקטלוג שלו היה 625 וספרים אחדים לא נמצאו.⁴³ פירוש הדבר, שהמספר הכולל של הספרים שהועברו מספריית בן-יהודה היה אלף בערך.

ירושלים או יפו?

אף-על-פי שכבר הוחלט, כזכור, שהספרייה הלאומית תוקם בירושלים, עוררה שאלת המיקום ויכוח סוער בארץ-ישראל ובגולה. השאלה היתה אמנם באיזו משתי הערים, ירושלים או יפו, לבחור, אך היו גם מי שהציעו שהספרייה תוקם באחת המושבות החדשות שבדרך בין שתי הערים. וכך מתאר אליעזר בן-יהודה את ההבדל בין שתי הערים, במאמר שפרסם בעקבות בואה של העלייה הראשונה ב-1885:

ירושלים היא עיר הרוח, וגם יפו עיר הרוח הנה. רוח אל חי רוח הקודש מרחף על פני העיר העתיקה והקדושה, ורוח המסחר, רוח אהבת הבצע מרחף על פני יפו העיר. יושבי ירושלים יעופו, ימהרו, ירוצו אל כל עבר ופנה, אל כותל המערבי ילכו, לקבורת רחל יסורו, על הר הזיתים ישפכו שיח, על קבר אחד צדיק יזורמו דמעות, יתחננו יתפללו עליהם, על בניהם על קרוביהם, על גואליהם בחו"ל מחזיקיהם ותומכיהם אשר ישלמו בשקליהם בעד תפילותיהם ובני יפו יחושו, יטושו, ידאו, יעשו עבר, אל חוף הים ילכו, מקום בו הגמלים ירוצו, אל הגנים יסורו, שם יאספו מתבואות הארץ, יקצרו פני גנים, ינצלו את האורחים החדשים, יהיו לאנשי הביניים ויום ולילה לא ישבתו.

מי מהם יותר מצליח? יד מי על העליונה, יד השפחה או יד הגבירה? כיושבי ירושלים כן גם יושבי יפו עניים המה, רק שיושבי ירושלים עניים המה ומקבלים חלוקה ויושבי יפו עניים והרבה מהם אינם מקבלים חלוקה.⁴⁴

42 איגרת ועד בית מדרש אברבנאל בירושלים אל חברי ועד בית הספרים הכללי, מיום י"ח בסיון תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4793.

43 זכרון דברים לועד בית הספרים הכולל בירושלים (ללא תאריך, כנראה תרנ"ד). בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4793.

44 הצבי, א (ה' באב תרמ"ה).

למרות ההחלטה ולמרות מקומה העדיף של ירושלים בעיני רבים אין פירוש הדבר כלל שמיקום הספרייה בירושלים נתקבל כדבר המובן מאליה. יתרה מזו, הרמאן שפירא הציע עוד בשנת תרמ"ב (1882) ליסד מוסד ללימודים גבוהים בארץ-ישראל. לדעתו יש לרכז את הקמת המושבות החדשות באיזור אחד, המרוחק במקצת מירושלים, מחוץ להישג ידם של הקנאים לדת. ומשום כך צריך גם המוסד המוצע לקום במרכזו של איזור זה ולא בירושלים גופא.⁴⁵

מניעים דומים נתגלו גם בוויכוחים שהיו במזרח אירופה בשאלת מיקומה של הספרייה הלאומית. ניתן לחלק את ההשקפות בנושא זה לארבע: (א) אלה שצידדו ללא הסתייגות או היסוס בירושלים; (ב) אלה שצידדו בירושלים, אך רצו לדחות את הגשמת התכנית לזמן מתאים יותר, כשישתפרו התנאים הדתיים-רוחניים, התרבותיים והכלכליים בעיר; (ג) אלה שצידדו ביפו; (ד) אלה שהעדיפו שהספרייה תוקם באחת מן המושבות החדשות. אבל גם אלה שנמנו עם בעלי שתי ההשקפות האחרונות הודו שמקומה הראוי של הספרייה הוא בירושלים ורק משום שהנסיבות הקיימות אינן מתאימות יש להעבירה למקום אחר. אלה שצידדו בירושלים עשו כן מתוך שיקולים אידיאולוגיים, ובמיוחד פעלו אצלם מניעים מסורתיים, דתיים ולאומיים. על אלה נוספו שיקולים מעשיים יותר, ובמיוחד כוחה של ירושלים כסמל יהודי אוניברסאלי בעיני ציונים ולא ציונים כאחד. אלה שצידדו בהקמת הספרייה מחוץ לירושלים עשו כך יותר מפני שהתנגדו לירושלים מאשר בגלל העדפת מעלוחיהן של יפו והמושבות. ויחד עם זאת, היו גם מי שראו יתרונות ברורים, תרבותיים וחברתיים, במיקום הספרייה ביפו. מוויכוח זה על מיקומה של הספרייה הלאומית עולים באופן ברור הדי המאבק בין ירושלים ליפו על כתר המנהיגות ביישוב היהודי בארץ-ישראל.

להלן נבחן מתוך פירוט-מה אחדים מן המניעים שבאו לידי ביטוי בוויכוח על מיקום הספרייה הלאומית. קנאותם של החוגים החרדיים בירושלים ונטייתם להטיל חרמות בשם הדת היו ידועות לשימצה הן בארץ והן בחוץ-לארץ וסייעו להצמית כל מעשה שיש בו חידוש או יזמה. למרות שירושלים היתה בדרך הטבע המקום המתאים ביותר מבחינה רוחנית להקמת הספרייה, רב היה לדעתו של יצחק נפך 'חששא דעינא בישא' ולפיכך אולי עדיף שתוקם באחת המושבות.⁴⁶ בגלל אותה סיבה עצמה דחה לילינבלום כל כוונה מידית להקים את הספרייה בירושלים והוסיף כמה טעמים משלו:

... אין דעתי נוחה מיסוד בית עקד לאומי בירושלים, לעת עתה לא זה המקום ולא זה העיר. העיר הזאת לע"ע עומדת תחת ממשלת אותם הרבנים שכמעט החרימו את הגאון מבויסק ז"ל. בעיר הזאת אין זכר לאינטעליגנציה יהודית, המתישבים החדשים רחוקים ממנה ברחוק מקום, ורק לחג הפסח או חג אחר יבואו שמה, על כך לדעתי אין עוד מקום בה לבית עקד לאומי. לע"ע צריך ליסד את בית העקד ביפו ואם נזכה — נעתיקהו לירושלים...⁴⁷

45 המליץ, יח (ג) בתמוז תרמ"ב.

46 איגרת יהודה נפך אל יהושע איזנשטדט, מיום כ"ב בסיון תרנ"ד. ארכיון ציוני מרכזי, A/35/4.

47 איגרת משה ליב לילינבלום אל מנחם אוסישקין, מיום כ"ד בסיון תרנ"ג. ארכיון ציוני מרכזי, בירושלים.

A/24/א3/328

שמואל מוהליבר, ממנהיגי תנועת 'חיבת ציון', היה מלא פקפוקים באשר לטעמו ולעיתויו של הוויכוח בעניין הספרייה הלאומית בכלל, ומיקומה בירושלים — בפרט. מלבד הטיעון הכלכלי שהעלה במכתבו אל סירקין היו עמו נימוקים נוספים נגד תכנית הספרייה, שכנראה היסס להזכירם במכתבו. קרוב לוודאי שמצבה החברתי של ירושלים, על המחלוקות שבה, היה אחד מאלה. במכתבו אל סירקין טוען מוהליבר:

... בדבר אוצר הספרים בירושלים הטבת מאד להשיב להם שמקודם נחוץ לדאוג בעד בית לאוצר כמנהגו של עולם. 'אדם קונה בית ואח"כ מכניס לתוכו כלים'. גם צדק כבודך בעוד ספיקות רבות בזה ועוד לא הגיעה העת ליסד בירושלים בית ספר. הן אין להתפלא על אשר שלחו מהם פעמים מכתבים בדבר בית ספר, כי כן טבע כל איש ואיש להיות עסקן בדבר מה, וכאשר לע"ע עדין ירושלים שוקטה מעסקי מסחר קניה מחפשים להם טרדות שונות, ולעסוק בבית ספר היא טרדא שיש בה תענוג, אבל לפנינו יש דברים הרבה העומדים ברומו של היישוב והם עיקרן של היישוב. ע"כ אין לנו לע"ע להטריד את רעיונינו במה שהיישוב יכול לעמוד בלעדו איזה זמן. עכ"ז חלילה לנו לחות דיעה לבטל את הענין.⁴⁸

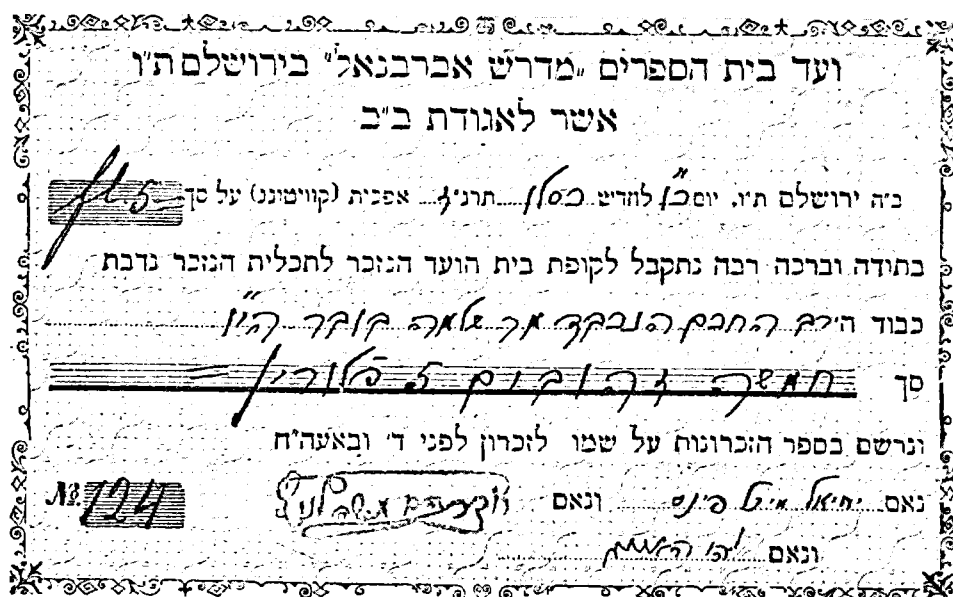
במלים אחרות, מוהליבר טוען שהזמן אינו מתאים להקמת ספרייה לאומית בירושלים, משום שלעיר חסרים התנאים הכלכליים היסודיים. משום כך חשוב יותר לתת את הדעת תחילה על היסודות החינוכיים לקיומו של היישוב בעיר ולהניח, לפי שעה, עניינים אחרים, חינוכיים פחות. יחד עם זאת סבר מוהליבר שיש לשמור על הרעיון של תכנית הספרייה לבל יגווע. בנוסף להחלטה העקרונית על כינונו של בית ספרים לאומי בארץ-ישראל, נפלה גם ההחלטה על מיקומה של הספרייה בירושלים באותו פורום רשמי-למחצה, שהתאסף בכ"ט בתמוז תרנ"ג בבית ד"ר מיכלזון באודיסה.⁴⁹ להלן נביא קטע מיומנו של דוד סוחובולסקי:

ביום ה' בערב נאספו [הוועד והצירים] לבית הד"ר מיכעלזאהן והנה שקלו וטרו אודות הבית נאמן לבית העקד באה"ק: ה' ליליענבלום, גאלדבערג, ראזענטהאל, פינעס חוו דעתם כי מקום הבית נאמן יהיה ביפו, וה' אוסישקין, עפשטיין, בן-עמי וכו' חוו דעתם כי מקומו יהיה בירושלים. והנה אחרי וכוחים רבים החליטו: כי ביפו יהיה בית עקד פאפולארי, אשר ממנו יקחו ספרים לכל המושבות; ובירושלים יעשו בית עקד גבוה לאומי ומקום בנין הבית נאמן יהיה בירושלים והחליטו כי כעת יניחו כל הספרים הנאספים בבית העקד ביפו, אך כאשר יבנה הבית נאמן באה"ק יניחו ביפו רק הספרים הפאפולאריים והספרים היקרים הנוגעים לזכרונות קדומים וכו' ישימו בבית העקד אשר בירושלים ובחרו ועד משלשה אנשים, ליליענבלום, בן-עמי, רבניצקי אשר להם ישלחו את הנדבות לטובת הבית נאמן באה"ק, כן הספרים לטובת בית העקד אשר באה"ק והמה ישימו תו על הספרים להבדיל בין הספרים הפאפולאריים אשר ישארו ביפו והספרים האחרים אשר ישארו ביפו רק עד אשר יבנה הבית נאמן בירושלים.⁵⁰

48 אגרת שמואל מוהליבר אל יהושע סירקין, מיום י"ג בתשרי תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, V/790.

49 ראה לעיל.

50 יומן דוד סוחובולסקי, תרנ"ג (ראה לעיל, הערה 25).

קבלה על תרומה לוועד בית הספרים 'מדרש אברבנאל' משנת תרנ"ז.
חתומים: יחיאל מיכל פינס, אברהם משה לונץ ואליהו האנגי

בישיבה נתקבלו החלטות בשלושה נושאים, ראשית, עניין מיקום הספרייה בירושלים; שנית, תפקידה של הספרייה הציבורית ביפו; ושלישית, הקשרים בין הספרייה שביפו ובין הספרייה הלאומית העתידה לקום בירושלים, עד שתקום האחרונה.
דו"ח הישיבה מציין שהאוסף של הספרייה הציבורית 'שער ציון' (שהוקמה בתרנ"א) יהיה בעל אופי עממי, אבל יכלול גם ספרות מדעית וטכנית, כדי לענות על הצרכים המידיים של אנשי המושבות החדשות. על-ידי כך תמלא ספריית 'שער ציון' תפקיד של ספרייה מרכזית או אזורית, שתספק שירותים לכל האיזור שמסביבה. עד שתסתיים הקמתה של הספרייה הלאומית בירושלים יישלחו כל הספרים לספרייה שביפו ואלה שיסומנו כמיועדים לספרייה הלאומית יועברו בסופו של דבר לירושלים. לאחד-העם היתה השקפה דומה מאוד על העניין:

... יום ג' שעבר יצא מפה לא"י ה' סירקין. קודם יציאתו היתה לנו ישיבה קטנה עמו ע"ד שאלת 'בית-העקד הלאומי' אשר כידוע לכם היה הוא המעורר לדבר. אחר מו"מ ארוך הסכימו חברי, וגם ה' סירקין, לדעת, שלע"ע אי אפשר לגשת לפעולה כזו, ורק זאת עלינו לעשות: ליסד ביפו 'ועד' שישגיח על בתי העקד שכבר ישנם וייסד גם חדשים. מרכז כל בתי העקד שבא"י יהיה 'שער ציון' שביפו. אליו יבואו כל הספרים מחו"ל, והוא (כלומר הועד שיעמדה בראשו) ישתמש בהדובליקטים (שבחדי יבואו במספר רב) ליסד מחלקות בערים אחרות ובמושבות. ועל יד בית העקד שביפו תוסד מחלקה מיוחדת, שתהיה כעין התחלה לבית

העקד הגדול לעתיד לבוא. אל המחלקה הזאת יובאו ג"כ דובליקטים וחוז' לזה גם ספרים אחרים שבעליהם יתנום ב פ י ר ו ש בשביל מחלקה זו. ההבדל בין המחלקה הזאת ובין 'שער ציון' הוא כי תחת שהאחרון נותן ספרים למקרא לידי קוראיו המוציאים אותם מן הבית וגם מן העיר, לא תהיה הרשות לשום אדם להוציא ספר מן המחלקה מכתלי חדרה והלאה. אלה הם ראשי פרקים מהצנתי. את הפרטים אני מניח לכם, ובהיות ה' סירקין אצלכם תוכלו להועץ יחד ולהוציא את הדבר אל הפועל. עליכם לדעת כי ה' סירקין יכול לעשות בזה הרבה, אך לפי תכונת רוחו דרוש לעוררו ולתת בידו פרוגרמא פרטית. כי נוטה הוא להימשך לפעמים אחר חלומות יפים שאין סופם להתקיים.⁵¹

ההחלטה להקים את הספרייה הלאומית בירושלים, שנתקבלה באודיסה, בישיבה ביום כ"ט תמוז תרנ"ג, היתה בעלת חשיבות מכרעת בשביל עניין הספרייה. החלטה זו נתקבלה למרות העובדה שמרבית המשתתפים בישיבה העדיפו את יפו, מן הטעם שהישוב החדש הולך ומתפתח בה במהירות ומשום שכל האינטליגנציה של ארץ-ישראל מתרכזת בעיר זו ולפיכך, טבעי הוא, שביפו יימצאו יותר קוראים לספרייה הלאומית מאשר כל מקום אחר בארץ. לעומת זאת היתה ירושלים 'למרכז ההתנוונות והבערות', משום שמקירבה יצאו ההכרזות הידועות לשמצה נגד היישוב החדש. אף-על-פי כן אימץ אוסישקין את כל רוחו כדי להטות את הכף לטובת ירושלים. וכך מספר ליטמן רחנטל בזכרונותיו:

כל הנאספים נמקו את 'הצעת יפו', בהוכיחם שבעיר זו ימצא המון קוראים וכו' וכו'. לאחרונה בקש מ. אוסישקין את רשות הדבור ונשא נאום ארוך על שאלת מקום הספרייה והפתיע בדבריו את כל הנוכחים.

'בשבילי אין ספריית ארץ ישראל — החל את נאומי המצוין — בית-מקרא. אנכי חושב אותה לספרייה לאומית, בתור בית עקד ואוצר הספר העברי. אנו חולמים ומקווים לשעה, שתשמש א"י מרכז לכל העם העברי. האידיאל שלנו הוא, כי כל היהודים הנפוצים והפזורים בגולה יבואו ארצה ויוסיפו לבנה על גבי לבנה, למען הקים את הבנין הלאומי הענקי... רצוננו הוא לרכז בא"י את כל קבוץ הגלויות... וכשם שלא נמיר לעולם את ארץ ישראל (אז כבר התעורר רעיונו של הברון הירש בדבר התישבות היהודים בארגנטינה) בארץ אחרת, כן לא נוכל להחליף את ירושלים בעיר אחרת במולדתנו! בא"י יתכנס כל עם ישראל בגופו ובירושלים יהא מרכז הרוח — הנפש העברית! תעודתנו היא (בתור 'חובבי ציון') לשים קץ לאסוננו הלאומי הגדול ולהתפוררותנו הנוראה. זה ארבעת אלפים בשנים יוצר רוחו של ישראל, המוצא את ביטוי בספרינו הקדושים. השכינה הישראלית נמצאת בגלות. מוכרחים אנו להמציא מקום מנוחה לנשמתנו הכואבת... עלינו לאסוף את כל ספרי ישראל ירושלימה! לא איכפת לי, אם גם לא ימצאו

51 איגרת אחד-העם אל 'בני משה' ביפו, מיום י"ב באייר תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ארכיון אחד-העם, מס' 1916. מן הראוי להדגיש, כי אכן בכל הנוגע לספריות ציבוריות קיבלו 'בני משה' את דעת אחד-העם והשתדלו להגשימה.

בירושלם קוראים לספרייה העברית — הרעים מ. אוסישקין בקולו האדיר — בשבילי אין זה בית מקרא — זהו אוצר לאומי רוחני! יבוא היום — אם נזכה אליו בימינו או לאחר מותנו — שאידיאל קבוצת-הגלויות יתגשם, שא"י תהיה מדינת עם ישראל וכל המפוזרים והמופזרים יתאחדו ויתרכזו במקום אחד, שאנו העברים נהיה לאדוני הארץ. 'יום זה מוכרח לבוא' — קרא הנואם בקול של מושל... 'אז נפתח את ספרינו הקדושים, המספרים על דברי ימינו ועל כל מה שהגה ויצר רוח ישראל. אז נחזה בהתגשמות חלומנו, ואזי תגיע הגאולה השלמה!... אנכי דורש, כי הספרייה הלאומית תווצר לא במקום אחר, כי אם אך ורק בירושלים'.⁵²

כמו ציונים אחרים לפניו ראה גם אוסישקין צד שווה בין כינוס העם היהודי בארץ-ישראל ובין כינוס המורשת הרוחנית שלו בירושלים. לפי דעתו, עצם ריכוזם של אוצרות הרוח של העם בירושלים חשובה בהרבה ממספרם של המשתמשים בספרייה בפועל. ניתן לטעון כמובן, שמפני שהדברים שצוטטו כאן נכתבו מתוך הזיכרון כשלושים-וחמש שנים אחרי שנאמרו הם אינם משקפים בדיוק את הנאום המקורי. אבל אין כל ספק באשר להשפעה שהיתה לדברים על הנוכחים, כשם שאין לפקפק כלל בכך שההחלטה שנתקבלה בעניין מיקום הספרייה הלאומית היתה בעלת חשיבות מכרעת מבחינה היסטורית וזאת למרות העובדה שכעבור שנה חזר סירקין והעלה את העניין בשעת ביקורו בירושלים. אוסישקין לא החשיב ביותר את ההתיישבות העירונית בארץ-ישראל, משום שבעיניו היתה התחייה הלאומית קשורה בעיקר בהתיישבות חקלאית וכפרית. אף אחת מערי הארץ לא היתה חביבה עליו במיוחד, להוציא ירושלים, אשר קדושתה עוררה בו הערצה נלהבת שרק מעטים מחבריו הציונים היו שותפים לה. בעיניו היתה ירושלים סמל לארץ-ישראל כולה. מאז ימי בחרותו נודע אוסישקין כמי שאינו יודע פשרות וכבעל רצון-ברזל, אף-על-פי שיש לחשוד שטיפח במתכוון תדמית כזאת של נוקשות, בתור חזית שמאחוריה יוכל להסתיר אישיות בעלת אופי רומאנטי ביותר, החולמת על גאולת עם ישראל בארץ-ישראל. אפשר שקו רומאנטי זה שבאופיו הוא המסביר, לפחות במידת-מה, את יחסו המיוחד לירושלים.⁵³ אוסישקין, שהיה מעורב בכל נפשו מנעוריו באידיאלים הציוניים, פיתח לעצמו מוקדם בחייו השקפה ציונית מעשית, פוליטית ותרבותית אישית משלו, כשהדגש מושם בעיקר בצד הפוליטי. הוא היה מצדד נלהב וחסר פשרות בירושלים ודרש שהמוסדות המרכזיים של היישוב היהודי יוקמו בה. גישה זו הונעה הן על-ידי רגש דתי-מסורתי והן על-ידי אינטואיציה פוליטית-היסטורית. בהשקפתו על מקומה של ירושלים בתחייתו הלאומית של העם היהודי היה אוסישקין עקבי מאד ראשית חברותו בתנועת 'חייבת ציון'. ועוד לפני ועידת אודיסה כתב אוסישקין אל סירקין, שפסח על שתי הסעיפים וחשב שאולי יש להקים את הספרייה ביפו, שרק ירושלים, ולא שום מקום אחר, הוא המקום היאה להקמתה.⁵⁴ חודש אחרי הוועידה דחק אוסישקין

52 ליטמן רונטל, 'אוסישקין וירושלים' — זכרונות מלפני ל"ח שנים, העולם (24 באפריל 1929).
53 שלום שוורץ (לעיל, הערה 23), עמ' 191–203. ראה גם Walter Laqueur, *A History of Zionism*, London 1972, pp. 473–474.
54 אגרת מנחם אוסישקין אל אחד-העם, מיום כ"ב בסיון תרנ"ג. ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, A/35/4/1.

ב' בני משה' שביפו להתחיל בעבודה במהירות ולפתוח במסע תעמולה ולשלוח חומר תעמולה על תכנית הספרייה לקהילות היהודיות שבאירופה.⁵⁵ בעקבות הדברים שנתפרסמו ב'המליץ' והמכתבים שנשלחו ל'בני משה' ביפו החלו לדון גם בארץ-ישראל בשאלת מיקום הספרייה הלאומית. 'בני משה' קיבלו את דעתו של אחד-העם מנהיגם, שטרם בשל בזמן למימוש תכנית ירושלים, אך יש ויש להוציא אל הפועל את התכנית להקים מחלקה מיוחדת במסגרת ספריית 'שער ציון' שביפו, שתשמש גרעין לספרייה הלאומית המתוכננת. לנושא זה נזקק גם עורך 'הצבי':

ידועים לנו כי ימצאו אנשים אשר יאמרו כי טוב לבנות בית כזה ביפו, השער ציון, מלבנותו בירושלים. אבל מלבד שירושלים היא מרכז הארץ הנה חיבה יתירה נודעת מכל בני ישראל לירושלים מאשר לכל שאר ערי ציון ובאשר על הבית הזה להיות בית כל ישראל כי גם אלה שאינם מרגישים עוד חבת ציון ... יתנו גם הם ספרים לבניין ספרייה כללית לעם ישראל, על כן מקום הבית הוא רק בירושלים.⁵⁶

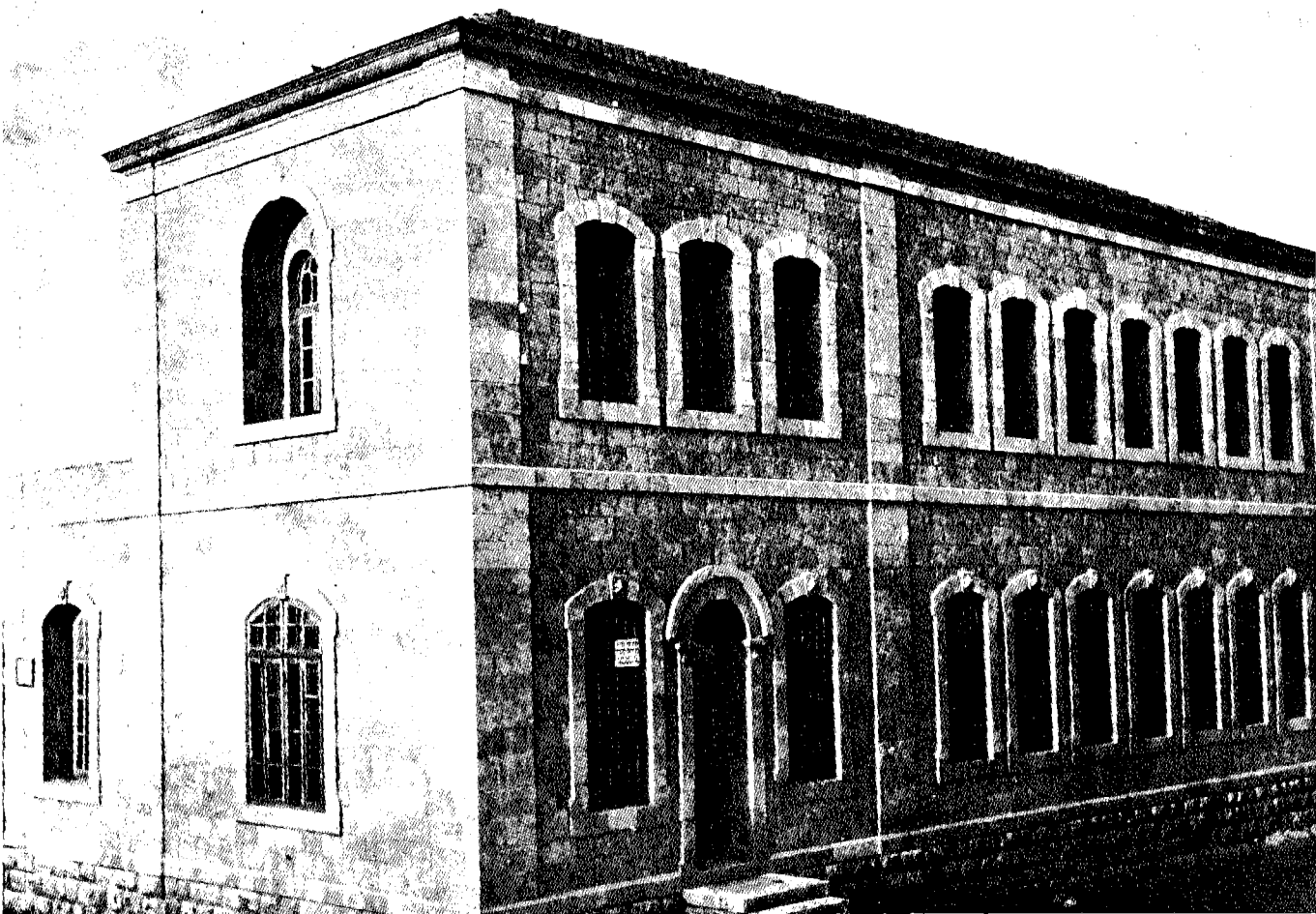
נוסף על שני הנושאים שדן בהם הקטע שהבאנו מתוך 'הצבי' — ספרייה לאומית בשביל העם היהודי כולו ומרכזיותה של ירושלים — העלה הכותב סיבות אחרות, כגון תירות של יהודים ועלייה-לרגל בחגים היהודיים, אשר יגדילו את מספר קוראי הספרייה. הוא סיים את מאמרו באומרו, שטעות בידם של אלה מבין 'חובבי ציון' המצדדים ביפו, שכן בדרך זו הם מעודדים ה'צרה' ששמה יפו.

בקיץ תרנ"ד ביקר סירקין בארץ, כדי לעמוד על מצבה של עין זיתים, יישוב בגליל שבו נכשלה החקלאות כליל. בהיותו בירושלים כינס את חברי ועד בית הספרים וכן את בן-יהודה וכמה משכילים מתושבי העיר. בראש הישיבה, שנתקיימה בח' סיון תרנ"ד, ישב סירקין והיא הוכרזה כישיבה שלא מן המניין. מטרת הישיבה היתה לבדוק את האפשרויות ליסוד ספרייה לאומית בארץ-ישראל.⁵⁷ בין הבעיות שנדונו היה גם עניין מיקום הספרייה. באותה ישיבה אמר י"מ פינס שמאחר שספרייה לאומית היא אחד המוסדות המאפיינים אומה מודרנית ומאחר שקיימה יכול לחזק את התודעה הלאומית, המקום היחיד היא לה הוא ירושלים, שהיא מרכז העם היהודי. ד' ילין הטיל ספק בעצם נחיצות הוויכוח בשאלת הקמת הספרייה, מאחר שהנוכחים כבר עוסקים במעשה עצמו מזה זמן-מה. דבר זה היה בו משום הכרה רשמית-למחצה בשאיפתה של ספריית 'בית מדרש אברבנאל' לראות את עצמה כגרעין הספרייה הלאומית, ודחק לשוליים את הוויכוח בעניין המיקום. אך, כזכור, הטיל סירקין ספק מלכתחילה באשר למעשיות שבקביעת ירושלים כמקום הספרייה והכריז כי הוא מעדיף את יפו. הוא גילה שלפני הישיבה התייעץ עם אנשי 'חובבי ציון', ובמיוחד עם

55 איגרת מנחם אוסישקין אל 'בני משה' ביפו, מיום כ"א בסיון תרנ"ג. ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, A/35/23/1.

56 הצבי, ט (א' באב תרנ"ג).

57 קיצור זכרון דברים החמשי לועד בית הספרים הכללי לספרות ישראל בעה"ק ירושלים, ח' בסיון תרנ"ד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. מסמך זה הודפס והופץ ברבים והוא מבוסס על הפרטיכל המפורט בשם 'זכרון דברים ה' לאספה יוצאת מן הכלל לועד בית הספרים הכולל שנעשתה לכבוד האדון סירקין', אשר נכתב בכתב ידו של דוד ילין ושומר אף הוא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4793.

בניין בית מדרש אברבנאל, כפי שקיים עד היום ברחוב בני ברית בירושלים

ר"ש מוהליבר, שחשב שבנסיבות השוררות עתה, ירושלים אינה מתאימה ושכדאי שאוספי הספרים יישמרו לעת עתה ביפו, בטבריה או בצפת. כדי לתמוך בהצעתו הביא סירקין שתי סיבות, אשר לדעתו ולדעת רבים מ'חובבי ציון' הן בעלות משקל מכריע נגד בחירת ירושלים. ראשית, הקנאה וההתנגדות שניתן לצפות לה מצד הלא-יהודים היושבים בירושלים, העוינים כל גילוי של לאומיות יהודית; שנית, קנאותם של החוגים החרדיים, המתנגדים לכל מפעל חדש. נימוקיו של סירקין עוררו ויכוח סוער שבו באו לידי ביטוי לא רק ההשקפות השונות בעניין הספרייה, אלא נתגלתה גם השקפת המשכילים בנוגע לפעולותיהם הם ולנסיבות המשתנות של חייהם בירושלים. הקטעים שלהלן מובאים על-פי פרוטוקול הישיבה, שנרשם בידי דוד ילין:⁵⁸

58 זכרון דברים ה' לאספה יוצאת מן הכלל לועד בית הספרים הכולל שנעשתה לכבוד האדון סירקין נ"י, ח' בסיון תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4793.

האדון ילין אומר להשיב על שני הדברים העומדים בפנינו לשטן בדבר הבחירה בירושלים. — על דבר קנאת הגויים אין לפחד כלל, רגילים הם לראות בירושלים ספרים באים מדי פעם לישיבות השונות ... ומה רבו בתי הישיבות של הספרדים בירושלים אשר בכל אחד מהם נמצאים ספרים לאלפים ואין איש משים ליבו להם. ובכלל רחוקים הם שכנינו מהתערב בענין בתי ספרים ולא יגע הדבר ללבם כלל. ... ובדבר המניע השני ... הנה אם הרה"ג מאהליזער מיוחד פחד גדול אין פלא, הוא חושב כי בירושלים לא יוכל איש לצאת מפתח ביתו מחמת הקנאים הסובבים ברחובות, אבל אנו היושבים בירושלים יודעים היטב כי הסכנה אינה גדולה כל כך, אין פחד קנאים מסבבים ברחובות ואין מאומה ובשלוש נוכח לעשות מעשינו מבלי התנגדות. הנה בית הספרים מדרש אברבנאל ... פתוח יום יום ואין פוצה פה ומצפצף ועוד ימצאו רבים מלובשי השטריימל שבאים לבקר.

האדון פינס מוסיף ... לפני בואו הנה לפני חמש-עשרה שנה אמר לו חותנו כי הולך הוא למקום עקרים ונחשים ... והוא השיב לו אז כי ההתנגדות בכלל תבוא רק מן הדברים ולא מהמעשים. צריך לאדם רק לעשות ולא להרבות בדברים ואז אין מקום למחלקת. את הדברים האלה הגיד גם לאדון בכר בבואו הנה ליסד בית ספר והוא עשה כך, פתח בית ספר והגדילו ובדברים המעיט והנה בית ספר קים וכל התנגדות חלפה כצל. ואם בבית הספר (שקאלע) באוצר ספרים לא כל שכן. הנה שמע סירקין גם דעת בן הרב שמואל סלאנט בענין הזה כי אין כל התנגדות מצד הרבנים. ואם נקרא בקול כי ביבליתיק הננו מייסדים, אולי יאמרו עוד אחדים כי יש בדבר מינות, אבל אם נאמר פשוט כי ישיבה (ממין ישיבות הספרדים) אנו מיסדים לא תקום מחלקת. גם אם ימצאו בה ספרי ההשכלה החדשה לא תקום התנגדות, הנה בישיבה הגדולה של הרב עזריאל ז"ל, נמצאו כל ספרי ההשכלה החדשים, וכן בישיבת הרב גאגין ואין מדבר דבר. האדון ילין מוסיף ... אם על בית מדרש אברבנאל אשר רב ספריו הם מהספרות החדשה אין התנגדות, אין ספק שלא תהיה התנגדות כנגד האוצר הכללי אשר רב ספריו יהיו מהספרות התלמודית, אשר על כל פנים לה חלק היותר גדול בספרותנו ... הם יבואו אל הבית. האדון בן יהודה מוסיף כי עתה אין עלינו לפחד כלל מהתנגדות. אם היה לפחד, היה זה לפני עשר שנים בהיות יד הקנאים יותר חזקה ובכל זאת נוסדו גם אז בתי ספרים ואיש לא התנגד ומה גם עתה. האדון בכר אומר כי הדבר הוא להפך, עתה זמן בין המצרים ויש לפחד ממסירות ... האדון פינס אומר כי מוחה הוא כנגד הדברים האלה, אין סימן בין המצרים עתה ... רבים מן הנאספים מסכימים לדיעה זו. האדון יעבץ אומר כי שמע שבעת שמע הרב מבריסק כי נכונים לאסוף אוצר ספרות ישראל אמר: יביאו נא את הדבר תחת ידינו. וכאשר אמר לו כי בבית כזה שצריכים להמצא ספרים מכל המינים, גם אלה אשר לא לפי רוח החרדים, או גם ספרים מתנגדים להם, אמר: ומה בזה? ישלחום אלינו ונגנום.⁵⁹

בעקבות הוויכוח הוחלט סופית שהספרייה הלאומית תוקם בירושלים. החלטה זו אישרה למעשה את החלטת אודיסה משנת תרנ"ג ושמה קץ לוויכוחים נוספים בנושא זה. יתרה מזו, אנשי ספריית 'בית

הכרוז הראשון של 'בית ספרים מדרש אברבנאל', תרנ"ב

בית ספרים
מדרש אברבנאל
בירושלם

נוסד בשנת ת. לנלות ספרד

אדון נכבד

הישם, המקום והזמן השתתפו יחד לבנות בית בציון למרכז לספרות ישראל, בית ספרים בשם מדרש אברבנאל. אנודת בני ברית בעיר הקדש העלתה על לבם את תעודתה הרוממה לתת לב אחד לנפוצות יהודה בכל ארצות פזורהם. אף זכרה את ירושלים ואת הר קדשה כי הוא המקום האחד שכל ישראל מכונים את לבם אליו גם בשובו גם בחרבנו, ותמצא את שנתנו תרנ"ב השנה הארבע מאות לנלות אחינו מספרד ולחאקסם ברחמים גדולים ארצה תורכיה, לזמן הראוי לשים את ספרתנו לאות הברית במקום אשר כרת ה' את בריתו עם אבותינו כי בשנת נלות ספרד החלו אחינו הנהדרים ההם להתערב עם שאר אחיהם ולהתקרב אל הארץ הקדושה אשר עיני כל ישראל אליה מעולם ועד עולם, ולשוב להיות לגוי אחד ולבלתי תפוצות עוד. ועתה, אדון נכבד, היאילך ותנה ירך עמנו וקדם את תרומתך תרומת ספרים בכל לשון ובכל ענין הנוגע לישראל ובסובך הגדול תעורר גם את מיודעך הנכבדים אוהבי תורתם, עמם וארצם, לחון גם הם בנקות ספרים את המפעל הגדול אשר ישם תפארת בני עמנו דון יצחק אברבנאל החכם האחרון לישראל על אדמת ספרד אשר יצא בראש הגולים, נקרא עליה.

וברכת בני בריתנו עליך תבוא בשיכך אבן בבנין הגדול שאנו בונים במרכז מולדתנו לכבוד תורת אלהינו וחכמת אבותינו, והיה שגך כתיב בספר זכרוננו לברכת עולם בעיר העולמים.
ירושלם בחדש החמש' בשנת אלף ושמנה מאות ושלש ועשרים לנלותנו.

חברי ועד בית מדרש אברבנאל בירושלם

זאב יעבץ
דוד גלין
יוסף מיוחס

האדרסה :

Herrn Director Ephraim Cohn (für M. A.) in Jerusalem, Palästina.

מדרש אברבנאל' ראו בהחלטה זו משום מתן 'אור ירוק' לפיתוח ספרייתם, לספרייה לאומית ובמיוחד לאור העובדה שאוספו של בן-יהודה עתיד להיות מועבר לידיהם. הדברים שנאמרו בישיבה מצביעים גם על השינוי בתנאים החברתיים שחל ביישוב היהודי בירושלים, אף-על-פי שמפעם לפעם עוד הופיעו דברי התקפה של הקנאים הדתיים, שוב לא היו להם משקל והשפעה כבעבר. סימן אופייני לכך הם אוספי ספרי ההשכלה שבישיבות, דבר שאי אפשר היה להעלותו על הדעת בעשור הקודם, אפילו אם מביאים בחשבון שהיהודים הספרדיים לא היו בדרך כלל בין הקנאים הקיצוניים בירושלים.

הדיונים בהיבטים המעשיים של תכנית הספרייה לאחר שהוחלט סופית שהספרייה הלאומית תוקם בירושלים החלו הדיונים על הוצאת התכנית אל הפועל. עוד בתרנ"ג (1893) קבע סירקין בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים, שהצעד הראשון בכיוון זה הוא לבקש רישיון (פרמאן) ממשלת תורכיה, בהוסיפו שאסור בשום פנים לנהוג בעניין זה בדרך של 'נעשה ונשמע'.⁶⁰ אחד-העם ו'בני משה' בארץ-ישראל השמיצו דעה דומה:

... גם מגיעים מכתבים רבים בדבר יסוד בית ספרים לאומי אך אין אחד מהם אשר יזכור כי ראשית דבר הוא, להשיג על זה רשיון מסטמבול. האפשר להעלות על הדעת כי בית רם כזה יוסד בלי רשיון ... עד מתי נשכח לשאול את פי בעל הבית?⁶¹

ההאצה היתרה להשגת הרשיון נבעה מן הדאגה שדאגו אנשי 'בני משה' לגורל הספרים ולהבטחתם שיישאר לעולם קניין הכלל וברשות ציבורית ושלא יגיעו לידיים פרטיות אשר יעשו בהם כבתוך שלהם. בכך נשאר 'בני משה' נאמנים לעקרונותיהם, שלפיהם כל המפעלים שנועדו לשרת את הציבור, חייבים לפעול בתוך מסגרת ציבורית הולמת.⁶² אולם אוסישקין לא היה בין המאיצים בעניין זה, על כל פנים לא לפני שיושגו הכספים הדרושים לביצוע התכנית ולפני שתיאסף כמות של ממש של ספרים וחומרים אחרים.⁶³

לא היתה כל אפשרות להפריד את עניין הרישיון מבעיית הבעלות על הספרייה. במאמציהם להבטיח שהבעלות על הספרייה תהיה ציבורית העלו 'בני משה' מספר הצעות: (א) לאחד את הספרייה עם בית-ספר 'אליאנס' ברישיון רשמי, כדי להבטיח שהספרים אכן יישארו רכוש הציבור (הצעת גרזובסקי); (ב) ליסד אגודה ציבורית בבריטניה, שבידיה תהיה הבעלות על הספרים (הצעת איזנשטדט);⁶⁴ (ג) לבקש מחברת 'כל ישראל חברים' שתפרוש את חסותה באופן רשמי על הספרייה

60 איגרת סירקין אל מיסדי 'בית מדרש אברבנאל', מיום כ"ז באב תרנ"ג. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, 4793.

61 מכתבים מארץ-ישראל, ד (א' באב תרנ"ג).

62 ראה: ספר הזכרון להנהגת בני משה בארץ-ישראל, מס' 18, כ"א בתמוז תרנ"ג. ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, A/35/14/1.

63 איגרת מ' אוסישקין אל בני משה בארץ-ישראל, מיום ג' באלול תרנ"ג. ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, A/24/23/1.

64 ספר הזכרון להנהגת בני משה בארץ-ישראל, מס' 18, כ"א בתמוז תרנ"ג. ארכיון ציוני מרכזי, A/35/14/1.

הלאומית (הצעת אחד-העם);⁶⁵ (ד) לרכוש או לבנות למטרת החסנת אוסף הספרים בניין מתאים שניתן להכריז עליו כהקדש (שמשוהוכרז כך שוב אי אפשר להשתמש בבניין לכל מטרה אחרת). רכוש זה, על כל הכלול בו, יירשם על שמו של אזרח פרטי, לאחר מכן יודיע הבעלים-כביכול לשלטונות שבכוונתו להעביר את הבניין על הכלול בו בנאמנות לידי הקהילה היהודית בירושלים, בתנאי מפורש שאם תתפזר הקהילה יועבר ההקדש לידי עדה יהודית בעיר אחרת. נוסף על כך ימונה ועד נאמנים שינהל את ההקדש (הצעת פינס).⁶⁶ פינס חשב, שטוב יהיה אם הוועד יהיה מורכב מן הרבנים הראשיים בארץ-ישראל ובגולה. לעומת זאת העדיף איזנשטדט שהנאמנים יהיו המנהיגים או הרבנים של הקהילות שבאירופה. דעה שלישית הביע בן-יהודה, שגרס שמן הראוי שהוועד יהיה מורכב בנוסף על מנהיגי הקהילות היהודיות באירופה, מנציגי האגודות הפילאנתרופיות ואלה של אגודות אחרות, כגון 'בני ברית'.⁶⁷ רוב המשתתפים בישיבת 'ועד בית הספרים הכולל' ראו ברעיון ההקדש פתרון מעשי לבעיות הבעלות הציבוריות של הספרייה. בעיה חשובה יותר, אולי אף מאלה שנדונו לעיל, היתה מימון תכנית הספרייה. שאלת המימון נדונה במכתבים שהחליפו ביניהם מנהיגי התנועה הן בגולה והן בארץ. איזנשטדט הכין אומדן של הסכום שיידרש למימון כל ההוצאות הבסיסיות של התכנית, להוציא רכישת ספרים:⁶⁸

הון היסוד: רכישת הקרקע והוצאות הבנייה —	10,000 פראנקים
הוצאות שנתיות: שכר האחראי —	1,200
החזקה ומסים —	500
כריכה והובלה —	1,000
הוצאות אחרות —	300
סך-הכל	13,000 פראנקים

בעת הישיבה נשאל סירקין מה נעשה בחוץ-לארץ כדי לגייס כספים בשביל התכנית. תשובתו היתה, שמעט הכספים שנאספו עד כה הוצאו על העברת ספריו של המשורר המנוח יל"ג. יתרה מזו, טרם הוקם גוף כלשהו שיעסוק בגיוס כספים. סירקין הציע לעורר התעניינות בתכנית באמצעות פרסומת בעיתונות היהודית. אולם אחדים ממשתתפי הישיבה התנגדו באומרם, שאין להפריז בפרסומת בשלב זה ושעל כל פנים מוטב להשאיר זאת בידי מי שהוסמכו לכך.⁶⁹ א"מ לונץ טען, שההוצאות הן משני סוגים: (א) הוצאות הקשורות ברכישתם ובהעברתם של הספרים ויתר החומר הספרייתי לירושלים; את הכסף הדרוש לשם כך יש לגייס בחוץ-לארץ; (ב) הוצאות הקשורות בהפעלתה ובהחזקתה של הספרייה בירושלים; הכספים הדרושים לשם כך אפשר שיבואו מאגודות

65 איגרת אחד-העם ל'בני משה' בארץ-ישראל, מיום א' באב תרנ"ב (כנראה צ"ל תרנ"ד). ארכיון אחד-העם בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

66 בהצעה נזכר הוקף, הוא ההקדש המוסלמי למטרות צדקה. זכרון דברים ה' לאספה היוצאת מן הכלל לועד בית הספרים הכולל, ח' בסיון תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4793.

67 שם.

68 מכתבים מארץ-ישראל, ה (א' באלול תרנ"ג), עמ' נג.

69 זכרון דברים ה' לאספה היוצאת מן הכלל לועד בית הספרים הכולל ... ח' בסיון תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4793.

פילאנתרופיות, כגון 'חברת כל ישראל חברים'. אולם משתתפים אחרים טענו כנגד זאת שהאגודות הפילאנתרופיות תורמות סכומים גדולים לשיפור מצבו החומרי של היישוב היהודי בארץ, ועל כן אי אפשר לצפות מהן כי יתרמו גם לספרייה. כשראה ילין שלא ימצא בישיבה פתרון לבעיית המימון הציע הצעת-ביניים:

הנה לשכת 'בני ברית' ... פתחה פה בית ספרים בשם 'מדרש אברבנאל', ולה ארבעה חדרים ששכרה, שנים גדולים ושנים בינוניים והבית פתוח בכל יום ומשגיה יושב בו. ועתה במקום אשר נפנה לחברות אחרות לבקש כסף אשר התשובה מונחת בספק גדול, יותר טוב שנפנה אל הלשכה ולבקש ממנה כי תתן לנו להעמיד ספרינו בבית מדרש אברבנאל עד אשר נבנה הבית ... ולא תעלה עלינו כל הוצאה. והכסף שנאסוף נאספהו לבנין הבית. לעת עתה יש מקום בבית הלשכה לשמונת אלפים ספר.⁷⁰

להצעה זו היו מתנגדים רבים ועמם נימוקים שונים: (א) אין להעביר מפעל ציבורי לידיים פרטיות, כלומר לידי 'בני ברית'; (ב) ספריית 'בית מדרש אברבנאל' משאילה ספרים המתנגדים לרוח הדת וספרות המזיקה לילדים ולנוער ומסיבה זו בלבד מוטב להימנע מלהעביר ספרים לכל מוסד אחר; (ג) העברת ספרים שנתרמו במפורש לספרייה הלאומית המתוכננת מנוגדת לחלוטין לכוונות התורמים; (ד) אם ניתן לאחסן את כל הספרים באופן שמציעה ספריית אברבנאל, יימצאו בגולה מי שיטענו שנפתרה בעיית ההחסנה ולפיכך שוב אין צורך בתרומות לקרן הבנייה; (ה) אגודת 'בני ברית' אינה ידועה ברוסיה ואם יודע שהספרים שנשלחו לארץ-ישראל הועברו בפועל לאגודה יפסיקו הבריות לשלוח תרומות נוספות; (ו) מכל הסיבות מוטב לאחסן את הספרים בספריית 'שער ציון' שביפו. ילין קם להגן הן על הצעתו והן על שמה הטוב של ספריית אברבנאל ונתמך בידי אפרים כהן-רייס, היושב-ראש של לשכת 'בני ברית' בירושלים. שניהם ניסו לדחות את הטענות שהועלו נגד ההצעה: (א) אם נתקבלה החלטה נגד העברת הספרים לכל מוסד אחר, מדוע צריך לטפול על ספריית 'בית מדרש אברבנאל' דווקא אשמה של ניהול כושל? (ב) בתקנות ספריית 'בית מדרש אברבנאל' נאמר במפורש, שלא כל הספרים יושאלו לילדים; ויתרה מזו, מכינים עתה קטלוג של הספרים המתאימים לילדים ולנוער. על כל פנים, כל השאלות הספרים ייעשו מתוך שמירה קפדנית על תקנות הספרייה; (ג) אין לסמוך יתר על המידה על הנדבנים היהודים המעטים בחוץ-לארץ, שלהוציא תרומות מידיהם הוא תהליך ארוך וקשה, כפי שהודה גם סירקין, שבא זה עתה מרוסיה; (ד) גם אם יאוחסנו הספרים לא בספריית 'בית מדרש אברבנאל', אלא בבניין אחר, גם אז יטענו שהספרייה כבר מצאה לה משכן. לאמיתו של דבר, מוטב להסתכן בכך ולחסוך את דמי השכירות על-ידי העברת הספרים לספריית אברבנאל. במקרה זה אפשר להסתפק בבקשת תרומות לקרן הבנייה בלבד; (ה) הספרים יופקדו באופן חוקי בידי 'ועד בית הספרים הכולל' ולא בידי שום גוף אחר, והוועד הוא שיחליט לידי מי יועברו. הוועד יבחר רק אנשים או מוסדות מהימנים, ועל-ידי הסכמתה לאחסן את הספרים באורה זמני אין 'בני ברית' אלא גומלת חסד. מאחר שהמשתתפים לא יכלו להגיע לכלל החלטה, נתקבלה הצעתו של סירקין להשאיר את ההחלטה הסופית בידי 'ועד בית הספרים הכולל'.⁷¹ אולם, בתקציר של אותה ישיבה, שנשלח לקהילות בחוץ-לארץ יחד עם מכתב-לוואי, נאמר:

... נמנו וגמרו אחרי משא ומתן ארוך לקבל את הצעת ילין אשר הציע להכניס ... [את הספרים] לע"ע בבית הספרים מדרש אברבנאל אשר יסדה ח' 'בני ברית' פה בירושלים, וישמרו יחד על ידי שומר הספרים אשר לח' 'בני ברית' והיו לעם למקרא.⁷²

הוועד דן גם בעניין מציאת שטח קרקע מתאים בשביל בניין הספרייה הלאומית. הונחו לפניו שתי הצעות מפורטות, ששתיהן הוכנו על-ידי חברי הוועד: (1) לפנות אל א"ל פרידלנד, נדבן ואיש 'חובבי ציון' מפטרבורג, ולבקשו לתרום למטרה זו חלק מנחלתו שבירושלים; (2) לפנות בבקשה דומה אל אחת מן האגודות של יהודי בוכארה, שבידיה היו חלקות קרקע פנויות בירושלים. האגודה שאלה פנו אכן הסכימה להקצות מגרש ואפילו הציעה לבנות את הבניין תמורת מאה נאפוליונים, אך ביקשה לשמור בידיה את הבעלות. אנו רשאים להניח, שההצעה הראשונה נדחתה, אף-על-פי שאין בידינו ידיעות מדויקות על כך. אשר להצעה השנייה, הוחלט לדחותה לפי שעה, משום שהמגרש המוצע היה רחוק מדי מרוב השכונות היהודיות בירושלים.⁷³

בישיבתו החמישית של הוועד הוחלט לשלוח תקציר מודפס של הדיונים יחד עם פנייה לתרום ספרים. הפנייה (שנקראה בשם 'דברי יהושע') נוסחה בידי סירקין⁷⁴ וביטאה את השקפתו על הספרייה הלאומית, כפי שהושפעה מן הדיונים שנערכו בישיבה. השינוי המשמעותי ביותר הוא האישור הרשמי שנתנה הפנייה למיקום הספרייה בירושלים. כזכור, פקפק סירקין אם מתאימה ירושלים למטרה זו והכריז על אהדתו ליפו כעיר המתאימה להקמת ספרייה לאומית יהודית; אבל כנראה שינה את דעתו לאחר הפגישה עם אנשי ירושלים:

המקום אשר בחרנו בו אנחנו פה, פה אחד, אין איש יתיצב נגדו, כי אין טוב ממנו במוכן רוחני ובורח גשמי והאנשים אשר כל ישעם וכל חפצם להקים בית אוצר כזה כנים המה, אנשים חכמים וידועים ובדבר הזה אין איש הולך אחרי מחשבותיו אשר לו לבדו. אין כאן לא חסידים ולא מתנגדים, לא חרדים ולא פורקי עול, כי אם אנשים יהודים בלב ונפש...⁷⁵

ניתן להסביר את השוני שבין האמור בפרוטוקול ובין התקציר, אם מניחים שהמשא-ומתן נמשך גם בזמן שבין ניסוח הפרוטוקול המקורי בידי ילין ובין הדפסת התקציר (הנושא, דרך אגב, אותו תאריך עצמו). כנראה הוחלט במהלכו של משא-ומתן זה להעביר את הספרים באורח זמני לספריית אברבנאל. אולם, אם קוראים את דברי המשתתפים באותה ישיבה, מתקבל רושם שונה לגמרי והוא, שחברי 'בני ברית' השתלטו על 'ועד בית הספרים הכולל'. סביר מאוד להניח כי הרכב הוועד נעשה במחשבה תחילה כדי לאפשר קבלת החלטה לטובת 'בני ברית'. ראייה לכך ניתן למצוא גם בדיונים שנערכו בין דוד ילין ליהושע איזנשטדט בעניין הקמת הוועד. באחד ממכתביו אל איזנשטדט כותב

72 קצור זכרון דברים לוועד בית הספרים הכללי לספרות ישראל בעה"ק ירושלים ... ח' בסיון תרנ"ד, עמ' 6. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4793.

73 זכרון דברים ב' לוועד בית הספרים הכולל בירושלים, ח' באדר תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4793.

74 ראה נספח ב.

75 שם. מן הראוי לציין, שבמסמך זה נעשה שימוש לראשונה במונח 'ביבליוטיקרים' ... 'ידועי ספר' לציין הספרנים לעתיד של הספרייה הלאומית.

ילין: '... ובו תראה כי לא הזכרנו כלל את שם הקנדידאט אשר הוספתם אז במכתבכם בין השיטין כי חפצים אנו באנשי שלום ומנוחה...'⁷⁶

אף-על-פי שאיננו יודעים באיזו אישיות מדובר כאן, הדברים ברורים ויש בהם אישור להנחתנו שהוועד היה מורכב אך ורק מ'אנשי שלומנו'. יתרה מזו, בדיקת הרכב הוועד מראה, שארבעה משבעת חבריו השתייכו ל'בני ברית'. יושב-הראש שלו, כהן-רייס, היה גם נשיא לשכת 'בני ברית' בירושלים. סביר להניח אפוא, שכאשר הועלה שוב לדיון עניין העברת הספרים, הכריעו קולותיהם של חברי 'בני ברית' את הכף לטובת ספריית 'בית מדרש אברבנאל'. החשד שהוועד היה 'מוכן' מקבל אישור מדו"ח רשמי של 'בני ברית' שפורסם בתר"ע (1910). וכך נאמר שם: '... ותהי תכלית האסיפה לשים את בית מדרש אברבנאל לספרייה לאומית לכל הספרים העתידים להקבץ'.⁷⁷

סיכום

השנים תרנ"ג-תרנ"ד היו שנים מכריעות בגיבוש רעיון הספרייה הלאומית, במיוחד במישור האידיאולוגי. הדיונים שבהם עוצב הרעיון ונבחנו הדרכים לביצועו נערכו ברוסיה ובארץ-ישראל. אין כל ספק, שגורם אידיאולוגי בעל משקל מכריע בעיצוב הרעיון סיפקו הציונות הרוחנית של אחד-העם וצאצאה הארגוני, אגודת 'בני משה', שביקשו לתרגם אידיאולוגיה למציאות. מצד שני, הדרך למימוש רעיון הספרייה הלאומית הותוותה על-ידי המדיניות והפעולות של 'בני ברית' בארץ-ישראל. בכללן הצטיינו שנים אלה במידה רבה בדיונים אידיאולוגיים ותיאורטיים, אולם ההתקדמות בפועל היתה דלה מאוד.

ואף-על-פי כן, בתקופה זו נתקבלו כמה החלטות היסטוריות. ראשית, ההחלטה היסודית בדבר הצורך בספרייה לאומית יהודית בארץ-ישראל. אף-על-פי שהצורך בספרייה לאומית כבר אושר על-ידי הכינוס הרשמי-למחצה שנערך באודיסה בשנת תרנ"ג, חשב סירקין שנחוץ לחזור לנושא זה בשיבתו החמישית של 'ועד בית הספרים הכולל'. נוסף על רצונו להאזין להשקפותיהם של הנוכחים בשיבה, העלה סירקין את שאלת קיומה של הסכמה כללית בעם למפעל, שאלה שדחיפותה נבעה מן העובדה שעל אוצרותיו הרוחניים של העם, כפי שנשתמרו בספריו, ריחפה סכנת פיזור ואובדן לתמיד. בעיני אנשי ירושלים היתה זו רק שאלה רטורית, והם ראו את התשובה לכך כמובנת מאליה. ככלות הכול, משימה זו ממש העסיקה אותם זה זמן מה ומחויבותם לה מוחלטת. חשובה מזה היתה עמדתו של פינס, שציין שתנועת השיבה לארץ-ישראל, הסוחפת עתה את העם היהודי, מקפלת בתוכה הקמת ספרייה לאומית כאחד המוסדות הטבעיים של העם.⁷⁸ במלים אחרות, פירוש גם ריכוז אוצרותיו הרוחניים במקום אחד. מכאן החשיבות והמשמעות ההיסטורית המיוחדת שנועדה לרגע זה, שבו נקשרת הספרייה הלאומית עם שיבתו של העם היהודי לארצו. עניין נוסף שמעולם לא היה מוטל בספק בעיני אנשי ירושלים היה, שהספרייה תוקם בירושלים, אף-על-פי שהדיונים

76 איגרת ד' ילין לי' איזנשטדט, מיום כ"ב בשבט תרנ"ד. ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, A/25/37/244.

77 דברי הימים ומסירת החשבונות המתיחסים לבית הספרים הכללי מדרש אברבנאל תרנ"ב-תר"ע, ירושלים תר"ע, עמ' 3.

78 קצור זכרון דברים החמשי לוועד בית הספרים הכללי לספרות ישראל ... ח' בסיון תרנ"ד. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 40793.

בחוף־לארץ על נושא זה נתנו מקום רב לדאגה בכל הנוגע לזמן המתאים להתחיל בו בהקמת הספרייה.

יתרה מזו, עושי דברו ושליחיו של הוועד האודיסאי ביפו היקשו לא מעט בעמדתם על קבלת החלטה לטובת ירושלים, למרות העובדה שהחלטה עקרונית בזכות ירושלים נתקבלה עוד קודם לכן בפגישה ההיסטורית שנערכה באודיסה. בעניין זה כתב איזנשטדט לילין:

... בנוגע לעצם הענין: הנה אין לי ולשום איש מאתנו כל הצדקה אף להגיד כי בל תיסדו 'בית עקד כללי' בירושלים ועל כן אין אנו רשאים להגיד לכם שום דבר על כל מה שעשיתם או אומרים לעשות. אולם אם אומרים אתם לעסוק בדבר על יסוד ב ח י ר ת נ ו עלינו להגיד לכם כי גם אנחנו (לאמור: חמשת הנבחרים) נבחרנו רק לועד של 'משתדלים' ולא יותר ואתם הבאים בכחנו... אין כחכם יפה מאתנו, וכשם שאנו רק ועד 'משתדלים' ביסוד בית עקד כללי בירושלים כן הנכם לא יותר מחברי ועד המשתדלים ... מובטחני כי החברים הנכבדים הנבחרים לזה לא יחשדונו בשום דבר אם יבארו הדברים כפשוטם: שאין בידינו הכח לקחת עלינו יותר ממה שנתנו לנו המיסדים ... החברים הנכבדים [בירושלים] ... יקבלו עליהם החברות בועד המשתדלים והננו חושבים אותם לחברים לנו בועד המשתדל ... ובלעדיהם לא נעשה דבר ... וגם מכם נבקש להודיענו מכל דבר שהנכם אומרים לעשות בענין זה. ותיכף שישב השלום ... [לירושלים] ואחינו שבגולה יחדלו מלקבל בכל פוסט שמועות לא טובות מירושלים ניגש אל המלאכה ויחד נשלח מכתבים להמיסדים ... ולכל נדיבי הלב וכלנו נחתום עליהם.⁷⁹

יש לזכור שמכתבו של איזנשטדט נכתב לפני ביקורו של סירקין בירושלים ולפני שנתקבלו ההחלטות המתייחסות למיקום הספרייה ולתפקיד ההחסנה הזמני שתמלא ספריית אברבנאל. אף־על־פי שאנשי יפו לא יכלו לקוות לשלוט ב'ועד בית הספרים הכוללי', הם ניסו להגביל את טווח פעולתו ולצמצם את סמכותו למסגרת ההחלטות שנתקבלו בכינוס הרשמי־למחצה שנערך באודיסה — אבל הדבר לא עלה בידיהם. כלום טיפחו, עוד בשלב זה, תקווה נואשת שהספרייה תוקם ביפו, למרות הכל?

אך היזמה בעניין עברה לידי 'בני ברית' בירושלים, שהונהגה בידי אישים רבי תושייה מקרב המשכילים שבעיר. מיזוג שתי הספריות, דהיינו, העברתו באופן רשמי של 'בית הספרים לבני ישראל' לאחריות 'ועד בית הספרים הכוללי' והעברתו בפועל של אוסף הספרים לספריית 'בית מדרש אברבנאל', אף־על־פי שהיה עניין המובן מאליו בעיני אנשי 'בני ברית' באווירתה המיוחדת של ירושלים, נחשבו כצעד מוצלח שנוקף לזכות אגודה זו.⁸⁰

קשה להימלט מן הרושם ש'בני ברית' אירגנו את הדברים מראש, כך שיהיה להם רוב בוועד. בדרך זו

79 איגרת י' איזנשטדט אל ד' ילין, מיום י"ג באדר א' תרנ"ד. ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, A/153/166.
80 'על המאורע הזה דרש אדלמן ואמר: ספריהן של שתי הספריות רבו אלה עם אלה. אלה אמרו "עלי יניח צדיק את ראשו" ואלה אמרו "עלי יניח צדיק את ראשו" עד שהיו "לאבן" אחת מתחת למראשותיו של כהן־רייס, הוי אומר תחת ראשו'. א' כהן־רייס, 'תולדות הספרייה הלאומית בירושלים', מזרח ומערב, ה (תר"ץ-תרצ"ב), עמ' 64.

הצליחו להשיג החלטות על מיזוג שתי הספריות וכן שספריית אברבנאל תשמש בית-אוצר לספרי הספרייה הלאומית המתוכננת. אף-על-פי שהחלטות אלה היו ביסודן החלטות נכונות באותן נסיבות, הגיעו אליהן בדרך שאינה דרך, ולו רק בשל העובדה שהמכתב המבקש מספריית אברבנאל לקבל את הספרים לפיקדון והתשובה החיובית על בקשה זו היו חתומים בידי אותו אדם עצמו (יעבץ). אף-על-פי שהחלטות בעניין תכנית הספרייה הלאומית היו בעלות חשיבות היסטורית ברורה, יש להתפלא על כך שהן לא לוו בשום אמצעים כספיים. לא נקבע תקציב קבוע ולא היתה שום הבטחה שהקרנות הנחוצות כדי להתחיל בתכנית וכדי להמשיכה, אכן יושגו. כרגיל, קיוו שיימצאו תורמים ובמובן זה לא היתה תכנית הספרייה שונה מתכניות ציוניות אחרות בתקופה זו ובתקופות מאוחרות יותר. אכן, אי-בהירות בענייני מימון היתה תכונה אופיינית למרבית המפעלים הציוניים. תמוהה עוד יותר העובדה, שהפנייה לבקש תמיכה בתכנית הספרייה הלאומית, שנוסחה במקורה באודיסה בשנת תרנ"ג, לא פורסמה כמעט באף אחד מכתבי-העת היהודיים בגולה. כתב-העת היחיד שבו פורסמה היה 'מכתבים מארץ-ישראל' של איזנשטדט, שהיה בעל חוג קוראים מוגבל. אחד החברים שעליהם הטיל הוועד האודיסאי לקבל תרומות וספרים עבור הספרייה הלאומית היה י"ח רבניצקי. כשנשאל בשנת תרצ"ה על הפנייה ועל חלקו בה, ענה רבניצקי, שאינו יכול להיזכר בתוכנה או אפילו בעובדה שנתמנה מטעם הוועד לתפקיד מסוים זה.⁸¹

מכל זה ניתן ללמוד שכאשר מדובר בתרגום רעיונות הלכה למעשה גילו אנשי 'חיבת ציון' לעתים קרובות אי-אונים תמוה. זאת למרות — או אולי בגלל — עוצמת חזונם וחיוניות רעיונותיהם ותכניתיהם, שבהם הם גילו גם חוש עיתוי מופלא.⁸² בשלב זה (תרנ"ג-תרנ"ד) עדיין היתה הספרייה הלאומית היהודית בגדר מושג ערטילאי, רעיון, חזון — לפני תרגומו למציאות. אך היה זה רעיון, אשר לאחר שעוצב וגובש בדיונים רבים, החל לעלות כמטרה מוגדרת וממוקדת, אף שיש להודות שטרם הותוותה בביורור הדרך להגשמתו. אולם ההתחלה בכיוון זה נעשתה בידי יוסף חזנוביץ, אשר מאמציו סייעו ליצור את הגרעין שממנו עתידה לצמוח הספרייה הלאומית היהודית.

81 מימים ראשונים, א (מאי 1935), עמ' 366.

82 השווה: D. Vital, *The Origins of Zionism*, Oxford 1975, pp. 153–154.

עמוד ראשון, כתוב בידי דוד ילין, של זכרון הדברים לאסיפת ועד בית הספרים הכולל (ח' בסיון תרנ"ד)

איגרת יהושע סירקין אל מייסדי ספריית 'בית מדרש אברבנאל'

יהושע ב"ר סירקין

מינסק (רוסיה)

יום ד' כ"ז מנחם אב תרנ"ג

לכבוד חכמי לב, עמודי התוך בתחית עמנו ושפתנו,
מייסדי 'בית מדרש אברבנאל', בעיר הקדושה ירושלים ת"ו

אדוני,

אין קץ לשמחת לבי בקראי את מכתבכם היקר אלי מיום י"ב לחודש זה ואשר קבלתי ביום שלשום. את אשר אנחנו יזמנו לעשות ואשר חשבנו בסתר אהלינו — הוצאתם אתם לפעולות אדם! הן זה ימים ושנים בא הרעיון בלב אוהבי עמנו בארצנו לאסוף ולקבץ את כל ספרי ישראל, תורתו, וחכמתו אל מקום אחד, לבנות להם 'בית נאמן במקום נאמן', כי למה כל חמדת ישראל הלא לספירתו ולתורתו! וזה מקרוב, בהיותי בעיר הבירה פטרבורג, דברתי בזה עם רבים וכן שלמים אתנו, ובתוכם גם את הרב הד"ר הרכבי, וכלה ונחרצה לבקש מקום לבית האוצר הזה בעיר קדשנו מאז מעולם. ועתה, ברוכים אתם לאלהי ישראל, כי היה את לבבכם להעיר את טובת עמנו במכתב גלוי לדבר הגדול והקדוש הזה. מקום מושבכם ושמיכם הטובים וערב לנו כי יכול תוכלו וחפץ ה' בידכם יצלח. והנה אנכי, אשר כבדתם אותי לפנות אלי, נכון בכל עת להושיעכם ולעזרכם בכל לחי ויָקְלָתִי; הנני להיות סוכנכם ועושה רצונכם בעירי ובארצי, ובכל אשר תאמרו אלי אעשה. אולם בטרם נגש אל המלאכה נחשב־נא דרכנו ועלילותינו ולא נהיה כְּסָחִי תפל על קיר נטוי. לדעתי, מעשיכם יהיו עתה על הסדר הזה, שאין להטות ממנו ימין ושמאל: (א) לבקש רשיון מאת הממשלה לַיִסָד ולפתוח בית אוצר כזה, ולא להקדים נעשה לנשמע; ואז לא תפלו ברע ולא תיראו כל מלשין בסתר וכל פגע רע ושטן המשחית. (ב) לאסוף כסף לבנין 'בית נאמן' על אדמת הקהל, בית אבנים וברזל אשר לא יירא מאש ממים ומרעש; תכנית הבית ההוא, חדריו ואולמיו יהיה נערך בטוב טעם ודעת, למען יִחֲסוּ בו ספרי האוצר וקוראיהם ברחבה, במשטר וסדר, כתבנית בתי אוצר הספרים המדעים, אם גם קטון בכמותו ומדותיו. (ג) להושיב נַעַד עשרה אנשים מטובי העיר, לַפְקֹחַ על כל צרכי בית האוצר מיום הַסָּדוּ ובכל עת ובכל שעה, להגדילו ולהאדירו, לתועלת לשם ולתהלה. הועד ההוא יַפְקִיד סוכנים ושומרים על הבית, עוזרים וסופרים מעיר ועיר על פני כל האדמה, גזברים ואוצרות לאסוף כסף ולקבץ ספרים ושכיות החמדה לבית ההוא, (ד) לבקש מוצא לכסף להוצאות תמיד, לקנות ספרים בכל עת, לתת משכורת לשומרים וסוכנים ולחַזֵק את בדק הבית.

אם על פי הדברים האלה תעשו, רק אז גדול יהיה כבוד הבית ההוא, ויהיה מבצר חזק לאומתנו לתורתנו וללשוננו. אך עתה, כנראה, תִּחְלּוּ מעשיכם מן הקצה השני, ותבקשו לכם ספרים מכל קצוי ארץ; ומה תעשו ליום ישטפכם שטף ספרים רבים? כי דעו לכם שיש בארצנו אוצרות חושך ומטמוני מסתרים מספרי לשוננו, כמעט נטושים על פני כל גג הבית, מְגוֹרֹרֹת ומרתפים אין דורש ואין מבקש, ובְּעֵלֵיהֶם ידו לשמכם אם תקחום מאתם, אחרי אשר רוב הספרים האלה, אשר אספנו אנחנו ואבותינו — אין כל חֶפֶץ בהם לבנינו אחרינו, אשר לא יֵדְעוּ תורתנו ולשוננו הקדושה, אחרי ימי

הדרור אשר קרא מלך חסד לאחינו זה כשלושים שנה. אנה תחביאו את המון הספרים האלה, ואם תמצאו ידיכם ורגליכם לעשות בהם סדרים, לשְמֶרם ולתָתֶם לכל הבא ללמוד ולקרוא? חלילה לכם מעשות כדבר הזה; ואם לא יהיה סדר נכון בראשית ימי בית האוצר, ומה גם אם יבולו גלי ספרים בחדרים צרים ושכורים, אז תבאישו את שם הבית ההוא, אשר יפול ולא יקום עוד.

על ידי עתה ספרים רבים למען בית האוצר, כמו כל ספרי המשורר י"ל גורדן, אשר הפקיד בידי טרם מותו להמציאם לבית אוצר באה"ק, וכן גם פוליגלוטא גדולה בשמונה כרכים (דפוס לונדון, ש' 1657) ועוד הרבה. כן הבטיח הרב ר"א צידרבוים, המו"ל את 'המליץ' לנדב את ספריו אחרי מותו, ואולי כן אעשה גם אנכי. מלבד זאת, באתי בדברים ובמכתבים עם יורשי הרה"ח ר' אהרן קויפמן מפטרבורג לקנות מהם את כל ספריו אשר השאיר, שיש ביניהם רבים עתיקים ויקרים למאד, ויש לבקש על זה לכסף מוצא — לדאבון לבי נעצרתי בפעם הזאת לבוא ליום בחירות הנעד באודיסא, אך עוררתי אל כל מידועי לדבר דבר בעת ההיא, על אודות בית האוצר ההוא; וכפי שיודיע לי הרמ"ל ליליינבלום, מצאו דברי מסילות בלב רבים, ועוד יַעֲשֶׂה בזה הרבה. ובקרב אהיה בעיר פְּרִיז וגם שם אשמיע את דברי רבבים. אך, שונה אני את דברי, כי מראשית עלינו לאסוף כסף הרבה ולבנות בית, ואחר לקבץ ספרים.

זה מקרוב, השמיע גם הסופר הנודע בן־יהודה במ"ע 'המליץ' על דבר בית אוצר ספרים בירושלים. אשאלכם, אדוני, והודיעוני האם אחד הוא עם האוצר אשר תאמרו אתם? או היו שני בתי אוצר לספרים בירושלים? מאד יתחמץ לבי בקרבי אם לא נוכל להתאחד בדבר הגדול הזה כל בית ישראל בכל ארצות פּוֹזְרִינו, ומה גם אם אין שלום גם ביניכם יושבי עיר קדשנו, וכל אחד יבנה במה לעצמו...

הנני עבדכם ועבד כל אוהבי עמנו באמת ובתמים, אך אין חֶבֶר אני לכל דורשי טובת נפשם ורודפים אחר הכבוד.

לדבריהם אֶחָל, והנני מוקירכם ומכבדכם באמת

יהושע בר"י סירקין

נספח ב

דברי יהושע

מכל מחמדינו שהיו לנו מימי קדם לא נשארו לנו רק תורתנו ושפתנו הקדושות וכל האצור בהן ואשר נכתב עליהן עד ימים אלה. כל תולדותינו ודברי ימינו, חכמתנו ובנתנו לעיני העמים הלא הם בספֶרֶתנו אשר תחַיֵּינו וחשב רוחנו אל קֶרְבָּנו מעוצר רעה ויגון אשר ימצאנו בארצות פּוֹזְרִינו חדשים לבקרים. ואיך לא יהמה לבנו בראותנו את ספרינו ויקר תפארתנו נקבצים ונאספים אל בתי אוצר ומדרש לא לנו הם ונתונים ומכורים בערים ובמקומות אשר כמעט לא תדרוך בהם רגל איש יהודי, או יבואו במחילות עפר ומונחים בקרן זוית ועש וסס יאכל, כי לדאבון לבנו רוב אחינו ובנינו ספר עברי כספר החתום לפניהם.

מכל מקומות מושבות בני ישראל מאפסי ארץ, ישאו אחינו את עינם ולבם אל ציון הר קדשנו ולירושלים עיר אלהנו. העיר הקדושה הזאת היא נסנו ובה נדגול,¹ ואין עוד מלבדה מקום המאחד את לבות כל בני ישראל באשר הם שם.²

מה טוב ומה נעים לאצור את כל ספרי עמנו, המפוזרים ומפרדים בארבע כנפות הארץ אל תוך עיר קדשנו זאת! והיה האוצר הטוב ההוא, 'בית אוצר ספרי ישראל בעיר קדשו', למגדל עז ולצור מעוז לנו ולבנינו עד עולם. אל הבית ההוא יבוא כל חוקר ודורש בספרתנו ומצא לפניו עולם מלא וגן נחמד עושה פרי הלולים.

זה ימים רבים פָּרְשְׁנוּ יְדִינוּ (אני ומרְעִי אשר מחשבותיהם כמחשבותי) אל כל בני עמנו, להעיר את לבם אל הדבר הגדול הזה, אך כמעט אין עונה. ועתה כי זִפְנִי האלהים לעלות לארץ אבותינו ויביאֵנִי אל עיר קדשו בחברת טובי עמנו וחכמי ונוכחתי כי יש את לבם ישר להתחזק עמי על אלה ופיהם כפי וכלבבי, הנני עוד הפעם לקרוא את הקריאה הזאת באוזני כל בית ישראל: הדבר גדול וקדוש בעיני אלהים ואדם ולא יקשה ממנו לעשותו. המקום אשר בחרנו בו אנחנו פה פה אחד אין איש יתיצב נגדו, כי אין טוב ממנו במובן רוחני וברִנָּה גשמי, והאנשים אשר כל ישעם וכל חפצם להקים בית אוצר כזה כְּנִים המה, אנשים חכמים וידועים. ובדבר הזה אין איש הולך אחרי³ מחשבותיו אשר לו לבדו, אין כאן⁴ לא חסידים ולא מתנגדים לא חרדים ולא פורקי על, כי אם אנשים ישראלים בלב ונפש. הספרים אשר יבואו אל בית האוצר, איש איש למינהו מכל אשר נכתב ונדפס בשפתו הקדושה ובשפות אחרות עלינו ועל תורתנו אם טוב ואם רע, כן גם קוראיהם — יהיו מי שיהיו. הבית יהיה פתוח לרוחה לכל איש ואיש, יקבל נדבות בספרים ובכסף מכל אשר ידבֵּנו לבנו, ויתן ספריו לפני כל הבא לרוות צמאונו בתורת וחכמת ישראל, וגם ישלח העתקות מספרים יקרים לכל שואל ודורש, כפי התקנות אשר יסדרו אנשי הועד.

אולם לקבוצת ספרים רבים ולהעמידם על מכונם כסדרם והלכתם נדרש גם כסף לא מעט. עלינו למהר לבנות בית גדול ומיוחד לספרים ולמקרא,⁵ לקנות ספרים חדשים וישנים, למשלוח הספרים הבאים במתנה מעיר ועיר הנה, לכורכם, לשמרם ולטהרם, לעשות רשימות נכונות ולהדפיסם, להעמיד מנהלים וביבליוטקירים אנשים כְּנִים וידועי ספר, להקדיש סופרים וסוכנים בערים רבות ובאלה. אחינו כל בית ישראל, שימו כבוד לעצמכם ולתורתכם! הבו ספרים, הבו כסף לכוון את בית אוצרנו על תלו. ואם אשר חננכם אלהים אוצרות ספרים בירושה או אשר קִבְּצַתֶּם על יד, ותורתכם לא תתקיים לבניכם אחריכם, צו נא לבניכם להיות אוצרכם למשמרת בהיכל תורת ישראל לכם לזכרון תמיד. התחזקו וחזקו איש את אחיו ואיש את קרובו, ותהי רוח תורתנו הקדושה מרחפת עלינו ועל בית אוצרנו עד העולם!

ירושלים תוב"ב, במוצאי חג השבועות, שנת תרנ"ד.

יהושע בר"י סירקין, ממינסק ברוסיה.

1 בהמשך היה כתוב: 'אף כי לנו היא עתיד כי אם לצרינו, אך המלים נמחקו בקו.

2 בהמשך היה כתוב: 'כעיר ירושלים שממנה יצאה תורה ואורה גם לכל עמי הארץ, אך המלים נמחקו בקו.

3 'נחפש על', נמחק בידי המחבר ותוקן מעל לשורה.

4 'לא ב"ב אלא ב"ב' נמחק ביד המחבר.

5 היה 'ולקריאה' ותוקן מעל לשורה.

העלייה ממזרח אירופה לארץ-ישראל באמצע המאה הי"ט*

צבי קובץ

א

ארבעה מיפקדי אוכלוסייה של היישוב היהודי בארץ-ישראל נערכו ביזמתו של משה מונטיפיורי ובמימונו.

המיפקד הראשון נערך בשנת תקצ"ט (1839), בזמן ביקורו השני של מונטיפיורי בארץ, על-ידי מוזיקר אליעזר הלוי. מיפקד זה נועד לשמש יסוד לתכניותיו של מונטיפיורי להטבת מצב היהודים בארץ-ישראל,¹ אך למעשה השתמשו בו לשם חלוקת נדבות בלבד.

המיפקד השני נערך בעת ביקורו הרביעי של משה מונטיפיורי בארץ בשנת תרט"ו (1855). בביקור זה נקט צעדים מעשיים לזירוז הפרדוקטיביזציה של היישוב: קנה פרדס ליד יפו, פעל ליישוב משפחות יהודיות מצפת ומטבריה כדי לקרב יהודים לעבודה חקלאית והקים שני מוסדות לטיפוח המלאכה בירושלים: בית-מלאכה לאריגה ובית-ספר למלאכה לנערות.²

המיפקד השלישי נערך בזמן ביקורו השישי של מונטיפיורי בארץ-ישראל בשנת תרכ"ו (1866). והמיפקד הרביעי בשנת תרל"ה (1875), בימי ביקורו השביעי והאחרון של מונטיפיורי בארץ. רק חלק מנתוני המיפקד הראשון (תקצ"ט–1839) זכה לפרסום ולניתוח בידי י' מילר.³ על שלושת

* פרק מתוך עבודה לקבלת תואר מוסמך למדעי-הרוח באוניברסיטת חיפה, בהדרכת פרופ' עזריאל שוחט.
1 י' מילר, 'רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט', ספונות (תשכ"ב), עמ' תכו–תעב (להלן: מיפקד מונטיפיורי, תקצ"ט). וכן ראה: L. Loewe (ed.), *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, I, London 1890, p. 164. (להלן: יומני מונטיפיורי). בתרגום לעברית — בקיצורים והשמטות: י"ח טבירוב, ספר זכרונות לסיר משה מונטיפיורי ורעייתו יהודית (נערך ע"ד ר' אליעזר הלוי, הוצאת תושיה, וארשה 1898): 'כבר בפגישתנו הראשונה עם אנשי צפת, הנקודה הראשונה אליה הגיעה שיירתו של מונטיפיורי בדרכו מבירות, החל סיר משה לחקור על אודות מצב היהודים בצפת לדעת היצליח חפצו להעמיד את יהודי אה"ק על הקרקע למען ימצאו פרנסתם בעבודת האדמה'. וכן ראה: Lady Judith Montefiore, *Notes from a Private Journal*, London 1844, p. 230. תורגם לעברית על-ידי 'אחד מאוהבי שפת קודש': יהודית, ספר כולל ספור מסע לשרה יהודית מונטיפיורי, לונדון, בדפוס נתן בר יוסף ואללענטין, 1879 (?). בשנת תשל"ד צולם החלק הנוגע לביקור בארץ-ישראל ופורסם בהוצאת יד יצחק בן-צבי, בתוך: יומן מסע ואגרות — א"י בשנות השלושים למאה הי"ט, ירושלים תשל"ד (להלן: יומנה של יהודית): 'האנשים האלה מקבלים עזרה מאחיהם מארצות אחרות ועוסקים כל ימיהם בחורה ועבודת אלהים, אולם כאשר מספרם מתרבה ואמצעייהם פוחתים, אמר מונטיפיורי בלבו ליעץ להם ללמוד מלאכה את אותם צעירים אשר אינם מוכשרים או אינם נוטים לעבודת הקדש. נראה שגם עבודת אדמה מתאימה עבורם, אם רק חובטת הגנה לרכושם.'

2 יומני מונטיפיורי, ב, עמ' 48.

3 מיפקד מונטיפיורי, תקצ"ט.

המפקדים מן השנים תרט"ו (1855), תרכ"ו (1866), ותרט"ז (1875) לא נתפרסמו עדיין מחקרים. לוחות-המפקד המקוריים נמצאים ברשות ועד מזכרת מונטיפיורי, באוסף כתבי מונטיפיורי שבספריית בית-הכנסת הספרדי והפורטוגזי בלונדון. תצלומי הלוחות מצויים במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים,⁴ וכן בארכיון מכון בן-צבי. מיפקד מונטיפיורי משנת תקצ"ט (1839) הוא הראשון המבוסס על רישום אינדיבידואלי של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל, ומכאן חשיבותו. בדין ציין מיזל: 'מיפקדנו קרוב יותר למציאות מאשר כל אומדן אחר, בייחוד במקרים שבהם תוצאותיו מותאמות לידיעות ממקורות בני הזמן המבוססות יותר על חקירה ופחות על אומדנה'.⁵

בבואנו לבדוק ממדי העלייה מארצות מזרח אירופה לארץ-ישראל במחצית המאה הי"ט ואת אופייה נעזרנו בנחוני מיפקד מונטיפיורי תרט"ו (1855). לוחות המפקד הוכנו באנגליה וכל אחד מהם מכיל 15 עמודות, תחת הכותרות: השם, מקום הלידה, שנת העלייה לא"י, רכוש, עיסוק, פנוי, נשוי, שם האשה, מספר הילדים, שמות הילדים וגילם, גיל הבנים (מתחת לגיל 13, מעל לגיל 13), הערות, מספר הנפשות במשפחה.

ניתוח הנתונים במיפקד תרט"ו מאפשר בדיקת מספרם של העולים לבני העדה האשכנזית שנולדו בארץ, גיל ראשי בתי-האב בשעת עלייתם וגיל ילדיהם שעלו עמם. כמרכן ניתן לבדוק עלייתם אם היה הבדל משמעותי בעלייתם של צעירים או משפחות עם בנים לעומת משפחות אחרות, שבאה אולי בשל החשש מגיוס הבנים לצבא.

ב

העלייה ממזרח אירופה לארץ-ישראל בשלושים השנים הראשונות של המאה הי"ט היתה קטנה בממדיה. עלייתם של תלמידי הגר"א בשנים תקס"ח-תקע"ג (1808-1813) הגדילה אך מעט את כוחה של העדה האשכנזית בארץ.

בתקופת שלטונו של מוחמד עלי בארץ-ישראל, בשנים 1831-1840, נשתפר מצב הביטחון, חלה התקדמות כלכלית, ובמיוחד חל מיפנה לטובה, מתוך שיקולים מדיניים, במעמדם של הנוצרים והיהודים. כמו כן חודשו הסכמי הקאפיטולאציות, שמהם נהנו אזרחים בעלי נתינות אירופית, ובהם יהודים יוצאי ארצות אירופה, וכן הותר להם לבנות ולתקן את מקומות הפולחן שלהם.⁶ השיפור הכלכלי במצבו של היישוב היהודי בארץ-ישראל, מצד אחד, וההידרדרות שחלה במעמדם החוקי והכלכלי של היהודים במזרח אירופה, מצד אחר, הם שגרמו לתפנית בעלייה לארץ-ישראל מאיזור זה.⁷

4 תודתי נתונה לוועד מזכרת מונטיפיורי, אשר הואיל לאפשר לי שימוש בחומר, ולמכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, אשר העמיד לרשותי את תצלומי מיפקד תרט"ו (1855) — סרטי מיקרופילם מס' 532 (להלן: מיפקד מונטיפיורי, תרט"ו).

5 מיפקד מונטיפיורי, תקצ"ט, עמ' תכח.
6 M. Ma'oz, 'Changes in the Position of Jews', *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, p. 146

7 בעניין הקאפיטולאציות והשפעתן על היישוב היהודי ראה: מ' אליאב, 'קווים להתפתחותו של הישוב הישן במאה הי"ט', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 52.

כתוצאה מן העלייה בעשור הרביעי של המאה הי"ט גדל היישוב היהודי בארץ-ישראל. עובדה זו מתאשרת הן ממקורות נוצריים והן ממקורות יהודיים.⁸ מספר היהודים שהיה בתחילת המאה הי"ט כ-5,000 נפש גדל והגיע ל-9,000–10,000 נפש בשנת 1840.⁹

הקונסול יאנג כתב בדין-חשבון ששיגר ב-23 במאי 1839 לשר-החוץ פאלמרסטון, כי היהודים מתגוררים בערים שלהלן לפי פירוט זה:

ירושלים	— 5,500	עכו	— 200
שכם	— 150	יפו	— 60
חברון	— 750	צור	— 130
טבריה	— 600	צידון	— 250
חיפה	— 150	בכפרים אחרים	— 400
צפת	— 1,500	סה"כ	9,690 נפשות

ג

בשנת 1840 חזר השלטון התורכי לארץ, לאחר סילוקו של מוחמד עלי בעזרת מעצמות אירופה. כתוצאה מכך חלה נסיגה בסדרי השלטון והסדר בארץ, דבר שעלול היה לפגוע קשות בעלייה. אם בכל זאת לא הואט קצב העלייה וההיאחזות בארץ, יש לזקוף את הדבר להרחבת השפעתן של המעצמות בארץ-ישראל. העובדה כי קמו מגינים ליהודים בארץ הקודש היתה ללא ספק אחד הגורמים החשובים ביותר להמשך העלייה ואף להגברתה. אברהם לונץ, חוקר ארץ-ישראל, כתב במהדורה השנייה של ספר תבואות הארץ ליהוסף שווארץ:

וירשה (הסולטאן עבד אל מג'יד) למושל אירופה לשלוח את ציריהם לירושלים ולזכותם בהזכויות הידועות (בשנת תר"ד–1844 היו כבר בירושלים ששה קונסולים והם: אוסטרי, בריטי, סרדוני, פרנסי, צרפתי ורוסי) ועי"ז רבו העולים לעלות יותר ויותר אליה ולהאחז בה.¹⁰

8 גירוש היהודים מהכפרים ברוסיה, שהוחל בו בשנת 1824, גרם לנישולם של המוני בית ישראל מפרנסות מסורתיות כגון חכירה כפרית והחזקת בתי מזיגה. נוסף על הפגיעה הכלכלית נתעוררו חששות כבדים בקרב הציבור היהודי המסורתי גם לגבי עתידו של הדור הצעיר, בשל פרסום גזירת עבדות-הצבא (רעקרוטשינע), שקיבלה תוקף באוגוסט 1827, והניסיונות לבולל את האוכלוסייה היהודית על-ידי השכלה-מטעם, בתחילת 1844. המדיניות האנטי-יהודית, כפי שבאה לידי ביטוי ברוסיה, עברה גם לרומניה. בשנת 1832 כפתה רוסיה על נסיכויות ואלאכיה ומולדביה חוקה חדשה, שנקראה 'התקנון האורגאני'. בחוקה זו בלט שינוי גדול לרעת היהודים, מתוך נימוקים כלכליים. בשנת 1835 קיבלו הנסיכויות מעמד של נסיכויות-חסות רוסיות. החל משנת 1853 חלה על היהודים חובת שירות צבאי במולדביה (ראה: ח' לביא, 'תולדות יהודי הרגאט', בתוך: פנקס קהלות רומניה, א, יד ושם, ירושלים תש"ל). באמצע המאה הי"ט כבר נתנה פירותיה, בממלכה האוסטרו-הונגרית, המדיניות שנועדה להפוך את היהודים לאזרחים מועילים ומשכילים. בייחוד הוחרדו החוגים החרדים מן הפגיעה באורח-החיים הדתי ובחינוך המסורתי. ראה: נ"מ גלבר, קורות היהודים בפולין מראשית חלוקתה ועד מלחמת העולם השנייה, בית ישראל בפולין, א, ירושלים תש"ו.

9 השווה: J. Ben-Arieh, 'The Population of the Large Towns in Palestine during the First Eighty Years of the Nineteenth Century, According to Western Sources', in: M. Ma'oz, *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, pp. 46–69. וכן מאמרו של עוזיאל שמלך, 'קיום מיוחדים בדימוגרפיה של יהודי ירושלים במאה ה-19', פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 52.

10 י' שווארץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' תצ.

פתיחת קווי אוניות-קטור בים התיכון לארץ-ישראל, המעיטה את הסכנה שהיתה כרוכה בנסיעה לארץ.

בין העולים היו רבנים נכבדים וסוחרים, בעלי-הון ובעלי-מלאכה, חלקם צעירים שהגיעו עם ילדיהם. בין הרבנים העולים בלטו ר' שמואל סלאנט, שעלה עם משפחתו בשנת ת"ר והיה לאב בית-דין בירושלים, ר' זונדל סלאנט, וכן ר' מאיר אורבך שעלה מקאליש ב-1860. סביב אישים אלה התפתחה והתארגנה העדה האשכנזית בירושלים.

עם העולים האמידים נמנו הסוחרים בן-ציון ליאון (עלה מרוסיה ב-1843), נתן גרינבלט ויצחק גולדצוויג.

באותן שנים עלו תלמידי ה'חתם סופר' מהונגריה. בשנת תר"ב (1842) עלה ר' שמעון דייטש מפרסבורג. בשנת תרט"ז (1856) עלה ר' ישראל זאב הלוי הורוביץ, שכמה מאנשי קהילת איהעל קיבלו על עצמם לפרנס אותו בימי זקנותו בארץ-ישראל. בשנת תרי"ז (1857) עלה ר' משה המבורגר יחד עם אשתו ושבעת ילדיו.

תלמיד נוסף בישיבות ה'חתם סופר' בפרסבורג, שהושפע כנראה מרבנו, היה ר' דוד פרידלנדר, יליד רויצה שבפלך חרסון ברוסיה, שעלה בשנת תר"ט (1859) יחד עם אביו ר' יונה. גם המקורות הנוצריים המצביעים על הגברת העלייה לארץ לאחר שנת 1840. בסוף שנות הארבעים כתב הקונסול הרוסי באזלי:

בזמננו גוברת והולכת עליית היהודים לארץ-ישראל. מדי שנה באים לכאן על מנת להשתקע יהודים ממחוזות תורכיה אחרים, מהארצות הברבריות, מגרמניה ומרוסיה. התחבורה הנוחה וגם השמועות על הסובלנות הדתית ועל סדרי האזרחות הטובים הקיימים במזרח מסייעים לעלייה זו. יש עוד להעיר, כי סיפורי העיתונים על משאומתן דמיוני בין הסולטאן לבין בנקאים עשירים מזרע ישראל בדבר מסירת ארץ-ישראל לידיהם, הפיחו חלום ותקווה לתקופת ממלכת יהודה ובניין בית-המקדש. מתוך 4000 המשפחות היושבות כיום בירושלים ובערים אחרות של ארץ-ישראל, בעיקר טבריה, צפת וחליל רחמן (היא חברון), ספק אם יימצאו 100 או 200 שנולדו בארץ הזאת.¹¹

הגב' פיין, אשת הקונסול הבריטי בירושלים, עמדה על הגידול בעלייה והצביעה על המקור העיקרי לה: האשכנזים מנו למעלה מ-3,000. רובם היו יהודים רוסיים-פולנים שבאו לכאן בגלל הרדיפות ברוסיה.¹² לדעתה, היו בשנת 1846 כ-7,000 יהודים בירושלים.

האומדן של גב' פיין עולה ב-2,000 על הערכתו של החוקר יהוסף שווארץ (1845), שסבור היה כי בירושלים חיים 5,000 יהודים ומתוכם כ-1,000 מבני העדה האשכנזית מתוך כ-11,000 יהודים בארץ כולה.¹³ במהדורה הגרמנית של ספרו, שיצא לאור בשנת 1852, כבר מנה שווארץ 11,840 יהודים בכל הארץ, מזה 6,000 בירושלים. מקורות אירופיים אחרים נוטים, בדומה לגב' פיין, לאומדנים גבוהים יותר. טובלר (1846) וספנסר (1849), סברו כי בירושלים מצויים 4,000 יהודים, ואילו צרבואה (1851/2) מדבר על 7,000, וואן-דה-ולדה (1851/2) — על 10,000.¹⁴ ויליאם ברטלט (1853) הרחיק לכת עוד יותר:

11 מ' איש-שלוש, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 311.

12 E.A. Finn, *Reminiscences of Mrs. Finn*, London 1929, p. 54.

13 שווארץ (לעיל, הערה 10), עמ' תעא-תפא.

14 כל הנתונים עלי-פי איש-שלוש (לעיל, הערה 11), עמ' 150.

היהודים הם הציבור הגדול ביותר במספרו בירושלים, ויש יסוד להאמין שמספרם הכולל מגיע ל-11,000 והם מחולקים בין ספרדים ואשכנזים. האחרונים, יהודי גרמניה ופולין, מספרם מגיע ל-4,000 בערך. מספרם גדל הודות לעלייה מאירופה.¹⁵

בדין-וחשבון מן ה-1 בינואר 1858 כתב הקונסול ג'יימס פין, כי מספר היהודים בירושלים מגיע ל-8,000 בערך, והם מהווים מחצית האוכלוסייה בעיר. על היהודים האירופיים המדברים גרמנית, פולנית או רוסית אומר פין, כי תודות לחסות שהם מקבלים מן הקונסולים משתפר מעמדם הפוליטי. 'הם עולים יותר ויותר בחשיבותם ומספרם של הבאים מרוסיה גדל לאחרונה'.¹⁶ (ההדגשה שלי—צ"ק.)

בדבריהם הסבר שלו למשרד-החוץ הבריטי בעניין דרישתם של האשכנזים בירושלים לשחיטה נפרדת, כתב הקונסול פין ב-22 במאי 1862, כי מספרם הגיע בירושלים ל-3,000 נפש.¹⁷ קשה ללמוד מן האומדנים הללו על מספרם של יהודי ירושלים בכלל ועל חלוקתם לספרדים ואשכנזים, אך בולט הגידול שחל בשנים אלה. ביחוד בולט הגידול בחלקם של היהודים שעלו ממזרח אירופה.

האומדנים במקורות האירופיים לוקים כנראה בהפרזה, ואילו אלה של מיפקדי מוניטפיורי — בחסר, שכן לא כל היהודים שישבו בארץ ניאותרו להתפקד. אך יש מקום להשוואת תוצאות המיפקדים בשנים השונות. מתוך השוואת מיפקד מוניטפיורי משנת תקכ"ט (1839) עם מיפקד תרט"ו (1855) ניתן ללמוד על ההתפתחות שחלה בשש-עשרה השנים שחלפו בין שני המיפקדים.

ט ב ל ה 1

האוכלוסייה האשכנזית בארץ-ישראל לפי מיפקדי מוניטפיורי

שם	שנת תקצ"ט (1839)		שנת תרט"ו (1855)		שיעור הגידול
	ס"ה	%	ס"ה	%	
היישוב	1,714	100.00	3,998	100.00	+133.2
ירושלים	499	29.12	1,774	45.29	+355.5
צפת	601	35.07	1,267	31.13	+110.8
טבריה	395	23.02	803	19.78	+103.6
חברון	172	10.03	142	3.50	-18.6
חיפה	20	1.17	—	—	-100.0
יפו	9	0.53	8	0.20	-11.1
ג'רמאק	18	1.06	—	—	-100.0
עכו	—	—	4	0.10	+100.0

15 שם, עמ' 42.

A.M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews in Palestine*, I, London 1939, p. 257

17 שם, עמ' 297.

לפי מיפקד מונטיפיורי, תרט"ו (1855), הגיע מספרם של כל היהודים האשכנזים ל-3,998, בעוד שבשנת תקצ"ט (1839) נתפקדו 1,714 בלבד. כלומר: מספרם גדל ב-2,284 נפש תוך 16 שנים, גידול של 133.2%.

בולט הגידול במספרם של בני העדה האשכנזית בירושלים, מ-499 נפש בשנת תקצ"ט (1839) ל-1,774 בשנת תרט"ו (1855). שיעור הגידול — 255.5% — הוא כמעט כפול מהגידול הממוצע הכללי. ראוי לזכור, כי רק לפני ארבעים שנה כמעט שלא ישבו יהודים אשכנזים בירושלים, ואילו בשנת 1855 התרכזה בה כמעט מחצית (45.29%) היהודים האשכנזים בארץ. ירידת מקומו היחסי של היישוב האשכנזי בערי הגליל, צפת וטבריה, שהחלה לאחר מרד הפלחים (1834) ורעש האדמה (1837), נמשכה באופן ניכר לעומת הגידול בירושלים. בחברון התמעט באופן מוחלט מספרם של בני העדה האשכנזית ב-18.6%. תושבים מחברון עברו לגור בירושלים וביפו, כנראה בשל המצב הקשה שהמשיך לשרור בעיר, גם לאחר חידוש השלטון התורכי בשנת 1840.

ד

1. ארצות מוצאם של העולים. האוכלוסייה האשכנזית, שהתגוררה בארץ-ישראל בימי מיפקד מונטיפיורי בשנת תרט"ו (1855), היתה מורכבת בעיקר מעולים, ורק בחלקה הקטן —

טבלה 2

גברים — ילידי הארץ וילידי חו"ל — לפי מיפקד מונטיפיורי תרט"ו (1855)

ילידי חו"ל		ילידי הארץ		סה"כ גברים		
%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	
92.64	1,333	7.36	90	100.00	1,223	
100.00	1,133	100.00	90			שם היישוב
19.51	221	23.34	21	19.79	242	ירושלים — פרושים
16.06	182	5.55	5	15.29	187	והלין
5.38	61	2.22	2	5.15	63	וארשה
28.20	32	3.33	3	2.86	35	חב"ד
8.21	93	3.33	3	7.85	96	צפת — פרושים
26.13	296	16.67	15	25.43	311	והלין
17.48	198	22.23	20	17.83	218	טבריה — ווהלין
13.20	15	10.00	9	1.96	24	רייסן
29.10	33	13.33	12	3.68	45	חברון — חב"ד
0.09	1			0.08	1	יפו — ספרד ואשכנז
0.09	1			0.08	1	עכו — ספרד ואשכנז

מילידי הארץ. מסקנה זו עולה מהפרדת ראשי-המשפחה שהתפקדו ליוצאי הארץ ולילידי חוץ-לארץ.

מבין 1,223 המתפקדים נולדו בארץ 90 בלבד (7.36% מכלל הגברים), ואילו 1,133 היו ילידי חוץ-לארץ (92.64% מכלל הגברים). מימצא זה מצביע באופן ברור ביותר, כי העדה האשכנזית בארץ הייתה ברובה המכריע אוכלוסייה של עולים, ורק מיעוטה צאצאים של בני העליות החסידיות מן המאה הי"ח או של הפרושים בראשית המאה הי"ט.

מצב היהודים במקומות מושבותיהם בארצות מזרח אירופה במחצית הראשונה של המאה הי"ט מעורר את ההשערה כי מקור העלייה הראשי של יהודים אשכנזים לארץ-ישראל הוא ממלכת רוסיה, בה שררו תנאים אובייקטיביים קשים יותר ובה ישבה אוכלוסייה היהודית הגדולה ביותר. השערה זו נבדקה באמצעות הנתונים הרשומים בעמודה 'ארץ המוצא' במיפקד מונטיפיורי, תרט"ו (1855). לגבי 190 מתוך 1,133 הגברים ילידי חוץ-לארץ שם המקום היה לא-קריא, או שהיה חסר. הנתונים שלנו נוגעים אפוא ל-943 גברים עולים.

ט ב ל ה 3

חלוקת הגברים ילידי חו"ל לפי ארצות המוצא (מיפקד מונטיפיורי, תרט"ו)

ארץ המוצא		סה"כ		אוסטרו-הונגריה		רומניה		רוסיה	
		%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה
היישוב		100.00	128	13.57	127	13.47	127	688	72.98
הכולל			943	100.0	128	100.00	127	688	100.00
ירושלים — פרושים		21.36	201	6.25	8	0.78	1	192	27.92
והלין		18.80	177	28.12	36	27.56	35	106	15.41
וארשה		5.54	52					52	7.55
חב"ד		3.40	32					32	4.65
צפת — פרושים		8.72	82	11.72	15	13.38	17	50	7.27
והלין		18.58	175	21.87	28	39.38	50	97	14.10
טבריה — ווהלין		18.58	175	31.26	40	18.90	24	111	16.13
רייסן		1.48	14					14	2.03
חברון — חב"ד		3.52	33					33	4.80
יפו — כוללות ספרד		0.01	1	0.78	1			1	
עכו — כוללות ספרד		0.01	1					1	0.14

קרוב ל-73% (72.96%) מכלל האשכנזים יוצאי ארצות מזרח אירופה באו מרוסיה, ואילו מאוסטרו-הונגריה באו 13.5% בערך, וכמספר הזה בערך מרומניה. עובדה זו נותנת תוקף להשערתנו, כי העלייה לארץ-ישראל היתה גדולה יותר מליטא, רייסן ופולין, שיושביהן היהודים היו נתונים במצב כלכלי וחברתי קשה יותר מזה שבאוסטרו-הונגריה וברומניה.

מספר העולים מרומניה ומן הממלכה האוסטרית-הונגרית, שחיו בארץ בשנת תרט"ו (1855), היה שווה, פחות או יותר. ואכן, עד לפרסומו של 'התקנון האורגאני' (1832) היה חלקה של יהדות רומניה זעום בעלייה ועמד על 4.1%. בעשור שלאחריו הוא מגיע עד 11.5% מכלל העולים. הצרות שירדו על ראשם של יהודי רומניה, בגלל התערבותה של ממשלת רוסיה בענייניה הפנימיים של הנסיכויות, גרמו ככל הנראה להחרפת המצב ולזרם של עלייה לארץ ועלידי כך הושווה מספרם של יוצאי רומניה ליוצאי הממלכה ההאבסבורגית.

2. גיל העולים. מן המוסכמות הוא, שרוב העולים לארץ-ישראל במאה הי"ט באו לבלות את שארית ימיהם בארץ הקודש ולהיטמן בעפרה. כדי לבדוק מוסכמה זו חילקנו את אוכלוסיית העולים לקבוצות גיל והשווינו אותן עם קבוצות גיל מקבילות בקרב יהודי רוסיה במאה הי"ט. מכיוון שאין בידינו נתונים מלאים על גיל הנשים והילדים, נאלצנו להסתפק בחומר על זכרים בלבד. נתונים אלה השווינו עם אוכלוסיית זכרים ממוצעת ואופיינית של יהדות רוסיה בסוף המאה הי"ט. לצורך זה השתמשנו בנתונים שהביא י' לשצ'ינסקי במאמרו 'סטטיסטיקה של עיירה אחת':¹⁸

טבלה 4			טבלה 5		
חלוקת קבוצות הגילים של עולים זכרים לפי מופקד מונטיפיורי, תרט"ו			חלוקת קבוצות הגילים של זכרים יהודים ברוסיה		
קבוצת הגיל	ס"ה	%	קבוצת הגיל	ס"ה	%
0 — 15	475	35.00	0 — 15	458.3	36.96
16 — 20	121	8.90	16 — 20	137.4	11.08
21 — 60	684	50.44	21 — 60	483.2	38.98
61 — 70	74	5.44	61 — 70	61.8	4.98
71 ומעלה	3	0.22	71 ומעלה	99.2	8.00

ההבדל בקבוצת הגיל 0-15, בין 35% באוכלוסיית העולים ובין 36.96% באוכלוסיית העיירה ברוסיה, אינו משמעותי, והוא מצביע על הרכב כמעט נורמאלי של אוכלוסיית העולים בשכבת-גיל זו. בממצא שלפנינו עדות חותכת כי עלו לארץ משפחות עם ילדים קטנים. בקבוצת הגיל 16-20 ההבדל ניכר יותר: 8.9% באוכלוסיית העולים, לעומת 11.09% באוכלוסיית העיירה. ייתכן כי הבדל זה נובע, באופן חלקי, מהעובדה שבני שכבה זו כבר נתקלו בקשיים גדולים

18 י' לשצ'ינסקי, 'סטטיסטיקה של עיירה אחת', התפוצה היהודית, ירושלים 1960, עמ' 17-38.

בשעה שרצו לצאת מארץ מוצאם, בשל חוק השירות הצבאי שחל עליהם, ואילו הגבלות מסוג זה לא חלו על קבוצת הגיל 0-15.

בולט ההבדל הניכר בקבוצת הגיל 21-60, כ-50.44% באוכלוסיית העולים לעומת 38.98% בעיירה, דבר שיכול היה לאמת את הדעה, כי רבים מבין העולים באו למות בארץ הקודש. כדי לבדוק ביתר דיוק הנחה זו, השוונו עם נתונים אחרים של מפקד-אוכלוסין רשמי שנערך ברוסיה בשנת 1817, ואשר בו יש הפרדה לקבוצות-גיל קטנות יותר. לצורך זה אף התאמנו במקביל את קבוצות-הגיל באוכלוסיית העולים:

ט ב ל ה 7		ט ב ל ה 6	
מבנה הגילים של אוכלוסיית היהודים ברוסיה האירופית ²⁰		חלוקת קבוצות העולים הזכרים לפי מפקד מונטיפיורי תרט"ו ¹⁹	
קבוצת הגיל		ס"ה	קבוצת הגיל
		%	
0 — 10	27.8	21.9	0 — 10
10 — 20	24.0	22.1	10 — 20
20 — 40	28.3	26.0	20 — 40
40 — 50	8.4	13.4	40 — 50
50 — 60	6.1	10.9	50 — 60
60 ומעלה	5.4	5.7	60 ומעלה

השוואה בין הנתונים בטבלאות 6 ו-7 מוכיחה, כי המוסכמה הרווחת בדבר גיל העולים מתאימה לקבוצות-הגיל 40-50 ו-50-60, שבהן אחוז העולים היה כפול לעומת האחוז באוכלוסייה היהודית ברוסיה, ובמידה מסוימת גם לגבי קבוצת הגיל 60+. משקלן הגדול יחסית של קבוצות אלה הוא שיצר כנראה את התדמית של היישוב בארץ-ישראל, כפי שהשתקפה בעיני המבקרים, ושדובריהם בכתב ובעל-פה נתנו לה מהלכים.

ברם, שונים הדברים בנוגע לקבוצת-הגיל 20-40. מתברר כי ההבדל בין העולים ובין היהודים ברוסיה היה קטן (26.0% בין העולים, לעומת 28.3% באוכלוסייה היהודית ברוסיה). מעובדה זו משתמעת מסקנה חשובה ביותר, כיוון שמדובר בקבוצת-הגיל של הגברים המקימים ומרחיבים את משפחותיהם ומבססים אותן מבחינה כלכלית. עלייתם של אלה לארץ-ישראל עשויה להצביע על כוונתם של העולים לחיות בארץ, ולא לבוא כדי למות ולהיקבר בה.²¹

19 "לשצ'ינסקי, 'התמורה בהרכב הגילים בקרב האוכלוסייה היהודית', בתוך: דינור, טרקובר ולשצ'ינסקי (עורכים), כלל ישראל, ירושלים 1954, עמ' 142.

20 מפקד מונטיפיורי, תרט"ו.

21 מידל (מפקד מונטיפיורי, תקצ"ט) מגיע אף הוא למסקנה דומה לגבי גילי העולים בשנת תקצ"ט (1839): 'העולים הצעירים היו במיעוט, אולם ההבדלים בין שתי הקבוצות עד 29 ולמעלה מזה — אינם גדולים עד כדי הפרזה בהסבר "הזדקנות העלייה", כגורם שהשפיע באופן מכריע על הזדקנות היישוב בכלל'.

3. עליית ילדים (בנים ובנות). עיון במספרי הילדים, שעלו עם הוריהם, מורה אמנם על הבדל ניכר בגיל 0-10 (21.9% אצל העולים ו-27.8% ברוסיה), דבר שניתן להבינו על רקע הרתיעה המובנת לצאת לדרך הקשה לארץ-ישראל עם ילדים צעירים מאוד. ואמנם, בקבוצת הגיל 10-20 ההבדל מצטמק ביותר (22.1% אצל העולים, לעומת 24.0% ברוסיה), מה שמחזק את ההשערה כי לארץ עלו משפחות עם ילדים.

הנתונים המובאים בחוברות 'חלקת מחוקק' של א"ל בריסק (ירושלים תר"ס-תרע"ז) סותרים ביתר תוקף את ההנחה, כי העולים גרמו להזדקנות היישוב. אמנם סקר המצבות שלו, לגבי חלקת הפרושים-האשכנזים בהר-הזיתים בירושלים, הוא גם לתקופה שמעבר לעבודתנו (ת"ר-תרס"ח), ואולם יש להניח כי בעלייתם של רובם המכריע לירושלים, ובהצטרפותם לכוללים, האשכנזים בה הם הם המאפיינים את העלייה כולה, זו המכונה בפינו עלייתם של אנשי היישוב הישן.

ר' אשר בריסק מביא פרטים על 2,565 מצבות של ילדים ו-5,289 מצבות של מבוגרים (חקוקות, חלקות ובלא מצבות), דהיינו: כ-35% מכלל אלה שהובאו לקבורה בהר-הזיתים, בחלקת האשכנזים-הפרושים, היו ילדים עד גיל 12.

מספרים אלה מעידים על אוכלוסיית-ילדים גדולה מאוד, אף כי ידוע כי תמותת התינוקות והילדים בגיל הרך היתה גדולה. זאת ועוד: על 35 מצבות צוינה העובדה, כי הובאו לקבורה נשים שמתו בשעת לידתן (יולדת).

צירוף שתי עובדות אלה: ריבוי ילדים ויולדות, הם עדות נאמנה כי לפנינו עדה נורמאלית, בעלת ריבוי טבעי גדול.

בניתוח עלייתם של ילדים לארץ, על-פי מיפקד מונטיפיורי בשנת תרט"ו (1855), הועמדה השאלה: הניתן להבחין בעלייה גדולה יותר של בנים מאשר של בנות? אילו נמצא כי אכן גדל מספרם של הבנים במידה ניכרת ממספרן של הבנות, היה הדבר מחזק את ההנחה כי אחד המניעים לעלייה היה החשש שמא יילקחו הבנים לעבודת הצבא.

ריכוזו את הנתונים על עליית הילדים, שעלו עם הוריהם, תוך הפרדה בין בנים לבנות, בטבלה שלהלן.

טבלה 8

עליית ילדים (עד גיל 20) עם הוריהם

בנות		בנים		סה"כ ילדים		קבוצת גיל
%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	
35.25	129	64.75	237	100.00	366	סה"כ
100.00	129	100.00	237	100.00	366	0 — 5
62.02	80	48.52	115	53.28	195	6 — 16
27.13	35	31.64	75	30.06	110	11 — 15
8.53	11	17.73	42	14.48	53	16 — 20
2.32	3	2.11	5	2.18	8	

אחוז הבנים, שעלו עם הוריהם, מגיע ל-65% בקירוב, לעומת קצת יותר מ-35% בנות — וזהו ללא ספק הבדל משמעותי, שכן החלוקה באוכלוסייה רגילה היא: כמחצית — בנים וכמחצית — בנות. הפרדנו בין משפחות שעלו עם ילדיהן ובין משפחות שעלו בלא ילדים, ומצאנו כי מתוך 1,133 עלו 169 עם ילדים ו-964 עלו בלא ילדים.

חילקנו את 169 המשפחות, שעלו עם ילדיהם, לשלושה סוגים: משפחות שהיו להן בנים בלבד, משפחות שהיו להן בנות בלבד ומשפחות שהיו להן בנים ובנות בשעת עלייתן לארץ.

ט ב ל ה 9

עליית משפחות עם ילדים לפי הכוללים									
סה"כ משפחות		רק עם בנים		רק עם בנות		מערב			
סה"כ	%	סה"כ	%	סה"כ	%	סה"כ	%	סה"כ	%
169	100.00	93	55.03	48	28.40	28	16.57		
169	100.00	93	100.00	48	100.00	28	100.00		
37	21.89	19	20.43	9	18.75	9	32.14	ירושלים — פרושים	
38	22.49	26	27.96	9	18.75	3	10.71	והלין	
14	8.28	7	7.53	3	6.25	4	14.28	וארשה	
2	1.19	1	1.08	1	2.09	0		חב"ד	
12	7.08	6	6.43	4	8.33	2	17.15	צפת — פרושים	
31	18.34	17	18.27	8	16.66	6	21.44	והלין	
29	17.16	13	13.98	12	24.99	4	14.28	טבריה — ווהלין	
1	0.60	1	1.08	0		0		רייסן	
3	1.77	2	2.16	1	2.09	0		חברון — חב"ד	
1	0.60	1	1.08	0		0		יפו — כולל ספרד	
1	0.60	0		1	2.09	0		עכו — כולל ספרד	

93 משפחות, שהן קצת יותר מ-55% מכלל המשפחות שעלו לארץ, היו להן בנים בלבד, ומספרן כפול ממספר המשפחות שעלו עם בנות בלבד (48 משפחות). דהיינו קצת יותר מ-28% משפחות, שהן קצת יותר מ-16%, היו מעורבות.

נראים הדברים שהמניע לעלייה היה חזק יותר אצל משפחות שהיו להן בנים בלבד, או שהיו להן בנים ובנות.

ה

מספרם של היהודים בארץ-ישראל הגיע בראשית שנות השישים של המאה הי"ט ל-17,000 נפש בערך.²² באומדן זהיר זהו גידול של 200% לעומת תחילת המאה הי"ט, גידול שנבע לא מעט מן העלייה הניכרת של יהודים מארצות מזרח אירופה. עלייה זו גרמה גם לתמורות מפליגות באופי היישוב ובאורח חייו. כבר בגליה העלייה הראשונים הגיעו לארץ משפחות צעירות עם ילדים, שבאו לחיות בארץ בצד אנשים קשישים, שבאו למות ולהיקבר בארץ הקודש. מתברר, כי העלייה לארץ-ישראל ממזרח אירופה גברה בעיקר מאותן הארצות, שבהן הורע מצבם של היהודים — דבר המורה כי העלייה לארץ שוב לא היתה מטעמים דתיים בלבד, אלא נוספו לכך, לעתים קרובות, גם מניעים ארציים. מן הנתונים הסטטיסטיים עולה, כי ארץ-ישראל שימשה מקלט לבנים שהוריהם רצו למלטם מגזירת עבודת-הצבא הקשה, והעדיפו לעלות עמהם. נראה אפוא, שכבר בעליות שקדמו לעלייה הראשונה (1882) היו סימנים מובהקים לתמורה בסוג העולים ובמניעי עלייתם.

22 אלברט כהן, בן חנניה, מ"ט 31 באוגוסט 1864.

ביבליוגרפיה

ספרים בתולדות ארץ-ישראל, שהופיעו בישראל בשנים תשל"ז-תשל"ח (מבחר)*

כללי

י' גליס, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ-ישראל, כרך שני (יאשיהו — נתנאל), ירושלים, המכון לחקר ירושלים ומוסד הרב קוק, תשל"ז [שצ עמ'].

י' גליס, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ-ישראל, כרך שלישי (סולימן אוחנא — תנחום ירושלמי), ירושלים, המכון לחקר ירושלים ומוסד הרב קוק, תשל"ח [שמב עמ'].

הרב מ' הכהן, אישים ותקופות, יד רמ"ה, מכון לערכי ישראל וארץ-ישראל, ע"ש הרב מרדכי הכהן, ירושלים, תשל"ז [240 עמ'].

ז' וילנאי, אגדות ארץ-ישראל, ירושלים, קריית ספר, תשל"ז (2 כרכים).

ז' וילנאי, אריאל — אנציקלופדיה לידיעת ארץ-ישראל (ל-7), תל-אביב, עם עובד — תרבות וחינוך, תשל"ח [עמ' 4015-4968].

ב' יפה ומ' לוין (עורכים), לייב יפה — ביבליוגרפיה, ירושלים, 1977 [150 עמ'].

ירושלים בספרות, בשיר ובאמנות, ירושלים, עירית ירושלים, היחידה 'ירושלים והתפוצות', 1977² [75, 63 עמ'].

ספר מקומות הקדושים, הוכן והובא לדפוס ע"י המוציא לאור יעקב משה בן הר"ר מנשה אייכלער שליטא, ירושלים, תשל"ז [קפח עמ'].

מקצוץ ארץ — לארץ-ישראל — תערוכת מפות מן האוסף על שם ערן לאור, ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, תשל"ז [לג, 38 עמ'].

א' נויברג, מדינת ישראל — ביבליוגרפיה מוערת כרך ב' (תשכ"ט-תשל"ה), ירושלים, מרכז ההדרכה לספריות ציבוריות, תשל"ז [XI, 534].

א' סגל (עורך), אתרי ארץ-ישראל בתקופה הקלאסית —

ת' אבנר, ירושלים — ביבליוגרפיה — ג תשכ"ט-תשל"ח, ירושלים, עירית ירושלים, תשל"ח [30 עמ'].

אטלס כרטא לתולדות מדינת ישראל שנים ראשונות תש"ח-תש"ך, ירושלים, כרטא, 1978 [160 עמ'].

צ' אילן, ארץ חמדה, תל-אביב, עם עובד — תרבות וחינוך, תשל"ח [301 עמ'].

האנציקלופדיה העברית — כללית, יהודית וארצישראלית כרך עשרים ותשעה (קאסטו — קצרנות), תל-אביב, חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, תשל"ז [1015 עמ'].

א' ארני וא' אפרת, הגיאוגרפיה של ארצנו, ספר יסוד בידיעת ארץ ישראל, תל-אביב, אחיאסף, תשל"ז⁵ [457 עמ'].

ה' בירגר, טופוגרפיה, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ח [220 עמ'].

מ' ברור (עורך), אטלס גיאוגרפי אוניברסיטאי עם מפתח שמות, תל-אביב, יבנה, תשל"ז² [2, VI, 183 עמ'].

מ' ברור, אטלס תל-אביב והסביבה, תל-אביב, יבנה, 1977⁷ [198, 77 עמ'].

י' ברמן (עורך), פרופיל חברתי של ישובים בישראל, ירושלים, משרד הסעד, המדפיס הממשלתי, תשל"ז [2 כרכים].

י' בריגל וא' סופר, אפקים בגיאוגרפיה, תמורות בכפרי המיעוטים בישראל, אוניברסיטת חיפה, החוג לגיאוגרפיה, המרכז היהודי-ערבי, תשל"ז [6, 77 עמ'].

* תודתנו לגב' רות גולדשמידט-לעהמאן,

ולגב' צילה איש-שלוש, שסייעו בליקוט ובמיון החומר.

החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, תשל"ז
[121, 294, 32 עמ'].

צ' אשל, מערכות ה'הגנה' בחיפה, תל-אביב, משרד
הבטחון, תשל"ח [385 עמ'].

ד' ביתן וח' שקדי וד' תורגמן, חזון, מאבק והגשמה —
תש"ח לפני שלושים שנה (חומר רקע למורה),
ירושלים, משרד החינוך והתרבות, המזכירות
הפדגוגית, אגף הנער — המחלקה לחינוך חברתי,
מרכז תרבות העמים לנוער בירושלים, תשל"ז [109
עמ'].

א' בכלר, שלב המראה בהתפתחותה של עיר בישראל
(מחקר גישוש), המרכז לחקר התיישבות כפרית
ועירונית, רחובות 1977 [119 עמ' (שכפול)].

ב' בן-אברם, מפלגות חורמים פוליטיים בתקופת הבית
הלאומי 1918-1948, ירושלים, מרכז זלמן שזר,
תשל"ח [285 עמ'].

י' בן-אהרן, בעין הסערה — פרקים במאבקי דורי,
תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ח [239 עמ'].

א' בן-ברק, כך נפרשו הכנפים, תל-אביב, עם עובד,
תשל"ז [188 עמ'].

י' בן-דוד, חרב בנכר, מעלילות ה'הגנה' באירופה
1945-48, תל-אביב, משרד הבטחון ההוצאה לאור,
תשל"ח [320 עמ'].

ר' בן-מאיר, דמותה של מדינת-ישראל — מדיניות חוץ
וביטחון, כלכלה וחברה, תל-אביב, מכון ישראלי
להשכלה, תשל"ח [344 עמ'].

י' בק (עורך), מגנזי קדם — תעודות ומקורות מתוך כתבי
פנחס בן-צבי גרייבסקי, ירושלים, יד יצחק בן-צבי,
תשל"ז [156 עמ'].

א' ברטורא, ישאו הרים שלום — מיכתבי מסע ועלייה
1834-1836; גורל משפחה יהודית שעלתה מגרמניה
לישראל בתחילת המאה ה-19, ירושלים, ר' מס,
[ללא תאריך²], [156 עמ'].

א' בריכטה, דמוקרטיה ובחירות, על שינוי שיטת
הבחירות והמינויים בישראל, תל-אביב, עם עובד —
תרבות וחינוך, תשל"ז [208 עמ'].

י' בריל, יסוד המעלה — פרשת העלאת אחד עשר

מבחר תכניות, באר-שבע, אוניברסיטת בן-גוריון
בנגב, תשל"ח [160, 30 עמ'].

א' ומ' תלמי, כל הארץ — לכסיקון גיאוגרפי של
ישראל, תל-אביב, עמחי, 1977 [718, 42 עמ'].

י' קרמון, ארץ-ישראל — גיאוגרפיה של הארץ ואזוריה,
תל-אביב, יבנה, תשל"ח [402 עמ'].

ש' רובינשטיין (עורך), רחל ינאית בן-צבי — דברים
שבכתב — ביבליוגרפיה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי,
תשל"ח [102 עמ'].

היסטוריה וחברה

ש' אבינרי, עם ועולם, שאלות חברה ומדיניות בישראל,
ירושלים, מבט, 1977 [246 עמ'].

א' אבנרי, המפולת, תל-אביב, 'רביבים', 1977 [656
עמ'].

ש' אברמסקי, מלכות שאול ומלכות דוד, ראשית המלוכה
בישראל והשפעתה לדורות, שקמונה, בשיתוף עם
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים, 1977 [ח, 424
עמ'].

א' אורן, התיישבות בשנות מאבק — אסטרטגיה
יישובית בטרם מדינה תרצ"ו-תש"ז / 1936-1947,
ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ח [284, XXVII
עמ'].

מ' אילת, קשרי כלכלה בין ארצות המקרא, בימי בית
ראשון, ירושלים, מוסד ביאליק והחברה לחקירת
ארץ-ישראל ועתיקותיה, תשל"ז [278 עמ'].

צ' אל-פלג, מאורעות 1936-1939; פרעות או מרד,
תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, מכון שילוח לחקר
המזרח התיכון ואפריקה, 1977 [א, 60 עמ'].

ארבע מאות שנים לדפוס בארץ-ישראל של"ז-תשל"ז,
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי,
תשל"ז [101, 31 עמ'].

י' ארנון-אוחנה, פלאחים במרד הערבי בארץ-ישראל
1936-1939, תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב —
מכון שילוח, 1978 [199 עמ'].

ארץ ישראל (ספר משה שטקליס), מחקרים בידיעת
הארץ ועתיקותיה, ספר שלשה-עשר, ירושלים,

א' א' הלוי, אגדות האמוראים — האגדה הביוגרפית של אמוראי ארץ-ישראל ובבל לאור מקורות יוניים ולאטיניים, תל-אביב, דביר, תשל"ז [191 עמ'].

א' הראבן (עורך), עמדות ערביות ביחס לגבולות ישראל (סקירות), תל-אביב, מכון שילוח לחקר המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל-אביב, 1977 [76 עמ'].

א' הראבן (עורך), אם יכון שלום — סיכויים וסיכונים, ירושלים, מוסד ון ליר, 1978 [162 עמ'].

צ' הרמן, הכובשים בים נתיבה, תולדות הספנות העברית, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ח [446 עמ'].

א' וולפגנג, ההסתדרות והמדינה — 30 למדינת ישראל 57 להסתדרות, תל-אביב, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל, תשל"ח [16 עמ'].

ש' וייס, הכנסת תפקודה ותקופתה, תל-אביב, אחיאסף, 1977 [447 עמ'].

א' זמר, קנקני אגירה בסחר הימי הקדום, חיפה, קרן המוזיאון הימי הלאומי, תשל"ח [XXI, 117 עמ'].

א' חשביה, פלמ"ח יפתח, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ח [112 עמ'].

י' ידן, מגילת המקדש, ירושלים, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, 1977 [3 כרכים].

פ' יורמן, 32 דקות ראשונות, [רמת-גן], מסדה, 1978 [100 עמ'].

ר' ינאית בן צבי, ילדינו ממזרח וממערב, כפר הנוער עין-כרם, תל-אביב, מלוא, תשל"ח [135 עמ'].

י' ישי, סיעתיות בתנועת העבודה סיעה ב' במפא"י, תל-אביב, עם עובד — תרבות וחינוך, תשל"ח [230 עמ'].

י' כהן, פרקים בתולדות תקופת התנאים, ירושלים, המחלקה לתרבות תורנית — משרד החינוך והתרבות, תשל"ח [195 עמ'].

כותרת ראשית — מעריב — שלושים שנה, ירושלים, ספרית מעריב, תשל"ח² [464 עמ'].

ד' כנעני, העליה השנייה העובדת ויחסה לדת ולמסורת,

האיכרים מרוסיה בשנת 1883, מהדורה חדשה מצולמת בצירוף מבוא, הערות ומפתח מאת ג' קרסל, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ח [כג, 252 עמ'].

ק' ברלב, עינים ללב — פרקי פובליציסטיקה ורפורטאז'ה מימי ארץ ישראל הקטנה, תל-אביב, דבר, תשל"ח [306 עמ'].

א' ברנר, אלטלנה — מחקר מדיני וצבאי, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ח [389 עמ'].

ג' ברקאי (עורך), יהודה וירושלים באחרית ימי בית דוד לקט מקורות, מפות ותכניות, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1977 [109 עמ'].

ספר ברקת, דברי-עיון ודיון בבעיות פרלמנטריות, תחיקה וממשל, ירושלים, האגודה הישראלית לבעיות הפרלמנטריות, תשל"ז [יב, 324 XI עמ'].

ש' גוטמן, גמלא — הרקע ההיסטורי, עונת החפירות הראשונה, המדור לידעת הארץ בתנועה הקיבוצית, 1977 [47 עמ'].

מ' גור, פלוגה ד, סיפורה של פלוגת צנחנים, תל-אביב, מערכות, צבא הגנה לישראל משרד הבטחון — ההוצאה לאור, תשל"ז [248 עמ'].

ע' גיל, סיפורו של 'הפועל', חמישים שנה להתאגדות 'הפועל', תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1977 [508 עמ'].

ש' גלאי, 'אומרים ישנה ארץ' — סיפור ההתישבות היהודית החדשה בארץ-ישראל, ירושלים, הסוכנות היהודית, תשל"ח [47 עמ'].

פ' גני, רק כך — הארגון הצבאי הלאומי (אצ"ל), תל-אביב, מכון דבוסנינסקי, תשל"ז [61 עמ'].

ד' דיין, כן, אנחנו נוער, ספר תולדות הגדנ"ע, תל-אביב, משרד הבטחון — ההוצאה לאור, תשל"ז [320 עמ'].

ח' הדרי (עורך), הקיבוץ המאוחד — החלטות ותעודות, כרך ראשון: 'קיבוץ עין-חרוד' 1923-1927, מכון טבנקין לחקר ולימוד הקיבוץ, הקיבוץ המאוחד תשל"ז [229 עמ'].

ד' הורוביץ ומ' ליסק, מישוב למדינה — יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל-אביב, עם עובד, תשל"ח [448 עמ'].

בארץ-ישראל תרע"ח-תרצ"ו / 1918-1936, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ח [XI, 442 עמ'].

א' פריזל, המדיניות הציונית לאחר הצהרת באלפור 1917-1922, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ז [480 עמ'].

ח' צדוק, סוגיות במימשל בישראל - חומר להוצאות, ירושלים, אקדמון, תשל"ח [80 עמ'].

ז' מ' קורן (וינקלר), חצרות בית ה' - קביעת גבולות הר הבית והעזרות, מקום המזבח ומקום קדש הקדשים, ובסופו קונטרס 'לשכנו תדרשו', ירושלים, דפוס 'צור-אות', תשל"ז [152 עמ'].

ש' קליין (עורך), ספר הישוב - כרך ראשון - הישוב למקומותיו מימי חרבן בית שני עד כבוש ארץ-ישראל עלי-ידי הערבים, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ח [מב, 216 עמ'].

י' קלנר, למען ציון - ההתערבות הכלל-יהודית במצוקת היישוב תר"ל-תרמ"ב / 1869-1882, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ז [X, 230 עמ'].

נ' קצבורג, מדיניות במבון - מדיניות בריטניה בארץ-ישראל 1940-1945, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ז [קנב, 73 עמ'].

רב חובל, זאב הים, בין גלים סוערים - תולדות הספנות הישראלית, חיפה, חבל ימי לישראל, תשל"ז [226 עמ'].

א' רובינשטיין, להיות עם חפשי, ירושלים ותל-אביב, שוקן, תשל"ז [215 עמ'].

א' רוקח, התיישבות כפרית בישראל, ירושלים, הסוכנות היהודית וההסתדרות הציונית העולמית, תשל"ח [80 עמ'].

ש' רו' וב' דון-יחיא, ארץ חמדה - מבחר מדרשים אגדות ואמרות על ארץ-ישראל, תל-אביב, הוצאת ברית עברית עולמית, 1977 [95 עמ'].

מ' שוקד וש' דשן, דור התמורה, שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ז [235 עמ'].

ש' שור (עורך), הקיבוץ (5), במה בין תחומית לחקר

תל-אביב המכון לחקרי עבודה וחברה ואוניברסיטת תל-אביב, ספרית פועלים, תשל"ז [128 עמ'].

א' כרמל, תולדות חיפה בימי התורכים, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ז [220+32 עמ'].

ב' צ' לוריא, קדמות העברים, מחקרים בתקופת האבות, ירושלים, החברה לחקר המקרא בישראל ע"י הוצאת קרית ספר, תשל"ז [307 עמ'].

נ' לורך, מלחמת ישראל - מלחמת הערבים ביהודים מאז 1920, ירושלים, כתר, 1978 [280 עמ'].

א' לשם וי' רוזנבאום (עורכים), מחקרים בקליטת עליה 1970-1977, ירושלים, המשרד לקליטת העליה, תשל"ח [ז, 168 עמ'].

ב' צ' מיכאלי, החוות החקלאיות - ראשית ההתיישבות הלאומית בארץ-ישראל (תרנ"ט-תרע"ד), 1899-1914, תל-אביב, מלוא, תשל"ז [218 עמ'].

י' נוה, על פסיפס ואבן - הכתובות הארמיות והעבריות מבתי-הכנסת העתיקים, תל-אביב, ספרית מעריב, תשל"ח [ט, 156 עמ'].

ש' נקדימון, אלטלנה, ירושלים, עידנים, תשל"ח [495 עמ'].

הסוציאליזם הישראלי בשנות השמונים - לזכרו של ל' לויטה - שנה לפטירתו. סדרת ימ-יעין בפרשיות הסטוריות ובעיות יסוד, (חוברת כג), יד טבנקין אפעל, הוצאת הקיבוץ המאוחד, מארס 1978 [60 עמ' (שכפול)].

כ' סייקס, מבלפור עד בוין - מאבקים על ארץ-ישראל, תל-אביב, משרד הבטחון, 1978³ [360 עמ'].

א"י סלוצקי, שיבת ציון - קובץ מאמרי גאוני הדור בשבח ישוב ארץ-ישראל, ווארשא תר"ס [VI, 88 עמ']. נדפס מחדש: ירושלים תשל"ח.

י' פלגי, רוח גדולה באה, עם עובד, תל-אביב, תשל"ז [251 עמ'].

י' פלקסנר, הכנסת וועדותיה, ירושלים, אחיעבר ושות', תשל"ז [240 עמ'].

מ' פרידמן, חברה ודת - האורטודוקסיה הלא-ציונית

W. Löwy, *Israel — a pictorial review*, Tel Aviv, Bronfman, 1978 [no pagination]; Text in English, French, German, Hebrew.

E. Meir, *Israel — faces and places*; photographs by E. Levine, Jerusalem etc., Steimatzky, 1978 [no pagination].

M. Pearlman & Y. Yannai, *Historical Sites in Israel*, Jerusalem, Steimatzky, etc., 1978⁴ [pp. 286].

Z. Vilnay, *The guide to Israel*, Jerusalem, Ahiezer, 1978²⁰ [pp. 662].

ירושלים

י' אלדד, ירושלים — אתגר — בין הסבך והמזבח, ירושלים, כרטא, 1978 [252 עמ'].

ש' אנג'ל-מלאכי, בטרם ראשית — מחיי הקהילה הספרדית בירושלים במאות השנים האחרונות, ירושלים, ועד עדת הספרדים, 1977 [141 עמ'].

ס' בלו, לירושלים ובחזרה — דיווח אישי, ירושלים, עידנים, תשל"ז [220 עמ'].

י' בן-אריה, עיר בראי תקופה — ירושלים במאה התשע-עשרה, העיר העתיקה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ז [495 עמ'].

ד' בנבנישתי, רחובות ירושלים, מדרך לחושב ולחייך, ירושלים, פרסום יובל טל, תשל"ז [288 עמ'].

א' ברטורא, ירושלים בעיני רואיה — תולדות בתי-המחסה לעניים והכנסת-אורחים על הר-ציון, ירושלים, תשל"ח² [188 עמ'].

י' גליס ומ"ח קצנלבוגן (עורכים), ירושלים עיר הקודש והמקדש, ירושלים, מוסד הרב קוק, האגף לתרבות תורנית המחלקה לתרבות, עירית ירושלים, תשל"ז [211 עמ'].

מ' גץ, ירושלים של מעלה, על חיי יהודי ירושלים וגדוליה במאה הקודמת, ירושלים, 'הגנון החרדי', תשל"ז [3 כרכים].

ד' דהן (לקט), ירושלים שערים סביב לה, ירושלים, מחלקת הנזר והחלוצ, תשל"ז [117 עמ'].

החברה הקיבוצית, תל-אביב, הרשות להשכלה וחקר של התנועה הקיבוצית, תשל"ח [304 עמ'].

א' שילוח וא' כהן ו' בן-עמי, הקהילות היהודיות מאסיה התיכונה הדרומית והמזרחית בישראל, רכז נתונים, ירושלים, המרכז לחקר הפולקלור — האוניברסיטה העברית תשל"ז [115 עמ'].

השלטון המקומי מעמדו ותפקידיו, מחברים: ג' נאור, נ' מנוחין, נ' ויתקון, א' סטופ, בהשתתפות פ' כהנא, רחובות, המרכז לחקר החישובות כפרית ועירונית, 1977 [304 עמ' (שכפול)].

א' שפי, מבנה החברה בישראל לפני תקופת המלוכה, ירושלים, משרד החינוך והתרבות, תשל"ח [136 עמ'] (מהדורת ניסוי).

א' שפירא, המאבק הנכבד — עבודה עברית, 1939-1979, תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, המכון לחקר הציונות על-שם חיים ויצמן, הקיבוץ המאוחד, תשל"ז [420 עמ'].

י' שפירא, הדמוקרטיה בישראל, רמת-גן, מסדה, 1977 [224 עמ'].

תיעוש במושב (קובץ), מחברים: י' דון, ר' בראל, ב' אילן, א' ברחי, י' גרינשפן, ד' שניט, רחובות, המרכז לחקר החישובות כפרית ועירונית, 1977 [267 עמ'].

מ' תלמי, כך התגונן ישראל — פרשת ההתגוננות והמאבק מימי השומרים ועד קום המדינה, תל-אביב, עמיחי, 1978 [312 עמ'].

R. Bachi, *The Population of Israel (1974 World Population Year)* Jerusalem, Produced by S.I.I. Scientific Translations International, 1977 [pp. XV, 428].

M. Dayan, *Living with the Bible*, Jerusalem, steimatzky, 1978 [pp. 232].

A. Hareven (ed.), *If peace comes — risks and prospects*, Jerusalem, The Van Leer Jerusalem Foundation, 1978 [pp. X, 134].

ד' עקיבא (עורך), ירושלים בספרות, בשיר ובאמנות, ירושלים, עיריית ירושלים, תשל"ח² [75, 63 עמ'].

פ"א פאריי, ירושלים 1861 — רשמי ביקור של מלחי הצי הצרפתי ב-1861, כולל 14 הדפסי אבן אמנותיים, ערך: אלי שילר, ירושלים, אריאל, 1978 [XV, 47 עמ'].

ג' פיליפס, הרצון לחיים — ירושלים העתיקה מניתוק לתקומה, ירושלים, עידנים, 1977 [195 עמ'].

ב' קלוגר, מן המקור — הישוב הישן על לוח המודעות — קובץ כרוזים ועלונים מפרסומי ירושלים במאה הקודמת ת"ר-ת"ש בצרוף באורי רקע, ירושלים, תשל"ח [181 עמ'].

ד' קרויאנקר, סט. ג'והן — תוכנית רעיונית להחייאת המתחם — שמור, שיפוץ ובניה חדשה — ותוכנית שיחזור הרכבל להרציון, ירושלים, עיריית ירושלים, תשל"ח [50, מ עמ'].

ר' קרק, שכונות בירושלים — א' הבניה בירושלים החדשה ותקנות השכונות, ירושלים, ידי יצחק בן-צבי, תשל"ח [88 עמ'].

י"מ ריבלין, ראשית הישוב היהודי מחוץ לחומות, ירושלים, הוצאת המשפחה, תשל"ח [182 עמ'].

ש' שבא, הו עיר הו אס, החברה האמריקאית-ישראלית למר"לות בע"מ וקרן תל-אביב לספרות ולאמנות, תשל"ז [331 עמ'].

א' שי, כדי החלב שרעמו, תל-אביב, הדר, 1977 [84 עמ'].

א' שילר, אלבום ציירי ירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים, אריאל, 1977 [195, 4 עמ'].

א' שילר, ירושלים חליפות ותמורות בדורות האחרונים, ירושלים, אריאל, 1977 [204 עמ'].

W.H. Bartlett, *Jerusalem Revisited*, Jerusalem, Ariel, 1976-ז [8, 202 p.].

S.S. Gafni, *The glory of Jerusalem — an explorer's guide*, Jerusalem, Steimatzky, 1978 [pp. 127].

S.S. Gafni, *Jerusalem du schône*, Jerusalem, Steimatzky, 1978 [pp. 128].

י' הראל (עורך), שער האריות — הקרב על ירושלים בחווית לוחמי חטיבת הצנחנים, גבעתיים, מערכות, 1977² [237 עמ'].

הצעה לתכנון ושימור אזור הרהבת ורחבת הכותל, אדריכל ד' פישר... ד מאסטרו, ירושלים, תשל"ח [13, 11 עמ'].

ז' וילנאי, מדריך ירושלים, ירושלים, אריאל, תשל"ח [287 עמ'].

ש' חייט וב' מוצ'בסקי, וח' מורדכוביץ (עריכה וביצוע), ירושלים העיר העתיקה — שווקים ורחובות מסחר, ירושלים, דפוס ג'רוסלם פוסט, חש"ד [58 עמ'].

י' יהושע, ירושלים תמול שלשום, פרקי הווי, ירושלים, ראובן מס, 1977 [173 עמ'].

י' יהושע, ילדות בירושלים הישנה — חלק חמישי — שכונות בירושלים הישנה מספרות, ירושלים, ראובן מס, 1978 [178 עמ'].

מ' לוי (עורך), חורבת ר' יהודה החסיד — הקמתה ויעודיה בתוך ישוב מתחדש — דיון, ירושלים, משרד החינוך והתרבות ואוניברסיטה העברית, תשל"ח [40 עמ'].

ר' מכבי-סטרנין, לילות ירושלים, תל-אביב, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, תשל"ח [220 עמ'].

ש"מ משיוף, בתוככי ירושלים — מזכרונותיו של שמואל מאיר משיוף (1885-1973), ירושלים, תשל"ח [143 עמ'].

א' סטריקובסקי (ליקט וערך), ירושלים פרקי הגות ומסה, ירושלים, משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות תורנית, תשל"ח² [137 עמ'].

ד' סיטון, סיפורה של שכונה — סיפורים וציורים ירושלמיים, ירושלים, ועד עדת הספרדים בירושלים, תשל"ח [יב, 285 עמ'].

א' ש' ד' סלומון, דין וחשבון כספי לגאולת ה'חורבה' משנת תר"ג / 1843 פרק בתולדות האחוותנו בירושלים, יוצא לאור בפעם הראשונה מתוך גנזי עתונות יהודית-גרמנית בצירוף מבוא והערות ע"י ג' קרסל, מהדורה בת 200 עותקים, תל-אביב, רובינזון, תשל"ז [10 עמ'].

אגף הנוער — היחידה לידיעת הארץ ולמודי שדה, תשל"ח [54 עמ'].

ש' דר, ישובים קדומים בעמק חפר — אתרי תל-נורית, נחל אלכסנדר, ומערות הקבר במעברות, קיבוץ מעברות, תשל"ז [101+5 עמ'].

י' הינברגר, חניתה — יישוב חומה ומגדל — 40 שנה לעלייתה על הקרקע, חיפה, 'במעברו של גליל' החוג האזורי לידיעת הארץ, 1978 [150 עמ'].

י' הרוזן, מטולה — סיפור ייסודה של מטולה מראשיתה וסיפור מיסדיה, ירושלים, ספרית הישוב, תשל"ח [341 עמ'].

א' וקרט, לוד, גיאוגרפיה היסטורית, תל-אביב, גומא ספרי מדע ומחקר, עיריית לוד — צ'ריקובר מוציאים לאור בע"מ, תשל"ז [212 עמ'].

ע' זהר (עורך), המדבר — עבר, הווה, עתיד, תל-אביב, 'רשפים', 1977, [361 עמ'].

ר' טהון, הקפנו את ים המלח ברגל, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ח [111 עמ'].

מ' ידעיה וא' שמואלי (עורכים), נופים בגליל המערבי — קובץ מחקרים גיאוגרפיים, חיפה, 'במעברו של גליל', החוג האזורי לידיעת הארץ, המועצות האזוריות 'סולם צור' ו'געתון', 1977 [102 עמ'].

א' יצחקי, איזור בארי, קבוץ בארי, תשל"ח [105 עמ'].

יריחו — ממצאים מימי בית שני [מאת] אהוד נצר, המבצרים השולטים על יריחו [מאת] זאב משל, ח'רבת אל-מפג'ר [מאת] מרים רוזן-אילון, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ח [64 עמ'].

י' כהני, בית שקוראים לו גבת, בשנת היובל לגבת, התרפ"ז-התשל"ז, (1922-1972), תל-אביב, דפוס אריאלי, 1977 [83 עמ'].

מ' כוכבי, אפק — אנטיפטריס, חמש עונות של חפירה ארכיאולוגית בתל אפק — אנטיפטריס (1972-1976), תל-אביב, המכון לארכיאולוגיה — אוניברסיטת תל-אביב החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה עיריית פתח-תקוה, תשל"ז [12] (20) 16 עמ'].

Y. Guiladi, *One Jerusalem — 1967-1977*, Jerusalem, Keter, 1977 [pp. 109].

I. Kimhi & B. Hyman, *A socio-economic survey of Jerusalem, 1967-1975*, Jerusalem, Jerusalem Committee, 1978 [pp. 72].

D. Kroyanker & Y. Guiladi, *Planning and development: Jerusalem 1978: between two decades*, Jerusalem, Jerusalem Foundation, 1978 [pp. 44].

J. Wilkinson, *Jerusalem as Jesus knew it — archaeology as evidence*, Jerusalem, Stiematzky, etc., 1978 [pp. 208].

ב. מקומות ואתרים

ש' אביצור, צפת — לקט מאמרים, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לנוער, ב"ס שדה הר מירון, תשל"ז [62 עמ'].

צ' אילן, ארץ הגולן — מדרוך למסייר ולמעייין, תל-אביב, עם עובד — תרבות וחינוך, תשל"ח³ [338 עמ'].

צ' אילן, ים המלח וחופיו, תל-אביב, עם עובד — תרבות וחינוך, תשל"ח³ [211 עמ'].

י' בן-ציוני, בפר הס, תל-אביב, המו"ל והמביא לבית-הדפוס יעקב בן-ציוני, (חש"ד) [390 עמ'].

ע' בר, טללים בנגב, צייר: אבא פניכל, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ח [96 עמ'].

מ' ברושי (עורך), בין חרמון לסיני — יד לאמנון קובץ מאמרים בידיעת הארץ, ירושלים, ידידים, תשל"ז [261 עמ'].

המצור על גבעת-חיים, כ'-כ"א כסלו תש"ו 25-26 בנובמבר 1945, גבעת חיים מאוחד בסיוע הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ז [112 עמ'].

גנוסר, תרצ"ז 1937-1977 תשל"ז, 40 שנה — בבקעה, הוצאת ארכיון גנוסר, תשל"ז [12 עמ'].

י' דפני (עורך), ראש מפרץ אילת, החברה להגנת הטבע בית ספר שדה אילת, משרד החינוך והתרבות —

- מ' נון, הכנת — מונוגרפיה של ימה, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ז [259 עמ'].
- ז' משל, דרום סיני — נופים וטוילים, הקיבוץ המאוחד והמדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, תשל"ז² [256, 32 עמ'].
- ז' משל (כתב וערך), מצדה, חולון, דפוס אוריאקס, (חש"ד) [57 עמ'].
- י' נדבה (עורך), חיפה, אוליפנט והחזון הציוני, חיפה, אוניברסיטת חיפה, [תשל"ח ?] [191 עמ'].
- ז' צור, מ'השדה' בראשון-לציון לשדה נחום בעמק בית-שאן, לתולדות החישובות 'השדה', עם שנת הארבעים על הקרקע תרצ"ז-תל"ז 1937-1977, שדה-נחום, תשל"ז [59 עמ'].
- נ' צורי, נחלת יששכר — סקר ארכיאולוגי של הגלבוש ומורדותיו, עמק יזרעאל והגליל התחתון המזרחי, ירושלים, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, 1977 [164 עמ'].
- פ' קפרא, מני תימן ובשעריים רחובות — שבעים שנה (תרס"ז-תשל"ז, 1907-1977), רחובות, שעריים, הוצאת המחבר, תשל"ח [462 עמ'].
- קרית ארבע היא חברון — קובץ מאמרים ותמונות במלאת עשור לחידוש הישוב היהודי בחברון, חברון, תשל"ח [98 עמ'].
- ש' שטיין, מחניים — מושבה קצרת ימים, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ח [ט, 219 עמ'].
- א' שילר (עורך), נופי סיני — בתחריטים והדפסים עתיקים, ירושלים, אריאל, 1978 [110 עמ'].
- א' שילר, קבר רחל, ירושלים, אריאל, 1977 [1, 47 עמ'].
- א' שמואלי וד' גרוסמן ור' זאבי (עורכים), יהודה ושומרון — פרקים בגיאוגרפיה יישובית, כרך ב' ירושלים, כנען, תשל"ז [644 עמ'].
- חג יובל לשפיים, 1977-1927, הוצאת קיבוץ שפיים, תשל"ח [120 עמ'].
- L. Hoffmitz, *The other side of Israel — the story of the development towns*, Tel Aviv, Nateev, 1978 [pp. 272].
- ביוגרפיות ופרקי זכרונות
- א' אבן, פרקי חיים, תל-אביב, ספרית מעריב, 1978 [2 כרכים].
- א' אבנן (עורך), פנחס לבון לדמותו, חולדה, ארכיון 'גורדוניה' — מכבי הצעיר 'ע' ש פנחס לבון, תשל"ח [80 עמ'].
- י' אולשן, דין וחברים — זכרונות, ירושלים, שוקן, תשל"ח [408 עמ'].
- ב' אורן, ר' אריה לייב פרומקין, רב — איכר — חלוץ — מראשוני פתח-תקוה, פתח-תקוה, עיריית פתח-תקוה, מוזיאון 'יד לבנים', תשל"ח [39 עמ'].
- ע' אילון, הרצל, תל-אביב, עם-עובד, תשל"ז [471 עמ'].
- מ' אליאב, דוד וולפסון האיש חמנו התנועה הציונית בשנים 1905-1914, ירושלים, אוניברסיטת תל-אביב, המכון לחקר הציונות ע"ש חיים ויצמן, הספרייה הציונית ע"י ההסתדרות הציונית העולמית, תשל"ז [450 עמ'].
- א' אלפרין, חיים של שליחות — ביוגרפיה של ד"ר ישראל גולדשטיין, ירושלים, ראובן מס, תשל"ז [ט, 382 עמ'].
- י' ארד, נעורים בלחימה — מגיא החורבן להר-אל, תל-אביב, 'מערכות' צבא ההגנה לישראל, משרד הבטחון, תשל"ז [240 עמ'].
- ש' ארו, תקופה אחת בחיי דוד רמז [1934-1945] (מבוא מאת פסח רודניק — אישיות וייעודה), תל-אביב, קרן דוד רמז, תשל"ז [436 עמ'].
- מ' בגין, במחתרת — כתבים, תל-אביב, הדר, תשל"ח [בשני כרכים].
- מ' בגין, המרד — זכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל, תל-אביב, אחיאסף, תשל"ח¹³ [514 עמ'].
- י' בדאבה, תר"כ-תש"ז 1859-1947, מפעל חייו ושכונתו, ירושלים, תשל"ז [63, 5 עמ'].
- א' בליקנד, כך זה היה ... סיפורו של איש ניל"י, תל-אביב, משרד הבטחון, תשל"ח [233 עמ'].
- א' בן-אב"י, חלומות ומלחמות, ירושלים, הועד הצבורי

ש' טבת, קנאת דוד — חיי דוד בן-גוריון, ירושלים ותל-אביב, שוקן, תשל"ז [606 עמ'].

ב' יהלום, מזכרונות, הוצאת ספרית ראשונים, תשל"ז² [64 עמ'].

ח' יחיל, חזון ומאבק, מבחר כתבים 1965–1974, תל-אביב, התנועה למען ארץ-ישראל השלמה ע"י הוצאת ספרים קרני, תשל"ז [213 עמ'].

צ' טל, נערים במחתרת, סיפורו של נער בשירות לח"י, חיפה, דפוס לוסקי, תשל"ז [131 עמ'].

ע' יכין, סיפורו של אלנקם, תל-אביב, 'הדר', 1977 [304 עמ'].

י' ישעיהו, דברים בעתם, מבחר מן הנאומים של יו"ר הכנסת במשכן הכנסת ובאירועים ממלכתיים וציבוריים אחרים, ירושלים, תשל"ז [288 עמ'].

י' כהן, רבי יהודה חי אלקלעי, ירושלים, ההסתדרות הציונית העולמית, תשל"ח [51 עמ'].

ח' כצנלסון-נשר, אח ואחות — זכרונות, תל-אביב, עם עובד, תשל"ח [184 עמ'].

ל' לויטה, בראשית וסער — עדות אישית, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ח [235 עמ'].

ד' ליבנה, הפקודה — זכרונות איש פלמ"ח, ירושלים, ראובן מס, תשל"ז [186 עמ'].

ב' מאירי, מיאסי ועד כלא עכו, תל-אביב אל"ף, תשל"ז [200 עמ'].

יהודה ליב מגנס, במלאת מאה שנה להולדתו, תערוכה, ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, תשל"ז [120, 19 עמ'].

מימים ראשונים — למאיר יערי, בהגיעו לגבורות — לו משלו, קיבוץ השומר הצעיר מרחביה, תשל"ז [59 עמ'].

מ' מינץ, בר בורוכוב המעגל הראשון, 1900–1906, תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב והקיבוץ המאוחד, תשל"ז [351 עמ'].

י' מגן, ראשונים מספרים, תל-אביב, מלוא, 1977 [176 עמ'].

להוצאת כתבי איתמר בן-אב"י, תשל"ח [360 עמ'].

ד' בנבנישתי, הגדוד העברי, בימי מלחמת העולם הראשונה, יומן, ירושלים, 'במערכה' בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח, תשל"ז [58 עמ'].

ד' בן-גוריון, מלב אל לב, דברים להורים שכולים, תל-אביב, משרד הבטחון, תשל"ז [126 עמ'].

נ' בנטוויץ ומ' קיש, בריגדיר קיש — חייל וציוני, תל-אביב, משרד הבטחון, תשל"ח [238 עמ'].

א' בן-יעקב, ירושלים בין החומות — לתולדות משפחת מיוחס, ירושלים, ראובן מס, תשל"ז [526 עמ'].

ח' ברוידא, נתיבי חיים, פרקי הווי ויצירה, (תרע"ה-תשל"ה), תל-אביב, המחבר בסיוע הקרן לספרות דתית של עובד מרים ונחמיה עמינח ז"ל, תשל"ז [346 עמ'].

ד' ברזילי (עורכת), כתבי חיים ווייצמן, סדרה ראשונה — אגרות כרך שמיני נובמבר 1917–אוקטובר 1918, ירושלים, מוסד ביאליק, 1977 [364 עמ'].

ב' ברנר, גדולה היתה הבדידות, תל-אביב, עם עובד, תשל"ח [245 עמ'].

מ' גטר, חיים ארלוזורוב — ביוגרפיה פוליטית, תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ח [244 עמ'].

א' דורון, בתצפית ובעימות — מיומנו של שגריר ישראל, ירושלים, כתר, 1978 [320 עמ'].

א' הכרמלי (לולו), עד עלות השחר, ירושלים, קרית ספר, תשל"ח [יט, 320 עמ'].

ש' הרמתי, שלושה שקדמו לבן-יהודה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ח [207, XII עמ'].

א' וילנסקה, ערכים ומערכות, מיבחר כתבים, דברים והצעות חוקי עבודה בכנסת, תל-אביב, 'הדוב', תשל"ז [499 עמ'].

י' וינשל, הדם אשר בסף — סיפור חייו ומותו של יאיר-אברהם שטרן, תל-אביב, הוצאת יאיר, תשל"ח² [278 עמ'].

ר' זכריה, ימים ולילות בלטרון — יומן מעצר, תל-אביב, הדר, 1978 [174 עמ'].

י' ספיר, מבחר מאמרים ונאומים, תל-אביב, המכון לחקר החברה והכלכלה בישראל ע"ש יוסף ספיר, תשל"ז [260 עמ'].

מ' עד, השר הראשון, כך צמחו מושבי הנגב, באר-שבע, 'גלגל', תשל"ז [167 עמ'].

ז' עמידרור (הלר), במעצר בנית-לחם, תל-אביב, 'הדר', 1977³ [270 עמ'].

מ' ראם, עם המשפחה הלוחמת — זכרונות איש אצ"ל, תרצ"ח-תש"ח, תל-אביב, נחשתן, תשל"ז [203 עמ'].

י' ריינהרץ (עורך), כתבי חיים ווייצמן, סדרה ראשונה אגרות, כרך חשיעי אוקטובר 1918-יולי 1920, ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ח [יא, 438 עמ'].

י' ריפתין, במשמרת, תל-אביב, ספרית פועלים וקיבוץ עין-שמר, תשל"ח [286 עמ'].

ד' שילנסקי, בכלא עברי, מיומנו של אסיר פוליטי, (ערך י' אופיר) תל-אביב, א. ערמוני, 1977² [266 עמ'].

א' מלר, רבי יהודה הנשיא, ירושלים, ההסתדרות הציונית העולמית, תשל"ח [54 עמ'].

מ' נאור, למעלה על המגדל, יומנו של נער במלחמת השחרור, תל-אביב, משרד הבטחון, 1977 [198 עמ'].

מ' נאור (עורך), קשת דרוכה — ידיים מספרים על משה קשתי, תל-אביב, מלוא, תשל"ח [132 עמ'].

י' נדבה (עורך), יוסף לישנסקי — איש ניל"י כתבים, מכתבים, דברי זכרונות. תל-אביב, 'הדר', 1977 [368 עמ'].

ב' נתן, ירושה לרונן, אוטוביוגרפיה, תל-אביב, אפקים, 1977 [421 עמ'].

ד' סיטון, באור ובסתר (דפים מיומנו של עציר), ירושלים, 'במערכה', תשל"ח [כ, 242 עמ'].

י' סלייטר, יצחק רבין — ביוגרפיה, ירושלים, עידנים, 1977 [208 עמ'].

ח' ציוני, במסלול הערכים, תל-אביב, חברים, 1977 [123 עמ'].

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • 9

YAD IZHAK BEN-ZVI JERUSALEM • OCTOBER 1978

EDITOR: YAACOV SHAVIT

EDITOR SOF CURRENTS ISSUE: YEHOShUA KANIEL, YAACOV SHAVIT

CONTENTS

THE BIRTH-PAINS OF PETAḤ TIQVA / MORDECHAI ELIAV 3

THE CONTROVERSY BETWEEN PETAḤ TIQVA AND RISHON LEZION CONCERNING PRIMACY
OF SETTLEMENT AND ITS HISTORICAL SIGNIFICANCE / YEHOShUA KANIEL 26

PETAḤ TIQVA - BETWEEN IDEOLOGICAL ROOTS AND CONTEMPORANEOUS CIRCUMSTANCES /
ISRAEL BARTAL 54

'FROM OUR CORRESPONDENT IN JERUSALEM AND PETAḤ TIQVA' - YEHOShUA STAMPFER
WRITES FOR THE 'JEWISH CHRONICLE' / MORDECHAI NAOR 70

ON THE HISTORIOGRAPHICAL INVESTIGATION OF THE FIRST YEARS OF PETAḤ TIQVA /
RAMI YIZRE'EL 95

RISHON LEZION UNDER THE TUTELAGE OF THE BARON ROTSCCHILD (1882-1900) /
DAN GILEADI 127

THE LATE NINETEENTH CENTURY DISCUSSIONS CONCERNING THE ESTABLISHMENT OF
A NATIONAL LIBRARY IN ERETZ ISRAEL / DOV SCHIDORSKY 153

THE IMMIGRATION FROM EASTERN EUROPE TO ERETZ ISRAEL IN THE MID-NINETEENTH
CENTURY / ZVI KOVAC 193

BIBLIOGRAPHY

BOOKS ON THE HISTORY OF ERETZ ISRAEL AND ITS YISHUV WHICH APPEARED IN ISRAEL
DURING 1977-1978 (SELECTION) 205

© Yad Izhak Ben-Zvi Publications, Jerusalem 1978

Assisted by the Ministry of Education and Culture

Printed in Israel